

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ АДЛИЯ
ВАЗИРЛИГИ
ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ЮРИДИК ИНСТИТУТИ**

М.Ҳ. РУСТАМБАЕВ

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ЖИНОЯТ ҲУҚУҚИ
КУРСИ**

II ТОМ

УМУМИЙ ҚИСМ

ЖАЗО ТЎҒРИСИДА ТАЪЛИМОТ

Олий таълим муассасалари
учун дарслик

«ILM ZIYO» нашриёт уйи
Тошкент — 2011

УДК 343(575.1)(075)
ББК 67.408(5Ў)
P92

Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги томонидан юридик таълим муассасалари учун дарслик сифатида тавсия этилган.

Мазкур дарслик Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексига 2011 йил 1 январгача киритилган қўшимча ва ўзгартиришлар инobatга олинган ҳолда тайёрланган. Унда амалдаги жиноят қонуни, тергов ва суд амалиёти, Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленуми қарорлари асосида жиноят ҳуқуқи Умумий ва Махсус қисми масалалари ёритилган.

Дарслик беш томдан иборат. Биринчи икки томи ЖК Умумий қисмига бағишланган. Биринчи томида жиноят қонуни ва жиноят тўғрисидаги таълимот ёритилган. Иккинчисида жазо тайинлаш, жазодан ва жавобгарликдан озод қилиш, жиноят-ҳуқуқий таъсирнинг бошқа чоралари ёритилган. Учинчи, тўртинчи ва бешинчи томлар ЖК Махсус қисми нормаларида назарда тутилган жиноятлар учун жавобгарлик масалаларига бағишланган. Муаллиф томонидан барча жиноятлар таркибининг белгилари таҳлил қилинган, уларни квалификация қилиш масалалари, ўхшаш жиноятлар таркибларини фарқлаш муаммолари кўриб чиқилган.

Дарслик юридик олий ўқув муассасалари бакалавр ва магистрлари, Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси тингловчилари, аспирантлар, ўқитувчиларга мўлжалланган, шунингдек, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи орган ходимлари ва жиноят ҳуқуқи муаммолари билан қизиқувчи шахслар томонидан фойдаланилиши мумкин.

М У Н Д А Р И Ж А

I боб. Жазо тушунчаси ва уни қўллаш мақсадлари

1-§. Жазо тушунчаси ва унинг белгилари	6
2-§. Жазо мақсадлари	12
3-§. Ҳозирги замон қонунчилигида жиноий жазоларнинг либераллашуви	14

II боб. Жазо тизими ва унинг турлари

1-§. Жазо тизими, турлари ва уларнинг таснифланиши	27
2-§. Жарима	32
3-§. Муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш	36
4-§. Ахлоқ тузатиш ишлари	40
5-§. Хизмат бўйича чеклаш	47
6-§. Қамоқ	51
7-§. Интизомий қисмга жўнатиш	53
8-§. Озодликдан маҳрум қилиш	56
9-§. Умрбод озодликдан маҳрум қилиш	68
10-§. Ҳарбий ёки махсус унвондан маҳрум қилиш	71

III боб. Жазо тайинлаш

1-§. Жазо тайинлашнинг умумий асослари	75
2-§. Жазони енгиллаштирувчи ҳолатлар	83
3-§. Жазони оғирлаштирувчи ҳолатлар	100
4-§. Енгилроқ жазо тайинлаш.	114
5-§. Айбдор ўз қилмишига амалда пушаймон бўлганида жазо тайинлаш	119
6-§. Тамом бўлмаган ва иштирокчиликда содир этилган жиноятлар учун жазо тайинлаш	120
7-§. Бир неча жиноят содир этганлик учун жазо тайинлаш	123
8-§. Бир неча ҳукм юзасидан жазо тайинлаш	132
9-§. Жазоларни қўшишнинг ҳисоблаш қоидалари	137
10-§. Дастлабки қамоқ вақтини ҳисобга олиш қоидалари	139
11-§. Жазо муддатларини ҳисоблаш	141

IV боб. Жавобгарликдан озод қилиш

1-§. Жиноий жавобгарликдан озод қилиш тушунчаси ва турлари	145
2-§. Жавобгарликка тортиш муддатининг ўтиб кетганлиги муносабати билан жиноят учун жавобгарликдан озод қилиш	147
3-§. Қилмиш ёки шахс ижтимоий хавфлилигини йўқотганлиги муносабати билан жавобгарликдан озод қилиш	157
4-§. Айбдор ўз қилмишига амалда пушаймон бўлганлиги муносабати билан жавобгарликдан озод қилиш	161
5-§. Ярашилганлиги муносабати билан жиноий жавобгарликдан озод қилиш	164
6-§. Касаллик туфайли жавобгарликдан озод қилиш	167
7-§. Амнистия акти асосида жавобгарликдан озод қилиш	169

V боб. Жазодан озод қилиш. Судланганлик

1-§. Жазодан озод қилиш тушунчаси ва турлари	177
2-§. Жазони ижро этиш муддати ўтиб кетганлиги муносабати билан жазодан озод қилиш	179
3-§. Шахснинг ижтимоий хавфлилиги хусусиятини йўқотиши муносабати билан уни жазодан озод қилиш	184
4-§. Айбдор ўз қилмишига амалда пушаймон бўлганлиги муносабати билан жазодан озод қилиш	186
5-§. Шартли ҳукм қилиш	189
6-§. Жазони ўташдан муддатидан илгари шартли озод қилиш	200
7-§. Жазони енгилроғи билан алмаштириш	208
8-§. Касаллик ёки меҳнат қобилиятини йўқотиш оқибатида жазодан озод қилиш	213
9-§. Амнистия акти ёки афв этиш асосида жазодан озод қилиш	216
10-§. Судланганлик тушунчаси ва унинг жиноят-ҳуқуқий аҳамияти	222
11-§. Судланганлик ҳолатининг тугалланиши ва унинг олиб ташланиши	226

VI боб. Вояга етмаганлар жавобгарлигининг хусусиятлари

1-§. Вояга етмаганларни жиноий жавобгарликка тортиш ва уларга жазо тайинлаш хусусиятлари	232
2-§. Жазо тизими ва турлари	235

3-§.	Вояга етмаганларга жазо тайинлаш	246
4-§.	Вояга етмаганларни мажбурлов чораларини қўллаган ҳолда жавобгарликдан ёки жазодан озод қилиш	250
5-§.	Жазони ўташдан муддатидан илгари шартли равишда озод қилиш ва жазони енгилроғи билан алмаштириш	260

VII боб. Тиббий йўсиндаги мажбурлов чоралари

1-§.	Тиббий йўсиндаги мажбурлов чоралари тушунчаси ва мақсадлари	266
2-§.	Тиббий йўсиндаги мажбурлов чоралари қўллашнинг умумий асослари	270
3-§.	Тиббий йўсиндаги мажбурлов чораларининг турлари	275
4-§.	Тиббий йўсиндаги мажбурлов чораларини тайинлаш	278
5-§.	Тиббий йўсиндаги мажбурлов чоралари муддатини узайтириш, ўзгартириш ва бекор қилиш	282
6-§.	Алкоголизм, гиёҳвандлик ва заҳарвандликка йўлиққан шахсларга нисбатан тиббий йўсиндаги мажбурлов чораларни қўллаш	286
	Алфавит-предметли кўрсаткич	291

I БОБ. ЖАЗО ТУШУНЧАСИ ВА УНИ ҚЎЛЛАШ МАҚСАДЛАРИ

1-§. Жазо тушунчаси ва унинг белгилари

Жазо — жиноят ҳуқуқининг марказий институтларидан бири-дир, чунки у жиноий жавобгарликни амалга оширишнинг етакчи шаклидир. Жиноий жавобгарликни амалга ошириш воситаси сифатида нафақат жазо чоралари, балки бошқа хил жиноят-ҳуқуқий (тиббий, тарбиявий йўсиндаги мажбурий чоралар, шартли ҳукм ва ш.к.) таъсир чоралари қўлланиши боис, жиноий жавобгарлик жазодан фарқли ўлароқ, янада кенгроқ ва ихчамроқ юридик категория эканлигини таъкидлаш лозим. Бир тарафдан жазо — шахс томонидан жиноят содир этилишининг мантиқий оқибатидир, бошқа тарафдан эса, ЖК томонидан ҳимоя қилинаётган ижтимоий муносабатларни тиклашнинг бир воситасидир ҳам. Айнан жиноятлар учун жазо тайинланиши жиноят қонунини ижтимоий муносабатларга таъсир кўрсатиш воситасига, ҳуқуқий нормаларни шахс, жамият ва давлатни ҳуқуққа хилоф тажовузлардан ҳимоя қилишнинг амалий воситасига айлантиради.

Жиноий жавобгарликнинг самарадорлиги ҳақидаги масала жазонинг самарадорлиги масаласига жиддий таъсир қилади. «Жазонинг самарадорлигини ижтимоий онгга ва судланган шахсга таъсир этиш оқибатида жазо мақсадларини амалий жиҳатдан юзага чиқариш (эришиш даражаси) деб таърифлаш мумкин. Жиноят, жиноят-ижроия, жиноят-процессуал қонунчилик ҳамда мазкур қонунларнинг жиноятчиликка қарши курашда қўлланиш амалиёти жамият ривожланишининг объектив қонуниятларига ва ижтимоий муносабатларнинг барча йиғиндиларига энг юқори даражада мувофиқ келган тақдирда жазони энг юқори самарадорликка эришилган деб ҳисоблаш мумкин»¹.

Ўз навбатида, жазо самарадорлиги уни белгилаш хусусиятларига тўғри пропорционал нисбатдадир, чунки жазо моҳияти ва унинг ўрни қанчалик даражада аниқроқ англанилса, жиноятни содир этган шахсларга нисбатан мувофиқ таъсир кўрсатиш усулларини ва услубларини танлаш шунчалик мувофиқ даражада юқори самарали бўлади ва, демак, жиноят қонунчилигининг ижтимоий муносабатларни мувофиқлаштириш жараёнига таъсир кўрсатиши ҳам ортиб боради.

ЖК 42-моддаси жиноий жазонинг бутун тизими учун жиддий асословчи аҳамиятга эгадир, чунки мазкур модда давлат томонидан

¹ Уголовное право. Общая часть: Учебник / А.С. Якубов, Р. Кабулов и др. — Т.: Академия МВД Республики Узбекистан, 2005. — 384 Б.

ижтимоий муносабатларга таъсир кўрсатишнинг танланадиган ва жазо сифатида тан олиннадиган усулни қонуний тарзда таъминлайди. Жазолаш тушунчаси ва мақсадларининг қонун нормасида таърифланиши нафақат жиноят қонунининг қўлланишидаги бир хилликка, балки юридик маҳоратнинг мукамаллашувига ва шу орқали жиноят қонуни ривожланишининг тадрижийлигига, тизимлилигига ва илгарилаб боришига ҳам сабабчи бўлади.

Таркиб нуқтаи назаридан, ЖК 42-моддаси икки қисмдан ташкил топган бўлиб, улардан биринчисида жазо тушунчаси келтирилган, иккинчиси эса унинг мақсадларини белгилайди. Кўриб чиқилаётган нормани мана шундай йўсинда талқин этиш кўрсатилган унсурларни аниқ чегаралаш учун ва шу орқали жазонинг моҳияти ва ўрнини англашда қийинчиликларга дучор бўлмаслик учун имкон беради.

NOTA BENE !

Жазо – жиноят содир этишда айбли деб топилган шахсга нисбатан давлат номидан суд ҳукми билан қўлланадиган ва маҳкумни қонунда назарда тутилган муайян ҳуқуқ ва эркинликлардан маҳрум қилиш ёки уларни чеклашдан иборат мажбурлов чорасидир (ЖК 42-моддаси 1-қисми).

Яъни, жазо қонун томонидан унинг жиддий белгиларига ишора қилиш йўли билан белгиланади; мазкур белгилар йиғиндисининг мавжудлиги у ёки бу таъсир кўрсатиш усулини жиноий жазо сифатида кўриб чиқиш учун имкон беради. Бунда у ёки бу таъсир кўрсатиш усулининг жазо сифатида тан олиниши учун унинг истисносиз барча белгиларга мувофиқ келиши талаб қилинади, яъни улардан ҳеч бўлмаса биттасининг мавжуд эмаслиги бунинг учун тўсқинлик қилади.

Шундай қилиб, жазо:

– давлат томонидан жорий этилган мажбурлов чораси бўлиши керак;

– у фақат суд томонидан тайинланиши шарт. Бунда жазони тайинлаш суд томонидан, албатта, ҳукм чиқариш йўли билан амалга оширилиши керак;

– жиноий жазонинг қўлланиши учун хулқнинг бошқа кўриниши эмас, балки жиноятни содир этиш асос сифатида хизмат қилиши керак;

– жазо фақат жиноятни содир этганлиги исботланган шахсга нисбатан тайинланиши (яъни, шахсий хусусиятдаги чора бўлиши) керак;

– жазо маҳкум шахснинг муайян ҳуқуқларидан маҳрум этилиши ёки чекланиши билан ифодаланиши керак;

– муайян ҳуқуқлардан маҳрум этиш ёки чеклаш ҳоллари фақат жиноят қонуни томонидан назарда тутилиши шарт.

Жиноий жазо биринчи навбатда чора сифатида, яъни муайян миқдор ва сифат белгиларига эга бўлган таъсир этиш воситаси деб эътироф этилади.

Жазонинг чора сифатидаги **сифат белгилари** таърифида таъсир кўрсатиш усулининг мазмундорлик томони, яъни унинг тури англанади (масалан, жарима кўринишидаги жазонинг сифат таърифи пулни ундиришда ифодаланади). **Миқдор жиҳатидан** таърифлаш у ёки бу усулни қўллаш чегараларини (масалан, жариманинг миқдорий таърифи сифатида унинг миқдори, озодликдан маҳрум этиш ҳолида жазони ўташ муддати ва ш.к. белгиларни) қамраб олади. Қонун томонидан белгиланган жазонинг мазкур таъриф белгиларидан четга чиқишга ҳеч ким ҳақли эмас. Фақат жазо доирасида чора сифатида суд жиноят қонуни асосида, жазо муддатлари ва тартибни белгиланган ҳолда, миқдорий, баъзан эса сифат чегараларда муайян аниқ бир шахсга нисбатан жазо чораси қўлланилишини белгилашга ҳақлидир.

Жазо сифатида фақат **мажбурлов хусусиятдаги** чоралар, яъни ҳар кимнинг ихтиёридан қатъи назар, хусусан ушбу чоралар қўлланилаётган шахснинг ҳам, бошқа шахсларнинг (масалан, жазони ижро этиш органларининг хизматчилари бўлган ва шунингдек, корхона, муассаса, ташкилотларнинг ва бошқа мансабдор шахсларнинг) ихтиёридан қатъи назар ижро этиш учун мажбурий бўлган чоралар тан олиниши мумкин. Бунда жазоланувчи шахснинг унга нисбатан қўлланилаётган жазо чораларига субъектив муносабатда бўлиши мазкур чораларнинг мажбурлов хусусиятда бўлишига таъсир кўрсатмаслигини инобатга олиш лозим. Хусусан, маҳкум этилган шахс жазони ўзи ихтиёрий тарзда (масалан, жаримани ихтиёрий тўлаш) ўташи ҳам, жазо унинг ихтиёрига қарши (масалан, уни озодликдан маҳрум этиш ва ш.к.) йўсинда ижро этилиши ҳам мумкин ва бу жазонинг албатта ижро этилишини, яъни унинг мажбурлов хусусиятини бекор қилмайди.

Жиноий жазонинг мажбурлов хусусияти унинг нафақат маҳкум томонидан, балки ҳар қайси бошқа субъектлар, хусусан, жазони ижро этиш органларининг ходимлари, корхоналар, муассасалар, ташкилотларнинг маъмуриятлари томонидан албатта ижро этилишини талаб қилади. Шу билан бир вақтда, шундай хусусийлик белгиси асосида ижро этилиши сўзсиз мажбурий бўлмайдиган, балки қандайдир субъектив омилларга боғлиқ бўлган (ўз айбига иқдор бўлишни) бошқа хил таъсир кўрсатиш чоралари қаторига қўшиб бўлмайди; жумладан, ишонтириш, тарбиявий чоралар ва шу каби усулларни жазо сифатида кўриб чиқиш мумкин эмас.

Ижтимоий муносабатларга таъсир кўрсатиш усулини жазо сифатида тан олиш учун албатта қуйидаги шартга, яъни **мажбурлов давлат томонидан қўлланилишига** амал қилиш лозим.

Жазони қўллаш бу хусусий шахсларнинг ёки жамоат ташкилотларининг ёхуд уларга тенг тарзда турли хил корхоналар, муассасалар ва ташкилотларнинг ҳуқуқи эмас, балки давлатнинг алоҳида ваколатидир. Фақат Ўзбекистон Республикаси номидан, унинг томонидан ваколат берилган органлар жиноий жазони ижро этиш ҳуқуқига эгадирлар; бунга мувофиқ органлар ўз номидан эмас, балки ЖК 42-моддаси 1-қисмида баён этилган ҳолатлардан тўғридан-тўғри келиб чиққан ҳолда давлат номидан ҳаракат қиладилар. Мажбурлов чоралари бошқа хизмат таркиблари, шу жумладан (жиноий жазони ижро этиш ҳуқуқига эга бўлмаган) давлат органлари ҳамда бошқа хил тузилмалар томонидан амалга оширилган тақдирда, бундай чоралар жиноий жазо сифатида тан олиниши мумкин эмас. Шу билан бир вақтда, буларга ўхшаш тузилмалар раҳбарлари қонунда белгиланган тартибда жавобгарликка, шу жумладан жиноий жавобгарликка тортилиши керак.

Жазони тайинлаш, яъни Жиноят кодексининг Махсус қисми моддасига мувофиқ санкция доирасида жазонинг аниқ турини ва меъёрини танлаш фақат суднинг алоҳида ҳуқуқини ташкил этади. **Фақат суд** давлат ҳокимиятининг алоҳида тармоғи сифатида жиноятни содир этганлик учун жазони тайинлаш ҳуқуқига эгадир. Давлат ҳокимиятининг ҳар қандай бошқа органлари, шу жумладан, ижро этувчи ёки қонун чиқарувчи органлар бундай ваколатларга эга эмас (ЖПК 12-моддаси).

Шу билан бир вақтда жазони тайинлаш ҳуқуқига ҳар қандай суд органи эмас, балки ваколатли судлар, яъни **жиноят ишлари бўйича судлар** эга эканлигини таъкидлаш лозим (ЖПК 28-моддаси)¹.

Жазони тайинлаш суд томонидан махсус ҳужжатни — **ҳукми**, яъни жиноят ишини фақат суд томонидан кўриб чиқиш оқибатида қабул қилинадиган алоҳида қарор турини чиқариш йўли билан амалга оширилади. Ҳукм жиноят ишини асл мазмунини бўйича ҳал қилади, чунки унда судланувчи шахснинг айбдорлиги ёки айбдор эмаслиги масаласи ҳал этилади, жазонинг аниқ тури ва миқдори тайинланади, шахсни айбдор ёки айбдор эмас деб тан олинишидан келиб

¹ Бу тўғрисида батафсилроқ Ўзбекистон Республикасининг 1993 йил 2 сентябрдаги «Судлар тўғрисида»ги Қонуни (Янги таҳрири)ни қаранг. (Ўзбекистон Республикасининг 2000 йил 14 декабрдаги 162-П-сонли Қонуни билан тасдиқланган.) //Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Ахборотномаси, 2001 й., № 1-2, 10-модда.; 2002 й., № 1, 20-модда.; 2004 й., № 2, 18-модда.; 2005 й., № 1, 18-модда; Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталарининг Ахборотномаси 2007 й., № 6 , 249-модда, № 7, 324-модда.

чиқадиган бошқа хил ҳуқуқий оқибатлар белгиланади. Шу тарзда ҳукм жиноят ишлари бўйича судловнинг алоҳида кўриниши сифатида чиқади ва мазкур тартиб қонунда кўрсатилган муайян талабларга жавоб бериши шарт. Мазкур тартибга амал қилмаслик жиноят ишининг умуман олганда, оқибатда ҳуқуққа хилоф тарзда ҳал қилинишига ва хусусан, тайинланган жазонинг ҳуқуққа хилофлигига олиб келади. Бундай тақдирда, таҳлил қилинаётган модда ҳолатларидан келиб чиқиш асосида, тайинланган жазо умуман жазо сифатида эътироф этилиши мумкин эмас.

Ўзбекистон Республикаси суди ҳукми эълон қилиш билан давлат номидан ҳаракат қилади (ЖПК 454-моддаси). Жазо давлат номидан тайинланади – шу восита орқали суд жиноятчига ва унинг қилмишига давлат томонидан берилган салбий баҳони ифодалайди. Шундан келиб чиққан ҳолда жазо ошкоралик хусусиятига эга эканлигини таъкидлаш керак.

Жазонинг қўлланиши учун фақат жиноятнинг содир этилиши асос бўлади. Жиноят белгиларига мувофиқ келмайдиган бошқа хил ҳаракатнинг амалга оширилиши кўринишида жиноий жазога тортиш мумкин эмас. Шу сабабдан жазо сифатида бир-бирига ўхшаш маъмурий жазо чоралари (масалан, жарима, маъмурий қамоқ, муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш ва бошқ.) ва уларга тенг тарзда интизомий жавобгарликка тортиш чоралари ҳам жазо сифатида тан олинмайди. Шундай қилиб, жиноий жазо жиноий ҳаракатнинг ҳуқуқий оқибатидир.

Жиноий жазо алоҳида **шахсийлик хусусиятига** эгадир ва фақат жиноятни содир этганликда айбдор деб топилган шахсга нисбатан қўлланади. Шахс жиноятни содир этганлиги фақат фош қилинган ва унинг айби исботланган тақдирдагина уни жиноят қонунда тегишли жиноят учун назарда тутилган муайян жазога маҳкум этиш мумкин бўлади. Мана шунда ЖК 9-моддасида белгиланган айб учун жавобгарлик тамойили ўз ифодасини топади. Айбсиз шахсга жазони тайинлаш мумкин эмас ва агарда суд муайян бир шахснинг айбини аниқлай олмаса, бундай шахсни жазолаш мумкин бўлмайди.

Қонуннинг фақат суд ҳукмида жиноят содир этишда айбдор эканлиги аниқланган шахсга нисбатан жазо қўлланиши мумкинлиги тўғрисидаги қонунда жазонинг шахсийлиги хусусиятидан дарак беради. Бошқача қилиб айтганда, содир этилган жиноят учун мажбурлов чоралари давлат томонидан фақат жиноятчининг ўзига нисбатан қўлланади. Жазога хос бўлган маҳрум этишларни ва чеклашларни, ҳаттоки айбдор қандайдир йўл билан муносиб жазони олишдан қочиб кетган тақдирда ҳам, унинг жамоаси, оиласи ёки унга яқин кишилари зиммасига юклатиш мумкин эмас.

Жазо учун зарур бўлган шахсийлик хусусиятининг мавжуд эмаслиги, жумладан, мулкни мусодара қилишни жазо турларидан чиқариб ташлашни талаб қилди¹.

Жазонинг мазмуни жиноят содир этишда айбдор деб топилган шахснинг **ҳуқуқ ва эркинликларидан маҳрум қилиш ёки уларни чеклаш** билан ифодаланади. Бунда кўрсатилган мажбурлов чораларининг услублари ўртасидаги фарқлар уларнинг ҳажмида намоён бўлади. Хусусан, ҳуқуқлардан ва эркинликлардан маҳрум қилган тақдирда давлат маҳкумларнинг муайян бир ҳуқуқдан ёки эркинликдан фойдаланишларини (масалан, муайян лавозимни эгаллаш ҳуқуқини, ҳаракатланиб юриш эркинлигини ва бошқ.) тўлиқ ҳажмда тўхтатиб қўяди. Ҳуқуқ ва эркинликларни чеклаш ҳолида улардан фақат қисман фойдаланиш рўй беради (масалан, ахлоқ тузатиш ишларида иш ҳақидан ўз ихтиёрига кўра фойдаланиш ҳуқуқи).

Муайян бир таъсир кўрсатиш усулининг жиноят қонуни мазмунида жазо сифатида тан олинishi учун давлат томонидан қўлланилган айни мажбурлов чораси ЖКда жазо сифатида тўғридан-тўғри кўрсатилган бўлиши талаб этилади. Қонунга мувофиқ, кўрсатмаси келтирилмаган жазо тури йўқ. Шу сабабдан тиббий йўсиндаги мажбурлов чоралари, тарбиявий йўсиндаги мажбурлов чоралар ва бошқа хил таъсир кўрсатиш усуллари, гарчи улар жазо чораларига (масалан, маъмурий жазо чоралари, жиноий-процессуал мажбурлов чоралари) ўхшаган бўлса-да, жазо турлари сифатида тан олинishi мумкин эмас.

Аниқ таъсир кўрсатиш чорасининг жазо сифатида назарда тутилганлигининг белгиси, биринчидан, мазкур жазо чораси ЖКда умуман назарда тутилган бўлишини талаб қилади. Иккинчидан, шу жазо чораси содир этилган жиноий ҳаракат учун жавобгарликни белгилайдиган Кодекс моддасининг санкциясида назарда тутилган бўлишини талаб қилади.

Бунда аниқ жиноят тури учун жазо тайинлашда, суд қонунда назарда тутилганидан оғирроқ жазо турини тайинлай олмаслигини ва шу билан бир вақтда ЖК тегишли моддаси санкциясида назарда тутилган энг кам жазодан ҳам камроқ ёки шу моддада назарда тутилмаган бошқа енгилроқ жазо турини тайинлаши мумкин эканлигини назарда тутиш лозим.

¹ Дастлаб таъкидланганидек, мусодара қилиш натижасида нафақат жиноятчи, балки унинг ҳаракатларида айбдор бўлмаган оила аъзолари ҳам жазоланардилар. (Каримов И.А. Адолат – қонун устуворлигида / Иккинчи чақриқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 2001 йил 29 августдаги VI сессиясида «Хавфсизлик ва тинчлик учун курашмоқ керак» мавзусида қилинган маъруза. 10-том. – Т.: «Ўзбекистон», 2002. – 26–50-б.

Жазода ҳуқуқ ва эркинликлардан маҳрум қилишнинг ёки уларни чеклашнинг ҳажми ва хусусияти нафақат Жиноят кодекси нормалари томонидан, шунингдек, Жиноят-ижроия кодекси томонидан ҳам мувофиқлаштирилаётганлигини айтиш керак. Бироқ, жазо мазмуни чегараларини ва асосий белгиларини ҳамда унинг турларини ўрнатадиган ЖКдан фарқли ўлароқ, ЖИК жазо мазмунини фақат тўлдиради ва жазо чораларини ҳамда уни ижро этиш қоидаларини аниқлайди.

Жазо мазмунини унинг моҳиятидан фарқлай олиш лозим.

Жиноий жазонинг мазмунини ташкил этадиган муайян даражадаги ҳуқуқий чеклов (жиноятни содир этишда айбдор деб топилган шахсни ҳуқуқлардан ва эркинликлардан маҳрум қилиш ёки чеклаш) жазонинг жазо элементи деб номланувчи қисмининг мазмунини акс эттиради. Жазо ўз моҳияти бўйича, гарчи айнан шунинг ўзи унинг туб мақсади бўлмаса ҳам, аслида жазодир, чунки у моҳиятига кўра, айбдорга азоб-уқубатларни келтириш хусусиятига эга. Шунинг ўзи билан давлат мажбурлови чораларида содир этилган ҳаракат учун жазо элементи мужассамланади. Шу билан бир вақтда жазо жазо қўллашнинг **мақсади** эмас, балки фақат унга хос бўлган **ажралмас қисмидир**, бошқача қилиб айтганда, ҳуқуқлардан ва эркинликлардан маҳрум қилишлар ва чеклашларнинг қўлланиши, уларнинг мақсадларидан қатъи назар, қонунга хилоф равишда содир этилган қилмишнинг оқибати ўлароқ жазо сифатида намоён бўлади.

2-§. Жазо мақсадлари

Жиноят-ҳуқуқий назария ва ҳуқуқни қўллаш амалиёти томонидан ишлаб чиқилган жазо мақсадлари ЖК 42-моддаси 2-қисмида қуйидаги мазмунан бойитилган кўринишда белгиланган, яъни: «Жазо маҳкумни ахлоқан тузатиш, унинг жиноий фаолиятини давом эттиришга тўсқинлик қилиш ҳамда маҳкум, шунингдек, бошқа шахслар янги жиноят содир этишининг олдини олиш мақсадларида қўлланади».

NOTA BENE !

Жазо мақсади — бу давлат томонидан жазони қўллаш воситасида эришишга интилаётган якуний натижадир.

Жазони танлаш ва унинг қўлланишидан кўзланаётган мақсад норматив-ҳуқуқий натижаларнинг акс эттирилиши амалиётнинг бир хил йўсинда кечишига ва шунингдек, жиноят қонунининг тизимли ва тадрижий ривожланишига сабабчи бўлади. Ҳар бир жазо,

жиноятчига тайинланган алоҳида жазо кўриниши ҳамда шунга тенг тарзда давлат мажбурлови чораси сифатида намоён бўлиб, қонунда белгиланган мақсадларга албатта бўйсунуши керак. Бунда жазонинг белгиланган мақсадларга мувофиқ келиши шартига уларга ҳар бир аниқ ҳолатда амал қилиш учун имконият йўқлиги таъсир қилмайди, чунки жазо мақсадлари – бу кутиладиган, лекин ҳар доим ҳам эришиш имконияти кафолатланмайдиган натижадир.

Шундай қилиб, жазонинг амалий жиҳатдан қўлланиши қуйидагиларга, чунончи:

- маҳкумнинг тузалишига;
- жиной фаолиятни давом эттириш учун тўсқинлик қилишга;
- маҳкумлар ҳамда бошқа шахслар томонидан янги жиноятлар

содир этилишининг олдини олишга йўналтирилиши керак.

Маҳкумни ахлоқан тузатиш жазонинг мустақил мақсади бўлиб, жинойтни содир этган шахсга нисбатан жазони қўллаш воситаси орқали маҳкумда қонунга итоаткор хулқ-атворни, инсонга, жамият, меҳнат, жамият турмуши қоидалари ва анъаналарига ҳурмат муносабатини шакллантиришга интилишдан иборатдир (ЖИК 7-моддаси). Шундай йўсинда, давлат мажбурлови чораларининг қўлланишидаги ахлоқни тузатиш жинойтчига нисбатан жазонинг тарбиявий таъсиридир; мазкур таъсир шахсга ғайриҳуқуқий ҳаракатни содир этиш учун имкон берган ёки унга сабабчи бўлган шахсдаги баъзи шундай хусусиятларнинг ўзгаришида намоён бўлади (масалан, жазоланмасдан қолиш ҳисси, зарурий диққат-этиборни кўрсатмаслик ва ш.к.).

Жиной фаолиятни давом эттиришга тўсқинлик қилиш жазонинг махсус мақсади сифатида шахсни, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари, жамият ва давлат манфаатлари, хусусий мулк, табиий муҳит, тинчлик, инсоният хавфсизлигини ҳимоя қилиш йўлидаги Кодекс вазифаларининг хусусий тарзда намоён бўлишини ташкил этади. Жазони белгилаш ёки қўллаш орқали давлат келажакда жиной фаолиятни содир этиш мумкинлигига йўл қўймасликка ҳаракат қилади.

Жазони қўллашда жиной фаолиятни давом эттиришга тўсқинлик қилиш нафақат маҳкум этилган шахс учун, балки маҳкум билан биргаликда жиной фаолиятни амалга оширган бошқа шахслар учун ҳам кейинчалик шунга ўхшаш фаолиятни амалга ошириш имконига йўл қўймасликда (масалан, уюшган жиной гуруҳ аъзосига мажбурлов чораларининг қўлланиши орқали мазкур гуруҳни кейинчалик ҳам ғайриҳуқуқий қилмишларни амалга ошириш имконидан маҳрум қилиш) намоён бўлиши мумкин.

Янги жазо чорасини ўрнатиш ва мавжуд жазо чораларини қўллаш орқали ваколатли давлат органлари уни **янги жинойтларнинг олдини олиш** талабларига бўйсундирадilar, яъни жазонинг қўлланиши превентив (олдини олиш) аҳамиятига эга бўлиши керак. Бунда жазо-

нинг қўлланиши махсус ва умумий превенция мақсадларини кўзлаётганлиги қонун даражасида кўрсатилади.

Махсус превенция судланган шахс томонидан янги жиноятлар содир этилишининг олдини олишдан иборат. Махсус олдини олиш мақсадини амалга оширишни таъминлаш орқали суд қонун асосида ва ЖК тегишли моддаси санкцияси доирасида маҳқум учун жазо турини ва миқдорини қатъий даражада белгилайди. Айни шу мақсадга эришиш учун шахс томонидан содир этилган жиноятга давлатнинг муносабат билдириш тезкорлиги ҳам аҳамиятлидир. Жазоланиш муқаррарлиги ва қўлланиш тезкорлиги унинг шафқатсизлигидан кўра махсус превенция мақсади учун самаралироқдир.

Жазони қўллашдаги **умумий превенция** мақсади муайян судланган шахс учун муайян жазо турини ва миқдорини белгилашда, давлат шу йўл орқали жамиятнинг бошқа аъзоларини ғайриқонуний қилмишларни содир этишдан огоҳлантиришга интилишидан иборатдир. Умумий огоҳлантиришдаги жиноий қилмишларни содир этишдан тийиб турувчи асос бундай шахсларнинг жиноятнинг қўнгилсиз оқибатлари ҳақидаги тасавури билан, яъни ҳар бир жиноий қилмиш учун жиноий жавобгарлик белгиланганлиги, жазонинг қаттиққўллиги даражаси жиноятнинг оғирлиги даражаси билан белгиланиши, жиноят содир этилган тақдирда жавобгарликнинг амалийлиги ва муқаррарлиги билан шартланади. Бунда ЖКда мужассамланган жазо таҳдидининг амалийлиги фақат унинг қўлланиши ҳолатида намоён бўлишини назарда тутмоқ лозим. Бундай ҳолларда, беқарор унсурлар жазони ўзлари учун салбий оқибатлари билан зарарли бўлган жиноятнинг муқаррар оқибати сифатида қабул қиладилар.

3-§. Ҳозирги замон қонунчилигида жиноий жазоларнинг либераллашуви

Мустақилликнинг биринчи кунларидан бошлаб Ўзбекистон Республикасида суд-ҳуқуқ ислоҳотлари собитқадамлик билан ва босқичма-босқич ўтказилмоқда. Бугунги кунда мамлакатимизда Ўзбекистон Республикаси иккинчи чақириқ Олий Мажлиснинг VI сессиясида давлатимиз раҳбари томонидан қўйилган вазифалар асосида бошланган ислоҳотларнинг навбатдаги босқичи тадрижий тарзда амалга оширилмоқда. Ушбу сессияда 2001 йил 29 августда Республика парламенти томонидан қабул қилинган «Жиноий жазоларнинг либераллаштирилиши муносабати билан Ўзбекистон Республикаси Жиноят, Жиноят-процессуал кодекслари ҳамда маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги Кодексига ўзгартишлар ва қўшимчалар киритиш ҳақида»ги Қонунни¹ тарихий деб ҳисоблаш мумкин, чунки

¹ Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2001 й., № 19. 135-б.

жиноятга оид сиёсатни демократлаштириш айнан шу қонундан бошланди.

Мазкур қонун томонидан амалдаги қонунчиликка киритилган шундай сифатга бой, аҳамиятли ўзгаришлар ва тўлдиришлар мамлакатнинг жиноят ҳамда жиноят-процессуал қонунларини инсонийлик томонига қараб чуқур ислоҳ этилаётганлигини намойиш қилди ва бундай туб ўзгаришлар аввал на Ўзбекистонда, на МДХ мамлакатларида амалга оширилмаган эди. Шуни ҳам айтиш керакки, Ўзбекистоннинг мустақиллиги, иқтисодиёти ва бутун турмуш тарзи бугун биз эришмоқчи бўлган мақсадларга батамом тескари бўлган тоталитар тузум вайроналари устига қурилиб, истиқлолга эришиш мураккаб тарихий шароитда кечарди. Ўзбекистонга нафақат хонавайрон ҳолатга келган иқтисодиёт ва ҳўжаликни юритишнинг мақбул бўлмаган услублари, балки шуларга мувофиқ ҳуқуқий тизим ҳам мерос бўлиб қолди. Ва шунга қарамай, 1994 йили қабул қилинган мустақил Ўзбекистоннинг янги Жиноят кодекси халқаро ҳуқуқнинг умумэтироф этилган тамойиллари ва нормаларини миллий қонунчиликка интеграциялаштириш асосида ҳамда қабул қилиш пайтидан бошлаб, келажак замонларга қадар ҳам халқаро андозаларнинг талабларига мувофиқ келишига йўналтирилган тарзда яратилди.

Шундай қилиб, юқорида тилга олинган қонунга мувофиқ, жиноят қонунчилиги соҳасида ислоҳ қилинган жиддий ўзгаришлар жазо тизимига, жазо тайинлаш масалаларига, жиний жавобгарликдан ва жазодан озод қилишга, вояга етмаганлар жавобгарлигининг ўзига хос хусусиятларига ва шуларга ўхшаш бошқа масалаларга тааллуқли бўлди.

Хусусан, **жиноятларни таснифлаш** ўзгартирилди, шу жумладан, ижтимоий хавфлилик даражаси унча оғир бўлмаган жиноятлар тоифаси кенгайтирилди. Масалан, агар илгари шу тоифа жиноятларга фақат озодликдан маҳрум қилиш билан боғлиқ бўлмаган жазо қўлланиши назарда тутилган жиноятлар кирган бўлса, энди мазкур жиноятлар тоифасига қонун томонидан жазо нормаси сифатида уч йилгача озодликдан маҳрум этиш қўлланадиган қасддан содир этилган жиноятлар ҳамда эҳтиётсизлик орқасида содир этилиб қонунга қўра беш йилгача озодликдан маҳрум этиладиган жиноятлар киритилди. Шунингдек, унча оғир бўлмаган жиноятлар тоифасига кирадиган ижтимоий хавфли қилмишлар таркиби кенгайтирилди. Қонунга мувофиқ, ушбу тоифага жазо чораси сифатида уч йилдан ортиқ, лекин беш йилдан кўп бўлмаган муддатга озодликдан маҳрум қилиш чораси қўлланиши назарда тутилган, қасддан содир этилган жиноятлар ва шунингдек, қонунда беш йилдан ортиқ муддатга озодликдан маҳрум этиш жазоси назарда тутилган, эҳтиётсизлик орқасида содир этиладиган жиноятлар киритилди.

Жиноятларнинг таснифланишини шу тарзда ўзгартириш натижасида тергов ва суд органлари томонидан қамоққа олиш билан боғлиқ бўлмаган эҳтиёт чораларидан фойдаланиш имкониятлари жиддий даражада кенгайтирилди.

Иккинчидан, иқтисодиёт соҳасида жиноятларни содир этган шахсларга нисбатан иқтисодий таъсир кўрсатиш миқёси анча кенгайтирилди. Юқорида кўрсатилган, 2001 йил 29 август куни қабул қилинган қонунга мувофиқ, ЖК моддаларидаги муқобил санкциялар кенгайтирилди, жазо чораси сифатида жарима миқдори кўпайтирилди, бу эса, айбдорни озодликдан маҳрум қилмай жазонинг мутаносиблигини ва маҳкумга нисбатан унинг ахлоқан тузатиш таъсирини сақлаб қолиш имконини берди ва шунингдек, судьянинг жарима жазосини тайинлаш имкониятини кенгайтирди.

ЖКда, шунингдек, жиноятни содир этган шахс етказилган зарарни тўлиқ ҳажмда тўлаган тақдирда, унга нисбатан озодликдан маҳрум этиш кўринишидаги жазони тайинлаш имконини бермайдиган моддалар сони кенгайтирилди. Бунда айбдор учун ҳукм чиқарилишигача ҳам, ҳукм чиқарилганидан кейин ҳам етказган зарарни қоплаш учун имконият яратилди (яъни, етказилган зарар маҳкум томонидан озодликдан маҳрум этишга қадар қопланадиган бўлса, бу ҳолда суд унга нисбатан бошқа турдаги жазо чорасини тайинлаши керак).

Учинчидан, ЖКдан қўшимча жазо чораси сифатида **мол-мулкни мусодара қилиш** жазоси бекор қилинди. Шунинг билан, дастлаб кўп ўн йилликлар мобайнида кузатилган нафақат жиноий жавобгарликка тортилган шахсларнинг, балки уларнинг оила аъзолари бўлган фуқароларнинг иқтисодий ҳуқуқларини поймол қилиш йўлида ҳуқуқий ғов барпо қилинди. Бунинг натижасида нафақат жиноят қонунчилиги либераллаштирилди, балки Конституциянинг 53-моддасида белгиланган хусусий мулкчиликнинг дахлсизлигини таъминлашга қаратилган дадил қадам босилди¹.

Тўртинчидан, қонунчиликни либераллаштириш жараёни **вояга етмаганларга, ёши олтмишдан катта бўлган аёлларга ва эркаларга** дахлдор бўлди. Янги қонун бўйича, ижтимоий хавфи катта бўлмаган жиноятларни содир этган вояга етмаган шахсларга нисбатан озодликдан маҳрум қилиш билан боғланган жазо чораси қўлланилмайди. Бу эса, балоғат ёшига етмаган ҳуқуқбузар шахсни жамиятдан айирмаган ҳолда қайта тарбиялаш учун имкониятлар яратди, чунки «ах-

¹ Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси: Ўн иккинчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг ўн биринчи сессиясида 1992 йил 8 декабрда қабул қилинган. — Т.: «Ўзбекистон», 2009. — 11-б.

лоқ тузатиш колониясидаги ишлар қанчалик юқори даражада яхши ташкилланган бўлса ҳам, колония ёшларни тарбиялаш учун энг яхши жой эмаслигини барчамиз яхши англашимиз керак. Аксинча, кўпинча аҳамиятсиз жиноятлар учун маҳкум этилган йигитча, айнан ўша ерда жиноий оламнинг турмуш тарзига қўшилади ва мувофиқ кўникмаларни қўлга киритади»¹.

Бешинчидан, аёлларга ва ёши 60 дан ошган эркакларга, қонун томонидан аниқ жиноятлар учун назарда тутилган озодликдан маҳрум этишнинг энг кўп муддатининг тўртдан уч қисмидан ортиқроқ муддатга **озодликдан маҳрум этиш** кўринишидаги жазо чорасини тайинлаш имконияти бутунлай йўқ қилинди.

Ўзбекистон жиноят-процессуал қонунчилиги соҳасида жорий қилинган жуда жиддий ўзгаришлар энг аввал тергов ҳамда суддан олдин қамоқда сақлаш муддатларини қисқартиришга қаратилганлигини таъкидламаслик мумкин эмас. Илгари тергов муддатлари икки йилгача, қамоқда сақлаш муддатлари эса бир ярим йилгача чўзилиши мумкин эди. Бироқ ўзига тегишли ҳукмни кутиб қамоқхонада ётган кишининг, ҳар бир кунни ўтказиши жазо муддатининг ўзини ўташдан ҳам анча оғирроқ кечади². Шу муносабат билан, дастлабки тергов муддати ҳам, қамоқда сақлаш муддати ҳам энди тўққиз ойгача чўзилиши мумкинлиги ва фақат алоҳида ҳолларда, тергов қилинаётган ишнинг ғоят даражада мураккаб эканлигини инобатга олган ҳолда тергов муддатини бир йилгача чўзиш мумкин эканлиги катта аҳамиятга эгадир. Шу билан бир вақтда, кўрсатилган муддатларнинг камайтириш томонига ўзгартирилиши фуқаролар ҳуқуқларини сансоларликдан, терговни ва судни асоссиз чўзишдан ҳимоя қилиш йўлидаги муҳим қафолатни ташкил этади.

Олтинчидан, ярашув институтининг жорий қилиниши жиноят қонунчилигининг янгилиги бўлди. Энди ЖК 66¹-моддасида келтирилган ҳолатларга мувофиқ, айбдор жабр кўрган шахс билан ярашганлиги муносабати билан жиноий жавобгарликдан озод қилиниши мумкин. Ярашиш имконияти мавжуд бўлган жиноятлар рўйхати қонун томонидан батафсил белгиланган ва унга ижтимоий хавфи катта бўлмаган жиноятлар тоифасига кирувчи 26 та жиноят таркиблари киритилди. Хусусан, қасддан баданга енгил шикаст етказиш, туҳмат, ҳақорат, йўл ҳаракати хавфсизлиги ёки транспорт воситаларидан фойдаланиш қоидаларини бузиш каби ишлар бўйича томонларнинг ярашишига йўл қўйилади. Ярашилганлиги муносабати билан

¹ Дастлаб таъкидланганидек, мусодара қилиш натижасида нафақат жиноятчи, балки унинг ҳаракатларида айбдор бўлмаган оила аъзолари ҳам жазоланардилар. (Каримов И.А. Адолат — қонун устуворлигида / Иккинчи чақриқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 2001 йил 29 августдаги VI сессиясида «Хавфсизлик ва тинчлик учун курашмоқ керак» мавзусида қилинган маъруза. 10-том. — Т.: «Ўзбекистон», 2002. — 26—50-б.

жиноий жавобгарликдан озод қилиш мумкин бўлган жиноятлар доираси Ўзбекистон Республикасининг 2004 йил 27 августдаги, 2005 йил 31 декабрдаги ва 2009 йил 3 апрелдаги қонунлари билан янада кенгайтирилди.

Суд-ҳуқуқ ислоҳоти навбатдаги босқичининг бошланишидан далолат берувчи қонуннинг қабул қилиниши натижасида мамлакат жиноят қонунчилигининг йўналиши умуман ўзгартирилди ва мазкур қонунлар демократик-ҳуқуқий давлатнинг тамойилларига ҳамда фуқаролик жамиятини шакллантириш шартларига янада юқорироқ даражада мувофиқ келди. Шу билан бир вақтда, бугунги кунда шу соҳада амалга оширилаётган ислоҳотнинг тубдан бошқача ёндашувини таъкидлаш лозим. Масалан, агар илгари ҳар қандай ўзгаришларнинг асосида энг аввал суд-ҳуқуқий тизимнинг демократик асосларини яратиш ва фуқаролар менталитетини умуман ва судьяларнинг ҳамда ҳуқуқни ҳимояловчи органлар ходимларининг онгини хусусан ўзгартириш мақсади қўйилган бўлса, бугунги бош вазифа — бу эришилган натижаларни мустаҳкамлаш, уларнинг янада юқорироқ самарадорлигини ва амалийлигини таъминлаш, «фуқаролар ҳуқуқлари ва эркинликларининг зарурий кафолатларини таъминловчи демократик тамойилларни қоғозда эмас, балки амалий турмушда амалга ошириш»¹, аҳолининг ҳуқуқий маданиятини шакллантириш каби мақсадларга қаратилиши лозим. Буларнинг барчаси, биргаликда олинганида, суд-ҳуқуқий ислоҳотининг янги истиқболларини белгилайди ва энг аввал уларнинг назарий жиҳатдан англанишини, ҳар томонлама ёндашувни ҳамда изчил, амалий татбиқ этилишини талаб қилади.

Амалдаги ЖКда белгиланган туб ўзгаришлар қуйида батафсилроқ очиб берилади, ҳозирча эса биз, мамлакатимиздаги жиноят-ҳуқуқий соҳанинг ислоҳотлари учун бугунги куннинг энг долзарб муаммоси сифатида, Ўзбекистонда ўлим жазоси бекор қилинишининг эволюцион жараёнини батафсилроқ кўриб чиқишни лозим топдик.

ЎзССР Жиноят кодекси бекор қилиниши пайтига қатл этиш кўринишидаги жазо чораси қўлланиши назарда тутилган ўттиз хилдан зиёд жиноятларни ўз таркибида қамраб олган эди. Янги жиноят қонунчилигида (1994 йил) эса қатл этиш кўринишидаги жазо чорасини энди фақат қуйидаги 13 хил жиноятлардан бирини, яъни:

¹ Каримов И.А. Демократик ўзгаришларнинг кейинги чуқурлаштирилиши ва фуқаролик жамиятини шакллантирилишининг асосий йўналишлари. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 2002 йил 29 августдаги иккинчи чақириқ IX сессиясидаги маъруза // Биз танлаган йўл — бу демократик тараққиёт ва илгор олам билан ҳамкорлик қилиш йўлидир. 11-том, — Т.: «Ўзбекистон», 2003 й. — 20-б.

жавобгарликни оғирлаштирган ҳолатларда одам ўлдириш (97-модда 2-қисм), номусга тегиш (118-модда 4-қисм), жинсий эҳтиёжни зўрлик ишлатиб ғайритабiiий усулда қондириш (119-модда 4-қисм), агрессия (151-модда 2-қисм), уруш қонун ва удумларини бузиш (152-модда), геноцид (153-модда), терроризм (155-модда 3-қисм), давлатга хоинлик қилиш (157-модда 1-қисм), Ўзбекистон Республикаси Президентининг ҳаётига тажовуз қилиш (158-модда 1-қисм), жосуслик (160-модда 1-қисм), жиний уюшма ташкил қилиш (242-модда 1-қисм), контрабанда (246-модда 1-қисм), гиёҳвандлик воситалари ва психотроп моддаларни қонунга хилоф равишда ўтказиш (272-модда 2-қисм) содир этганлик учун қўллаш назарда тутилган эди.

Бироқ 1998 йилда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси ЖК рўйхатида белгиланган мазкур жиноятлар сонини 8 тагача¹ (яъни, жавобгарликни оғирлаштирувчи ҳолатларда қасддан одам ўлдириш (97-модда 2-қисм), номусга тегиш (118-модда 4-қисм), агрессия (151-модда 2-қисм), геноцид (153-модда), терроризм (155-модда 3-қисм), давлатга хоинлик қилиш (157-модда 1-қисм), жиний уюшма ташкил қилиш (242-модда 1-қисм), контрабанда (246-модда 1-қисм), гиёҳвандлик воситалари ва психотроп моддаларни қонунга хилоф равишда ўтказиш (272-модда 2-қисм)) қисқартирди.

2001 йилда эса мазкур рўйхатда фақат 4 та жиноят, чунончи: жавобгарликни оғирлаштирувчи ҳолатларда қасддан одам ўлдириш (97-модда 2-қисм), агрессия (151-модда 2-қисм), геноцид (153-модда), терроризм (155-модда 3-қисм) қолдирилди ва бу «Жиний жазоларнинг либераллаштирилиши муносабати билан Ўзбекистон Республикаси Жиноят, Жиноят-процессуал кодекслари ҳамда маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги Кодексга ўзгартишлар ва қўшимчалар киритиш ҳақида»ги Қонунни қабул қилиш йўли билан амалга оширилди.

Мазкур қонун ҳужжати, ўлим жазоси қўлланадиган жиний қилмишлар сонини шунчаки меъерий жиҳатдан қисқартириш билан чекланмасдан, балки юқорида таъкидланганидек, Ўзбекистоннинг ижтимоий-ҳуқуқий тараққиётидаги янги, ғоят муҳим ҳолатларни ҳам белгилаб берди. Бу қонун аҳоли ҳамда судьялар жамоаси томонидан ўлим жазосини жиний жазонинг кўриниши сифатида қайта англанишини ғоявий (концептуал) тарзда расмийлаштирди ва буни

¹ Ўзбекистон Республикасининг 1998 йил 29 августда қабул қилинган «Ўзбекистон Республикасининг баъзи қонуний ҳужжатларига ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида»ги 681-1-сон Қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1998 й. № 9, 181-модда; 2000 й. № 5-6, 141-модда; 2001 й. № 1-2; 23-модда.; 2002 й. №1. 11-модда.; Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2003 й., № 1-2, 2-модда, 2005 й., № 1, 4-модда.

ўша пайтга келиб белгиланган ўлим жазосини тайинлаш ҳукмлари сонининг қисқариши тенденцияси исботлайди.

Шунингдек, ўлим жазосига маҳқум этилганлар сонининг қисқарганлиги жиноятчилик миқёсининг кенгайиб боришига таъсир кўрсатмаганлигига ҳам эътиборни қаратайлик. Аксинча, Ўзбекистон Республикасининг Бош прокурори Р.Қодировнинг таъкидлаши бўйича, «2001 йилда ўлим жазосининг қўлланиши кўрсатилган санкция таркибидан асос бўладиган мувофиқ моддаларнинг чиқариб ташланиши билан, кейинги йилларда номусга тегиш сони тахминан 11 фоизга қисқарди, жинойий уюшмаларни ташкил этиш ҳолатлари эса икки баробар камайди»¹.

2003 йил декабрь ойида қабул қилинган «Ўзбекистон Республикасининг баъзи қонун ҳужжатларига ўзгартишлар ва қўшимчалар киритиш тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси қонунда ўлим жазоси жавобгарликни оғирлаштирувчи ҳолатларда қасддан одам ўлдириш ва терроризм, яъни атиги икки турдаги ўта оғир жиноятларни содир этганлик учун қўлланадиган жазо чораси сифатида қолдирилди.

2005 йил 1 август куни Ўзбекистон Республикасининг Президенти томонидан жинойий жазоларни либераллаштиришга қаратилган «Ўзбекистон Республикасида ўлим жазосини бекор қилиш тўғрисида»ги, назаримизда, тарихий Фармоннинг қабул қилиниши суд-ҳуқуқ ислоҳотининг ривожини учун янги туртки бўлди, одил судловни, ҳуқуқий давлатни ва фуқаролик жамиятини барпо этиш соҳасида амалга оширилган ўзгаришларнинг тубдан эканлигини намоиш қилди. Фармонда баён этилган қоидалар жамиятни демократлаштиришнинг жиддий масалаларидан бирини — ўлим жазосини бекор қилиш масаласини ҳал қилди.

Президент берган адолатли баҳога кўра, жамият ва давлат турмушининг демократик жиҳатдан янгилиниши, мамлакатни янгилаш бўйича ўша пайтда Ўзбекистонда ўтказилган ислоҳотларнинг моҳияти ва мазмуни, суд-ҳуқуқ тизимини либераллаштириш бўйича қилинган ишларнинг натижалари жазо тури сифатида ўлим жазосининг бекор қилинишини ва уни умрбод ёки узоқ муддатли озодликдан маҳрум қилиш жазоси билан алмаштириш заруратини тақозо қилган эди². Шундай қилиб, мустақил Ўзбекистоннинг атиги 15 йиллик тарихи мобайнида ўлим жазоси кўринишидаги жазо

¹ Қодиров Р. Инсоннинг яшаш ҳуқуқи — барча ҳуқуқлардан олийроқ ҳуқуқдир // Халқ сўзи. — 2006 йил 6 июль.

² Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 1 августдаги «Ўзбекистон Республикасида ўлим жазосини бекор қилиш тўғрисида»ги ПФ-3641-сонли Фармони // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2005 й., № 30-31, 223-модда.

чорасини тайинлаш имконияти 15 маротабадан зиёд миқдорда қисқартирилган эди. 2008 йилнинг 1 январь кунига қадар ўлим жазоси кўринишидаги жазо чораси фақат ўта шафқатсиз, бағритош кишиларга — қотилларга ва террористларга нисбатан қўлланиши мумкин бўлар эди.

Республика Президенти ўз чиқишларида «биз, одамлар онгида ижтимоий муносабатларнинг ва турмуш тарзининг янги ҳолатларга ўтишини, демократик кадриятларнинг одамлар онгида чамбарчас боғланиши зарур бўлган ислоҳотларнинг ва ўзгаришларнинг эволюцион, изчил йўсинли кечишининг тарафдорлари»¹ эканлигини бир неча бор таъкидлаган эди. Мамлакатда ўлим жазосининг бекор қилиниши учун зарурий шароитлар дастлаб шаклланган бўлиши керак эди. Айнан шу сабабга кўра, Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ўзбекистон Республикасида ўлим жазосининг бекор қилиниши тўғрисида»ги Фармонида нафақат аҳоли ўртасида тегишли тушунтириш ишларини олиб боришга, балки ўлим жазосининг бекор қилинишини моддий-техник ва қонуний жиҳатлардан таъминлаш билан боғлиқ бўлган бир қатор ташкилий-тайёргарлик тадбирларини амалга оширишга ҳам катта эътибор берилди. Худди шу сабабларга кўра, ўлим жазосининг бекор қилиниши дарҳол эмас, балки 2008 йилнинг 1 январь кунидан амалга оширилган эди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 19 августдаги «Жиноий жазо ва суд-ҳуқуқ тизимини либераллаштириш соҳасидаги қонунчиликни такомиллаштириш бўйича чоралар тўғрисида»ги Фармойиши билан ўлим жазосининг бекор қилиниши ва унинг умрбод ёки узоқ муддатли озодликдан маҳрум қилиш жазо чораси билан алмаштирилиши муносабати билан қабул қилиниши, ўзгартирилиши, тўлдирилиши керак бўлган норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар рўйхати тасдиқланган эди. Шу билан бир қаторда, ўлим жазоси ўрнига қабул қилинган ва янгидан жорий қилинаётган янги турдаги жиноий жазолар ижросини таъминлаш механизмлари ишлаб чиқилди; янги жиноят ва жиноят-процессуал қонунларига мувофиқ тарзда судьяларнинг ва ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар ходимларининг тайёрлови ҳамда ҳуқуқни қўллаш амалиётини такомиллаштириш бўйича чоралар ишлаб чиқилди ва амалиётга татбиқ этилди.

Тегишли норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни тайёрлаш ишларини фаоллаштириш мақсадларида 2006 йил 29 июнида Республика Президентининг «Ўзбекистон Республикасида ўлим жазоси бекор қили-

¹ *Каримов И.А.* Бизнинг асосий мақсадимиз — жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни ислоҳотлаштириш ва замонавийлаштиришдир. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси ва Сенатининг 2005 йил 28 январдаги қўшма йиғилишидаги маъруза. — Т.: «Ўзбекистон», 2005 й., — 21–22-б.

ниши муносабати билан қабул қилиниши лозим бўлган қонунлар, норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни тайёрлашга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги Фармойиши эълон қилинди. Мазкур фармойиш асосида ишчи гуруҳ тузилди ва айна ишчи гуруҳнинг муҳим вазифаси сифатида кенг жамоатчилик ва чет эллик мутахассислар томонидан эълон қилинган, илмий-амалий ва таҳлилий материалларда баён этилган ўлим жазосига тааллуқли кўпгина фикр ва мулоҳазаларни ўрганиш, шунингдек, 2006 йилнинг охиригача Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатасига тегишли қонунларнинг ва бошқа хил норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг лойиҳаларини киритиш вазифалари юклатилган эди¹.

Мамлакат ҳукумати, Адлия Вазирлиги, Ички ишлар вазирлиги, Олий суди, Бош прокуратураси ҳамда бошқа вазирликлари ва давлат идоралари, тадқиқот ва таҳлил марказлари томонидан Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 1 августдаги ПФ-3641-сонли «Ўзбекистон Республикасида ўлим жазосини бекор қилиниши тўғрисида»ги Фармонининг қоидаларини амалиётга татбиқ этиш бўйича ғоят муҳим ишлар амалга оширилди².

Белгиланган вазифаларни амалга ошириш йўсинида олимлар ва амалиётчилар ҳамкорлигида юқорида баён этилган муаммоларни муҳокама қилишга бағишланган конференциялар, «давралар» ўтказилди. Бу ишларга «нафақат юристлар, балки иқтисодчилар, журналистлар, ҳар хил давлат идоралари ва давлат ҳокимлиги ҳамда бошқарув органларининг эксперт мутахассислари, олимлар ва маҳаллалар даражасигача қамраб олинган кенг жамоатчилик вакилларидан иборат бўлган юзлаб мутахассислар жалб қилинди.

Ўлим жазосининг бекор қилиниши тўғрисидаги Фармоннинг қоидаларини муҳокама қилишга бағишлаб 238 та телекўрсатув, 463 та радиоэшиттириш, 270 дан зиёд рўзнома ва журналларда чоп этилган мақолалар; 23 та илмий-амалий анжуманлар, 148 та семинарлар, 265 та «давралар» уюштирилди³.

Президентнинг Фармойиши билан тузилган мазкур ишчи гуруҳ томонидан олиб борилган мана шу катта фаолиятнинг якуни сифа-

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2006 йил 29 июндаги «Ўзбекистон Республикасида ўлим жазоси бекор қилиниши муносабати билан қабул қилиниши лозим бўлган қонунлар, норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни тайёрлашга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги Ф-2529-сонли Фармойиши// Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталарининг Аxbоротномаси, 2006 йил, 6-сон, 354-модда.

² Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2006 йил 29 июндаги «Ўзбекистон Республикасида ўлим жазоси бекор қилиниши муносабати билан қабул қилиниши лозим бўлган қонунлар, норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни тайёрлашга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги Ф-2529-сонли Фармойиши шарҳи // – Халқ сўзи, 2006 йил 30 июнь.

³ Ўша жойда.

тида, ҳуқуқшунос олимлар ҳамкорлигида «ўлим жазосининг бекор қилиниши муносабати билан Ўзбекистон Республикасининг баъзи қонун ҳужжатларига ўзгартишларни ва қўшимчаларни киритиш тўғрисида»ги қонун ишлаб чиқилди»¹ ва мазкур Қонуннинг ҳолатлари ҳаракатдаги ЖКда ўз аксини топди ва бунинг натижасида 2008 йил 1 январь кунидан бошлаб ўлим жазоси кўринишидаги жиноий жазо қўлланилмайди. Суд-ҳуқуқий тизимини кейинги демократлаштиришга йўналтирилган мазкур қонуннинг қабул қилиниши инсон ҳуқуқларининг ҳимоя қилиниши йўл-йўриқларини мукамаллаштиришнинг муҳим омили бўлди.

«Жазо тушунчаси ва уни қўллаш мақсадлари» мавзуси бўйича яқуний саволлар

1. Жиноий жазо деганда нимани тушуниш керак? Мазкур жиноят-ҳуқуқий тоифа жиноий жавобгарликдан нима билан фарқ қилади?
2. Жазонинг хусусиятлари қандай? Уларнинг йиғиндисини аниқлаш шартми?
3. Жазолашнинг мазмуни ва моҳияти нималардан иборат?
4. Жиноий жазонинг ошкоралик хусусиятлари нима билан ифодаланади? Жиноий жазонинг оқибатлари қандай бўлади?
5. Жазолаш ва тиббий ҳамда тарбиявий чораларни қўллаш тушунчалари бир-бирларига мувофиқ даражада ўхшайдими?
6. Жиноий жазонинг мақсадлари қандай? Жазолашни ва қайта тарбиялашни бир-бирига тенглаштириш мумкинми?
7. Маҳқум шахс ахлоқининг тузалиши деганда нимани тушуниш керак?
8. Жазони қўллашда жиноий фаолиятга тўсқинлик қилиш нималарда ифодаланади?
9. Махсус превенция нималардан иборат?
10. Умумий превенция нималардан иборат?
11. Жиноят қонунини либераллаштириш деганда нималарни тушуниш керак? 1994 йил ЖК да қандай туб ўзгаришлар содир бўлди?
12. Ўзбекистонда ўлим жазоси бекор қилиниши билан боғлиқ қонуний ўзгаришларни қабул қилиниш вақти кетма-кет кўрсатилган тартибда намоиш қилинг.

¹ Ўзбекистон Республикасининг 2007 йил 11 июлдаги «Ўлим жазосининг бекор қилиниши муносабати билан Ўзбекистон Республикасининг айрим қонун ҳужжатларига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида»ги ЎРҚ-99-сонли Қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталарининг Ахборотномаси, 2007 йил, 6-сон, 248-модда.

Кўшимча адабиётлар

Раҳбарий адабиётлар

Каримов И.А. Мамлакатимизни модернизация қилиш ва кучли фуқаролик жамияти барпо этиш — устувор мақсадимиздир. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маъруза, 2010 йил 27 январь // Асосий вазифамиз — Ватанимиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтиришдир. —Т.: «Ўзбекистон», 2010.

Каримов И.А. Асосий вазифамиз — Ватанимиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтиришдир. Вазирлар Маҳкамасининг 2009 йилнинг асосий яқунлари ва 2010 йилда Ўзбекистонни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган мажлисидаги маъруза, 2010 йил 29 январь. —Т.: «Ўзбекистон», 2010.

Ўқув қўлланмалар, махсус адабиётлар

Дементьев С.Р., Дьяченко Р.А., Трахов А.И. Уголовное наказание: содержание, виды, назначение и исполнение. — Краснодар: 2000. — 31 Б.

Дигарь А.Л. Уголовное наказание: эволюция и перспективы видов наказаний. — Краснодар: 2001. — 167 Б.

Дуюнов В.К. Проблемы уголовного наказания в теории, законодательстве и судебной практике. — Курск: РОСИ, 2000. — 504 Б.

Зубкова В.И. Уголовное наказание и его социальная роль: теория и практика. — М.: «НОРМА», 2002. — 304 Б.

Медведева Н.Т. Идеи позитивной школы и их отражение в уголовном законодательстве России. — Рязань: Академия права и управления. 2001. — 271 Б.

Никонов В.А. Уголовное наказание. Поиск истины. — Тюмень: 2000. — 88 Б.

Старков О.В., Милюков С.Ф. Наказание: уголовно-правовое и криминопенологический анализ. — СПб.: «Юридический центр Пресс», 2001. — 560 Б.

Илмий мақолалар

Алламуратов А.Т., Холикулов У.Ш. «За» и «Против» смертной казни // Инсон ҳуқуқларини судда ва суддан ташқарида ҳимоя қилиш. Илмий-амалий анжуман тўплами. — Т.: 2005. — 15–18-б.

Кабулов Р. Новое в уголовном законодательстве по борьбе с преступностью // Ж. Ўзбекистонда ҳуқуқ фанини ривожлантиришнинг назарий ва амалий муаммолари. 2004. — 201–204-б.

Крутько О. Смертная казнь и проблема гуманизма // Ёш олимлар илмий мақолалари тўплами. – Т.: ТДЮИ, 2002. № 2. – 111–119-б.

Крутько О. Смертная казнь как мера наказания за умышленное убийство и общественное мнение // «Инсон ҳуқуқларини суд ва суддан ташқарида ҳимоя қилиш муаммолари» мавзусидаги илмий-амалий анжуман материаллари. – Т.: ТДЮИ. 2005. – 111–115-б.

Матмуратов Б.Ж. Либерализация уголовного наказания – надежная законодательная база для построения подлинного гражданского общества, правового государства // Суд-ҳуқуқ ислоҳоти назарияси ва амалиёт мавзусида халқаро илмий-амалий конференция. 12 декабрь 2001 й. – Т.: ТДЮИ, 2001. – 16–17-б.

Нарбутаев Э.Х. Востребована ли сегодня юридическая наука // Ж. Ҳуқуқ-Право-Law. 2005. № 3. – 45–49-б.

Нарбутаев Э.Х. К вопросу о реформировании системы уголовной юстиции // Ж. Ҳуқуқ-Право-Law. 2003. № 4. – 32–36-б.

Нарбутаев Э.Х., Кабулов Р., Ботиров Г.К. Развитие гуманистических основ действующей системы уголовно-правового воздействия // Ж. Ҳуқуқ-Право-Law. 2004. – 35–38-б.

Нарбутаев Э.Х. О концепции либерализации юридической науки // Ж. Ҳуқуқ-Право-Law. 2003. № 3. – 29–34-б.

Нарбутаев Э.Х. Общественное мнение и совершенствование уголовного законодательства // Ж. Конституция ва инсон манфаатлари. 1997. № 3. – 176–178-б.

Нарбутаев Э.Х. Проблемы совершенствования правотворческого процесса // Инсон манфаатлари: қонун ҳужжатларини тайёрлашни такомиллаштириш муаммолари. Конференция материаллари. – Т.: 1998. – 52–55-б.

Нарбутаев Э.Х. Развитие гуманистических основ уголовно-правовой науки // Ж. Ҳуқуқ-Право-Law. 2004. № 2. – 27-б.

Нарбутаев Э.Х. Уголовная политика: исходные критерии построения. // Ж. Ҳуқуқ-Право-Law, 2004. № 5. – 73–77-б.

Нуримбетов А., Абдурасулова К.Р. Уголовное наказание и возможности его дальнейшей либерализации // Ж. Давлат ва ҳуқуқ. 2004. №2 (18). – 21–23-б.

Одилкорьев Х.Т., Тўлтеев И.Т. К вопросу о состоянии и перспективах гуманизации уголовной политики в Республике Узбекистан // Суд-ҳуқуқ тизимини либераллаштириш ҳозирги босқичдаги демократик ислоҳотларнинг асосий йўналиши. Халқаро илмий-амалий конференция материаллари. – Т.: 2002. 32–37-б.

Рустамбаев М.Х. К вопросу о гуманизации санкции в уголовном законодательстве Республики Узбекистан (часть вторая) // Ж. Именем закона. 2000. № 2–3. – 85–88-б.

Рустамбаев М.Х. К вопросу о смертной казни // Ж. Давлат ва ҳуқуқ. 2005. № 4 (26). – 37–40-б.

Рустамбаев М.Х. Современное состояние и перспективные задачи судебно-правовой реформы в Республике Узбекистан // Материалы международной научно-теоретической конференции. «Современные проблемы борьбы с преступностью», посвященной 70-летию профессора Каиржанова Елегена Изтлеувича – Т.: ТДЮИ. 2003. – 28–37-б.

Рустамбаев М.Х. Судебно-правовая реформа в Республике Узбекистан // Материалы международного симпозиума на тему: «Правовые и структурные преобразования в XXI веке в странах Центральной Азии». 16–17 февраля 2002 года. Университет Нагоя, Япония. – 13–14-б.

II БОБ. ЖАЗО ТИЗИМИ ВА УНИНГ ТУРЛАРИ

1-§. Жазо тизими, турлари ва уларнинг таснифланиши

ЖК 43-моддасида мужассамланган жазолар тизимининг норматив-ҳуқуқий жиҳатдан мустаҳкамланиши бутун жиной жазолар институти учун стратегик аҳамиятга эгадир. Тизимнинг бундай мавқега эга эканлиги унинг қонун ижодкорлиги ва қонунни қўллаш фаолиятига таъсир кўрсатиши билан, жазонинг тайинланиши, қўлланиши ва ижро этилиши масалаларига муайян даражада дахлдор бўлган жинойт қонунига мурожаат қилинганида мазкур модданинг ҳолатларини мажбурий тартибда инобатга олиш шarti билан боғлиқдир. Шундай қилиб, жазолар тизимини Жинойт кодексининг алоҳида моддасида мустаҳкамлашнинг мақсади қонун чиқарувчини жинойт қонунини изчил ва тизимли йўсинда ривожлантириш йўлига қаратишга, қонунни қўлловчи органларни эса қонунни бир хилда амалга ошириш йўлини танлашга қаратилгандир.

ЖК 43-моддасида келтирилган жазо тизимининг ўзи қонунийлик, айб учун жавобгарлик, одиллик ва инсонпарварлик принципларига асосланганлигини, уларнинг предметли ифодасининг тасвири эканлигини назарда тутиш лозим.

Жазо тизимининг таркибий элементлари сифатида давлат мажбурловининг фақат алоҳида элементлари чиқади ва давлат уларнинг қўлланишига маҳқум ахлоқининг тузалишига эришиш, жинойт фаолиятнинг давом эттирилишининг олдини олиш ва шунингдек, умумий ҳамда махсус превенция мақсадларини боғлайди.

Жазо тизимининг элементлари ўзаро боғлиқ, ўзаро алоқадор ва бир-бирларини тўлдириб туради. Тизимнинг мазкур белгиси жазолар самарадорлигига эришиш масаласининг ечимига кўп жиҳатли ёндашувни исботлайди, яъни қўйилган мақсадларга эришиш қандайдир бирор хил мажбурлов чорасини танлаш билан боғланмай, балки маҳқумларга чоралар мажмуаси билан таъсир кўрсатиш имконияти воситасида амалга оширилади. Амалда бу ЖК Махсус қисми моддаларидаги муайян муқобил санкцияларида ва шунингдек, қўшимча жазо чораларини белгилашда ва қўлланишида ўз ифодасини топади.

Тизимга кирувчи давлат мажбурлови чораларининг рўйхати ғоят даражада тўлиқ бўлиб, кенгайтирилган йўсинда талқин қилинмайди. Шундай қилиб, ЖК 43-моддасида кўрсатилмаган жазо турлари ЖК Махсус қисмининг алоҳида моддаларидаги санкциялар таркибига киритилмайди, киритилганлари эса қўлланмайди. Бундан ташқари, тизим рўйхатида жазо турларининг батафсил келтирилганлиги, қонунни қўлловчи органларга, шу жумладан, судга, жазо чора-

лари сифатида кўриб чиқиладиган модда таркибида назарда тутилмаган давлат мажбурулови чораларини қўллашга йўл қўймайди.

Тизим таркибида жазо турларининг жойлашиши уларнинг нисбатан оғирлигига боғлиқ, бунда улар энг енгил жазодан энг оғир жазога йўналиш тартибида жойлаштирилади. Шунинг билан жазолардан қайси бири нисбатан енгил ва қайси бири оғирроқ деб ҳисобланишини қонуннинг ўзи белгилайди, бу эса моддалардаги санкцияларни тузишнинг юридик моҳиятига ўз таъсирини кўрсатади ва бундан ташқари, жиноий жазонинг мақсадларига эришиш учун муайян даражада судларни давлат томонидан мажбур этишнинг енгилроқ чораларини қўллашга йўналтиради. Хусусан, «Судлар ижтимоий хавфи катта бўлмаган, шунингдек, унча оғир бўлмаган жиноятларни содир этишда айбдор деб топилган ва жамиятдан ажратмаган ҳолда ахлоқан тузатилиши мумкин бўлган шахсларга нисбатан озодликдан маҳрум қилиш билан боғлиқ бўлмаган жазолар тайинлаш учун қонунда мавжуд бўлган барча имкониятлардан тўлиқ фойдаланишлари керак.

Қонун нормаси санкциясида альтернатив жазолар мавжуд бўлганда ҳукмда озодликдан маҳрум қилиш билан боғлиқ жазони қўллаш зарурлиги тўғрисидаги масала муҳокама этилиши шарт»¹.

NOTA BENE !

Жазо тизими уларнинг нисбий оғирлигини инobatга олган ҳолда, енгилдан оғирга қараб қатъий белгиланган тартибда жойлаштирилган, ягоналиги, ўзаро боғланганлиги ҳамда бири-бирини тўлдирганлиги билан ажралиб турадиган давлат мажбурулов чоралари (тизим элементлари)нинг тадрижий ва тўлатўкис рўйхатини ташкил этади.

Ҳар қандай тизим каби жазолар тизими кичик тизимларни, яъни турли хил асослар бўйича тоифалаштириладиган ва муайян даража-ма-даража бевосита бўйсунуш тартибида бўлган жазо турларини қамраб олади.

NOTA BENE !

Жазо тури — бу ўз мазмуни ва номланиши билан ажралиб турадиган, қонунда назарда тутилган жиноий жавобгарликни амалга оширишнинг аниқ кўринишдаги шаклидир.

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2006 йил 3 февралдаги «Судлар томонидан жиноят учун жазо тайинлаш амалиёти тўғрисида»ги 1-сонли қарори // Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленуми қарорлари тўплами, 1991–2006 йй. 2-жилд. «O‘qituvchi». 2007. — 225-б. (бундан кейин —Тўплам, 2-жилд).

Жазо тизими таркибига қуйидаги жазо турлари, чунончи:

- жарима;
- муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш;
- ҳарбий ёки махсус унвондан маҳрум қилиш;
- ахлоқ тузатиш ишлари;
- хизмат бўйича чеклаш;
- қамоқ;
- интизомий қисмга жўнатиш;
- озодликдан маҳрум қилиш;
- умрбод озодликдан маҳрум қилиш жазо турлари киради.

«Жазо турини жазо **меъёри** билан алмаштириш керак эмас. Жазо меъёри суд томонидан маҳқум этилган шахсга ҳукмда тайинланган жазо турини билдиради, шундай қилиб, гап жиноятнинг аниқ тури ва аниқ белгиланган меъёрларда (муддатда)ги жазо тўғрисида боради. Бу суд жазони шахсга лойиқ тарзда белгилаганлигини, содир этилган жиноят ишининг оғирлик даражаси ва шахснинг жиноий хусусиятлари нисбатлаштирганлигини; суд томонидан жиноий ҳаракатнинг нафақат сифат, балки миқдорий белгилари ҳам таърифланганлигини ва шунингдек, жиноятни содир этган айбдор шахсга нисбатан қайси жазо тури тайинланганлиги ва қай меъёрда «ўлчаб берилганлиги» ҳукмда акс эттирилишини билдиради»¹.

Кўрсатилган жазо турларини бирлаштириб турган кичик тизимлар турли хил асослар бўйича таснифланиши мумкин.

Масалан, қўлланиш ва ижро этиш мустақиллиги даражаси бўйича, яъни бошқача қилиб айтганда юридик мавқе нуқтаи назаридан, жазо турлари уч хил кичик тизимларга, чунончи: **асосий, қўшимча ва аралаш** кичик тизимларга бўлинади, булар эса ҳам асосий, ҳам қўшимча жазо тизимлари сифатида эътироф этилиши мумкин. Мазкур бўлиниш давлат мажбурловининг аниқ чорасини у ёки бу ғайриқонуний қилмишни содир этишда айбдор шахсга нисбатан жазо қўлланишидаги жазо мақсадлари самарадорлигига турли даражада таъсир кўрсатишидан келиб чиқади. Хусусан, қонун чиқарувчи ва судлар жазони ўзининг мақсадларига эришишни кўпроқ даражада асосий жазо турларининг қўлланиши билан боғлайдилар. Қўшимча жазолар эса ёрдамчи хусусиятларга эга бўлиб, қўлланаётган давлат мажбурлови чораларининг шахсийланишига сабабчи бўлади. Шу билан бир вақтда, аралаш тоифадаги жазолар, аниқ вазиятларга боғлиқ ҳолда, ҳам асосий, ҳам ёрдамчи аҳамиятга эга бўлишлари мумкин ва шу муносабат билан, муайян ҳолларда улар ё асосий ёки қўшимча жазо деб тан олинishi мумкин.

¹ Уголовное право России. Часть Общая: учеб. для ВУЗов: учеб. для студентов вузов, обучающихся по специальности «Юриспруденция» / Отв. ред. проф. Л.Л. Кругликов. 2-е изд., перераб. и доп. – М.: «Волтерс Клувер», 2005. – 352 Б.

Жазоларнинг юқорида кўрсатилган кичик тизимларга бўлиниши катта амалий аҳамиятга эгадир. Масалан, **асосий турдаги жазолар**, яъни жарима, муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш, ахлоқ тузатиш ишлари, қамоқ, интизомий қисмга жўнатиш, озодликдан маҳрум қилиш, умрбод озодликдан маҳрум қилиш – буларнинг барчаси фақат мустақил жазо турлари сифатида тайинланиши мумкин ва уларни давлат мажбурловининг бошқа чораларига қўшиб тайинлаш мумкин эмас. Уларнинг ўзига хослигига қуйидаги хусусиятлар киради, чунончи: ЖК Махсус қисмидаги тегишли моддалари санкцияларида улар ҳар доим кўрсатилади; модда санкциясида кўрсатилмаган бошқа хил асосий жазонинг тайинланиши, ЖК 57-моддасининг ҳолатларига мувофиқ, фақат енгилроқ жазо турларининг қўлланиши ва ЖК 74-моддаси тартибида жазонинг ижро этилмаган қисмини енгилроқ жазо тури билан алмаштириш ҳолларида рухсат этилади.

Бундан ташқари, алоҳида ҳолларда уч йилдан ортиқроқ муддатга озодликдан маҳрум қилиш, қамоқ ёки ахлоқ тузатиш ишлари ўрнига, суд ЖК 47-моддасининг 2-қисмига мувофиқ, худди шу муддатга хизмат бўйича чеклаш жазо турини қўллаши мумкин.

Қўшимча жазолар, яъни ҳарбий ёки махсус унвондан маҳрум қилиш каби жазо чоралари давлат мажбурловининг асосий чораларига қўшилади ва мустақил тарзда қўлланиши мумкин эмас. Бунда, уларни тайинлаш ЖК Махсус қисмининг муайян моддасидаги санкцияда шундай жазо турининг мустақамланиши билан боғлиқ эмас, яъни Олий суд инстанциясининг тавсиясидан келиб чиққан ҳолда, уни ҳар қандай ҳолатда тайинлаш мумкин¹.

Аралаш тоифадаги жазо тури, яъни ЖК Махсус қисмининг муайян моддаларида келтирилган санкциялар тузилишига боғлиқ ҳолда муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш жазолари ҳам асосий, ҳам қўшимча жазо турларини ташкил этиши мумкин ва улар тегишли тоифа жазони тайинлаш қоидалари бўйича қўлланиши мумкин. Шу билан бир вақтда, жазонинг аралаш хусусиятга эга бўлиши, уни қўллаш қоидаларининг аралаш хусусиятига эга бўлишини англамайди. Хусусан, муайян ҳуқуқдан маҳрум қилишни, агарда у қонунда асосий турдаги жазо деб кўрсатилган бўлса, уни қўшимча жазо сифатида қўллашга йўл қўйилмайди². Масалан, хат-ёзишмалар, телефонда сўзлашувлар, телеграф хабарлари ва бошқа хабарларнинг сир

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2006 йил 3 февралдаги «Судлар томонидан жиноят учун жазо тайинлаш амалиёти тўғрисида»ги 1-сонли қарори // Тўплам, 2-жилд. 225-б.

² «Агар муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш тариқасидаги жазо Жиноят кодекси Махсус қисми моддаси санкциясида назарда тутилмаган бўлса, у ЖК 45-моддасида белгиланган асослар ва доирада, қабул қилинган қарор ҳукмда асослантирилган ҳолда қўлланилиши мумкин». (Ўша жойда. – 237-б.)

сақланиш тартибини бузишда (ЖК 143-моддаси) айбдор шахсга нисбатан, унга мазкур модда санкциясида назарда тутилган бошқа турдаги жазо тайинланганлиги ҳолларида ҳам, уни муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш кўринишида асосий тоифа жазо тайинланганлиги ҳолларида ҳам, унга нисбатан муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш кўринишидаги жазо чорасини қўшимча жазо сифатида тайинланишига йўл қўймаслик керак. Айти масаланинг бошқача йўл билан ҳал қилиниши ЖК тамойилларига, хусусан адолат ва қонунийлик тамойилларига мувофиқ келмайди, чунки қонунга хилоф равишда жиноий жавобгарлик меъёрининг ортиб кетишини келтириб чиқаради.

Қўшимча турдаги жазолардан бирининг қўлланиши бошқа тоифа жазо турининг қўлланишига тўсқинлик қилолмаслигини инобатга олиш лозим. Масалан, агар айбдорга нисбатан қўшимча жазо сифатида уни ҳарбий ёки махсус унвондан маҳрум қилиш жазо тури қўлланган бўлса, бу ҳолда, уни шунингдек, муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш ҳам қўлланиши мумкин. Бироқ бу ҳолда, юқорида таърифланган муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш кўринишидаги жазо турининг қўлланишига тўсқинлик қилувчи шароитларнинг мавжуд эмаслигини аниқлаш зарур бўлади.

Ўзларининг ҳар томонламалик даражасига боғлиқ ҳолда жазолар икки кичик тизимга бўлинади, булар: амалда ҳар қайси маҳқумга нисбатан қўлланиши мумкин бўлган **умумий** жазолар ва фақат муайян шахсларга (махсус тоифадаги субъектларга; унвонларга, мукофотларга эга бўлган шахсларга ва ш.к.) нисбатан қўлланиши мумкин бўлган **махсус** жазолар кичик тизимларидан иборат. Хусусан, қонуннинг (**ЖК 43-моддаси 3-қисми**) тўғридан-тўғри кўрсатмасига мувофиқ, хизмат бўйича чеклаш ёки интизомий қисмга жўнатиш жазо турлари фақат махсус субъектларга, яъни ҳарбий хизматчиларга нисбатан қўлланиши мумкин ва буни давлат мажбурлови мазкур чораларининг ижро этилиши хусусияти шартлайди.

Жазонинг оғирлигига кўра **озодликдан маҳрум қилиш (чеклаш) билан боғлиқ бўлган** жазолар (қамоқ, интизомий қисмга жўнатиш, озодликдан маҳрум қилиш, умрбод озодликдан маҳрум қилиш) ва **озодликдан маҳрум қилиш (чеклаш) билан боғлиқ бўлмаган** (жарима, муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш, ҳарбий ёки махсус унвондан маҳрум қилиш, ахлоқ тузатиш ишлари, хизмат бўйича чеклаш) жазо турларига бўлинади.

Маҳқум шахсга таъсир кўрсатиш хусусиятларига қараб, **ахлоқ тузатиш — меҳнат таъсири** билан боғлиқ (ахлоқ тузатиш ишлари, хизмат бўйича чеклаш, интизомий қисмга жўнатиш, озодликдан маҳрум қилиш, умрбод озодликдан маҳрум қилиш) ва **шундай таъсир билан боғлиқ бўлмаган** (жарима, муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш, ҳарбий ёки махсус унвондан маҳрум қилиш, қамоқ) жазо турлари фарқланади.

Ва ниҳоят, жазо давомийлиги бўйича, жазолар **бир пайтли**, яъни ижро этиш муддати кўрсатилмайдиган (жарима, ҳарбий ёки махсус унвондан маҳрум қилиш) ва **муддатли**, яъни ижроси муайян муддатга тайинланадиган (муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш, ахлоқ тузатиш ишлари, хизмат бўйича чеклаш, қамоққа олиш, интизомий қисмга жўнатиш, озодликдан маҳрум қилиш, умрбод озодликдан маҳрум қилиш) жазоларга бўлинади.

Бир пайтли жазолар кичик тизимини ажратиб чиқариш унга киритилган барча жазо турлари муайян вақт доираси чегараларида давомийликка эга эмаслигини мутлақо билдирмайди деб айтиш мумкин эмас. Хусусан, «қонунга мувофиқ жазо тариқасида тайинланган жаримани маҳқум ҳукм қонуний кучга кирган кундан бошлаб уч ой, вояга етмаган маҳқум эса олти ой мобайнида ихтиёрий равишда тўлаши лозим. Бироқ суд, маҳқумнинг моддий аҳволини инобатга олиб, ЖПК 533-моддасининг иккинчи қисмига асосан ҳукмнинг ушбу қисми ижросини олти ойгача кечиктириши ёки бўлиб-бўлиб тўлаш масаласини ҳал қилиши мумкин»¹.

2-§. Жарима

Давлат томонидан мажбурлов чораси сифатида **жарима тўлови** маҳқумларнинг мулкӣ ҳуқуқларини чеклашдан иборат бўлиб, жиноятларни содир этишда айбдор деб топилган шахсларга иқтисодий жиҳатдан таъсир кўрсатиш учун мўлжалланган. Айнан шу сабабга кўра жазонинг мазкур тури ЖКда назарда тутилган жазолар ичида энг енгили деб тан олинади.

NOTA BENE !

Жарима — суд томонидан ЖКда белгиланган чегаралар доирасида ва жиноятни содир этиш пайтига қадар қонунчиликда белгиланган энг кам ойлик иш ҳақининг муайян миқдорига мувофиқ келадиган меъёрда давлат фойдасига мажбурий ундириладиган пул тўловидир.

Қонун чиқарувчи ва суд амалиёти жариманинг қўлланишини жазо мақсадларига эришишнинг самарали чораларидан бири деб ҳисоблайдилар. Шу муносабат билан Олий суд инстанцияси судларга «жарима жазосини нафақат ижтимоий хавфи катта бўлмаган ва унча оғир бўлмаган жиноятлар, балки оғир жиноятлар содир этиш-

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2006 йил 3 февралдаги «Судлар томонидан жиноят учун жазо тайинлаш амалиёти тўғрисида»ги 1-сонли қарори // Тўплам, 2-жилд. — 230-б.

да айбдор деб топилган шахсларга нисбатан ҳам, агар бу жазо қонун санкциясида назарда тутилган бўлса, кенгроқ қўллаш»ни¹ тавсия этади.

ЖК 44-моддаси 1-қисми ҳолатларидан келиб чиққан ҳолда, фақат **пулни ундириш** жарима деб ҳисобланади. Шундай қилиб, давлат томонидан мажбур қилишнинг шу чорасини қўллашда, суд ўз ҳуқмида маҳкум шахсга нисбатан тайинланган нафақат энг кам ойлик иш ҳақи миқдорлари умумий сонини, балки ундирилаётган пул тўловининг мутлақ ифодаси меъёрини ҳам аниқ кўрсатиши шарт. Бунда жариманинг пул билан ифодаланишини ҳисоблаб чиқиш, шахс томонидан жиноятни содир этиш пайтида мавжуд бўлган энг кам иш ҳақи миқдори асосида амалга оширилишини назарда тутиш лозим².

ЖК 44-моддаси 2-қисмида жариманинг пастки ва юқори чегаралари энг кам ойлик иш ҳақининг беш бараваридан олти юз бараваригача бўлган миқдорлари белгиланган. Мазкур чегаралар, ЖК Махсус қисми тегишли моддасининг санкцияси доирасида суд томонидан айбдор учун тайинланиши мумкин бўлган жазо чегараларини ташкил этади. Хусусан, модда санкцияларида жариманинг энг кам миқдори кўрсатилмаган ҳолларда (масалан, муаллифлик ёки ихтирочилик ҳуқуқларини бузиш энг кам иш ҳақининг йигирма беш бараваригача бўлган миқдордаги жарима билан жазоланади — ЖК 149-моддаси), унинг қуйи чегарасига амал қилишга алоҳида эътиборни қаратиш зарур. Бундай ҳолларда жариманинг энг кам миқдори энг кам иш ҳақининг беш баравари миқдоридан кам бўлмаслиги керак, чунки ЖК 44-моддаси 2-қисмида кўрсатилган жариманинг чегаралари умуммажбурий хусусиятларга эга ва гарчи суд, ЖК 57- моддасига мувофиқ тарзда енгилроқ жазони тайинлайдиган бўлса ҳам, қонунда белгиланган чегаралардан чиқадиغان жазони маҳкумга тайинлашга ҳаққи йўқ.

ЖК Махсус қисми муайян моддасининг санкциясига мувофиқ, жиноятни содир этган айбдор шахс учун суд томонидан жариманинг тайинланишида, содир этилган жиноят оғирлигининг даражасидан ва маҳкумнинг моддий аҳволидан келиб чиққан ҳолда жарима миқдори белгиланиши керак. Олий суд инстанциясининг кўрсатмасига биноан, «жарима тариқасидаги жазони тайинлаш ва миқдорини белгилашда суд, одатда, унинг амалда тўлана олиниши имкониятидан келиб чиқиши лозим. Бунда, чунончи, судланувчининг моддий аҳволи, шунингдек, қарамоғида вояга етмаган фарзандлари, кекса ота-онаси борлиги ва ҳ.к.лар инобатга олиниши лозим»³.

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг ... // Тўплам, 2-жилд. — 229-бет.

² Ўша жойда. — 230-б.

³ Ўша жойда. — 230-б.

Маҳқумнинг моддий аҳволини баҳолашда қуйидагилар, чунончи:
– маҳқумнинг қонун томонидан тақиқланмаган ҳар қандай манбалардан олинadиган даромадларининг миқдори; хусусан, шулар жумласига кирадиган меҳнат учун тўловлар, мулкчилик даромадлари ва шуларга тенг тарздаги тадбиркорликдан олинadиган фойда кўринишидаги даромадлар;

– мулкчилик ҳуқуқи ёки хўжалик юритиш ҳуқуқи ва шуларга тенг тарзда ижара ҳуқуқи асосида айбдорга қарашли мулкнинг мавжудлиги;

– муайян шахсларнинг, масалан вояга етмаган болаларнинг маҳқумнинг қарамоғида бўлиши;

– маҳқумнинг ўз мулкни учинчи шахслар ихтиёрига топшириш мажбуриятлари мавжудлиги; масалан, маҳқум зиммасидаги алиментларни тўлаш, ҳаётга ва саломатликка келтирилган зарарни қоплаш; солиқлар, бюджет ҳамда бошқа хил мажбурий тўловларни амалга ошириш мажбуриятларининг мавжудлиги каби омиллар инobatга олиниши лозим. Шу билан бир вақтда юқорида келтирилган рўйхат тўлиқ эмас ва суд жариманинг аниқ миқдорини тайинлашда жарима миқдорига таъсир этувчи бошқа жиҳатларни инobatга олишга ҳақлидир.

ЖК Махсус қисми тегишли моддаси таркибидаги санкция доирасида тайинланадиган жариманинг аниқ миқдорини белгилаш тўғрисидаги масалани ҳал қилишда жарима меъёри жазони шахсийлаштириш учун имконият берувчи мезон эканлиги жиҳатига суд алоҳида эътибор қаратиши керак. Шу муносабат билан жариманинг аниқ миқдорини танлаш, бир вақтнинг ўзида, маҳқумни қашшоқ қилмай, мазкур жазонинг ижро этилишини ва шу билан бир вақтда жаримани пул тўлаш орқали жамоатчиликнинг норозилигидан қутулиш воситасига айлантирмасликни таъминлаши керак.

Жарима ҳукм қонуний кучга кирган кундан бошлаб бир ой мобайнида тўланиши керак¹. Акс ҳолда, мазкур жазо турини ижро этишдан маҳқумнинг бош тортиши тўғрисидаги масала суд томонидан ҳал қилиниши лозим. Жарима тўловининг ижро этишдан бош тортилиши далили суд томонидан қуйидаги шартларга биноан, яъни:

– жаримани ихтиёрий равишда, суд томонидан узрли деб тан олинмаган сабабларга кўра тўланмаганлиги;

– маҳқумнинг ўз даромадларини ва бошқа хил мулкни яширганлиги муносабати билан, Ўзбекистон Республикасининг «Суд қарорларини ва бошқа органларнинг қарорларини ижро этиш тўғри-

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг ... // Тўплам, 2-жилд. – 230-бет.

² Ўша жойда. – 230-б.

³ Ўша жойда. – 230-б.

сида»ги Қонунига¹ мувофиқ, мазкур жазони мажбуран ижро этиш мумкин бўлмаганлиги қайд қилиниши лозим.

Узрли сабабларга (жаримани тўлаш учун пул воситаларининг мавжуд эмаслиги, хасталик, узоқ муддатли хизмат сафари ва бошқ.) кўра ва шунингдек, агар **ЖПК 533-моддаси тартибида** суд томонидан жарима тўловини амалга ошириш муайян муддатгача **чўзилган** ёки **уни қисмларга бўлиб тўлаш қарори чиқарилган** ҳолларда мазкур тўловнинг амалга оширилмаганлиги жазони ижро этишдан бош тортиш деб тан олинмайди².

Даромадларни яшириш деб, маҳкум томонидан, ўзи оладиган даромадлар миқдори ва таркиби масаласида жазони ижро этиш органларини алдашга қаратилган ҳаракатлар тан олинмиши керак. Хусусан, бундай яшириш даромадларнинг муайян қисми ёки айрим даромадларнинг бошқа шахслар номига расмийлаштирилиши, иш ҳақи тўғрисидаги ҳужжатларнинг қалбакилаштирилиши ёхуд йўқ қилиниши ва бошқалар билан ифодаланиши мумкин. Мажбурий ундириш чораси қўлланиши мумкин бўлган **мулкни яшириш**, мазкур мулкни ижро органига номаълум бўлган ерга қўчиришни, уни ноқонуний тарзда сарфлашни, мулкни ёки унга бўлган мавжуд ҳуқуқларни бегоналаштириш ва бошқа хил ноқонуний ҳаракатларни билдиради.

Маҳкум томонидан жаримани тўлашдан бош тортиш далилининг аниқланиши ёки мажбурий ижро учун белгиланган муддат давомида қарздор мулкига нисбатан ундириш чораси қаратилиши мумкин бўлганида ушбу мулкни ундириш имкониятининг мавжуд эмаслиги ҳолатида ва шунга тенг тарзда тўлов муддатининг тугашигача жариманинг тўланмаганлигида ёки жарима тўловини қисмларга бўлиб тўлаш шартларини бузиш ҳолатида мазкур маҳкумга нисбатан ҳукми чиқарган суд **ЖК 44-моддаси 3-қисмида** баён этилган

¹ Мазкур қонун 5-моддаси 2-бандига мувофиқ, «жиноят ишлари бўйича судларнинг мулкчилик ундиришлари қисмидаги ва шунингдек, жарима кўринишидаги жазо ижросини назарда тутган ҳукмлари, ажримлари ва қарорлари» мажбуран ижро этилиши шарт. Шунингдек, 45-моддага мувофиқ, «суд бажарувчиси томонидан уларни ихтиёрий ижро этиш учун белгиланган муддатнинг тугаланиши мажбуран ижро этиш чораларининг қўлланиши учун асос бўлиб хизмат қилади» (Ўзбекистон Республикасининг 2001 йил 29 август, 258-II-сонли «Суд ҳужжатлари ва бошқа органлар ҳужжатларини ижро этиш тўғрисида»ги Қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2001 й., № 9–10, 169-модда; Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталарининг Ахборотномаси 2007 й., № 8, 367-модда; 2008 й., № 4, 184–187-моддалар).

² Бундай ҳолатда ЖК 44-моддасининг 3-қисмида белгиланган жазо ижросидан бош тортиш муддатларининг ҳисобланиши жазо ижросини чўзиш (қисмларга бўлиб ижро этиш) муддатининг тугашидан кейин бошланади. (Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2006 йил 3 февралдаги «Судлар томонидан жиноят учун жазо тайинлаш амалиёти тўғрисида»ги 1-сонли қарори // Тўплам, 2- жилд. 225-б.).

қоидаларга мувофиқ тарзда, тўланмаган жарима миқдорини ахлоқ ётузатиш ишлари, хизмат бўйича чеклаш, қамоқ ёки озодликдан маҳрум этиш чоралари билан алмаштириши мумкин. «Бу ҳолда ахлоқ тузатиш ишлари, хизмат бўйича чеклаш ёхуд озодликдан маҳрум этиш чораларининг ҳар бир оғи энг кам ойлик иш ҳақининг ўн олти бараваридаги жаримага тенглаштирилиб, уч йилдан ортиқ бўлмаган муддатга; қамоқнинг ҳар бир оғи эса энг кам ойлик иш ҳақининг юз баравари миқдоридидаги жаримага тенглаштирилиб, олти ойдан кўп бўлмаган муддатга тайинланади» (ЖК 44-моддаси 3-қисми). Бунда тўланмаган жарима миқдорини юқоридида кўрсатилган жазоларнинг фақат битта турига алмаштириш учун йўл қўйилади, яъни уни юқоридида санаб ўтилган жазоларнинг бир нечаси билан алмаштириш мумкин эмас. Шу билан бир вақтда, тўланмаган жариманинг бошқа қисмига нисбатан маҳкумнинг янгидадан ижро этиши шарт бўлган ҳолда, мазкур жариманинг фақат бир қисмини бошқа жазо тури билан алмаштириб бўлмади.

3-§. Муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш

Муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш жазо чораси сифатида яққол ифодаланган превентив хусусиятга эгадир. Мазкур жазонинг қўлланиши асосий жиҳатдан, эгаллаган лавозими ёки амалга оширилган фаолияти билан боғлиқ ҳолда мавжуд имкониятларни суистеъмол қилиш билан боғлиқ бўлган жиноятларни содир этадиган шахслар томонидан мазкур жиноятларни қайта содир этилишининг олдини олиш зарурияти билан шартланади.

NOTA BENE !

Муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш суд томонидан тайинланган муддат давомида айбдорнинг содир этган жинояти билан бевосита боғлиқ бўлган корхоналар, муассасалар ёки ташкилотларда у ёки бу мансабни эгаллашни ёхуд у ёки бу фаолият билан шуғулланишини тақиқлашдан иборатдир.

ЖК 45-моддаси 1-қисми мазмунини бўйича, муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш кўринишидаги жазо чорасини тайинлашда тақиқлаш фақат **муайян лавозимни** эгаллашга ёки **муайян фаолиятни** амалга оширишга тааллуқли бўлади.

Муайян лавозимни эгаллашнинг тақиқланиши маҳкумнинг мазкур лавозимдан (яъни, ҳукми чиқариш пайтига қадар маҳкумнинг айни лавозимни эгаллашни давом эттириши шартидида) озод қилинишини ва шунга тенг тарзда бошқа корхона, муассаса ва ташкилотларда маҳкум томонидан мазкур лавозимни эгаллаш ҳуқуқининг

чекланиши билан боғлиқдир. Қонуннинг мазмунига мувофиқ, маҳкум муайян лавозимни (масалан, ҳисобчи, омбор мудури ва ш.к.) ёки қандайдир вазифани амалга ошириш билан боғлиқ бўлган бир қатор лавозимларни эгаллаш ҳуқуқидан маҳрум бўлиши (масалан, моддий жавобгар лавозимларни эгаллаш ҳуқуқидан маҳрум қилиш) мумкин. Лекин, у ҳолда ҳам, бу ҳолда ҳам маҳкум эгаллаш ҳуқуқидан маҳрум бўлаётган лавозимлар суд ҳукмида аниқ белгиланган бўлиши керак.

Шу билан бир вақтда, муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш кўри-нишидаги жазо тури маҳкумни халқ хўжалигининг у ёки бу тармо-гида ишлаш ҳуқуқидан маҳрум қилмаслигини таъкидлаш лозим.

Хусусан, суд маҳкумнинг савдо соҳасида моддий жавобгар ла-возимларни эгаллашини тақиқлаши мумкин, бироқ унинг мазкур соҳадаги бошқа лавозимларда ишлашини ман қилишга ҳақли эмас.

Муайян фаолиятни амалга оширишнинг тақиқланиши маҳкумни қандайдир нисбатан доимий иш, масалан, касбий фаолият билан ва шунингдек, ҳордиқ чиқариш, тадбиркорлик фаолияти ҳамда ш.к. соҳалардаги ишлар билан банд бўлиши ҳуқуқидан маҳрум этишдан иборат. Бунда, қонун мазмунига мувофиқ тарзда, маҳкумнинг суд ҳукмида, шунингдек, аниқ белгиланган муайян фаолият туридан маҳрум қилиниши мумкинлигини таъкидлаш зарур. Шу билан бир вақтда мазкур тақиқлаш фақат қонуний фаолият турларига нисба-тан амалга оширилиши мумкин; суд ўз ҳукмида маҳкумни жиноий фаолиятни амалга ошириш ҳуқуқидан маҳрум қила олмайди, чунки мазкур шахс айна фаолиятни амалга ошириш ҳуқуқига умуман ҳақли эмас ва мана шундай жазо чораси мазмунсиз ва бемаъни чора бўлиб қолади (масалан, маҳкумга гиёҳванд моддаларни сотиш бўйича фа-олиятни амалга оширишни ман этишга йўл қўйиш мумкин эмас).

Жиноятни содир этишда айбдор деб топилган шахс у ёки бу лавозимни эгаллаш ҳуқуқидан маҳрум этилиши ёки муайян фаоли-ятни амалга ошириш ҳуқуқидан маҳрум қилиниши мумкин. Шахс учун шу иккала ҳуқуқларни амалга ошириш имкониятини тақиқ-лашга йўл қўйиб бўлмайди.

ЖК 45-моддаси 2-қисмидаги ҳолатларга мувофиқ, муайян ҳуқуқдан маҳрум қилишни фақат айбдор деб топилган шахс томо-нидан содир этилган жиноят мазкур шахснинг эгаллаб турган лаво-зими билан ёки унинг фаолияти билан бевосита боғлиқ бўлган ҳол-ларда жазо чораси сифатида қўллаш мумкин. Шу муносабат билан Олий суд Пленумининг тушунтириши бўйича, «айбдор ўзи эгалла-ган лавозим ёки хизмат фаолияти билан бевосита боғлиқ ҳолда жи-ноят содир этган ҳар бир ҳолда, суд жиноятнинг хусусиятидан ке-либ чиқиб, маҳкумни у ёки бу мансабни эгаллаш ёки муайян фао-лият билан шуғулланиш ҳуқуқидан маҳрум қилиш масаласини муҳокама қилиши шарт. Бундай жазони тайинлаш пайтида ҳукм-

нинг қарор қисмида судланувчи шуғулланиши мумкин бўлмаган мансаб характери ёки фаолият тури аниқ кўрсатилиши керак.

Ҳукм чиқарилаётган пайтда маҳкум жиноят содир этилиши билан боғлиқ бўлган мансабни эгалламаслиги ёки фаолият тури билан шуғулланмаслиги ҳолати қўшимча жазо қўллаш учун тўсиқ бўлмайди»¹.

Агарда содир этилган жиноят ўзининг хусусиятлари бўйича шахснинг эгаллаб турган лавозими ёки унинг фаолияти билан боғлиқ бўлмаса, бу ҳолда мазкур шахс айна шу лавозимни эгаллаш ҳуқуқидан ёки мазкур фаолиятни амалга ошириш ҳуқуқидан маҳрум қилиниши мумкин эмас.

Жазо чорасини муайян фаолиятни амалга ошириш ҳуқуқидан маҳрум қилиш кўринишида тайинлаш ҳолатида судлар маҳкумнинг ҳаёт кечирини таъминловчи тизимда унинг амалга ошираётган фаолиятининг ўрнига, шунингдек, даражасига эътиборни қаратишлари лозим. Хусусан, агар амалга оширилаётган фаолият маҳкумнинг асосий даромад манбаи (масалан, ов қилиш) бўлса, мазкур жазо турини тайинлашга йўл қўйилмаслиги керак. Худди шундай тарзда суд кўриб чиқаётган давлат мажбурлови чорасини маълум бир шахсларнинг ягона касбий фаолияти (масалан, тадбиркорлик фаолияти, транспорт воситаларини бошқариш ва ш.к.) бўлган фаолият турларининг соҳиблари бўлган шахсларга нисбатан тайинланишининг мақсадга мувофиқлиги тўғрисидаги масаласини муҳокама қилиши зарур бўлади².

Муайян ҳуқуқдан маҳрум этиш — бу **муддатли жазо чораси** бўлиб, унинг моҳияти нафақат маҳкумни муайян вазифаларни бажаришдан четлатишдан, балки уни ҳукмда белгиланган муддат давомида у ёки бу лавозимларни эгаллаш ҳуқуқидан маҳрум қилиш ёхуд у ёки бу фаолият билан шуғулланиш ҳуқуқидан маҳрум қилишдан иборат.

Шунингдек, уни ҳукм билан белгиланган муддат давомида у ёки бу лавозимларни эгаллаш ёхуд у ёки бу фаолият тури билан шуғулланиш ҳуқуқидан маҳрум этишдан ҳам иборат бўлади, бунинг мақсади уни тегишли лавозим ёки фаолият билан шуғулланиш билан боғлиқ бўлган янги шунга ўхшаш жиноятни содир этиш имкониятидан амалда маҳрум этишдир.

ЖК 45-моддаси 2-қисмидан келиб чиқиб, муайян ҳуқуқдан маҳрум этиш бир йилдан беш йилгача бўлган муддатга асосий жазо сифатида ва бир йилдан уч йилгача бўлган муддатга қўшимча жазо сифатида белгиланади.

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2006 йил 3 февралдаги «Судлар томонидан жиноят учун жазо тайинлаш амалиёти тўғрисида»ги 1-сонли қарори // Тўплам, 2-жилд. 237-б.

² Ўша жойда. — 238-бет.

Муайян ҳуқуқдан маҳрум этиш шаклидаги жазонинг белгиланган муддати кўрсатилмаганлиги жиноят қонунининг нотўғри қўлланиши сифатида қаралади ва ҳукмнинг бекор қилиниши учун асос бўлиб хизмат қилади¹.

Аввал қайд этилганидек, муайян ҳуқуқдан маҳрум этиш – жазонинг аралаш тури бўлади, яъни у ҳам асосий жазо шаклида, ҳам қўшимча жазо шаклида бўлиши мумкин. Шунини назарда тутиш лозимки, ушбу жазони асосий жазо сифатида қўллаш фақат у ЖК Махсус қисмининг тегишли моддаси санкциясида кўрсатилган ҳолатларида мумкин бўлади. Муайян ҳуқуқдан маҳрум этишнинг қўшимча жазо сифатида белгиланиши эса ЖК 45-моддаси 3-қисмига мувофиқ, ҳар қандай ҳолатда, ҳатто унинг қўлланиши ЖК Махсус қисмининг тегишли моддаси санкциясида кўрсатилмаган ҳолатларида ҳам мумкин бўлади. Бунда шу турдаги жазонинг қўлланиши албатта ҳукмнинг асословчи қисмида ЖК 45-моддаси 3-қисмига ҳавола қилинган ҳолда тавсифланиши лозим. Айни пайтда муайян ҳуқуқдан маҳрум этишнинг модданинг санкциясида у асосий жазо сифатида назарда тутилган ҳолатларда қўшимча жазо сифатида белгиланишига йўл қўйилмайди.

Жазонинг ушбу тури, биринчи навбатда жиноий фаолиятнинг давом эттирилишга тўсқинлик қилиш, уни махсус олдини олиш мақсадларига эришишга қаратилган. Айнан шунинг учун уни ижро этиш муддатларини ҳисоблаш жиноят қонунига мувофиқ судланган шахснинг озодликда бўлиши пайтида, яъни у жамиятдан ажратиш билан боғлиқ бўлмаган асосий жазога ҳукм қилинганда ҳисобланади. Шу туфайли ЖК 45-моддаси 4-қисми «Муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш жазоси озодликдан маҳрум қилиш, интизомий қисмга жўнатиш ёки қамоқ жазосига қўшимча жазо тариқасида тайинланган бўлса, асосий жазонинг бутун муддатига, бундан ташқари суд ҳукми билан тайинланган муддатга жорий этилади. Бу жазо бошқа асосий жазоларга қўшимча жазо тариқасида тайинланганда ва маҳкум шартли ҳукм қилинганда унинг муддати ҳукм қонуний кучга кирган вақтдан бошлаб ҳисобланади», деб белгилайди.

Жамиятдан ажратиш билан боғлиқ бўлмаган асосий жазони ўташдан бўйин товлаб, улар озодликдан маҳрум этиш билан боғлиқ бўлган давлат мажбурлов чоралари билан алмаштирилган ҳолатларда муайян ҳуқуқдан маҳрум этишнинг ижро этилмаган муддати жамиятдан ажратиш билан боғлиқ бўлган жазони ўташ муддати тугаган пайтидан бошлаб ҳисобланиши лозим.

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2006 йил 3 февралдаги «Судлар томонидан жиноят учун жазо тайинлаш амалиёти тўғрисида»ги 1-сонли қарори // Тўплам, 2-жилд. 237-б.

4-§. Ахлоқ тузатиш ишлари

Ахлоқ тузатиш ишлари жиноий жазонинг энг кўп тарқалган турларидан биридир, бу уларнинг жиноий жазо мақсадига эришиш жараёнига таъсирчан бўлиши билан боғлиқдир. Уларнинг моҳияти шундан иборатки, жиноят содир этишда айбдор деб топилган шахсга жамиятдан ажратмаган ҳолда, асосан, аввалги иш жойида ва доимий яшаш жойида ахлоқ тузатиш, меҳнат ва тарбиявий таъсир кўрсатилади. Натижада маҳкум ижтимоий фойдали алоқаларини йўқотмайди ва шу билан бирга жиноий жазонинг муайян таъсирини бошидан кечиради. Буларнинг ҳаммаси биргаликда жазонинг ушбу турини судланган шахсларни самарали тузатиш шаклига айлантиради.

NOTA BENE !

Ахлоқ тузатиш ишлари меҳнатга лаёқатли судланган шахс иш ҳақининг муайян фоизи миқдорини давлат даромади ҳисобига ушлаб қолган ҳолда уни меҳнатга мажбуран жалб қилишдан иборат бўлиб, жазо суднинг ҳукмига мувофиқ, маҳкумнинг ўз иш жойи ёки мазкур жазо ижросини назорат қилувчи органлар белгилаб берадиган бошқа жойларда ўталади.

Давлат мажбурловининг мазкур чораси фақат асосий жазо сифатида намоён бўлади, яъни у фақат ахлоқ тузатиш ишлари шаклидаги жазо ЖК Махсус қисми тегишли моддасининг санкциясида бевосита назарда тутилган ҳолларда қўлланиши мумкин. Айни пайтда ахлоқ тузатиш ишлари шундай кўрсатма бўлмаган ҳолда ҳам тайинланиши мумкин, башарти:

судланган шахс жаримани ижро этишдан бўйин товласа, унинг ижро этилмаган қисми ЖК 44-моддаси 3-қисми ҳамда 82-моддаси 2-қисмига мувофиқ ахлоқ тузатиш ишларига алмаштирилиши мумкин;

ахлоқ тузатиш ишлари ЖК 57-моддасининг қоидаларига мувофиқ энгилроқ жазо тайинлаш тартибида тайинланган бўлса;

ушбу жазо чораси ЖК 74-моддасининг қоидаларига мувофиқ жазони энгилроғи билан алмаштириш тартибида озодликдан маҳрум этишнинг ўталмаган қисми ўрнига қўлланган бўлса.

ЖК 46-моддаси 1-қисмига мувофиқ, ахлоқ тузатиш ишлари маҳкумнинг албатта меҳнатга жалб этилишини талаб этади. Яъни, бундай жазо объектив ҳолатлар туфайли меҳнат фаолиятини амалга ошира олмайдиган шахсларга қўллана олмайди. Бунда шахслар доираси ЖК 46-моддаси 3-қисмида кўрсатилган, яъни ахлоқ тузатиш ишлари пенсия ёшига етганларга, меҳнатга қобилиятсизларга, ҳоми-

ладор аёлларга, ёш боласини боқиш учун таътилда бўлган аёлларга ва ҳарбий хизматчиларга нисбатан қўлланилмайди. Ушбу шахслар томонидан жиноят содир этилган ҳолда суд уларга нисбатан қонунда назарда тутилган бошқа давлат мажбурлов чораларини қўллаши лозим. Мазкур ҳолатлар жазони ўташ муддати мобайнида юзага келган ҳолатларда эса (масалан, судланган шахс нафақага чиқди ёки ногиронлиги туфайли меҳнатга лаёқатсиз бўлиб қолди) суд маҳкумнинг ўзи ёки жамоат бирлашмаси ёки жамоанинг илтимосномасига биноан, шунингдек, ички ишлар идораларининг тақдимномасига биноан унга ахлоқ тузатиш ишларини енгилроқ жазо чорасига алмаштириши мумкин ёки ЖК 75-моддасига мувофиқ жазони ўташдан озод этиши мумкин.

ЖК 46-моддаси 1-қисмининг қоидаларидан, шунингдек, ахлоқ тузатиш ишлари суднинг ҳукмига мувофиқ, маҳкумнинг ўз иш жойи ёки мазкур жазо ижросини назорат қилувчи органлар белгилаб берадиган бошқа жойларда ўташи мумкинлиги келиб чиқади. Олий суд Пленумининг қарорига мувофиқ, «Ахлоқ тузатиш ишлари, одатда, иш жойида ўташ шарти билан тайинланиши лозим. Шу билан бирга, шахс ўз касб ёки хизмат вазифасини бажариш билан боғлиқ ҳолда жиноят содир этиб, унинг олдинги иш жойида қолдирилиши жазонинг тарбиявий аҳамияти пасайишига олиб келиши мумкин бўлса, ахлоқ тузатиш ишларини ушбу жазо ижросини амалга оширувчи орган томонидан белгиланган жойда ўташ тайинланиши мумкин»¹.

Бунда шуни ҳам назарда тутиш лозимки, ЖК 46-моддаси маъносига «иш» тушунчаси билан фақат меҳнат шартномаси бўйича меҳнат фаолияти қамраб олинмайди, у шунингдек, мустақил ташаббускорлик фаолиятини (хусусий тадбиркорликни) ва фуқароларнинг бошқа ҳар қандай бандлигини қамраб олади².

Шу муносабатда ахлоқ тузатиш ишларини ўташ жойлари Ўзбекистон Республикаси Меҳнат кодекси амал қиладиган турли мулкчилик шаклидаги корхоналар, муассасалар ва ташкилотлар, шунингдек, фаолияти бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар билан тартибга солинадиган бошқа муассасалар ва ташкилотлар бўлиши мумкин,

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2006 йил 3 февралдаги «Судлар томонидан жиноят учун жазо тайинлаш амалиёти тўғрисида»ги 1-сонли қарори // Тўплам, 2-жилд. 230-б.

² «Бандлик» тушунчаси тўғрисида Ўзбекистон Республикасининг 1992 йил 13 январдаги 510-ХП-сонли «Аҳолининг бандлиги» тўғрисидаги Қонуни (Янги таҳрирда) (Ўзбекистон Республикасининг 1998 йил 1 майдаги 616-1-сонли Қонуни билан тасдиқланган) // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Ахборотномаси, 1998 й., № 5-6, 97-модда; 1999 й., № 1; 20-модда, № 5; 124-модда, № 9; 229-модда; 2000 й., № 5-6; 153-модда; 2001 й., № 5; 89-модда; Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2006 й., № 25–26, 225-модда.

масалан, Ўзбекистон Республикасининг 1999 йил 14 апрелдаги 763-І-сонли «Нодавлат нотижорат ташкилотлар тўғрисида»ги¹ Қонуни, Ўзбекистон Республикасининг 2000 йил 25 майдаги 69-ІІ-сонли «Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисида» ги² Қонуни ва бошқалар.

Аввалги иш жойида ўталадиган ахлоқ тузатиш ишлари тарзидаги жазони тайинлаш мазкур жазо ижросини назорат қилувчи органлар белгилаб берадиган бошқа жойларда ўталадиган ахлоқ тузатиш ишларига қараганда енгилроқ жазо бўлади. Бундан ташқари, жазонинг ушбу тури кўпгина ҳолатларда судланган шахсларни тузатиш учун самаралироқ бўлади, чунки аввалги ижтимоий алоқаларнинг тузалиш жараёнига фаол таъсир этишининг имкониятини беради. Шу туфайли, судлар жазо сифатида аввалги иш жойида ўталадиган ахлоқ тузатиш ишларини анча кенгроқ тайинлашлари лозим. Айни пайтда, аввал қайд этилганидек, судлар хизмат ёки касбий вазифаларини бажариши муносабати билан жиноят содир этган шахсларга, уларни аввалги иш жойида қолдириш жазонинг тарбиявий ва огоҳлантирувчи аҳамиятини камайтиришга олиб келиши мумкин бўлган ҳолларда, ушбу қаралаётган жазони иш жойида ўталадиган ҳолда тайинлашга йўл қўймаслиги лозим.

Қонуннинг мазмунига кўра, мазкур жазо ижросини назорат қилувчи органлар белгилаб берадиган бошқа жойларда ўталадиган ахлоқ тузатиш ишлари тарзидаги жазо, шунингдек, ҳукм чиқарилган пайтига келиб доимий иш жойига эга бўлмаган шахсларга ҳам албатта тайинланиши лозим. Бунда ушбу шахслар ушбу иш жойига кўра меҳнат фаолиятидан воз кечиши мумкин эмас. Бу ҳолда судланган шахс ўз ташаббусига кўра ахлоқ тузатиш ишлари ижро этилишини назорат қилувчи ички ишлар идораларининг жазони ижро этиш инспекциясининг даставвал ёзма руҳсатисиз меҳнат муносабатларини тўхтатиш ҳуқуқига эга бўлмайди.

Шуни қайд этиш лозимки, қаралаётган жазони тайинлаш айни пайтда эгаллаган лавозимидан четлаштириш ёки бўшатиш билан боғлиқ бўлмайди. Судланиш ҳолатининг ўзи шахсни ишдан бўшатиш ёки бошқа ишга ўтказиш учун сабаб бўла олмайди. Лавозимидан четлаштириш фақат суд ҳукмига кўра ёки муайян ҳуқуқидан маҳрум этиш тарзидаги жазо тайинланиши туфайли ёки содир эт-

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Ахборотномаси, 1999 й., № 5, 115-м; 2004 й., № 5, 90-м; Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталари Ахборотномаси, 2007 й., № 12, 608-м.

² Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Ахборотномаси, 2000 й., № 5-6, 140-м; 2001 й., № 5, 89-м; 2003 й., № 5, 67-м; 2004 й., № 1-2, 18-м, № 5, 90-м; 2005 й., № 1, 18-м; Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталари Ахборотномаси, 2006 й., № 3, 119-м, № 9, 494-м, № 10, 536-м; 2007 й., № 12, 608-м.

ган жинояти эгаллаб турган лавозими билан боғлиқ бўлган ҳолда, амалга оширилиши мумкин. Айни пайтда, судланган шахсга меҳнат қонунчилигининг қоидалари тўлиқ равишда тааллуқли бўлади, шунинг учун уни эгаллаган лавозимидан бўшатиш ва бошқа ишга ўтказиш иш берувчининг ташаббусига кўра амалга оширилиши ҳам мумкин.

Шунингдек, ахлоқ тузатиш ишларининг ижро этилиши яшаш жойининг ўзгариши билан боғлиқ бўлмайди. Маҳкум шахслар ўз яшаш жойи минтақасида жазо ўтайдилар, бунда маъмурий-худудий бирлик эмас, ишларни ўташ манзилининг маҳкум шахсга аввалги жойида, оиласи билан алоқасини узмаган ҳолда яшашга имкон берувчи жойлашуви тушунилади.

Ахлоқ тузатиш ишлари тарзидаги жазонинг мажбурий шарти шу вақт давомида маҳкум шахс иш ҳақининг муайян бир қисмини давлат фойдасига ушлаб қолиш бўлади. Ушбу турдаги жазо тайинланганда ўз ҳукмида суд албатта ушлаб қолиш миқдорини белгилаши лозим, бусиз у қонунга мос келмайдиган деб тан олинади ва бекор қилиниши лозим бўлади.

Иш ҳақидан ушлаб қолиш миқдори ЖК 46-моддаси 1-қисмига мувофиқ, олинган иш ҳақи миқдоридан фоиз нисбатида, ўн фоиздан ўттиз фоизгача миқдорда белгиланади. Шунини қайд этиш лозимки, давлат фойдасига ҳисоблаб ўтказилиши лозим бўлган иш ҳақининг аниқ қисмини белгилашда суд қонуннинг жазони индивидуаллаштириш юзасидан талабларига таяниши керак. Иш ҳақидан ушлаб қолишнинг муайян фоизини белгилай туриб, унинг миқдори, жаримани тайинлаш вақтидагидек, ҳам жазодан қочиш воситасига, ҳам маҳкум шахсни хонавайрон этиш воситасига айланмаслигини инобатга олиш лозим ҳамда ушбу иш ҳақи фоизининг миқдори маҳкум оиласининг моддий яшаш шароитларида қандай акс этишини тўғри баҳолаши лозим. Шу мақсадларда судлар, чунончи, судланувчиларнинг, айниқса вояга етмаганларнинг моддий шароитларини аниқлаши лозим.

Жиноят кодексининг бир неча моддаси бўйича ахлоқ тузатиш ишлари тайинланаётганда, жазо муддати ва иш ҳақидан чегирма миқдори ҳар бир модда бўйича алоҳида, сўнгра эса, уларнинг мажмуи бўйича белгиланади. Бунда жазонинг узил-кесил муддати ва чегирма миқдори ЖК 46-моддасида белгиланган чегарадан ошиши мумкин эмас¹.

Судланган шахснинг иш ҳақидан суд томонидан белгиланган миқдорда фоиз ушлаб қолиш ахлоқ тузатиш ишларининг бутун муд-

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2006 йил 3 февралдаги «Судлар томонидан жиноят учун жазо тайинлаш амалиёти тўғрисида»ги 1-сонли қарори // Тўплам, 2-жилд. — 231-б.

дати мобайнида асосий иш жойида ҳар ойда амалга оширилади. Уларни бир вақтнинг ўзида амалга ошириш мумкин эмас. Бунда ушлаб қолиш иш ҳақининг бутун миқдоридан, ушбу миқдордан солиқлар ва бошқа тўловлар чегирилмаган ҳолда, судланган шахсга ижро ҳужжатлари бўйича талаблар мавжудлигидан қатъи назар, амалга оширилади. Судланган шахс иш ҳақидан ушлаб қолиш амалга оширилганда унинг пул ва «табиий» қисмлари ҳисобга олинади.

Айни пайтда нафақалардан, ижтимоий таъминот ва ижтимоий суғурталаш тартибида олинadиган ҳамда иш ҳақи тизимида назарда тутилмаган нафақалардан, шунингдек, судланган шахснинг мулкӣ даромадидан ушлаб қолиш амалга оширилмайди.

Ушбу жазони бажариш даврида судланган шахснинг моддий таъминланганлиги жиддий ёмонлашган ҳолда, жазони ижро этиш инспекцияси, маҳкум шахснинг ўзи, шунингдек, шахс ўз жазосини ўтаётган корхона, муассаса ёки ташкилотнинг маъмурияти судга ушлаб қолиш фоизини камайтириш юзасидан илтимоснома билан муурожаат қилиши мумкин. Бу масала бўйича қарор судланган шахснинг барча даромадларини ҳисобга олган ҳолда чиқарилади.

Ахлоқ тузатиш ишларининг муддати уларнинг мажбурий элементларидан бири бўлиб, суд ҳукмида уларнинг муддати тўғрисида кўрсатманинг йўқлиги жиноят қонунчилигининг ҳукмини бекор қилишга олиб келувчи бузилиши бўлади. Шу муносабатда судлар ахлоқ тузатиш ишларининг муддатини албатта кўрсатиши лозим ва шу муддатнинг ЖК 46-моддаси 2-қисмида белгиланганлиги ҳамда олти ойдан уч йилгача муддатга ташкил этишини назарда тутиши керак. Шунинг учун тегишли модданинг санкциясида жазонинг энг кам муддати кўрсатилмаган ёки энг паст чегарасидан пастроқ жазони қўллаганда судлар ахлоқ тузатиш ишларини олти ойдан камроқ муддатга тайинлаши мумкин эмас.

Айни пайтда, аввал айтилгани каби судлар ахлоқ тузатиш ишларининг муддати жазони индивидуаллаштиришнинг муҳим воситаси эканлигини ҳамда уни тайинлашда қилмишни, шунингдек, айбдор шахсини тавсифловчи ҳолатларни ҳисобга олиши лозим.

Ахлоқ тузатиш ишларининг муддати судланган шахс ишлаган ва унинг иш ҳақидан ушлаб қолиш амалга оширилган йиллар, ойлар ва кунлар билан ҳисобланади. Судланган шахснинг ишлаган кунлари сони суд томонидан белгиланган жазони ўташ муддатининг ҳар бир ойига тўғри келадиган иш кунлари сонидан кам бўлмаслиги лозим. Агар судланган шахс белгиланган кунлар сонини ишламаган бўлса ва жиноий жазо ўташ Кодекс билан ишламаган кунларини жазо ўташ муддатига киритиб ҳисоблаш учун белгиланган асослар бўлмаса, ахлоқ тузатиш ишларининг ўталиши то судланган шахс томонидан белгиланган иш кунларини ишлаб бўлгунича давом эттирилади. Жамланган иш вақтини ҳисоблаш қўлланадиган корхона-

лар, муассасалар ва ташкилотларда ишлайдиган судланган шахсларнинг жазони ўташ муддати ҳисоб даври учун иш вақтининг иш соатларининг нормал сонидан ошмаган давомийлигидан келиб чиқиб ҳисобланади.

Ахлоқ тузатиш ишларини ўташ муддатига, шунингдек, судланган шахс ишламаган, лекин қонунга мувофиқ унда иш ҳақи сақланиб қолган вақт, шунингдек, у ишсиз деб тан олинган вақт кирилади (ЖИК 30-моддаси 1-, 2-, 4-моддалари).

Ахлоқ тузатиш ишларининг муддатини тўғри ҳисоблаш судланган шахснинг жазони ижро этишдан бош тортганида ёки ҳукмлар жами бўйича жазони тайинлашда катта аҳамиятга эга бўлади.

ЖК 46-моддаси 4-қисми судланган шахснинг уларни ижро этишдан бўйин товлаган ҳолда ахлоқ тузатиш ишларини алмаштиришни назарда тутати. Хусусан, «агар шахс суд томонидан тайинланган ахлоқ тузатиш ишлари муддатининг жами бўлиб ўндан бир қисмидан кўпроғини ўташдан бўйин товласа, суд ахлоқ тузатиш ишларининг ўталмаган муддатини худди шу муддатга озодликдан маҳрум қилиш тариқасидаги жазо билан алмаштиради. Жазони ўташдан бўйин товлаган вақт жазонинг ўталган муддатига қўшиб ҳисобланмайди»¹. Яъни, ахлоқ тузатиш ишларини фақат битта жазо тури – озодликдан маҳрум этиш билан алмаштиришга йўл қўйилади. Бунда шуни ҳисобга олиш лозимки, алмаштириш тўлиқ амалга оширилиши лозим, яъни ижро этилмаган жазонинг фақат бир қисмини алмаштириш ва айни пайтда бошқа қисмининг ижро этилишига йўл қўйилмайди.

Жарима жазосини ижро этганлик учун жазони алмаштириш тартибида тайинланган ахлоқ тузатиш ишларини ўташдан бўйин товлаган ҳолатда жазони озодликдан маҳрум этишга алмаштиришга йўл қўйилмайди. Бундай ҳолда ахлоқ тузатиш ишлари ЖК 44-моддасининг қоидалари бўйича қамоқ жазосига алмаштирилиши лозим.

Қонуннинг ахлоқ тузатиш ишлари муддатининг жами бўлиб ўндан бир қисмидан кўпроғини ўташдан бўйин товлаганда жазони алмаштиришга йўл қўйилиши юзасидан кўрсатмаси шуни билдирадики, судланган шахс жазони ижро этишдан бўйин товлаган даврни белгилашда суд ва жазони ижро этиш органлари узлуксизлик мезони билан боғланган бўлмайди. Яъни, ахлоқ тузатиш ишларидан бўйин товланган жазони ўташнинг бутун даври мобайнида вақт-вақти билан амалга оширилиши мумкин, бу унинг озодликдан маҳрум этиш билан алмаштирилишига таъсир этмайди.

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2006 йил 3 февралдаги «Судлар томонидан жиноят учун жазо тайинлаш амалиёти тўғрисида»ги 1-сонли қарори // Тўплам, 2-жилд. – 231-б.

Судланган шахс ахлоқ тузатиш ишларини ўташдан бўйин товлаши масаласини ҳал этишда у қасддан бўлиши, айнан жазони ўташдан бўйин товлашга қаратилган бўлиши лозимлигини ҳисобга олиш керак. Айни пайтда унинг узрли бўлмаган сабаблар туфайли юзага келиши ҳам бўйин товланишнинг мажбурий шarti бўлади. Ташқи томондан шахснинг ахлоқ тузатиш ишларини ўташдан бўйин товлаши қуйидагилар шаклида намоён бўлиши мумкин: ҳисобга олинган пайтидан бошлаб ёки аввалги ишидан кетган пайтидан бошлаб белгиланган муддат ичида узрли сабабсиз ишга кирмаслик; янги яшаш жойига кўчиб келганидан кейин белгиланган муддат ичида узрли сабабсиз ахлоқ тузатиш ишларининг қўлланишини назорат қилувчи идорага келмаслик; белгиланган жазо муддати мобайнида мунтазам ишга келмаслик ёки ишга маст ҳолда келиш ва ҳоказолар.

Ахлоқ тузатиш ишларини озодликдан маҳрум этишга алмаштириш ЖПК 539-моддаси тартибида судья томонидан ички ишлар органларининг тақдимномаси бўйича ёки жамоат бирлашмаси ёки жамоанинг илтимосномасига биноан амалга оширилади.

Шуни қайд этиш лозимки, судланган шахсни озодликдан маҳрум этиш жойларига жазони кейинги ўташи учун юбориш масаласини ҳал этишда суд ахлоқ тузатиш ишларининг қўлланишини назорат қилувчи идора томонидан ушбу жазонинг ижро этилишини таъминлаш юзасидан амалга оширилган чоралари тўғрисида, судланган шахснинг қонунчилик талабларига мувофиқ жазони ўташдан бўйин товлаш учун жавобгарлик тўғрисида огоҳлантирилганлиги ҳақида маълумотларга эга бўлиши лозим.

«ЖПК 541—542-моддаларига мувофиқ, ахлоқ тузатиш ишларининг ўталмаган муддатини озодликдан маҳрум этиш билан алмаштириш тўғрисидаги ишлар суд мажлисида, одатда, судланган шахснинг иштирокида кўрилиши лозим. Бу масала маҳрум яшириниб юрганлиги ёки судга келишдан бўйин товланганлиги тўғрисида ишончли маълумотлар ишда мавжуд бўлган ҳолдагина унинг иштирокисиз ҳал этилиши мумкин»¹.

Ахлоқ тузатиш ишларининг ўталмаган муддатини озодликдан маҳрум этиш билан алмаштириш суд ҳукмини ижро этиш тартибида амалга оширилишини инобатга олган ҳолда, судланган шахс жазони алмаштиришда айнан ахлоқ тузатиш ишлари тарзида жазо тайинланган шахс сифатида қаралиши лозим. Бу унинг озодликдан

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2006 йил 3 февралдаги «Судлар томонидан жиноят учун жазо тайинлаш амалиёти тўғрисида»ги 1-сонли қарори // Тўплам, 2-жилд. — 231-б.

маҳрум этиш билан алмаштирилган жазони ўталиши ушбу шахс содир этган жиноятнинг оғирлигидан, шунингдек, жиноятда рецидив мавжудлигидан қатъи назар, манзил-колониясида амалга оширилиши лозимлигини англатади.

5-§. Хизмат бўйича чеклаш

Хизмат бўйича чеклаш махсус жазо тури бўлиб, ЖК 47-моддаси 1-қисмига мувофиқ, фақат субъектларнинг чекланган доирасига — офицерлар таркибига кирувчи ҳарбий хизматчи ва ҳарбий хизматни контракт бўйича ўтаётган ҳарбий хизматчиларга нисбатан қўлланади. Бошқа шахслар, шу жумладан ҳарбий чақирув бўйича хизмат ўтаётган ҳарбий хизматчилар ушбу жазо турининг қўлланидиган субъектлари сифатида қаралиши мумкин эмас.

NOTA BENE !

Хизмат бўйича чеклаш офицерлар таркибига кирувчи ҳарбий хизматчи ва ҳарбий хизматни контракт бўйича ўтаётган ҳарбий хизматчини суд ҳукмида кўрсатилган муддат давомида муайян ҳуқуқ ва имтиёزلардан маҳрум қилиб, пул таъминотининг муайян фоизи бўлган миқдорини давлат даромади ҳисобига ушлаб қолишдан иборатдир.

Мазкур қонунга мувофиқ, **ҳарбий хизматчилар** — бу ҳақиқий ҳарбий хизматда бўлган шахслардир¹.

Ўзбекистон Республикасининг 2002 йил 12 декабрдаги «Умумий ҳарбий мажбурият ва ҳарбий хизмат тўғрисида» ги Қонуни 4-моддасига мувофиқ:

«Ҳарбий хизматнинг қуйидаги турлари белгиланади:

- муддатли ҳарбий хизмат;
- сафарбарлик чақирув резервида ҳарбий хизмат ўташ;
- контракт бўйича ҳарбий хизмат ўташ;
- Ўзбекистон Республикаси Қуролли Кучларида ҳарбий хизматни ўтаган резервистларнинг хизмати.

Тинч даврда оддий аскар ва сержантлик таркибининг лавозимларида муддатли ҳарбий хизмат ўташга, шунингдек, сафарбарлик чақирув резервида ҳарбий хизмат ўташга эркак жинсидаги ўн сак-

¹ Ўзбекистон Республикасининг 2002 йил 12 декабрдаги «Умумий ҳарбий мажбурият ва ҳарбий хизмат тўғрисида»ги 436-П-сонли Қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Ахборотномаси, 2002 й., № 12, 217-м; 2003 й., № 9-10, 149-м; 2005 й., № 1, 18-м; Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталари Ахборотномаси, 2006 й., № 6, 262-модда.

киз ёшдан йигирма етти ёшгача бўлган, соғлиқ даражасига кўра Куролли Кучларда хизмат ўташга яроқли бўлган фуқаролар чақирилади»¹. Ҳарбий хизмат бошланиши деб фуқаронинг ҳарбий қисм шахсий таркибининг рўйхатларига киритилган куни, ҳарбий хизматнинг тугаши деб ҳарбий хизмат муддатининг тугаган куни тан олинади.

Куролли Кучларнинг оддий аскар ва бошлиқ таркибига кирувчи шахсларидан ташқари, қуйидаги шахслар ҳарбий хизматчи ҳисобланади:

- Фавқулодда Вазиятлар Вазирлигининг Марказий аппаратида ва унга бўйсунувчи ташкилотларда хизмат ўтаётган шахслар²;
- Ўзбекистон Алоқа ва ахборотлаштириш агентлигининг Махсус авария тиклаш бошқармасида хизмат ўтаётган шахслар³;
- Ўзбекистон Республикаси Мудофаа Вазирлигининг ҳарбий муҳандислик-қурилиш бўлинмаларида хизмат ўтаётган шахслар⁴.

Хизмат бўйича чеклаш таркиби ЖК 47-моддасининг 3-қисмида, шунингдек, ЖИКда очиб берилган муайян ҳуқуқлар ва имтиёزلардан маҳрум этишда ифодаланади. Хусусан, ушбу жазо тури қўлланилган ҳолда судланган шахс лавозимида, ҳарбий ёки махсус унвонида кўтарилиши мумкин эмас.

ЖК 47-моддасининг 3-қисми маъносидаги лавозим деганда, фақат ҳарбий лавозимлар, яъни ҳарбий хизматчилар томонидан эгалланиши лозим бўлган штат лавозимлари тушунилади (масалан, омбор мудири, моддий-техник таъминот бошлиғи, ҳарбий тайёргарлик бўйича раҳбар лавозимлари ва ҳоказолар).

¹ Ўзбекистон Республикасининг 2002 йил 12 декабрдаги «Умумий ҳарбий мажбурият ва ҳарбий хизмат тўғрисида»ги 436-П-сонли Қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Ахборотномаси, 2002 й., № 12, 217-м; 2003 й., № 9-10, 149-м; 2005 й., № 1, 18-м; Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталари Ахборотномаси, 2006 й., № 6, 262-модда.

² Ўзбекистон Республикаси Фавқулодда вазиятлар вазирлиги тўғрисида Низом (Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1996 йил 11 апрелдаги 143-сонли қарорига 1-илова), 7-банд 1-қисми // Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси қарорлари тўплами, 1996 й. июнь; 1997 й. ноябрь; Ўзбекистон Республикаси ҳукумати қарорлари тўплами, 2000 й., № 8, 54-модда; Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2001 й., № 5, 22-м; 2002 й., № 9, 66-модда.

³ Ўзбекистон Алоқа ва ахборотлаштириш агентлигининг махсус авария-тиклаш бошқармаси фаолиятини ташкил этиш тўғрисида Низом (Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йил 1 июлдаги 274-сонли қарорига 1-илова) // Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси қарорлари тўплами, 1998 йил сентябрь; Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2002 й., № 17-18, 139-модда.

⁴ Ўзбекистон Республикаси Мудофаа вазирлигининг ҳарбий муҳандислик-қурилиш бўлинмалари тўғрисида Низом (Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1997 йил 3 ноябрдаги 498-сонли қарорига илова), 52-банд // Вазирлар Маҳкамаси расмий маълумоти.

Ҳарбий унвон — бу Ўзбекистон Республикаси Қуrolли Кучларининг ҳар бир ҳарбий хизматчисига ва захирадаги ҳарбий хизматга мажбур шахсга унинг хизмат мавқеи, иш тажрибаси, ҳарбий ва умумий маълумоти, Қуrolли Кучларнинг тури, қўшинлар ёки хизмат турига мансублиги ва шахсий кўрсатган хизматларига мувофиқ ҳолда шахсан бериладиган унвондир. Ўзбекистон Республикасида ҳарбий унвонлар қўшин унвонлари ва кема унвонларига бўлинади¹.

Махсус унвон — бу Ўзбекистон Республикаси Мудофаа вазирлиги, Ички ишлар вазирлиги, Миллий Хавфсизлик Хизматининг ҳарбий-ўқув юртлари, шунингдек, Ўзбекистон Республикасининг Давлат Божхона қўмитаси ва Давлат Солиқ қўмитасининг ўрта махсус, касбий таълимнинг ҳарбийлаштирилган таълим муассасаларининг курсантлари (тингловчилари) сифатида хизмат ўташда; зобитлик лавозимларида ҳарбий хизмат ўташда бериладиган унвондир. Бундан ташқари, махсус унвонлар Ўзбекистон Республикаси Фавқулодда вазиятлар вазирлигида, Ўзбекистон Алоқа ва ахборотлаштириш агентлигининг Махсус авария-тиклаш бошқармасида, шунингдек, Мудофаа вазирлигининг ҳарбий муҳандислик-қурилиш бўлинмаларида хизмат ўтаётган шахсларга берилади.

Хизмат бўйича чеклаш судланган шахснинг фақат лавозими ёки унвонида кўтарилмаслигини талаб этади, лекин уларнинг пасайтирилишини англатмайди. Айни пайтда, ҳарбий қисм ичида бошқа шунга тенг бўлган лавозимга ёки бошқа ҳарбий қисмга ўтказилишига йўл қўйилади, лекин бу охириги ҳолатда суд бу ҳақда хабардор этилиши лозим.

Хизмат бўйича чеклаш шаклидаги жазони ўташ муддати судланган шахсга навбатдаги ҳарбий ёки махсус унвонни бериш юзасидан, шунингдек, нафақанинг тайинланиши юзасидан хизмат ўташ муддатига киритилмайди.

Шуни қайд этиш лозимки, қонунда кўрсатилган судланган шахснинг ҳуқуқлари ва имтиёзларидан маҳрум этиш турлари тугалланган бўлиб, кенгайтириб талқин этилиши мумкин эмас. Шу сабабдан жазо ўташ муддати умумий хизмат ўташ муддатини тўхтатмайди. Шунингдек, хизмат бўйича чеклаш асосий ва қўшимча таътил берилишига тўсқинлик қилмайди, уларнинг муддатлари хизмат ўташ ва жазо ўташ муддатига киритилади, шунингдек, ҳарбий хизматчига моддий ёрдам берилиши ҳамда ҳарбий хизматчига ва унинг оила аъзоларига санатория-курортда даволаниши учун ва асосий таътилни ўтказиш жойига сафар харажатлари юзасидан моддий ёрдам ва компенсация берилишига тўсқинлик қилмайди.

¹ Батафсил ҳарбий унвонлар тўғрисида: Ўзбекистон Республикасининг 2002 йил 12 декабрдаги «Умумий ҳарбий мажбурият ва ҳарбий хизмат тўғрисида»ги 436-ИИ сонли Қонуни 9-моддасига қаранг.

Хизмат бўйича чеклашда ҳуқуқлар ва имтиёزلардан маҳрум қилишда судланган шахснинг пул таъминотидан давлат даромадига ушлаб қолиш марказий ўрин тутати. Суд ҳукми билан белгиланган ушлаб қолиш миқдори судланган шахснинг лавозими ва унвонига кўра пул таъминотидан ҳисобланади (ЖИК 143-моддаси). Бунда пул таъминотидан ушлаб қолиш бошқа тўловлардан, шу жумладан алимент сифатида, фуқаролик даъвосини қоплаш ҳисобига ва бошқа мажбуриятлар ҳисобига ундириладиган тўловлардан қатъи назар амалга оширилади.

Жазонинг ушбу турини тайинлашда судлар пул таъминотидан ушлаб қолиш миқдорига алоҳида эътибор беришлари лозим, бунда улар унинг жазони индивидуаллаштиришнинг самарали воситаси эканлигини назарда тутиши лозим. ЖК 47-моддаси 1-қисмига мувофиқ, пул таъминотидан ушлаб қолишнинг миқдори судланган шахснинг пул таъминотининг фоизи нисбатида, ўн фоиздан ўттиз фоизгача бўлган миқдориди белгиланади.

Хизмат бўйича чеклаш тарзидаги жазони тайинлашда пул таъминотидан ушлаб қолишнинг муайян миқдорини белгилашда судлар ахлоқ тузатиш ишлари шаклидаги жазони тайинлаш пайтида иш ҳақидан ушлаб қолиш миқдорини тайинлашга оид бўлган қоидаларига таяниши лозим. Жумладан, судлар шахснинг моддий ҳолатини, унда бошқа даромадлар манбалари мавжудлигини, содир этилган қилмишни ва айбдор шахсига оид бошқа ҳолатларни инобатга олиши лозим. Пул таъминотидан ушлаб қолишнинг муайян фоизини шундай белгилаш лозимки, у жазодан қочиш воситасига ҳам, маҳқум шахсни хонавайрон этиш воситасига ҳам айланмаслиги керак.

Хизмат бўйича чеклаш тарзидаги жазони тайинлашнинг мажбурий шартларидан бири унинг муддати бўлиб, у ЖК 47-моддаси 2-қисмида икки ойдан уч йилгача муддатга белгиланган. Суд ҳукмида хизмат бўйича чеклашнинг муддати тўғрисида кўрсатманинг йўқлиги жиноят қонунчилигининг ҳукми бекор қилишга олиб келувчи бузилиши бўлади. Ҳарбий хизмат бўйича чеклашнинг муддати — икки ойдан уч йилгача — умумий тартибда, ойлар ва йиллар сонига қараб ҳисобланади. Бунда шуни назарда тутиш лозимки, хизмат бўйича чеклаш тарзидаги жазони ўташ муддати суд ҳукмини ижро этиш амалга ошириладиган ҳарбий қисмнинг бошлиғи томонидан суд ҳукмини ижро этиш тўғрисидаги буйруқ чиқарилган кунидан бошлаб ҳисобланади. Шу билан бирга, жазони ўташ муддатига судланган ҳарбий хизматчининг бошқа жиноятни содир этиши муносабати билан қамоқда сақланиши муддати киритилмайди (ЖИК 142-моддаси).

Хизмат бўйича чеклаш фақат асосий жазо тури сифатида юзага чиқади, яъни у фақат мазкур давлат мажбурлов чораси ЖК Махсус қисми тегишли моддасининг санкциясида бевосита назарда тутилган ҳолларда қўлланиши мумкин (масалан, бўйсунувчи шахс томо-

нидан бошлигининг ёки бошлиги томонидан бўйсунувчи шахснинг ҳақорат қилиниши, ЖК 284-моддасига мувофиқ, икки йилгача муддатга хизмат бўйича чеклаш ёки уч ойгача бўлган муддатга қамоқ билан жазоланади). Аини пайтда, ЖК 47-моддаси 2-қисми қоидаларига мувофиқ, суд шахс ижтимоий ҳавфи катта бўлмаган жиноятни содир этишда ёки эҳтиётсизлик орқасидан оғир оқибатларга олиб келмаган жиноятни содир этишда айбдор деб тан олинган ҳолатларда, иш ҳолатларини ва маҳкумнинг шахсини ҳисобга олиб, уч йилдан ортиқ бўлмаган муддатга озодликдан маҳрум этиш ўрнига, қамоқ ёки ахлоқ тузатиш ишлари ўрнига худди шундай муддатга хизмат бўйича чеклашни қўллаши мумкин. Бундай ҳолатда суд ҳукмининг таърифловчи қисмида суд жазонинг ушбу турини тайинлаш асосларини мотивлаши ҳамда суд ҳукмининг якуний қисмида ЖК 47-моддасига ҳавола этиши лозим. Бунда суд тегишли модданинг санкциясида хизмат бўйича чеклаш тарзидаги жазо кўрсатилмаганлиги ҳолати билан боғланган бўлиб қолмайди.

Хизмат бўйича чеклаш фақат ҳарбий хизматчиларга тайинланишини унутмаслик керак, шунинг учун судланган шахс ҳарбий хизматдан кетган ҳолатида суд хизмат бўйича чеклашнинг ўталмаган қисмини бошқа давлат мажбурулов чораси билан алмаштириш ёки шахсни жазодан озод қилиш тўғрисидаги масалани кўриб чиқиши лозим бўлади (ЖИК 147-моддаси).

6-§. Қамоқ

Қамоқ мамлакатимиз жиноят қонунида жазонинг янги тури бўлиб, уни қўллаш суд амалиётида жарима ва ахлоқ тузатиш ишлари каби судланган шахсларни самарали тузатиш шакли сифатида қаралади. Қамоқнинг самарадорлиги унинг анча оғир сақлаш шароитларида қисқа муддатли озодликдан маҳрум этиш тарзида ифодаланадиган «шокка туширувчи» хусусияти билан белгиланади. Мазкур жазонинг тайинланиши натижасида судланган шахсга ниҳоятда қаттиқ таъсир ўтказилиб, ушбу таъсир маҳкумни жиноий жавобгарликнинг қатъийлиги ҳақида огоҳлантиради, бу эса жиноий жавобгарлик мақсадларига муваффақиятли эришишга имкон беради. Шу муносабатда судлар озодликдан маҳрум этишга муқобил жазо сифатида қамоқдан кенгроқ фойдаланиши лозим.

NOTA BENE !

Қамоқ шахсни батамом ажратган шароит остида қисқа муддатли сақлашдан иборат бўлиб, уни ижро этишнинг алоҳида тартиби ва шароитлари ҳисобга олинади.

Қамоқ жазонинг асосий тури ҳисобланади. Айни пайтда қамоқ модданинг санкциясида назарда тутилмаган ҳолатда ҳам тайинланиши мумкин бўлади, масалан: ЖК 57-моддасини қўллаш тартибда енгилроқ жазони тайинлаш; судланган шахс томонидан жаримани ижро этишдан бўйин товланганда ЖК 44-моддаси 3-қисми қоидаларига мувофиқ жаримани алмаштириш амалга оширилган ҳолатда. Бошқа ҳолатларда қамоқ тайинланиши қонунда назарда тутилмаган.

Кўриб чиқиладиган жазо турининг моҳияти судланган шахснинг қатъий равишда **жамиятдан батамом ажратиб олинган ҳолда сақланиши бўлиб**, унинг моҳияти ЖИК да очиб берилади. Шу жумладан, ЖИК 148-моддаси 1-қисми қоидаларига мувофиқ, қамоққа ҳукм этилганлар махсус қамоқ уйларида (қамоққа ҳукм этилган ҳарбий хизматчилар гарнизон гауптвахтасида жазони ўтайдилар) озодликдан маҳрум этиш тарзида жазони ижро этиш муассасаларида маҳкумларни сақлаш шароитларига ўхшаш бўлган шароитларда сақланади. Бундан ташқари, қамоққа олинганларга, ЖИК да назарда тутилган ҳолатлардан ташқари, учрашувлар, телефон сўзлашувлари, посилкаларни олиш, озиқ-овқат маҳсулотларини сотиб олиш рухсат этилмайди.

Қамоққа олишнинг муддати унинг мажбурий шарти бўлиб, унинг энг кам ва энг кўп муддати қонунда тегишинча **бир ойдан олти ойгача** этиб белгиланган. Бошқа жазолар турларига ўхшаш ҳолда, ЖК 48-моддасида кўрсатилган қамоқ муддатлари суд томонидан ҳеч қайси ҳолатда, ҳатто энг кам чегарасидан пастроқ жазо тайинланган ҳолда ҳам бузилиши мумкин эмас. Қамоқ жазосини тайинлаганда, суд ўз ҳукмида мажбурий тартибда унинг муддатини кўрсатиши лозим, бунда у суд ҳукмида мазкур жазонинг муддати тўғрисида кўрсатманинг йўқлиги жиноят қонунчилигининг ҳукми бекор қилишга олиб келувчи бузилиши эканлигини инобатга олиши лозим.

Қамоқ жазосини тайинлашда суд уни қатъий белгиланган шахслар доирасига нисбатан қўллаш лозимлиги билан боғланмайди. ЖК 48-моддасининг таҳриридан келиб чиқиб, қамоқ жазоси эркаклар ва аёлларга, меҳнатга лаёқатли ва лаёқатсизларга, шунингдек, улар муқаддам судланганлигидан қатъи назар, қўлланилиши мумкин. Худди шундай тарзда, қамоқ жазосини жазо чораси сифатида қўллаш содир этилган жиноятнинг оғирлиги ва ҳарбий хизмат ҳолатида эканлигига боғлиқ бўлмайди. Айни пайтда қамоқ жазоси фақат «судланган шахснинг тузалиши жамиятдан ажратмаган ҳолда мумкин бўлмаган ҳолларда» тайинланади. Шу муносабатда мазкур давлат мажбурлов чорасини танлаганда судлар даставвал жамиятдан ажратиш билан боғлиқ бўлмаган бошқа жазони тайинлаш тўғрисидаги масалани муҳокама қилиши лозим. Бундан ташқари, «судлар эҳтиёт чораси сифатида шахсни қамоқда ушлаб туришнинг ўзи қамоқ тарзидаги жазо чорасини тайинлаш учун асос бўла олмаслигини назарда тутиши лозим».

7-§. Интизомий қисмга жўнатиш

Интизомий қисмга жўнатиш жиноий жазонинг махсус тури бўлади, чунки у фақат **ЖК 49-моддаси 1-қисмида** кўрсатилган субъектларнинг муайян доирасига, яъни муддатли ҳарбий хизматнинг **ҳарбий хизматчиларига** қўлланади. Ушбу жазонинг бошқа шахсларга қўлланилиши мумкин эмас.

NOTA BENE !

Интизомий қисмга жўнатиш — муддатли ҳарбий хизмат ҳарбий хизматчиларини суд томонидан белгиланган муддат мобайнида ички тартиби анча қаттиқ бўлган махсус ҳарбий қисмга жойлаштириш орқали муайян ҳуқуқ ва имтиёзлардан маҳрум этишидир (ЖК 49-моддаси 1-қисми).

Муддатли ҳарбий хизмат — Қуроли Кучларда чақирув ёшидаги фуқароларнинг оддий аскарлик ва сержантлик таркиби лавозимларида хизмат ўташи, шунингдек, аввал ҳарбий хизмат ўтамаган офицерларнинг қонунчилик билан белгиланган муддат давомида мажбурий хизмат ўташидир¹.

Муддатли ҳарбий хизматчилар деб, ҳарбий хизматнинг бошқа турларини ўтаётган шахслар (контракт бўйича, Фавқулодда вазиятлар вазирлигида хизмат ўтаётганлар, офицерлик таркибининг шахслари ва бошқалар) тан олинishi мумкин эмас. Жиноят содир этишда айбдор деб тан олинган шахс муддатли ҳарбий хизматчиларга кириш-кирмаслигини аниқлашда судлар ушбу хизматнинг бошланиши ва тугаши муддатларига эътибор бериши керак, муддатли ҳарбий хизматни ўтамаётган шахс томонидан жиноят содир этилиши ушбу жазони қўллаш учун тўсқинлик қилишини назарда тутиши керак. Муддатли ҳарбий хизмат ўташ муддатлари қонунчилик билан белгиланади ҳамда ҳарбий қисмга жўнатиш учун мудофаа ишлари бўлимига келган кунидан то хизматдан бўшатиш муносабати билан ҳарбий хизматчининг ҳарбий қисм шахсий таркиби рўйхатидан чиқарилиши тўғрисидаги ҳарбий қисм бошлигининг буйруғи чиққан кунигача ҳисобланади².

Интизомий қисмга жўнатиш жазонинг асосий тури ҳисобланади. Унинг ижро этилиши бунинг учун махсус мўлжалланган Ўзбекистон Республикаси Мудофаа вазирлигининг интизомий қисмларига юклатилган ва у нафақат ҳарбий жиноятлар содир этилганда, балки

¹ Ўзбекистон Республикасининг 2002 йил 12 декабрдаги «Умумий ҳарбий мажбурият ва ҳарбий хизмат тўғрисида»ги 436-П-сонли Қонуни, 1-қисм 5-модда.

² Ўша жойда.

ҳарбий хизматчилар содир этган бошқа ҳуқуққа хилоф қилмишлар содир этилганда ҳам қўлланиши мумкин. Давлат мажбурлов чорасининг мазкур турини тайинлаш айбдор шахс озодликдан маҳрум қилиш татбиқ этилмаган ҳолда алоҳида ҳарбий қисм шароитида тузатилиши мумкин бўлган ҳолларда амалга оширилиши лозим.

Судланган шахсни **қатъий ички тартибли махсус ҳарбий бўлинмага жойлаштириш** фақат қаралаётган жазо турининг қўллаш воситаси бўлади, унинг моҳияти эса муайян ҳуқуқлар ва имтиёзлардан маҳрум этиш бўлади. Ушбу маҳрум этиш тури ЖИКда очиб берилди. Шу жумладан, интизомий ҳарбий қисмда жазо ўташ даврида барча судланган шахслар ҳарбий унвони ва аввалги хизматлари хусусиятидан қатъи назар оддий аскар (матрос) мавқеида бўладилар ҳамда белгиланган кўринишдаги кийимда юрадилар ва тафовут белгиларини тақадилар. Судланган шахслар белгиланган муддатларда қисқа муддатли ва узоқ муддатли учрашувлар, посылка ва бандеролларни олиш ҳуқуқига эга бўлади. Судланган шахслар номига келиб тушган пуллар уларнинг шахсий ҳисоб рақамига киритилади, судланган шахслар исталган миқдорда хатлар ва телеграммаларни олиши ва юбориши мумкин. Фавқулодда ҳолатлар муносабати билан (яқинларининг вафоти, табиий офат) судланган шахсга давомийлиги 7 суткагача бўлган ҳарбий қисмдан ташқарига қисқа муддатли чиқишга рухсат этилади. Муддатли ҳарбий хизматчилар учун назарда тутилган таътиллار судланган шахсларга берилмайди. Интизомий қисмда маҳкумларнинг жазони ўташ вақти ҳарбий хизмат муддатига қўшилмайди (ЖИК 160-моддаси 1-қисми). Шунинг учун жазони ўтаганидан кейин улар ўз ҳарбий қисмларига чақирув бўйича хизматнинг қолган қисмини ўташ учун қайтади. Шунингдек, ушбу сабабга кўра интизомий қисмга жўнатиш хизмат муддати тугаганда бошқа жазо турига алмаштирилиши мумкин эмас, чунки шу давр мобайнида ушбу муддат тўхтатиб турилади. Лекин мазкур жазони ўташ даврида судланган шахс ҳарбий хизматга яроқсиз деб тан олинган ҳолда мазкур давлат мажбурлов чорасини унга нисбатан амалга ошириш тўхтатилиши лозим. Бу ҳолда суд жазонинг ўталмаган қисмини бошқа жазо билан алмаштириш ёки жазодан озод қилиш масаласини кўриб чиқиши лозим.

Интизомий ҳарбий қисмга жўнатишнинг мажбурий шарти унинг муддати бўлиб, шундай муддат ЖК 49-моддасининг 2-қисми билан уч ойдан бир йилгача муддат доирасида белгиланади. Интизомий қисмга жўнатиш муддатини белгилаганда судлар унинг жазони индивидуаллаштиришнинг муҳим воситаси эканлигини назарда тутиши лозим. Бунда суд ҳукмида мазкур жазонинг қўлланиши керак бўлган муддати тўғрисида кўрсатманинг йўқлиги жиноят қонунчилигининг ҳукми бекор қилишга олиб келувчи жиддий бузилиши эканлигини инобатга олиши лозим.

ЖК 49-моддаси 2-қисмида интизомий қисмга жўнатиш озодликдан маҳрум этиш ўрнига тайинланиши мумкин бўлган шартлар белгилаб берилади: «Суд иш ҳолатлари ва маҳкумнинг шахсини ҳисобга олган ҳолда уч йилдан кўп бўлмаган муддатга озодликдан маҳрум қилиш жазоси ўрнига шу муддатга интизомий қисмга жўнатиш жазосини қўллаши мумкин».

Иш ҳолатлари тушунчаси билан мазкур модданинг маъносида содир этилган жиноятнинг оғирлиги, оқибатларнинг мавжудлиги, уларнинг тури, шунингдек, иш учун жиддий аҳамиятга эга бўлган бошқа ҳолатлар қамраб олинади. Суд жавобгарликни оғирлаштирувчи ва енгиллаштирувчи ҳолатларнинг мавжудлигига алоҳида эътиборини қаратиши лозим.

Судланган шахсни тавсифловчи ҳолатларга қуйидагилар киритилиши мумкин: давлат мукофотлари, фахрий унвонлари борлиги, саломатлиги тўғрисидаги маълумотлар, муддати ўтиб кетмаган ёки олиб ташланмаган судланганлиги, жазони озодликдан маҳрум этиш жойларида ўтаганлиги тўғрисида ва бошқа маълумотлар киритилиши мумкин¹. Озодликдан маҳрум этиш интизомий қисмга жўнатишга алмаштирилганда ҳукмнинг тавсифлаш қисмида суд жазонинг ушбу турини тайинлаш асосларини кўрсатиши ҳамда суд ҳукмининг якуний қисмида ЖК 49-моддаси 2-қисмига ҳавола этиши лозим.

Озодликдан маҳрум этиш ўрнига интизомий қисмга жўнатиш тайинланган ҳолда интизомий қисмга жўнатиш муддати озодликдан маҳрум этишнинг бир куни интизомий қисмда бўлишнинг бир куни ҳисобидан белгиланади. Бунда суд шундай вазиятда ушбу жазонинг умумий юқори чегараси билан боғланган бўлиб қолмайди ва уни уч ойдан то уч йилгача бўлган чегарада қўллаши мумкин.

Озодликдан маҳрум этиш ўрнига интизомий қисмга жўнатиш тарзидаги жазонинг қўлланиши фақат судланган шахсга уч йилгача озодликдан маҳрум этиш тайинланиши мумкин бўлган ҳолларда мумкин бўлади. ЖК Махсус қисми тегишли моддасининг санкциясида кўрсатилган озодликдан маҳрум этиш чегаралари аҳамиятга эга бўлмайди. Бундан ташқари, озодликдан маҳрум этиш ўрнига интизомий қисмга жўнатиш тарзидаги жазони тайинлаш тегишли

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 1997 йил 22 августдаги «Судлар томонидан жиноят ишларини биринчи босқич судида муҳокама этиш жараёнида процессуал қонунчиликка риоя қилиниши тўғрисида»ги 12-сонли қарори (Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 1999 йил 30 апрелдаги 7-сонли, 2002 йил 14 июндаги 10-сонли, 2004 йил 24 сентябрдаги 15-сонли ва 2006 йил 3 февралдаги 5-сонли қарорларига мувофиқ киритилган ўзгартиш ва қўшимчалар билан) // Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленуми қарорлари тўплами, 1991—2006, 1-жилд. — Т.: «O'qituvchi», 2007. — 104-б. (Бундан кейин — Тўплам, 1-жилд).

модданинг санкциясида мазкур мажбурлов чораси назарда тутилган-тутилмаганлигига боғлиқ бўлмайди.

Шунингдек, озодликдан маҳрум этишни интизомий қисмга жўнатиш билан алмаштириш озодликдан маҳрум этиш бир неча жиноятларни содир этиш учун жазо тарзида тайинланганда амалга оширилиши мумкинлигини қайд этиб ўтиш лозим. Бу ҳолда судлар фақат тайинланган жазонинг умумий миқдори уч йилдан ошмаслигига аҳамият бериши лозим.

8-§. Озодликдан маҳрум этиш

Озодликдан маҳрум этиш судланган шахсларга нисбатан қўлланадиган энг оғир ва оммавий жазо туридир. ЖКда у бир неча тури билан ифодаланган: умрбод озодликдан маҳрум этиш ва муайян муддатга озодликдан маҳрум этиш, унинг ичида жазони узоқ муддат давомида ўташ билан боғлиқ бўлмаган озодликдан маҳрум этиш ва узоқ муддатли озодликдан маҳрум этиш. Ўз моҳиятига кўра бу турларнинг барчаси судланган шахсни жамиятдан махсус муассасаларга жойлаштириб ажратиш, унинг ҳуқуқий ҳолатини чеклашдан иборат.

Судланган шахсларнинг ҳуқуқий ҳолатини чеклаш озодликдан маҳрум этишда мажмуий тарзда бўлиб, жисмоний ва руҳий ажратиш элементларини, шунингдек, белгиланган ажратишга риоя қилиш мақсадида судланган шахсга нисбатан амалга ошириладиган бошқа ҳуқуқлар ва эркинликлар чекланишини қамраб олади. Хусусан, ушбу маҳрум этиш меҳнат фаолиятини танлашни қисқартириш, дам олиш ва меҳнат қилиш вақтини белгилаб бериш, ҳаракатланиш эркинлигини чеклаш, учрашувлар, посилкалар, жўнатмалар олиш имкониятини чеклашда ифодаланади. Бундан ташқари, озодликдан маҳрум этишга ҳукм этилганларга бошқа тузатиш ва профилактик таъсир кўрсатиш чоралари ҳам қўлланади.

Озодликдан маҳрум этишнинг мазкур турлари ўртасидаги фарқлар уларнинг муддатлари, жазони ўташ режими, шунингдек, судланган шахсга маънавий таъсир этиш даражасидан иборат бўлади.

Суд амалиётида кенг тарқалган жазо тури **ЖК 50-моддасида** назарда тутилган муайян муддатга озодликдан маҳрум қилишдир (Озодликдан маҳрум қилиш).

NOTA BENE !

Озодликдан маҳрум қилиш суд томонидан белгиланган муддатга маҳкумни жазони ижро этиш колонияси ёки турмага жойлаштириш орқали жамиятдан ажратишдан иборат.

ЖК 50-моддаси 1-қисмига мувофиқ, озодликдан маҳрум қилиш, авваламбор, **маҳқумни жамиятдан ажратишдир**. Бунда, қамоқдан фарқли равишда, озодликдан маҳрум қилишдаги жамиятдан ажратиш узоқроқ муддатни ташкил қилиб, маҳқумнинг илгариги ижтимоий алоқаларининг узилишига сабаб бўлади, унинг одатдаги ҳаёт тарзи-га жиддий таъсир қилади. Озодликдан маҳрум қилиш жиноят содир этган шахсларга таъсир қилишнинг катта имкониятларига эга бўлиб, уни тўғри қўллаш қанчалик ижобий натижа берса, нотўғри қўлланганда шунчалик салбий натижа беради. Буларнинг барчаси ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар, айниқса, судларга, озодликдан маҳрум қилиш жазосини қўллашда катта масъулият юклайди.

«Озодликдан маҳрум қилиш жазо тариқасида, одатда, оғир ва ўта оғир жиноятлар содир этган шахсларга, алоҳида ҳолларда эса, судланувчининг шахсини инobatга олган ҳолда, ижтимоий хавфи катта бўлмаган ва унча оғир бўлмаган жиноятларни содир қилган шахсларга нисбатан, агар бундай шахсларни жамиятдан ажратмаган ҳолда ахлоқан тузатишнинг имкони бўлмаса, қўлланилади. Ушбу жазо турини қўллаш сабаблари ҳукмда асослантирилиши шарт»¹.

Озодликдан маҳрум этиш у тегишли модданинг санкциясида назарда тутилмаган ҳолда тайинланиши мумкин эмас. Айни пайтда озодликдан маҳрум этиш жазоси ахлоқ тузатиш ишларининг ижро этилишидан бўйин товлаган ҳолда уларни алмаштириш тартибда қўлланиши мумкин.

Маҳқумнинг мақоми чекланадиган **муддат** озодликдан маҳрум этишнинг марказий элементларидан бири бўлиб ҳисобланади.

Озодликдан маҳрум этиш муддати ойлар ва йиллар билан ҳисобланади. ЖК 50-моддаси 2-қисми асосида озодликдан маҳрум этиш (узоқ муддатли жазони ўташ билан боғлиқ бўлмаган) **олти ойдан йигирма йилгача** муддатга белгиланади. **ЖК 50-моддаси 3-қисмида** назарда тутилган озодликдан маҳрум этишнинг узоқ муддати «озодликдан маҳрум этиш тарзидаги жазонинг бир тури бўлиб», **йигирма йилдан ортиқ, лекин йигирма беш йилдан кўп бўлмаган** муддатга тайинланиши мумкин². Шундай қилиб, муайян муддатга озодликдан маҳрум этишнинг энг кам ва энг кўп муддатлари тегишинча олти ой ва йигирма беш йилни ташкил этади. Бунда озодликдан маҳрум этишни қўллашнинг энг кам муддати суд томонидан ҳеч қандай вазиятда бузилиши мумкин эмас (жумладан, ЖК 57-модда-

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2006 йил 3 февралдаги «Судлар томонидан жиноят учун жазо тайинлаш амалиёти тўғрисида»ги 1-сонли қарори // Тўплам, 2-жилд.— 232-б.

² Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2007 йил 14 ноябрдаги «Умрбод озодликдан маҳрум қилиш тариқасидаги жазони қўллашнинг айрим масалалари тўғрисида»ги 15-сонли қарори // Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленуми қарори. — Т.: Ўзбекистон Республикаси Олий суди. 2007. — 29-б.

си қоидаларига мувофиқ, жазонинг энг камидан ҳам камроқ жазо тайинлашда), ЖК 44-моддаси 4-қисмида айтиб ўтилган вазият, маҳкум ахлоқ тузатиш ишлари тариқасидаги жазони ўташдан бўйин товлаганда суд ахлоқ тузатиш ишларининг ўталмаган муддатини худди шундай муддатдаги озодликдан маҳрум этиш билан алмаштиришга мажбур бўлган вазият бундан мустасно¹. Озодликдан маҳрум этишнинг кўрсатилган энг кўп чегараси юзасидан (25 йил), биринчидан, ЖК 50-моддаси 3-қисми асосида ушбу муддат узоқ муддатли бўлиб, алоҳида бир жиноятни содир этиш учун жазони тайинлашда фақат оғирлаштирувчи ҳолатларда қасдан одам ўлдириш (ЖК 97-моддаси 2-қисми) ва терроризмнинг оғирлаштирувчи таркиби (ЖК 155-моддаси 3-қисми) учун тайинланиши мумкинлигини; иккинчидан, ЖК 50-моддаси 5-қисмига мувофиқ, йигирма беш йилгача озодликдан маҳрум этиш ЖК 60-моддасида назарда тутилган бир неча ҳукмлар юзасидан жазо тайинлаш қоидалари бўйича жазоларни қўшиб ҳисоблаган ҳолда тайинланиши мумкинлигини; ва, учинчидан, мазкур жазонинг энг кўп чегараси ЖК 76-моддаси 3-қисми асосида умрбод озодликдан маҳрум этишнинг афв этиш тариқасида озодликдан маҳрум этиш билан алмаштирилган ҳолда йигирма беш йилга етиши мумкинлигини судлар назарда тутишлари лозим. Қолган барча ҳолларда озодликдан маҳрум этишнинг энг кўп чегараси йигирма йилдан ошмаслиги лозим.

Озодликдан маҳрум этиш тариқасидаги жазони тайинлаганда судлар мазкур давлат мажбурлов чораси маҳкумга нисбатан қўлланиши лозим бўлган муддатни аниқ белгилashi лозим. Бунда суд томонидан муддатни тайинлаш айбдор содир этган жиноят учун жавобгарликни назарда тутувчи ЖК Махсус қисмининг тегишли модда санкцияси доирасида амалга оширилиши лозим.

Суд ҳукмида маҳкум озодликдан маҳрум этилаётган муддатнинг кўрсатилмаганлиги жиноят қонунининг жиддий бузилиши бўлиб, ҳукми бекор қилишга олиб келувчи асос эканлигини инобатга олиш лозим. Айни пайтда бир неча жиноятни содир этганлик учун жазо тайинлашда (ЖК 59-моддаси) суд ҳар бир модда бўйича тайинланадиган жазони алоҳида кўрсатиши ва тайинланган жазоларни қўшиш орқали жамланган жазонинг умумий муддатини кўрсатиши лозим².

Озодликдан маҳрум этишнинг муддати жазони индивидуаллаштиришнинг ва шу билан ушбу чора самарали бўлишининг муҳим

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2006 й. 3 февралдаги «Судлар томонидан жиноят учун жазо тайинлаш амалиёти тўғрисида»ги 1-сонли қарори // Тўплам, 2-жилд. – 233 Б.

² Ўша жойда.

воситаси ҳисобланади. Шу муносабатда озодликдан маҳрум этишнинг қисқа муддатларини тайинлаш (олти ойдан бир йилгача) етарли даражада самара бермайди, чунки ушбу чоранинг судланган шахсга таъсири ўта чекланган бўлади. Шу сабабли судлар қисқа муддатли жамиятдан ажратишни қўллаш масаласига пухта ёндашиб, уни суд ҳукмида албатта асослаб бериши лозим¹. Бундай ҳолларда озодликдан маҳрум этиш билан боғлиқ бўлмаган жазоларни, масалан, жарима, ахлоқ тузатиш ишлари, қамоқ каби чораларни қўллаш лозим, чунки улар судланган шахсга ижобий таъсир этишнинг кўпроқ даражасига эга бўлишини назарда тутиш лозим.

Озодликдан маҳрум этишнинг қисқа муддатларини аёллар, ногиронлар ва қарияларга нисбатан қўллаш кўпроқ мақсадга мувофиқ бўлади, албатта, маҳқумларнинг ушбу тоифасини жамиятдан ажратмаган ҳолда тузатишнинг имкони бўлмаса.

Озодликдан маҳрум этиш тарзидаги жазони қўллаш қуйидаги ҳолатларда керакли **ижобий таъсирга** эга бўлади:

– оғир ва ўта оғир жиноятларни содир этган шахсларга нисбатан ушбу чора танланганда. Бунда озодликдан маҳрум этиш тарзида жазони тайинлаш масаласи суд ҳукмида барча оғирлаштирувчи ва енгиллаштирувчи ҳолатларни ҳисобга олган ҳолда ҳар томонлама асослантирилган бўлиши керак. Суд ҳукмида, агар жиноят қонуни санкцияси бошқа жазо чораларини назарда тутган ҳолларда, шунингдек, албатта озодликдан маҳрум этиш тарзидаги жазо қайси ҳолатлар асосида тайинланиши ҳам асослантирилиши лозим. Бунда судлар аёлларга жазо тайинлашда алоҳида эътибор бериши лозим;

– мазкур чора жиноий гуруҳ ташкилотчилари ва фаол иштирокчиларига, республикада вазиятни беқарорлаштиришда айбдор деб топилган экстремистларга, рецидивистларга қўлланган ҳолда. Шу билан бирга, адашган ҳолда экстремистик гуруҳларга илк бор тушиб қолган, шуни англаб етган ва чин кўнгилдан пушаймон бўлган шахсларга жазони тайинлашда судлар енгилроқ жазоларни, шу жумладан 5 йилгача озодликдан маҳрум этишни тайинлашлари лозим;

– иқтисодийёт соҳасидаги айрим жиноятларни содир этишда айбдор бўлган шахсларга, яъни «товламачилар, ўзга мулкни талон-торож қилганлар, солиқларни муттасил тўламаган шахсларга, ўз ҳаракатлари билан давлат, жамият манфаатларига ёки фуқароларнинг ҳуқуқлари ва манфаатларига жиддий зиён етказган мансабдор шахсларга, жиноий гуруҳларнинг ташкилотчилари ва фаол иштирокчилари

¹ «Озодликдан маҳрум қилишнинг қисқа муддатларини (бир йилгача) тайинлашда ишнинг барча ҳолатларидан, айбдорнинг шахсидан келиб чиқиш лозим ва озодликдан маҳрум қилиш билан боғлиқ бўлмаган жазони тайинлашнинг имкони йўқлигини ҳукмда кўрсатишлари лозим». (Ўша жойда.)

рига» озодликдан маҳрум этиш жазосини тайинлаш¹. Аини пайтда иқтисодиёт соҳасида жиноятларни содир этган шахсларга озодликдан маҳрум этиш тарзида жазони фавқулодда ҳолатларда тайинлаш лозимлигини инобатга олиш керак, бу суд ҳукмида асослантирилиши лозим. Бу шахсларга жарима, муайян ҳуқуқлардан маҳрум этиш шаклида жазоларни қўллаш самаралироқ бўлиши мумкин;

– шу турдаги жазонинг гиёҳванд моддалари ёки психотроп моддаларни сотувчилар, бу билан мунтазам ва йирик миқдорда шуғулланувчи сотувчиларига, гиёҳвандлик моддалари ва психотроп моддаларнинг ноқонуний айланиши билан боғлиқ бўлган жиноятларнинг ташкилотчилари ва фаол иштирокчилари, Ўзбекистон Республикасига гиёҳванд моддаларини олиб кириш ёки унинг ҳудуди орқали транзит қилинишини таъминлайдиган шахсларга ёки уларни бошқа усуллар билан тарқатувчи шахсларга, шунга ўхшаш жиноятлар учун муқаддам судланган, бу жиноятларга вояга етмаганларни жалб этувчи шахсларга нисбатан қўлланиши ва ҳоказолар²;

– шу турдаги жазонинг «Ўзбекистон Республикаси ҳудудига қуролнинг ноқонуний олиб кирилишида айбдор бўлган, жанговар қурол-ярроғларни ёки қуролни сотиш мақсадида сотиб оладиган ёки тайёрлайдиган, шунингдек, уларни сотадиган, уларни сақлаш жойларидан, ҳокимият вакилларида, ҳарбий хизматчилардан ўғирлайдиган, қуролдан оғир жиноятларни содир этиш учун фойдаланадиган шахсларга» нисбатан қўлланиши³;

– ишлаш ва яшаш жойига кўра, турмушида ниҳоятда салбий таъсирланадиган шахсларга; алкоголизм ёки гиёҳвандликка дучор бўлган, маънавиятга зид турмуш тарзини кечираётган шахсларга нисбатан озодликдан маҳрум этиш жазосининг қўлланиши.

¹ Жазони индивидуаллаштириш принципига риоя қилган ҳолда, бундай шахсларга судлар қаттиқроқ жазо тайинлашга мажбурдирлар. (Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 1998 йил 17 апрелдаги «Иқтисодиёт соҳасида жиноий ишлар бўйича суд амалиётида юзага келган айрим масалалар тўғрисида»ги 11-сонли қарори (Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2002 йил 14 июндаги 10-сонли, 2002 йил 25 октябрдаги 28-сонли ва 2006 йил 3 февралдаги 5-сонли қарорларига биноан киритилган ўзгартириш ва қўшимчалар билан) // Тўплам, 1-жилд. – 114-б.

² Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 1995 йил 27 октябрдаги «Гиёҳвандлик воситалари ёки психотроп моддалар билан қонунга хилоф равишда муомала қилишга оид жиноят ишлари бўйича суд амалиёти ҳақида»ги 21-сонли қарори (Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2002 йил 14 июндаги 10-сонли ва 2006 йил 3 февралдаги 5-сонли қарорларига биноан киритилган ўзгартириш ва қўшимчалар билан) // Тўплам, 1-жилд. – 33-б.

³ Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 1996 йил 27 февралдаги «Қонунга хилоф равишда қуролга эгалик қилиш тўғрисидаги ишлар бўйича суд амалиёти ҳақида»ги 3-сонли қарори (Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2002 йил 14 июндаги 10-сонли қарори билан киритилган ўзгартиш ва қўшимчалар билан) // Тўплам, 1-жилд. – 45-б.

Узоқ муддатли озодликдан маҳрум этиш жазоси қўлланишининг самарадорлиги юзасидан Олий суд Пленуми қуйидагича тушунтиради: ушбу муддат суд томонидан жиноятларнинг айрим турлари учун (оғирлаштирувчи ҳолатларда қасддан одам ўлдириш, одам ўлимига ёки бошқа оғир оқибатларга олиб келган терроризм), «қонунга мувофиқ (масалан, тамом бўлмаган жиноят учун) умрбод озодликдан маҳрум этиш тарзидаги жазони тайинлаш истисно этилган ҳолатларда, шунингдек, иш ҳолатларига кўра суд айбдор шахсга нисбатан умрбод озодликдан маҳрум этиш ёки ўн беш йилдан йигирма йилгача муддатдаги озодликдан маҳрум этиш тарзидаги озодликдан маҳрум этишни тайинлаш мақсадга мувофиқ эмаслиги тўғрисида хулосага келган ҳолларда»¹ тайинланиши мумкин.

Судлар қарияларга, ногиронларга, аёлларга, 18 ёшгача бўлган ёшда жиноят содир этган шахсларга, шунингдек, жавобгарлигини жиддий енгиллаштирувчи бошқа ҳолатларда жиноят содир этган айбдор шахсларнинг бошқа тоифаларига озодликдан маҳрум этиш тарзидаги жазони тайинлаш масаласига алоҳида эътибор билан ёндашиши керак. Судлар унча оғир бўлмаган жиноятларни содир этиш учун жазони тайинлашда ҳам худди шундай эътибор бериши лозим, айтиб ўтилган ҳолатларнинг ҳар бирида суд даставвал енгилроқ, жамиятдан ажратиш билан боғлиқ бўлмаган жазони тайинлаш масаласини муҳокама қилиши лозим. Бунга қўшимча равишда, муқобил санкциялар мавжуд бўлган ҳолда озодликдан маҳрум этиш билан боғлиқ бўлмаган жазони тайинлаш масаласини муҳокама қилиш судлар учун мажбурийдир.

ЖК 50-моддаси 4-қисмига мувофиқ, аёлларга, 18 ёшга тўлмасдан жиноят содир этган шахсга, шунингдек, 60 ёшдан ошган эркакларга узоқ муддатли озодликдан маҳрум этиш (20 йилдан ортиқ, лекин 25 йилдан кўп бўлмаган) тайинланиши мумкин эмас. Бундан ташқари, ЖК 50-моддаси 6-қисмига мувофиқ, 60 ёшдан ошган эркаклар ва аёллар учун жазо муддати ЖК Махсус қисмининг моддаси санкциясида назарда тутилган озодликдан маҳрум этиш энг кўп муддатининг тўртдан уч қисмидан ортиқ бўлиши мумкин эмас.

Қонуннинг ушбу талаблари императив хусусиятда бўлиб, ҳатто оғирлаштирувчи ҳолатлар мавжуд бўлганда ҳам бажарилиши лозим. Мазкур меъёрлар қўлланганда эркакнинг ёши жиноятни содир этиш кунига эмас, «суд ҳукми чиқариладиган кунга, апелляция шикоят (протест) бериладиган ҳолларда эса — ишнинг апелляция инстанциясида кўриладиган кунига белгиланиши лозим»². Аёлнинг

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2007 йил 14 ноябрдаги «Умрбод озодликдан маҳрум қилиш тариқасидаги жазони қўллашнинг айрим масалалари тўғрисида»ги 15-сонли қарори // Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленуми қарори. — 29-б.

² Ўша жойда.

ёши мазкур қоидаларни қўллаш мақсади учун, албатта, аҳамиятли бўлмайди.

ЖК 50-моддаси 4- ва 6-қисмининг талаблари шахс битта ва бир неча жиноятни содир этишда айбдор деб топилган ҳолатларга ҳам бирдек тааллуқли бўлади. Бу охириги ҳолатда жазонинг умумий муддати шахс жиноий жавобгарликка тортилган тегишли моддалар, модда қисмларининг санкцияларида назарда тутилган энг кўп жазо муддатларини қўшишда ҳосил қилинадиган энг кўп озодликдан маҳрум этиш муддатидан ортиши мумкин эмас. Ҳар қандай ҳолатда ушбу шахсларга тайинланадиган озодликдан маҳрум этиш муддати 15 йил – 20 йилнинг тўртдан уч қисмидан (агар улар битта жиноятни содир этишда ёки ЖК 59-моддаси қоидаларига мувофиқ жами жазони тайинлашда бир неча жиноятни содир этишда айбдор деб топилган бўлсалар) ва 18 йил 9 ой – 25 йилнинг тўртдан уч қисмидан (агар улар ЖК 60-моддаси қоидаларига мувофиқ бир неча ҳукмлар юзасидан жазони тайинлашда бир неча жиноятни содир этишда айбланган бўлсалар) ортиқ бўлиши мумкин эмас.

ЖК 50-моддаси 7-, 8- ва 9-қисмининг қоидаларига биноан, озодликдан маҳрум этиш тарзидаги жазони ижро этиш муассасаларининг асосий турлари: манзил-колониялар; умумий тартибдаги колониялар; қаттиқ тартибли колониялар; махсус тартибли колониялар, турма бўлади. Тегишли режимни танлаш судланган шахснинг жинси, содир этилган жиноятнинг оғирлиги, айбнинг шакли, муқаддам озодликдан маҳрум этиш тарзидаги жазони ўтаганлиги ҳолати, рецидив ва ўта хавфли рецидив, тайинланган жазонинг муддатига боғлиқ бўлади.

Чунончи, ЖК 50-моддаси 7-қисмига мувофиқ, «Озодликдан маҳрум этишга ҳукм қилинаётган эркакларга нисбатан:

а) ижтимоий хавфи катта бўлмаган жинояти, эҳтиётсизлик оқибатида содир этилган унча оғир бўлмаган жинояти учун озодликдан маҳрум этишга ҳукм қилинаётганларга нисбатан жазони манзил-колонияларда;

б) қасдан унча оғир бўлмаган ва оғир жиноят содир этганлик учун биринчи марта озодликдан маҳрум этишга ҳукм қилинаётганларга нисбатан жазони умумий тартибдаги колонияларда;

в) ўта оғир жинояти учун ҳукм қилинаётган ёхуд илгари қасдан содир этган жинояти учун озодликдан маҳрум қилиш тариқасидаги жазони ўтаб чиқиб, қасдан янги содир этган жинояти учун ҳукм қилинаётган шахсларга нисбатан жазони қаттиқ тартибли колонияларда;

г) ўта хавфли рецидивистларга нисбатан жазони махсус тартибли колонияларда ўташ тайинланади».

ЖК 50-моддаси 8-қисми асосида «Озодликдан маҳрум этишга ҳукм қилинаётган аёлларга нисбатан:

а) ўта оғир жиноят учун ва ўта хавфли рецидивист деб топилганларга жазони қаттиқ тартибли колонияларда;

б) ижтимоий хавфи катта бўлмаган жиноят, эҳтиётсизлик оқиба-тида унча оғир бўлмаган жиноят содир этганларга нисбатан жазони манзил-колонияларда;

в) бошқа жиноятлар учун жазони умумий тартибли колонияларда ўташ тайинланади».

ЖК 50-моддаси 9-қисми қоидаларига мувофиқ, «Турмага қамаш тариқасидаги озодликдан маҳрум қилиш, жазонинг муайян қисмига, лекин беш йилдан кўп бўлмаган муддатга:

а) ўта хавфли рецидивистларга;

б) оғир ёки ўта оғир жинояти учун беш йилдан ортиқ муддатга озодликдан маҳрум этишга ҳукм қилинган шахсларга нисбатан тайинланиши мумкин».

Суд ҳукмида жазони ижро этиш колониясининг турини белгилаш жазони ижро этишнинг мажбурий шарти бўлиб, ушбу белгилашнинг йўқлиги жиноят қонунчилигининг ҳукми бекор қилишга олиб келувчи жиддий бузилиши деб қаралиши керак. Тегишли жазони ижро этиш муассасасини тайинлаш ва танлаш ҳукми чиқараётган суднинг вазифаси ва ваколатидир. Бунда судлар ушбу масаланинг ҳал этилишига айниқса ҳар томонлама ёндашиб, бу ҳол умуман жазонинг самарли бўлишига ўта катта таъсир кўрсатишини инобатга олиши лозим.

Шуни айтиб ўтиш лозимки, шахснинг муқаддам озодликдан маҳрум этиш тарзидаги жазони ўтаганлиги ва яна қасддан содир этилган жиноят учун судланганлиги (ЖК 50-моддаси 7-қисми «в» банди), шунингдек, шахснинг ўта хавфли рецидивист деб тан олиниши каби жазони ижро этиш колониясини танлаш мезонлари ҳақиқий бўлиши лозим. Бошқача айтганда, биринчи ҳолатида муқаддам қасддан содир этилган жиноят учун судланганлик муддати ўтмаган ёки бекор қилинмаган судланганлигининг мавжудлиги аниқланиши керак, шахснинг ўта хавфли рецидивист деб тан олиниши юзасидан эса шахсни шундай шахс деб тан олувчи суд ҳукми қонуний кучга кирган бўлиши лозим.

Шунга эътибор бериш лозимки, қуйидаги шахслар муқаддам содир этган жинояти учун озодликдан маҳрум этиш тарзидаги жазони ўтаган судланган шахслар сифатида тан олинмайди:

– ЖК 46-моддаси 4-қисми қоидаларига мувофиқ ахлоқ тузатиш ишларининг алмаштирилиши тартибида озодликдан маҳрум этиш жазосини ўтаган;

– суд ҳукми бўйича озодликдан маҳрум қилиш қаторида бўлган, агар кассация ёки назорат тартибида ҳукм бекор қилиниб иш тугатилган бўлса ёхуд ҳукм ўзгартирилган ва озодликдан маҳрум қилиш билан боғлиқ бўлмаган ёки шартли жазо тайинланган бўлса;

— озодликдан маҳрум этиш жазосига ҳукм этилган, лекин амалда афв этиш ёки амнистия туфайли, жиноий жавобгарликка тортишнинг муддати тугаганлиги туфайли ёки ушбу шахс илгари содир этган қилмишнинг жазога сазоворлиги йўқолганлиги муносабати билан суд ҳукмининг ижро этилмаганлиги сабабли амалда жазо ўтамаган;

— муқаддам эҳтиёт чораси сифатида қамоққа олиш муддати ичида озодликдан маҳрум этиш жазосига ҳукм қилинган шахслар, чунки улар ахлоқ тузатиш муассасаларида жазони ўтамаганлар;

— жазодан озод этилган шахслар¹.

Судланган шахс бир неча жиноятни содир этганда колониянинг турини белгилашда суд жиноятларнинг мажмуи бўйича жазоларни қўшиш йўли билан белгиланадиган якуний жазо муддатидан келиб чиқиши лозим². Бунда колониянинг муайян тури содир этилган жиноятларнинг турига боғлиқ равишда танланади.

ЖК 50-моддаси 11-қисмида «Суд томонидан жазони манзил-колонияда ўташи тайинланган маҳкум сақлаш режимини ашаддий бузувчи деб топилган тақдирда, суд уни жазонинг ўталмаган қисми муддатига умумий тартибли колонияга ўтказди», деб белгиланган.

Жазони ўташ тартибини камида икки марта қўпол тарзда бузган ва бунинг учун интизомий бўлинмага киритиб қўйиш тариқасидаги жазога тортилган маҳкум, агар ҳар бир интизомий жазо белгиланган тартибда олиб ташланмаган ёки бекор бўлмаган бўлса, сақлаш режимини ашаддий бузувчи деб ҳисобланади (ЖИК 112-моддаси 1-қисми).

ЖК 50-моддаси 9-қисмига мувофиқ, маҳкумга турмада сақлаш тарзидаги озодликдан маҳрум этиш тайинланиши мумкин. **Турма** энг қаттиқ тартиби билан ажралиб туради ва шунинг учун маҳкум ҳуқуқий ҳолатининг қаттиқроқ чекланишлари мавжуд бўлади. Шу сабабли ушбу турдаги жазони ижро этиш муассасасининг жазо ўташ учун танланиши фақат айрим ҳолатларда маҳкумларнинг баъзи тоифаларига нисбатан (ўта хавfli рецидивистлар, шунингдек, оғир ва ўта оғир жиноятларни содир этишда айбдор бўлган ва уларни содир этганлиги учун беш йилдан ортиқ муддатга озодликдан маҳрум этишга ҳукм этилган шахслар), маҳкумларга бошқача таъсир этиш усуллари бўлмаганда қўлланиши лозим. Турмани озодликдан маҳрум этиш

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2006 йил 3 февралдаги «Судлар томонидан жиноят учун жазо тайинлаш амалиёти тўғрисида»ги 1-сонли қарори // Тўплам, 2-жилд.— 225-б.

² Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 1997 йил 2 майдаги «Суд ҳукми тўғрисида»ги 2-сонли қарори (Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2002 йил 14 июндаги 10-сонли, 2003 йил 19 декабрдаги 20-сонли ва 2006 йил 3 февралдаги 5-сонли қарорлари билан киритилган ўзгартириш ва қўшимчалар билан).

тарзидаги жазони ўташ жойи сифатида тайинлаш лозимлиги албатта суд ҳукмида асослангирилиши лозим.

Турмага қамаш жазо **муддатининг фақат бир қисмига** тайинланади, шу сабабли суд ўз ҳукмида, шунингдек, маҳкум жазонинг қолган муддатини ўташи керак бўлган колониянинг турини ҳам белгилаши лозим, бунда колониянинг турини белгилаш ЖК 50-моддаси 7- ёки 8-қисмида кўрсатилган қоидалар бўйича амалга оширилади.

Турмага қамаш тарзидаги озодликдан маҳрум этиш тайинланиши мажбурий тартибда турмада жазо ўталиши керак бўлган муддат кўрсатилган ҳолда бўлиши лозим, бунда ушбу муддатни кўрсатмаслик жиноят қонунчилигининг ҳукми бекор қилишга олиб келувчи жиддий бузилиши эканлигини назарда тутиш лозим. Бу ҳолда суд қонунга мувофиқ турмада жазони ўташга фақат жазо муддатининг бир қисми мобайнида, лекин кўпи билан беш йил давомида йўл қўйилишига эътибор бериши лозим. Қонуннинг ушбу кўрсатмаси императив бўлиб, суд томонидан бузилиши мумкин эмас. Бунда шуни қайд этиш лозимки, турмада жазо ўташ узлуксиз турда бўлади, яъни суд томонидан белгиланадиган муддат бир даврдаги турмада қамоқда сақлашдан келиб чиқиб ҳисобланиши лозим, биргаликдаги жами ҳисоблашга йўл қўйилмайди (масалан, умумий ўн беш йилга озодликдан маҳрум этиш тайинланганда ҳар уч йилда бир йил давомида турмада сақлаш шarti билан турмада беш йил қамоқда сақлаш мумкин бўлмайди). Шунингдек, муддатнинг қолган қисмига турмага қамашни тайинлаш ҳам мумкин эмас – қамоқда сақлаш аввалдан, суд ҳукмининг ижро этилиши бошланишидан ўталиши лозим.

Оғир ва ўта оғир жиноятларни содир этганлиги учун судланган шахсларга турмага қамаш уларнинг умумий тайинланган жазо муддати беш йилдан ортиқ бўлиши шarti билан тайинланиши мумкин. Бунда турмага қамаш муддати умумий озодликдан маҳрум этиш муддатининг тўртдан бир қисмидан ортиқ бўлмаслиги мақсадга мувофиқдир.

ЖК 50-моддаси 10-қисмига кўра, «Ижтимоий хавфи катта бўлмаган жиноят содир этганлик, эҳтиётсизлик оқибатида жиноят содир этганлик ва қасддан унча оғир бўлмаган жиноят содир этганлик учун озодликдан маҳрум этиш тариқасидаги жазо ҳомиладор аёлларга ва уч ёшга тўлмаган болалари бор аёлларга нисбатан, шунингдек, қонун ҳужжатларига мувофиқ ёшга доир пенсияга чиқиш ҳуқуқига эга бўлган шахсларга нисбатан тайинланмайди».

Мазкур норманинг маъносига кўра, озодликдан маҳрум этиш тарзидаги жазони қўллаш ушбу ҳолатларда содир этилган қилмишларнинг миқдоридан қатъи назар тайинланмайди (яъни, ҳам битта жиноятни содир этган шахсларга, ҳам бир неча ҳуқуққа хилоф тажовузларни содир этишда айбдор деб топилган шахсларга, ушбу

тажовузларнинг барчаси қонунда белгиланган мезонларга жавоб бериши шарти билан, озодликдан маҳрум этиш жазосини қўллаш тенг равишда рухсат этилмайди). Лекин тажовузларнинг тури ва сони суд томонидан озодликдан маҳрум этиш билан боғлиқ бўлмаган жазони тайинлашда ҳисобга олиниши, уни ҳар бир муайян ҳолатда индивидуаллаштириш лозимлиги назарда тутилиши лозим.

Айбдор аёл **ҳомиладорлиги** ҳолати аниқланганда ҳомиладорликнинг муддати, унинг биринчи бўлган-бўлмаганлиги, ҳомиланинг ҳолати ва шу каби ҳолатлар аҳамиятга эга бўлмайди. Лекин ушбу ҳолатлар ЖК 55-моддаси қоидаларига мувофиқ, озодликдан маҳрум этиш билан боғлиқ бўлмаган жазони тайинлашда ҳисобга олиниши керак.

Ҳомиладорликни аниқлаганда суд унинг жиноятни содир этиш вақтидаги мавжудлиги ёки йўқлиги ҳолати билан боғланиб қолмайди. Бундай ҳолатда озодликдан маҳрум этиш тарзидаги жазони тайинламаслик учун ҳал қилувчи ҳолат ҳомиладорликни аниқлаш ва унинг суд ҳукмини эълон қилиш пайтига келиб мавжуд бўлиши бўлади.

Уч ёшга тўлмаган болалари бор аёлларга нисбатан озодликдан маҳрум этиш тарзидаги жазони тайинлашга йўл қўйилмайди. Болалар ёшини аниқлашда суд-тергов органлари жиноятни содир этган шахсларнинг ёшини аниқлаш учун қўлланадиган умумий қоидаларга таяниши лозим. Хусусан, вояга етмаган шахснинг ёши жиноят-процессуал қонунчилигига мувофиқ белгиланади (ЖПК 548-моддаси)¹. Тергов ва суд жиноий жавобгарликка тортилаётган вояга етмаган шахснинг туғилган йили, оий ва санасини аниқлаши лозим.

Шахснинг қонунда белгиланган ёшга етиши туғилган кунидан кейинги кунда, яъни кейинги сутканинг ноль соатидан бошлаб юзага келади. Айбдор аёлнинг қарамоғида бўлган болаларнинг ёши тегишли ҳужжатларга: туғилганлиги тўғрисидаги гувоҳнома, судланувчининг паспортидаги белгилар ва ҳоказоларга мувофиқ аниқланиши лозим. Мазкур ҳужжатлар бўлмаганда ушбу камчилик ишни судда кўриш давомида бартараф этилиши лозим. Ҳужжатлар йўқлигининг ўрнини тўлдириш мумкин бўлмаганда, суд-тиббий экспертизаси ўтказилиши керак. Бу ҳолда айбдор аёл қарамоғида бўлган боланинг туғилган куни деб экспертиза айтган йилнинг охириги куни ҳисобланиши керак, ёшининг энг кам ва энг кўп сони ўртасидаги ёшини аниқлашда суд шундай шахснинг экспертиза томонидан тахмин этилган энг кам ёшидан келиб чиқиши лозим².

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2000 йил 15 сентябрдаги «Вояга етмаганларнинг жиноятлари ҳақида ишлар бўйича суд амалиёти тўғрисида»ги 21-сонли қарори (Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2002 йил 14 июндаги 10-сонли ва 2006 йил 3 февралдаги 5-сонли қарорлари билан киритилган ўзгартириш ва қўшимчалар билан) // Тўплам 2-жилд. — 23-б.

² Ўша жойда.

Уч ёшга тўлмаган болалари бор аёлларга нисбатан озодликдан маҳрум қилиш тарзидаги жазони тайинлаш фақат ушбу болаларни аёл туққан, ўғил (қиз) қилиб олган ёки у болаларнинг васийси ёки ҳомийси бўлган шарт билангина мумкин бўлади. Аёл уч ёшгача бўлган боланинг васийси ёки ҳомийси бўлмаган ҳолда эса, у қаралаётган норманинг маъносида болаларга эга бўлган деб тан олинishi мумкин эмас ва шунга мувофиқ ҳолда суд ЖК 50-моддаси 10-қисми қоидалари билан боғланиб қолмайди ҳамда озодликдан маҳрум этишни қўлай олиши мумкин. Аёл уч ёшга етмаган болалар юзасидан оналик ҳуқуқидан маҳрум этилган ёки бу ҳуқуқи чекланган ҳолатида ҳам шунга ўхшаш оқибатлар юзага келади, чунки оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиш ёки уларни чеклаш уч ёшгача болаларига эга бўлган фуқаролар учун қонунчиликда белгиланган барча имтиёзларнинг йўқотилиши билан боғлиқдир (ЖК 80-моддаси 1-қисми).

Уч ёшгача болалари бўлган аёллар сифатида **ЖК 50-моддаси 10-қисмига** кўра, шунингдек, қарамоғида уч ёшгача бўлган болалар мавжуд бўлган аёллар ҳам тушунилади. Бунда болаларнинг айбдор аёл билан қариндош ёки яқинлиги ҳолати аҳамиятга эга бўлмайди. Болани аёл қарамоғида бўлган деб тан олинishi учун судлар амалдаги қонунчиликка таяниши лозим, унга мувофиқ, қарамоғида бўлган шахслар деб, тўлиқ таъминотида бўлган ёки доимий ва асосий яшаш маблағларининг манбаи бўлган ёрдам олаётган шахслар тан олинади¹.

Мазкур **шахс ёшига кўра нафақа олиш ҳуқуқига эга** эканлиги ҳолатини аниқлашда судлар амалдаги қонунчиликдан келиб чиқиши лозим, унда ёшига кўра нафақа олиш ҳуқуқига эга бўлишнинг умумий ва имтиёзли мақоми белгилаб берилган.

Ўзбекистон Республикасининг «Фуқароларнинг давлат нафақа таъминоти тўғрисида»ги Қонуни 7-моддасига мувофиқ, умумий тартибдаги ёшига кўра нафақага бўлган ҳуқуқ эркаклар учун — иш стажи камида 25 йил бўлган ҳолда 60 ёшга етганда, аёллар учун иш стажи камида 20 йил бўлиб, 55 ёшга етганда юзага келади.

Бундан ташқари, ёшига кўра нафақа олиш ҳуқуқи амалдаги қонунчиликка мувофиқ имтиёзли тартибда ҳам юзага келиши мумкин².

¹ Ўзбекистон Республикасининг 1993 йил 3 сентябрдаги «Фуқароларнинг давлат пенсия таъминоти тўғрисида»ги 938-ХП сонли Қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгаши Ахборотномаси, 1993 й., № 9, 338-м.; Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Ахборотномаси, 1995 й., № 12, 269-м.; 1997 й., № 4-5, 126-м.; 1998 й., № 9, 181-м.; 1999 й., № 5, 112-м.; 2001 й., № 5, 89-м.; 2002 й., № 4-5, 74-м.; Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталари Ахборотномаси, 2005 й., № 5, 152-м.; 2007 й., № 12, 590, 608-моддалар.

² Уша жойда.

Мазкур шахснинг ёшига кўра нафақа олиш ҳуқуқига эга эканлигини аниқлаганда суд айбдор шахснинг нафақа гувоҳномаси ёки унинг ёшига кўра нафақа олиш ҳуқуқини тасдиқлайдиган бошқа ҳужжатнинг расман мавжудлиги билан боғланиб қолмайди.

Ҳар бир муайян ҳолатда суд маҳкумда ёшига кўра нафақа олиш ҳуқуқининг борлиги ёки йўқлигини аниқлаш чораларини алоҳида кўриши лозим. Бунда шуни эътиборга олиш лозимки, қонун фақат ёшига кўра нафақа олиш ҳуқуқи судланувчида суд ҳукмини эълон қилиш пайтига келиб мавжуд бўлиши шарти билан озодликдан маҳрум этиш тарзида жазо тайинлашга руҳсат этмайди. Шунинг учун, агар ушбу ҳуқуқ жиноят содир этилганидан кейин, лекин суд ҳукмининг эълон қилинишигача юзага келган бўлса, озодликдан маҳрум этиш жазосини тайинлаш мумкин бўлмайди.

Озодликдан маҳрум этиш жазосини тайинлашнинг мумкин эмаслигини қонун фақат ёшига кўра нафақа олиш ҳуқуқи юзага келиши билан боғлайди, судланувчида нафақанинг бошқа турларига (боқувчисини йўқотганлиги муносабати билан, ногиронлиги туфайли) ҳуқуқининг мавжудлиги судга озодликдан маҳрум этиш тарзидаги жазони тайинлашга тўсқинлик қила олмайди.

9-§. Умрбод озодликдан маҳрум қилиш

Амалдаги ЖКда умрбод озодликдан маҳрум қилиш мустақил жазо тури сифатида ажратилган (ЖК 51-моддаси).

Умрбод озодликдан маҳрум қилиш — энг қаттиқ ва фавқулодда давлат мажбурлов чорасидир. Лекин уни қўллаш ўринли бўлади, чунки амалдаги қонунчиликнинг жиноий жазоларни либераллаштириш борасида энг янги ўзгаришлари муносабати билан ушбу чора ўлим жазоси ўрнига жорий этилган бўлиб, муҳим превентив (огоҳлантирувчи) вазифани бажаришга мўлжаллангандир.

NOTA BENE !

Умрбод озодликдан маҳрум қилиш фавқулодда жазо чораси бўлиб, маҳкумни махсус тартибли жазони ижро этиш колони-ясига жойлаштириш орқали жамиятдан муддатсиз ажратиб қўйишдан иборатдир (ЖК 51-моддаси 1-қисми).

Муайян муддатга озодликдан маҳрум этиш каби умрбод озодликдан маҳрум қилиш ҳам маҳкумни махсус муассасада, лекин муддатсиз ҳолда жамиятдан ажратишдан иборатдир. Жазонинг ушбу тури маҳкумни озод бўлиш имкониятидан тўлиқ маҳрум этади, чунки умрбод озодликдан маҳрум қилишга маҳкум этилган шахсни афв этиш фақат истисно тариқасида бўлиши мумкин, бу, ўз навбатида, муайян муддатга озодликдан маҳрум этиш учун хос бўлади.

Умрбод озодликдан маҳрум қилиш мустақил асосий жазо тури бўлиб, суд томонидан фақат ЖК Махсус қисмининг санкциясида, яъни огирлаштирувчи ҳолатларда қасддан одам ўлдириш учун жазони назарда тутадиган ЖК 97-моддаси 2-қисмининг санкцияси ҳамда терроризм жинояти, яъни ЖК 155-моддаси 3-қисми санкцияларида назарда тутилган ҳолдагина тайинланиши мумкин (ЖК 51-моддаси 2-қисми). Кўрилаётган жазо тури бошқа жиноятлар учун қўлланишига йўл қўйилмайди.

Умрбод озодликдан маҳрум қилиш асосий жазо тури бўлиб, асосий жазонинг бошқа турлари билан бирга қўллана олмайди. Бундан ташқари, давлат мажбурлов чораси мазкур турининг фавқулодда хусусияти уни ҳеч қандай шароитларда маҳкумнинг бошқа жазо турларини ижро этишдан бўйин товлаганда уларни алмаштириш сифатида қўллашга имкон бермайди.

Умрбод озодликдан маҳрум қилишнинг **фавқулодда хусусияти** у содир этилган жиноят учун ягона мумкин бўлган жазо сифатида қўлланишини билдирмайди.

Умрбод озодликдан маҳрум қилиш назарда тутилган моддалар санкцияларида у билан бирга озодликдан маҳрум этиш тарзидаги жазо муқобил равишда назарда тутилганлиги туфайли судлар учун умрбод озодликдан маҳрум қилишни қўллаш масаласини муҳокама қилиш мажбурий бўлади. Бунда «Умрбод озодликдан маҳрум қилиш тариқасидаги жазо қўллаш масаласини ҳал этишда суд мазкур жазо, фақат иш бўйича айбдор томонидан ғайриинсоний хатти-ҳаракатларга йўл қўйилганлигидан, шунингдек, жиноятни содир этган шахс жамият учун мутлақ хавfli эканлигидан далолат берувчи ва унга нисбатан бошқа жазо тайинланиши имкониятини истисно этувчи алоҳида ҳолатлар бўлганда, тайинланиши мумкинлигини инobatга олиши керак»¹.

Шу сабабли суд ҳукмининг таърифловчи қисмида умрбод озодликдан маҳрум қилишни тайинлаш албатта жиноятни содир этишнинг барча ҳолатлари, унинг сабаблари ва мотивлари, шунингдек, нафақат судланган шахсни, балки жабрланувчини ҳам мутлақо тўлиқ таърифлайдиган маълумотларни ҳисобга олган ҳолда асослаши лозим.

Судлар, шунингдек, умрбод озодликдан маҳрум қилиш тарзидаги жазо тугалланмаган жиноят учун тайинланиши мумкин эмаслигини назарда тутиши керак².

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2007 йил 14 ноябрдаги «Умрбод озодликдан маҳрум қилиш тариқасидаги жазони қўллашнинг айрим масалалари тўғрисида»ги 15-сонли қарори // Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленуми қарори. — 29-б.

² Ўша жойда. — 29-б.

ЖК 51-моддаси 2-қисми ҳеч қандай шароитларда давлат мажбуриятининг мазкур чорасини қўллаш йўли қўйилмайдиган шахслар доирасини белгилайди. Бу шахсларга ёшидан қатъи назар барча аёллар, шунингдек, 18 ёшга тўлмасдан жиноят содир этган шахслар ва 60 ёшдан ошган эркаклар қиради.

Эркак жинсидаги шахсларга умрбод озодликдан маҳрум қилиш қўлланиши мумкинлиги масаласини аниқлашда суд қўйидагиларни ҳисобга олиши лозим:

– қўйи ёш чегараси юзасидан (18 ёш) фавқулодда жазо чорасининг қўлланиши жиноятни содир этиш пайтига келиб шахс ушбу ёшга етмаган ҳолда йўли қўйилмайди. Бунда вояга етган қуни деб туғилган қунидан кейинги қуни ҳисобланиши керак;

– суд ҳукмини эълон қилиш пайтига келиб судланувчи 60 ёшга етганда фавқулодда жазо чорасини тайинлаш мумкин эмас. Бу ҳолда олти ёшга тўлган қуни деб шахснинг туғилган қуни тан олинishi керак. Шахснинг ёшини ҳисоблаш масаласининг ушбу ҳал этилиши ЖК инсонпарварлик ва адолат тамойилларига тўлиқ мос келади.

Умрбод озодликдан маҳрум қилиш тарзидаги жазони тайинлаш уни албатта ижро этилишини аниқламайди. Масалан, ушбу фавқулодда жазо чорасини тайинлашда маҳқумга мажбурий тартибда афв этиш ҳуқуқи тушунтирилиши лозим.

Умрбод озодликдан маҳрум қилиш жазосини ўтаётган шахс ЖК 76-моддаси 3-қисмига мувофиқ, афв этиш тўғрисидаги илтимоснома умрбод озодликдан маҳрум қилишга ҳукм этилган шахс томонидан у тайинланган жазонинг йигирма беш йилини ҳақиқатда ўтаб бўлганидан кейин, агар жазони ўташ даврида маҳқум қатъий тузалиш йўлига ўтган, белгиланган тартибни бузганлик учун интизомий жазо олмаган, меҳнат ва ўқишга нисбатан виждонан муносабатда бўлаётган, тарбиявий тадбирлар ўтказишда фаол иштирок этаётган тақдирда эса, тайинланган жазонинг йигирма йилини ҳақиқатда ўтаб бўлганидан кейин берилиши мумкин.

Шуни назарда тутиш керакки, жазонинг ушбу тури қўлланиши мумкин бўлган жиноятларни содир этишда шахсни айбдор деб тан олиш тўғрисидаги ишлар туман (туманлараро) жиноят ишлари бўйича судлар томонидан қўрилиши мумкин эмас. ЖПК 389-моддасига мувофиқ, умрбод ва узоқ муддатга озодликдан маҳрум қилиш тарзидаги жазолар қўлланиши мумкин бўлган жиноятлар тўғрисидаги ишлар Ўзбекистон Республикасининг Олий суди, Ўзбекистон Республикасининг ҳарбий суди, Қорақалпоғистон Республикасининг жиноят ишлари бўйича Олий суди, вилоят ва Тошкент шаҳар жиноят ишлари бўйича судларида кўриб чиқилиши мумкин.

10-§. Ҳарбий ёки махсус унвондан маҳрум қилиш

Ҳарбий ёки махсус унвондан маҳрум қилиш — қўшимча жазо бўлиб, яъни у мустақил тарзда қўлланмайди, балки фақат асосий жазо билан биргаликда тайинланиши мумкин.

Мазкур давлат мажбурлов чорасининг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, у энг аввало маҳкум шахсга уни тегишли унвон ёки мукофотларга эга бўлган шахслар учун мўлжалланган муайян ҳуқуқлар ёки имтиёзлардан маҳрум қилиш орқали унга маънавий-руҳий таъсир ўтказишга қаратилган.

NOTA BENE !

Ҳарбий ёки махсус унвондан маҳрум қилиш фақат оғир ёки ўта оғир жиноятлар содир этилган ҳолда қўшимча жазо сифатида қўлланади, тегишли унвон ёки мукофотларга эга бўлган шахслар учун мўлжалланган муайян ҳуқуқ ёки имтиёзлардан маҳрум қилишга олиб келади ва асосан маҳкум шахсга маънавий-руҳий таъсир ўтказишга қаратилган.

Мазкур жазо тури шахс **фақат оғир ёки ўта оғир жиноят** учун ҳукм қилинганида қўлланиши мумкин бўлади. **ЖК 52-моддаси 1-қисмига** мувофиқ, «Ҳарбий ёки махсус унвонга эга бўлган шахс оғир ёки ўта оғир жиноят учун ҳукм қилинганида суд ҳукми билан мазкур унвондан маҳрум қилиниши мумкин». Бунда суд, жиноят содир этиш ёки ҳукм чиқариш пайтида маҳкумнинг хизмат фаолияти юзасидан унвонга эга бўлган хизматда бўлганлик факти билан боғланиб қолмайди. Ҳарбий ёки махсус унвонидан маҳрум қилиш, шунингдек, ҳам хизмат ўтаётган шахслар, ҳам захирага чиқарилган, нафақага чиққан ва ҳоказо шахсларга нисбатан амалга оширилиши мумкин.

Ҳарбий унвонлар — бу Ўзбекистон Республикаси Қуролли Кучларининг офицерлик ва сержантлик таркибининг шахсларига бериладиган унвонлардир. **Махсус унвонлар** божхона ва солиқ хизмати, прокуратура, ИИБ, Фавқулодда вазиятлар вазирлиги ва шундай унвонлар белгиланган бошқа хизматлар ходимларига бериладиган унвонлар бўлади.

ЖК 52-моддаси 1-қисмининг таҳлилидан суд ўз ҳукми билан маҳкум шахсни **олий унвон бўлмаган** ҳарбий ёки махсус унвондан маҳрум қилиш ҳуқуқига эга эканлиги келиб чиқади. Бундай унвонлар, чунончи, то полковник унвонигача бўлган ҳарбий унвонлар ва полковник унвонига тенг келувчи унвонгача бўлган махсус унвонлар бўлади. Бунда суд ҳукмига биноан ҳарбий ёки махсус унвондан маҳрум қилиш фақат суд ишининг барча ҳолатларини таҳлил қилиш натижасида маҳкум шахс ҳарбий ёки махсус унвонига эга бўлишга ҳақли эмас деган хулосага келганда йўл қўйилади. Яъни,

мазкур жазо қўлланган ҳар бир ҳолатда суд ҳукмида албатта уни қўллаш зарурлиги асослантирилган бўлиши керак. Бунда судлар одатда нафақат содир этилган жиноятнинг оғирлигидан, балки унинг мавжуд унвон билан боғлиқлиги, айбдор шахс тўғрисидаги маълумотлар, унвонни олиш хусусияти (қонуний ёки ноқонуний) каби ҳолатлардан келиб чиқиши лозим.

ЖК 52-моддаси 2-қисмига асосан, «Олий ҳарбий ёки махсус унвонга ёхуд Ўзбекистон Республикасининг давлат мукофотига эга бўлган шахс оғир ёки ўта оғир жинояти учун ҳукм қилинганида суднинг ҳукм асосида киритадиган тақдимномасига биноан мазкур унвон ёки мукофотдан маҳрум қилиниши мумкин».

Мазкур моддани таҳлил қилишдан, **олий ҳарбий ёки махсус унвонлар, шунингдек, давлат мукофотлари** юзасидан суд фақат тегишли унвонни ёки мукофотни берган органга жиноятни содир этишда айбдор деб топилган шахсни ундан маҳрум қилиш тўғрисидаги тақдимнома киритишга ҳақли эканлиги келиб чиқади. Шундай қилиб, унвон ёки мукофотдан маҳрум қилиш масаласини узил-кесил ҳал қилиш фақат ушбу шахсга тегишли унвон ёки мукофот берган органга юклатилади.

Олий ҳарбий унвонлар — бу олий офицерлик таркибига бериладиган унвонлардир (генерал-майор, генерал-лейтенант, генерал-полковник, армия генерали). **Олий махсус унвонлар** — белгиланган хизматларда бериладиган олий ҳарбий унвонларга айнан тенг бўлган унвонлардир. Бундан ташқари, олий махсус унвонларга, шахсларга алоҳида касбий фазилатлари, маҳорати ва кўп йиллик виждонан меҳнати учун бериладиган фахрий унвонлар ҳам киради (масалан, Ўзбекистон Республикаси халқ артисти, Хизмат кўрсатган меъмор, Хизмат кўрсатган юрист ва ҳоказо).

Ўзбекистон Республикасининг давлат мукофотлари — фуқароларни ватанни ҳимоя қилишда, иқтисодиёт, фан, маданият, санъат, маърифат, давлат қурилиши, соғлиқни сақлаш, тарбия соҳасида, хайрия фаолиятида кўрсатган хизматлари учун ва бошқа хизматлари учун тақдирлаш шаклидир. Амалдаги қонунчиликка мувофиқ, давлат мукофотлари қуйидагилардир: «Ўзбекистон Қаҳрамони» унвони, орденлар, медаллар, Ўзбекистон Республикаси фахрий унвонлари ва Фахрий ёрлиғидир¹.

Давлат мукофотларидан маҳрум қилиш олий ҳарбий ёки махсус унвонлардан маҳрум қилишга қўлланадиган тартибда амалга оширилади.

¹ Ўзбекистон Республикасининг 1995 йил 22 декабрдаги «Давлат мукофотлари тўғрисида»ги 176-1-сонли Қонунининг 2-моддаси // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Ахборотномаси, 1995 й., № 12, 266-м., 1996 й., № 5—6, 63-м., № 9, 120-м., 1998 й., № 9, 163-м., 2000 й., № 7-8, 202-м., 2003 й., № 9—10, 140, 149-моддалар; 2005 й., № 1, 18-м., Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталари Ахборотномаси, 2007 й., № 6, 250-м., 2008 й., № 4, 193-м.

Шуни ҳисобга олиш керакки, маҳқум шахслар ЖК 52-моддасида кўрсатилмаган бошқа унвонлари ёки мукофотларидан маҳрум этилиши мумкин эмас. Жумладан, суд илмий унвонлар ва даражалардан (масалан, фан номзоди ёки доктори даражаси, катта илмий ходим, доцент ва профессор илмий унвонлари), шунингдек, спорт, касбий малакавий разрядларидан маҳрум қилиши мумкин эмас. Бундан ташқари, чет эл давлатлари томонидан берилган унвонлар ва мукофотлардан маҳрум қилишга йўл қўйилмайди.

«Жазо тизими ва унинг турлари» мавзуси бўйича якуний саволлар

1. Жазолар тизими жазолар турларининг мажмуи сифатида нимадан иборат? Унинг жиноят-ҳуқуқий аҳамияти нимада?
2. Жиноий жазонинг турларини айтинг.
3. Жазонинг қандай турлари асосий жазоларга, қайсилари қўшимча жазоларга киради? Аралаш турдаги жазолар мавжудми?
4. Жиноят-ҳуқуқий доктринада жазолар турларининг қандай таснифлари мавжуд?
5. Жарима тарзидаги жиноий жазо нимадан иборат? Шахс жазо сифатида тайинланган жаримани тўлашдан бўйин товлаганда нималар юз беради?
6. Жарима шаклидаги жазони ижро этмаслик уни озодликдан маҳрум этиш жазосига алмаштиришга имкон берадими?
7. Муайян ҳуқуқдан маҳрум этиш тарзидаги жазо нимадан иборат? Уни қўллаш шароитлари қандай?
8. Ахлоқ тузатиш ишлари нимадан иборат? Маҳқум шахсларнинг қандай тоифаларига жазонинг ушбу тури қўлланмайди?
9. Маҳқум шахс ахлоқ тузатиш ишларининг жазосини ўташдан бўйин товлаганида нималар юз беради?
10. Хизмат бўйича чеклаш нимадан иборат? Жазонинг ушбу турини тайинлашнинг хусусиятлари қандай?
11. Хизмат бўйича чеклашнинг ахлоқ тузатиш ишлари тарзидаги жазодан фарқи нимада?
12. Қамоқ нима? Унинг озодликдан маҳрум этишдан фарқи нимада?
13. Интизомий қисмга жўнатиш шаклидаги жазо нимадан иборат? У маҳқум шахсларнинг қайси тоифасига нисбатан қўлланиши мумкин?
14. ЖК да озодликдан маҳрум этиш тарзидаги жазонинг қайси турлари келтирилган?
15. Озодликдан маҳрум этиш тарзидаги жазони ижро этиш муассасасини танлаш қайси омилларга боғлиқ бўлади?
16. Озодликдан маҳрум этишга маҳқум этилганларнинг қайси тоифалари турмада сақланиши мумкин?

17. Қайси ҳолатларда озодликдан маҳрум этиш тарзидаги жазоларга йўл қўйилмайди?

18. Қайси жиноятлар учун озодликдан маҳрум этишнинг узоқ муддатлари тайинланиши мумкин? Маҳқум шахсларнинг қайси тоифаларига ушбу жазо тури қўлланиши мумкин эмас?

19. Умрбод озодликдан маҳрум этиш нимадан иборат? Маҳқум шахсларнинг қайси тоифаларига ушбу жазо тури қўлланиши мумкин эмас?

20. Ҳарбий ёки махсус унвондан маҳрум қилиш нимадан иборат? Мазкур жазо тури муайян ҳуқуқдан маҳрум қилишдан нима билан фарқ қилади?

Қўшимча адабиётлар

Ўқув қўлланмалар, махсус адабиётлар

Гальперин И.М., Мельников Ю.Б. Дополнительные наказания. — М.: «Новая Волна», 1998. — 146 Б.

Дворянсков И.В. Эффективность альтернативных наказаний: компенсационная модель. — М.: ЮНИТИ, 2004. — 198 Б.

Комарицкий С.И. Эффективность исполнения наказаний, не связанных с лишением свободы. — М.: 1991.

Милюков С.Ф. Система наказаний по Уголовному кодексу России. — СПб.: «Юридический центр Пресс», 1999.

Павлухин А.Н. Дополнительные виды наказаний: уголовно-правовой и уголовно-исполнительный аспекты: Монография.— М.: ЮНИТИ, 2007. — 245 Б.

Старков О.В., Милюков С.Ф. Наказание: уголовно-правовой и криминопеналогический анализ. — СПб.: «Юридический центр Пресс», 2001. — 560 Б.

Илмий мақолалар

Бочкарева Ю. Систематизация наказания в УК РФ // Ж. Законность. 2006. № 11. — 46-б.

Назаров М.А. Ограничения назначения наказаний в виде лишения свободы // ТДЮИ илмий мақолалар тўплами. 2005. № 2. — 95—99-б.

Пономарев П.Г. Система наказаний по уголовному законодательству и проблемы ее реализации // Развитие теории наказания в уголовном и уголовно-исполнительном законодательстве. — М.: 2002. — 13—14-б.

Тимошенко А. Как организовать исполнение наказаний в виде исправительных и обязательных работ // Ж. Законность. 2006. № 7. — 33-б.

III БОБ. ЖАЗО ТАЙИНЛАШ

1-§. Жазо тайинлашнинг умумий асослари

Жазо тайинлаш ижтимоий муносабатларни жиноят-ҳуқуқий муҳофаза қилиш жараёнидаги асосий бўғинлардан биридир. Жазо тайинлаш институтининг бундай аҳамияти шу билан изоҳланадики, жазонинг ўзи жиноий-ҳуқуқий муҳофаза қилиш механизми тизимидаги асосий элемент бўлиб, давлат мажбурлов чорасини танлаш жараёни қанчалик тўғри ва самарали ташкил этилганлигига унинг таъсир этишининг самараси анча даражада боғлиқ бўлади.

Адолатли жазо тайинланиши ундан кўзланган мақсадларга — маҳкумни ахлоқан тузатиш, маҳкум ва бошқа шахслар томонидан янги жиноятлар содир этилишининг олдини олишга эришиш самардорлигини оширишга хизмат қилади¹. Бундан ташқари, асослан-тирилган жазони тайинлаш қонунийлик, хавфсизлик ва фуқароларнинг конституциявий ҳуқуқларини судда ҳимоя қилишнинг энг муҳим таркибий қисми бўлади, шу билан бирга инсон ҳуқуқлари соҳасида демократик институтларни ривожлантиришнинг ишончли кафолати бўлади.

«Судларнинг эътибори, ҳукм чиқаришда уларнинг жазо тайинлашнинг умумий асослари тўғрисидаги қонун талабларига оғишмай риоя қилиш шартлигига, жиноят қонунининг асосий тамойилларидан бири инсонпарварлик тамойили эканлигига ва унинг мазмунига кўра жиноят содир этган шахсга нисбатан у ахлоқан тузалиши ва янги жиноят содир этишининг олдини олиш зарур ҳамда етарли бўладиган жазо ёки бошқа ҳуқуқий таъсир чораси қўлланилиши кераклигига қаратилсин»².

Жазо тайинлашнинг умумий асослари ЖК Умумий қисми нормаларининг предметли акс этиши бўлади. Айни пайтда улар жазо тайинлашда алоҳида мажмуалар бўлмай қолади, балки яхлит ва тизимли қодаларга — моҳияти қўлланадиган давлат мажбурлов чораларини индивидуаллаштириш бўлган асосларга айланади. Шуни айтиб ўтиш лозимки, жазони индивидуаллаштириш жазони тайинлаш жараёнида бошқа умумий меъёрларга: инсонпарварлик ва адолат тамойилларига амал қилишни истисно этмайди, балки талаб этади.

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2006 йил 3 февралдаги «Судлар томонидан жиноят учун жазо тайинлаш амалиёти тўғрисида»ги 1- сонли қарори // Тўплам, 2-жилд. — 225-б.

² Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 1997 йил 2 майдаги «Суд ҳукми тўғрисида»ги 2-сонли қарори (Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2002 йил 14 июндаги 10-сонли, 2003 йил 19 декабрдаги 20-сонли ва 2006 йил 3 февралдаги 5-сонли қарорлари билан киритилган ўзгартириш ва қўшимчалар билан) // Тўплам, 1-жилд. — 91-б.

NOTA BENE !

Жазони индивидуаллаштириш жазо тайинлаш институти-нинг мазмуни бўлиб, суд томонидан ЖК Махсус қисми моддасининг санкцияси доирасида жиноятни содир этишда айбдор деб топилган шахсга муайян давлат мажбурлов чорасини белгилашдир.

Шундай қилиб, жазони индивидуаллаштириш икки даражада бўлиб ўтади, яъни: содир этилган қилмиш учун жавобгарлик назарда тутилиши керак бўлган нормани белгилаш даражасида ҳамда ушбу норманинг санкциясида назарда тутилган зарур ва етарли жазо чорасини танлаш даражасида амалга ошади.

Жазони индивидуаллаштиришнинг муҳим таркибий қисми содир этилган қилмиш учун жавобгарлик назарда тутилиши керак бўлган нормани тўғри белгилаш — содир этилган қилмишни квалификация қилиш бўлади.

NOTA BENE !

Квалификация муайян мантиқий жараён бўлиб, муайян шахс томонидан амалда содир этилган қилмишнинг ЖК Махсус қисмининг тегишли моддасида назарда тутилган муайян жиноят таркибининг белгиларига мувофиқ келишини, айтиб бир хиллигини аниқлаш юзасидан фаолиятдир.

Қилмишни тўғри квалификация қилиш асосланган ва адолатли жазо тайинлашнинг гаровидир. Содир этилган тажовуз учун жавобгарликни назарда тутадиган жиноят қонунининг нормасини аниқлашда хато қилиш эса содир этилган қилмишнинг ижтимоий хавфи тўғрисидаги нотўғри тасаввурга, демак, содир этилган қилмишга мос келмайдиган жазо чорасини тайинлашга олиб келиши мумкин. Шунинг учун нотўғри квалификация қилишга йўл қўймаслик ва бутун Ўзбекистон Республикаси ҳудудида жиноят қонунчилигининг яхлит бир хил қўлланишини таъминлаш мақсадида судлар Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг қарорларида берилган тушунтиришларни оғишмай бажариши лозим. Айти пайтда қилмишни квалификация қилганда судлар фақат содир этилган қилмишнинг ЖК Махсус қисмининг тегишли моддасида назарда тутилган белгиларига мувофиқ келиши ҳолатини тан олмай (масалан, судланувчининг ҳаракатлари суд томонидан ЖК 169-моддаси 2-қисми «а» банди бўйича), балки барча квалификация қилиш белгиларини очиқ бериб, уларни суд ҳукмида асослаб бериши лозим (масалан, киссавурлик сифатида қилмишни квалификация қилганда суд қайси асос-

ларга кўра шундай хулосага келганлигини кўрсатиши керак). Бунда айбдорнинг ҳаракатлари нима учун айнан шундай модда, қисм, банд билан тавсифланаётганлиги аниқ кўрсатилиши керак¹.

Содир этилган қилмишни квалификация қилганда суд қонунининг бевосита кўрсатмасига биноан ЖК Умумий қисмининг қоидаларига амал қилиши лозим. Айни пайтда, хусусан, содир этилган қилмиш тугалланган жиноят эканлиги, у ёрдамчиликда содир этилганми, йўқми ва бу ҳолда ундаги судланувчининг роли қандай бўлган, қилмишнинг жиноийлигини истисно этувчи ҳолатлар мавжудлигини аниқлаш лозим. Бундан ташқари, баъзи ҳолатларда жиноят қонунининг амал қилиш вақти ва ҳудуд чегараларига риоя қилишни аниқлаш талаб этилади.

Содир этилган тажовузнинг тўғри квалификация қилиниши судга қонун билан у ёки бу жазо турини тайинлашда йўл қўйиладиган чегараларни аниқ белгилашга имкон беради. Бунда қонунга мувофиқ суд тегишли модданинг санкциясида назарда тутилмаган жазо турини танлаши мумкин эмаслигини назарда тутиш керак. Худди шунингдек, тайинланадиган жазонинг миқдори санкция билан белгиланган чегараларда бўлиши лозим. Масалан, ЖК 54-моддаси I-қисмига мувофиқ, «Жиноят содир этишда қонунда белгиланган тартибда айбли деб топилган шахс жазога тортилади. Суд ушбу Кодекс Махсус қисмининг жиноят содир этганлик учун жавобгарлик назарда тутилган моддасида белгиланган доирада Умумий қисмининг қоидаларига мувофиқ жазо тайинлайди». Айни пайтда, жазонинг энг кам чегарасидан камроқ жазо тайинланган ҳолатларда, шунингдек, бир неча жиноят содир этганлик учун ёки бир неча ҳукм юзасидан жазо тайинланганда ушбу чегаралар бузилиши мумкин. Лекин бундай бузилиш фақат ЖК Махсус қисми тегишли моддасининг санкцияси билан белгиланган чегараларга тааллуқли бўлади, ЖК Умумий қисми нормаларида назарда тутилган тури ва миқдори юзасидан жазо чегараларидан чиқишга ҳеч қайси шароитларда йўл қўйилмайди.

Қонунда бевосита кўрсатилишига биноан, ЖК Махсус қисми моддасининг санкцияси доирасида жазо тайинлашда суд Умумий қисмининг қоидаларига мувофиқ иш тутиши керак. Энг аввало, бу фақат битта асосий жазони тайинлаш мажбурийлиги бўлиб, бир неча асосий турдаги жазоларни тайинлаш жиноят қонунининг қўпол тарзда бузилиши бўлади. Шунингдек, жазо тури ва миқдорини тан-

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 1997 йил 2 майдаги «Суд ҳукми тўғрисида»ги 2-сонли қарори (Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2002 йил 14 июндаги 10-сонли, 2003 йил 19 декабрдаги 20-сонли ва 2006 йил 3 февралдаги 5-сонли қарорлари билан киритилган ўзгартириш ва қўшимчалар билан)// Тўплам, 1-жилд. — 89-б.

лашда шахс жавобгарлик ва жазодан озод этилиши лозим бўлган асосларнинг йўқлигини аниқлаш, жазо мақсади тўғрисидаги қонун қоидаларини инобатга олиш, жазонинг ҳар хил турларини қўллаш тартибига қатъий амал қилиш лозим. Бундан ташқари, ЖК принципларига, айниқса, инсонпарварлик ва адолат принципига амал қилиш мажбурий бўлади.

ЖК Махсус қисми тегишли моддаси санкцияси доирасида жазонинг муайян тури ва миқдорини белгилай туриб, «суд содир этилган жиноятнинг хусусияти ва ижтимоий хавфлилик даражасини, қилмишнинг сабабини, етказилган зарарнинг хусусияти ва миқдорини, айбдорнинг шахсини ҳамда жазони енгиллаштирувчи ва оғирлаштирувчи ҳолатларни ҳисобга олади» (**ЖК 54-моддаси 2-қисми**). Кўрсатилган омилларнинг тўлиқ инобатга олиниши судга тайинланаётган жазони қатъий индивидуаллаштириш имконини беради¹. Бунда, кўрсатилган омилларни инобатга олган ҳолда, юқорида таъкидланганидек, суд, уларнинг мавжудлиги ва хусусиятини тўғри белгилаш имконини берувчи ЖК Умумий қисм қоидалари билан чекланган.

NOTA BENE !

Жиноятнинг ижтимоий хавфлилик хусусияти тажовуз сифат белгиларининг тавсифи бўлиб, жиноят қонуни билан қўриқланадиган ижтимоий муносабатларга таъсир қилишини ифодалайди.

Жиноятнинг объекти, айбнинг шаклини таҳлил қилиш асосида, шунингдек, ЖК 15-моддасига мувофиқ, у ёки бу қилмишни ижтимоий хавфи катта бўлмаган, унча оғир бўлмаган, оғир ва ўта оғир жиноятлар² тоифасига киритиш имконини берувчи формал мезон асосида тажовузнинг хусусиятига баҳо бериш амалга оширилади. Жиноятнинг ижтимоий хавфлилик хусусияти уни содир этиш босқичига, жиноят содир этган шахснинг ёшига, шунингдек, тажовузда иштирок этиш шаклига боғлиқ эмаслигини назарда тутиш лозим. Айни пайтда мазкур ҳолатлар қилмишнинг ижтимоий хавфлилик даражасини аниқлашда суд томонидан инобатга олиниши лозим.

¹ «ЖК 8, 54-моддаларига мувофиқ, жазо адолатли бўлиши – ҳар қандай вазиятда индивидуал равишда тайинланиши, жиноятнинг хусусияти ва ижтимоий хавфлилик даражасига, айбдорнинг шахси, шунингдек, жазони енгиллаштирувчи ва оғирлаштирувчи ҳолатларига мувофиқ бўлиши керак». (Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2006 йил 3 февралдаги «Судлар томонидан жиноят учун жазо тайинлаш амалиёти тўғрисида»ги 1-сонли қарори // Тўплам, 2-жилд. – 225-б.).

² Ўша жойда. – 225-б.

NOTA BENE !

Хуқуққа хилоф тажовузнинг ижтимоий хавфлилик даражаси — бу тажовузнинг жиноят қонуни билан қўриқланадиган ижтимоий муносабатларга қай даражада салбий таъсир қилишини кўрсатувчи миқдорий тавсифидир.

Ижтимоий хавфлилик даражаси ҳар бир муайян тажовузда фарқ қилади ва содир этилган қилмиш ҳолатларига, хусусан, жиноий ниятни амалга ошириш даражаси ва босқичи, жиноят содир этиш усули, зарарнинг миқдори ёки келиб чиққан оқибатларнинг оғирлиги, иштирокчиликда содир этилган жиноятда судланувчининг роли ва ҳ.к.га боғлиқ бўлади¹.

Жиноий ниятни амалга ошириш босқичини инобатга олган ҳолда жиноятга тайёргарлик кўриш, суиқасд ва тамом бўлган жиноят учун бир хил жазо тайинлаш мумкин эмаслигини назарда тутиш керак. Ёки, масалан, жиноий гуруҳда судланувчининг ролини инобатга олишда, жиноят ташкилотчилари ва бажарувчилари жиноят долатчилари ва ёрдамчиларига нисбатан оғирроқ жазоланишларини назарда тутиш керак.

Тажовузнинг ижтимоий хавфлилик даражасини аниқлашда, уни аниқлаш имконини берувчи ҳолатлар қонунда тўлиқ берилмаганлигини, шунингдек, қонунда узил-кесил жазога уларнинг таъсири хусусияти ҳам кўрсатилмаганлигини назарда тутиш керак. Ушбу масалалар суд томонидан жазо тайинлашда ҳал қилиниши лозим.

Жиноятнинг мотивлари, етказилган зарарнинг хусусияти ва миқдори жиноятнинг ижтимоий хавфлилик даражасини аниқлашда таҳлил қилиниши лозим бўлган муҳим таркибий белгилар ҳисобланади. Айни пайтда, жазо тайинлашда улар алоҳида аҳамиятга эга ва алоҳида инобатга олиниши зарур. Жиноят содир этиш мотиви, шунингдек, етказилган зарарнинг хусусияти ва миқдорининг жазо тайинлашдаги мустақил аҳамияти, уларни инобатга олиш жазонинг адолатлилиги ва жиноятнинг оғирлигига мувофиқ келишини таъминлаши билан белгиланади.

¹ «ЖК 8, 54-моддаларига мувофиқ, жазо адолатли бўлиши — ҳар қандай вазиятда индивидуал равишда тайинланиши, жиноятнинг хусусияти ва ижтимоий хавфлилик даражасига, айбдорнинг шахси, шунингдек, жазони энгиллаштирувчи ва оғирлаштирувчи ҳолатларига мувофиқ бўлиши керак». (Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2006 йил 3 февралдаги «Судлар томонидан жиноят учун жазо тайинлаш амалиёти тўғрисида»ги 1-сонли қарори // Тўпلام, 2-жилд. — 225-б.).

NOTA BENE !

Жиноят мотиви — бу шахс жиноят содир этишининг муайян эҳтиёж ва манфаатлар билан шартланган анланган ёки анланмаган етакчи ички эҳтиёжидир.

Жиноятнинг мотиви турли хил бўлиши мумкин: рашк, безорилик, ғараз ва ҳ.к. Жиноят содир этишнинг муайян мотивлари судланувчининг онгида ижтимоий қадриятлар аҳамиятини белгилайди ва бу ҳол жазо тайинлашда унинг аҳамиятини қўллаш ёки унинг қадриятлар тизимини тузатиш имконини беради.

Жазо тайинлаш жараёнида фақат жиноят мотиви эмас, балки жиноят содир этиш сабаблари ҳам инobatга олиниши зарурлигини назарда тутиш керак.

NOTA BENE !

Етказилган зарарнинг хусусияти — бу етказилган зарарнинг жисмоний, мулкӣ ёки маънавий бўлиши мумкин бўлган хос-сасини намоён қилувчи тавсифидир.

NOTA BENE !

Етказилган зарарнинг миқдори — бу унинг миқдорӣ тавсифи бўлиб, зарарнинг даражасини, яъни етказилган зарарнинг муҳофаза қилинадиган ижтимоий муносабатга нисбатини акс эттиради.

Жазони муайян шахс учун индивидуаллаштириш жазони тайинлаш чоғида айбдор шахсини тавсифлаб берувчи маълумотларнинг барчасини мустақил равишда ўрганиб чиқилиши демакдир. Қонуннинг ушбу масалага бундай муносабати шуни кўрсатадики, жазонинг самараси судланувчига тайинланган жазони унинг қай тарзда қабул қилишига боғлиқ бўлади.

NOTA BENE !

Айбдорнинг шахси жиноят содир этган шахснинг руҳӣ ва биологик хусусиятларини, шунингдек, унинг ижтимоий моҳиятини қамраб оладиган тушунча ҳисобланади.

Қонун тайинладиган жазо тури ва меъёрини айбдорнинг шахсини тавсифловчи объектив ва ижтимоий омиллар билан боғлиқ

қилиб қўйганлиги туфайли судлар жиноят ишларини кўриб чиқиш пайтида мазкур ҳолатларни аниқлашлари шарт.

Объектив омилларга, хусусан, айбдорнинг ёши, жинси, ҳомиладордик ҳолати, ижтимоий омилларга — судланганлиги, оиладаги, жамиятдаги хулқ-атвори, машғулоти, давлат ёки ижтимоий мавқеи ва ҳ.к.лар киради¹.

Жазо тайинлашда айбдорнинг шахсини эътиборга олиш қўйидаги маълумотларни таҳлил қилиш асосида олиб борилади:

— **жисмоний** — судланувчининг ёши ва жинси, унинг меҳнатга лаёқатлилиги, ногиронлиги, соғлиғи (аёлларнинг ҳомиладорлиги);

— **ижтимоий-демографик** — судланувчининг мансаби, касби, меҳнатга муносабати, маълумоти, давлат мукофотларига эга эканлиги, кундалик турмуш тарзи, оила аъзоларига, қариндошларига бўлган муносабати, жамоат тартибига риоя қилиши, маънавий ахлоқи, қармоғида меҳнатга лаёқатсиз шахслар борлиги ва бошқалар. Бундан ташқари, судланувчининг яшаган ижтимоий муҳити, унинг моддий аҳволи, ғайриижтимоий хулқ-атвори шаклланишига сабаб бўлган шароитларни аниқлаш лозим;

— **жиноий-ҳуқуқий** — илгари содир қилган жинояти учун судланганлиги оқибатида ўта хавфли рецидивист деб тан олинганлиги. Бунда шуни эътиборга олиш лозимки, айбдорнинг судланганлигини бекор қилиш, яъни айбланувчи илгари жавобгарликка тортилган қилмиш учун жазолашнинг бекор қилинишига суд жазо тайинлаш пайтида эътибор қилмаслиги лозим бўлади. Айни пайтда, айбдорнинг илгари судланганлиги жиноятни оғирлаштирувчи ҳолат сифатида қаралмаслиги керак;

— **криминологик** — шахснинг жамиятга қарши ҳаракатларга мойиллиги, илгари озодликдан маҳрум қилинганлиги, илгари жиноят содир этганлиги учун жавобгарликка тортилмаганлиги ёки жавобгарликдан озод этилганлиги, бунда шуни эсда тутиш лозимки, ушбу ҳолатлар айбдорнинг шахсини таҳлил этиш пайтида эътиборга олиниши мумкин, лекин улар содир этган ҳаракатнинг жиноий эканлигини йўққа чиқарувчи ҳолатлар сифатида қаралмаслиги шарт.

Жиноий-ҳуқуқий ва криминологик маълумотларни инobatта олишда, шахс илгари содир этган жинояти учун судланганликнинг олиб ташланганлиги ёки тугатилганлиги ёхуд шахс муқаддам содир этган жиноий хатти-ҳаракат учун қонунда жавобгарлик бекор қилинган бўлса, суд томонидан жазони оғирлаштирувчи ҳолат сифатида эмас, балки айбдорнинг шахсини таҳлил қилишда инobatта олиниши мумкинлигини эътиборга олиш лозим².

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2006 йил 3 февралдаги «Судлар томонидан жиноят учун жазо тайинлаш амалиёти тўғрисида»ги 1-сонли қарори // Тўплам, 2-жид. — 226-б.

² Ўша жойда. — 228-б.

Шуни назарда тутиш лозимки, судланувчи томонидан ўзининг суриштирув ва дастлабки терговда берган кўрсатмаларини ўзгартирган тақдирда суд унинг бу ва бошқа кўрсатувларини батафсил текшириши ва уларга иш бўйича тўпланган бошқа далиллар йиғиндис билан биргаликда баҳо бериши лозим. Судланувчининг кўрсатма беришдан бош тортиши унга нисбатан жазо турини ва миқдорини белгилашда жавобгарликни оғирлаштирувчи ҳолат сифатида ҳисобга олинishi мумкин эмас. Айни пайтда, судланувчи ҳаққоний кўрсатмалар бериш билан адолат қарор топишига кўмаклашса, бу суд томонидан энгиллаштирувчи ҳолат сифатида ёки айбдорнинг кўмаги даражасига қараб, унинг шахсини ижобий тавсифловчи ҳолат сифатида эътиборга олинishi лозим бўлади.

Айбдорнинг шахсини таҳлил қилганда суд жазо қўллаш жараёнида уларнинг мажмуини ўрганиб чиқиши шарт. Шу вақтнинг ичида нафақат айбдор ҳақида маълумотни, балки жабрланувчи ҳақида маълумотни ҳам ҳисобга олиш мақсадга мувофиқ бўлар эди, чунки улар ўзаро муносабатларининг таҳлили ва объектив баҳоси адолатли ҳукм чиқаришга ёрдам беради.

Таъкидлаб ўтиш лозимки, суд томонидан жазо тайинлаш вақтида инobatга олинган шахснинг барча белгилари ҳукмда акс эттирилиши керак, бунда, жазо тайинлаш вақтида айбдорнинг шахси инobatга олинган деб кўрсатишнинг ўзи етарли бўлмайди. Хусусан, «судланувчининг жавобгарлиги даражаси хусусиятига қандай ҳолатлар таъсир этганлиги, шунингдек, унинг шахсини тавсифловчи суд муҳокамасида тасдиқланган ва ЖК 54-моддасига биноан жазо тайинлашда суд томонидан ҳисобга олинган бошқа ҳолатларни ҳукмда кўрсатиб ўтиши лозим»¹.

Жазо тайнлашда, содир этилган тажовузнинг оғирлигидан қатъи назар, ҳар бир алоҳида ҳолатда суд, **жазони энгиллаштирувчи ёки оғирлаштирувчи ҳолатларни** инobatга олиши лозим. Ушбу ҳолатларнинг жазонинг қаттиқлигига таъсир қилиш даражаси суд томонидан белгиланади, аммо у яққол номувофиқ бўлмаслиги керак. Айни пайтда, жазо тайинлаш вақтида, нима учун у ёки бу энгиллаштирувчи ёхуд оғирлаштирувчи ҳолатларни инobatга олмаганлигини суд асослаши талаб қилинмайди. Агар суд, ушбу ҳолатларни инobatга олиб жазо тайинласа, бу ҳол ҳукмда ўз ифодасини топиши лозим.

Жазони индивидуаллаштириш жараёнида, суд Жиноят кодекси принципларидан, хусусан, инсонпарварлик тамойиллари талабла-

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 1997 йил 2 майдаги «Суд ҳукми тўғрисида»ги 2-сонли қарори (Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2002 йил 14 июндаги 10-сонли, 2003 йил 19 декабрдаги 20-сонли ва 2006 йил 3 февралдаги 5-сонли қарорлари билан киритилган ўзгартириш ва қўшимчалар билан) // Тўплам, 1-жилд. – 91-б.

ридан келиб чиққан ҳолда иш тутиши лозим¹. Бу тамойилга мувофиқ, қаттиқ жазо чораларининг самараси нисбатан бирмунча энгил чоралар билан амалга ошмайдиган ҳолатда қўлланиши мумкин бўлади. Шу сабабли, иштирокчиликда содир этилган жиноятда, оғир ва ўта оғир жиноятни содир этишда қонунда жиноятни энгиллаштирувчи ҳолатлар назарда тутилмаган бўлса, жиноятнинг ижтимоий хавфлилик даражаси ва шахс тўғрисидаги маълумотларни инобатга олган ҳолда суд шахсга нисбатан қаттиқроқ жазо тайинлашни назарда тутиши лозим.

Шу билан бирга, иш бўйича аниқ ҳолатлар, шахс тўғрисидаги маълумотларни инобатга олган ҳолда, биринчи марта ижтимоий хавфи унча катта бўлмаган ёки унча оғир бўлмаган жиноят содир этган ва жамиятдан ажратиш талаб қилинмайдиган шахсга энгилроқ жазо тайинлаш ҳақидаги масалани муҳокама қилиш керак. Шахс жавобгар деб топилган ЖК Махсус қисми моддаси санкциясида озодликдан маҳрум қилиш билан бир қаторда энгилроқ жазо тури (альтернатив санкция) назарда тутилган ҳолларда, ҳукм чиқариш чоғида озодликдан маҳрум қилиш билан боғлиқ бўлмаган жазо тайинлаш масаласини муҳокама қилиш керак. Бундай ҳолларда озодликдан маҳрум қилиш жазоси суд ҳукмида асослантирилиши шарт².

2-§. Жазони энгиллаштирувчи ҳолатлар

Жазони энгиллаштирувчи ҳолатлар ЖК 55-моддаси 1-қисмида санаб ўтилган. Буларнинг мавжудлиги қилмиш ижтимоий хавфлилик даражасининг кам эканлигидан далолат беради ва судга энгилроқ жазо тайинлашга асос бўлади, яъни ЖК Махсус қисмининг санкциялари доирасида энгилроқ жазо тури танлаш (альтернатив санкция) ёки унинг миқдорини камайтириш (энг камигача)га асос бўлади. Жазони энгиллаштирувчи ҳолатларнинг мавжудлиги ЖК 57-моддаси ёки шартли ҳукм қилиш (ЖК 72-моддаси) тартибида энгилроқ жазо тайинлашга асос бўла олади.

Аниқ давлат мажбурлови меъёрини танлаш энгиллаштирувчи ҳолатларни ҳисобга олган ҳолда суд томонидан аниқ ҳар бир ҳолат бўйича ишнинг барча материаллари асосида белгиланади. Шунинг билан бирга ҳукмнинг тавсифий қисмида, суд нима учун аниқ бир

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 1997 йил 2 майдаги «Суд ҳукми тўғрисида»ги 2-сонли қарори (Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2002 йил 14 июндаги 10-сонли, 2003 йил 19 декабрдаги 20-сонли ва 2006 йил 3 февралдаги 5-сонли қарорлари билан киритилган ўзгартириш ва қўшимчалар билан) // Тўплам, 1-жилд. — 87-б.

² Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2006 йил 3 февралдаги «Судлар томонидан жиноят учун жазо тайинлаш амалиёти тўғрисида»ги 1-сонли қарори // Тўплам, 2-жилд. — 225-б.

турдаги хусусият ва миқдори мавжуд жазони белгилагани сабабларини кўрсатиб ўтиши керак.

Айбни бўйнига олиш тўғрисида арз қилиш, чин кўнгилдан пушаймон бўлиш ёки жиноятни очиш учун фаол ёрдам бериш (**ЖК 55-моддаси 1-қисми «а» банди**) жазони енгиллаштирувчи ҳолат сифатида таърифланади, жиноят тамом бўлгандан сўнг айбдор шахснинг фаол ва мақсадга мувофиқ ҳаракати билан ажралиб туради. Бундан ташқари, мазкур ҳолатларнинг мавжудлиги айбдор шахс жамиятга қарши ҳаракатининг ўзгарувчан эканлигини ҳамда жазо қаттиқлигининг пасайишига асос бўлиши мумкинлигидан далолат беради.

NOTA BENE !

Айбни бўйнига олиб арз қилиш — бу ўзини одил судловга топшириш ва тегишли жазога тортилиш мақсадида шахснинг содир қилган жинояти ҳақида ўз ихтиёри билан хабар беришидир.

Ҳаракатни айбни бўйнига олиш тўғрисида арз қилиш деб эътироф этиш учун тергов ва суд органлари қуйидаги белгиларни аниқлашлари керак.

Айбни бўйнига олиш тўғрисида арз қилиш жиноят тугаллангандан сўнг амалга оширилган бўлиши лозим. Айбдорнинг ҳаракатларида жиноий жазога лойиқ белгилар мавжуд бўлганидагина айбига иқрор бўлиб келиш мумкин бўлади. Шунинг учун, жиноят режалаштирилаётганлиги, уни амалга ошириш мақсади мавжудлиги тўғрисидаги хабар айбига иқрор бўлиб келиш деб қаралиши мумкин эмас — бундай ҳоллар учун жиноий жазо берилмай, жиноятни амалга оширишдан ихтиёрий қайтиш деб қаралиши лозим. Шунингдек, ана шу каби огоҳлантириш ўз вақтида амалга оширилиб, тегишли идоралар зарарли оқибатларнинг келиб чиқишининг олдини олиш учун реал имкониятга эга бўлган шароитда тайёргарлик ҳаракатлари тўғрисидаги огоҳлантиришни ҳам жиноятни содир этишдан ихтиёрий қайтиш деб қаралиши керак. Бироқ айбига иқрор бўлиб келган шахс учун бундай имконият бўлмаган ҳолларда, жиноят тўғрисида хабар бериш ўз хоҳишига кўра жиноятдан воз кечиш эмас, балки ўз айбига иқрор бўлиб келиш деб баҳоланиши керак.

Айбига иқрор бўлиб келиш шахсан амалга оширилиши ёки жиноятга оид маълумот исталган шаклда (ёзма, оғзаки равишда ёки ҳаракат орқали) етказилиши мумкин. Бунда хабар (маълумот)ни етказиш усули ва узатилиш шакли аҳамиятга эга бўлмай, телефон, телеграмма, хат, телефакс, Интернет каби имкониятлардан фойдаланиш мумкин. Ушбу ҳолда хабар бевосита унда йўлланган фактлар

ни текшириш ва жиноий иш қўзғатиш ваколатига эга бўлган идораларга йўланган бўлиши зарур. Амалдаги Жиноят-процессуал кодексига мувофиқ, суриштирув ва дастлабки тергов идоралари, прокурор ва суд ана шундай идора деб эътироф этилади (ЖПК 28, 33, 35, 38-моддалари).

Жиноят тўғрисидаги арз шахсан амалга оширилган бўлиб, айбига иқдор бўлиб келган шахснинг кимлигини қийинчиликсиз аниқлаш имконини берадиган маълумотларга эга бўлсагина айбига иқдор бўлиб келиш деб эътироф этилади. Шу сабабли, номи кўрсатилмаган (аноним) аризалар айбига иқдор бўлиб келиш деб эътироф этилиши мумкин эмас¹.

Айбни бўйнига олиш тўғрисида арз қилиш ихтиёрий бўлиши лозим.

Айбига иқдор бўлиб келишнинг ихтиёрийлиги қуйидаги ҳолларда аён бўлади:

– жиноятга оид хабар бериш ҳали тегишли идораларга содир этилган жиноят ҳақида маълум бўлиб улгурмасидан аввал амалга оширилганда (ЖПК 113-моддаси 1-қисми);

– ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларга ноқонуний тажовуз тўғрисида маълум бўлиб, бироқ уни содир этишда гумон қилинган ёки айбланган шахс (жиноят бир гуруҳ шахслар томонидан содир этилган ҳолларда – иштирокчилардан бири) ҳали аниқланмаган ҳолларда²;

– ушбу идораларга жиноят маълум бўлган бўлса, уни содир этишда гумон қилинганлар ёки айбдорлар ҳам аниқланган, бироқ айбига иқдор бўлиб келган шахс бундан беҳабар бўлса;

– жиноий жавобгарликка тортилган шахс тергов органларига маълум бўлмаган бошқа содир этган жинояти ҳақида хабар берган бўлса³;

– айбига иқдор бўлиб келишдан мақсад айбдор шахснинг тегишли идораларга содир этилган ҳодиса ҳақида ҳаққоний хабар бериш йўли билан ўзини одил суд қўлига топшириш ва лойиқ жазога тортилишдан иборатдир. Шу туфайли, янада оғирроқ жиноят учун жавобгарликдан қутулиш, шунингдек, жиноятнинг бошқа иштирокчиларини «яшириб» жиноят учун барча жавобгарликни ўз зиммасига олиш мақсадида шахснинг жиноят тўғрисида хабар еткази-

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2006 йил 3 февралдаги «Судлар томонидан жиноят учун жазо тайинлаш амалиёти тўғрисида»ги 1-сонли қарори // Тўплам, 2-жилд. – 226-б.

² Жиноят иши қўзғатилган бўлиб, содир этган шахс номаълум бўлса, шахснинг ўз ихтиёри билан мурожаати ёки хабари айбига иқдор бўлиб келиш ҳисобланади. (Ўша жойда.)

³ Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2006 йил 3 февралдаги «Судлар томонидан жиноят учун жазо тайинлаш амалиёти тўғрисида»ги 1-сонли қарори // Тўплам, 2-жилд. – 226-б.

ши айбга иқрор бўлиб келиш деб эътироф этилмайди. Шу билан бирга, шахс бир неча жиноятни содир этиб, бироқ улардан баъзилари хусусидагина бошқалари учун жавобгарликдан қутулиш мақсадида айбини бўйнига олиб келганида, иқрор бўлиш шахснинг аризасида қайд этилган жиноятларга нисбатан жазони енгиллатувчи жиҳат деб эътироф этилиб, бошқа ҳаракатларига жазо тайинлашда бу ҳисобга олинмайди (масалан, шахс ўғрилиқ ва қотилликни содир этди ва оғир жазодан қутулиш мақсадида фақат ўғрилиқ қилганига иқрор бўлиб келди. Бу каби ҳолатда айбига иқрор бўлиб келиш ўғрилиқ учун жавобгарлик белгилашда жазони енгиллаштирувчи ҳолат деб тан олинади, бироқ қасддан одам ўлдириш учун жазо тайинлашда суд томонидан эътиборга олинмайди)¹.

Шунингдек, айбига иқрор бўлиб келишнинг жазони енгиллаштиришга оид аҳамияти жиноят содир этилганидан иқрор бўлиб келгунга қадар ўтган вақтга жиноят иши қўзғатилиши, шахсни гумон қилинувчи ёки айбдор деб эътироф этилиши ҳақидаги қарор, шахсни қидириш каби омилларга боғлиқ эмас. Айбига иқрор бўлиб келиш барча ушбу ҳолларда тенг аҳамиятга эга (юқорида номи келтирилган барча шартларга риоя қилинган ҳолда), чунки у ана шу шахснинг ўзи содир этган ҳаракатга ички муносабатини англатади, унинг содир қилган ишидан афсусланганидан далолат бериб туради. Жазо мақсадига эришиш учун бундай ҳолатда енгилроқ чора қўлланилиши ҳам мумкин.

NOTA BENE !

Чин кўнгилдан пушаймон бўлиш — бу шахс томонидан содир этилган жиноятда ўз айбини тўлиқ ва очиқдан-очиқ тан олиниши, содир этган жинояти ва етказилган зарардан сидқидилдан афсусланиши, ўз хулқини қоралаш ҳамда жазони содир этилган қилмишнинг ўринли ва адолатли оқибати сифатида қабул қилишдан иборатдир.

Чин кўнгилдан пушаймон бўлиш исталган вақтда юзага келиб, жинойий иш юритишнинг исталган босқичида, бироқ ҳукм чиқарилгунга қадар амалга оширилиши мумкин. Хусусан, чин кўнгилдан пушаймон бўлиш айбига иқрор бўлиб келганда, суриштирув ишлари давомида, дастлабки тергов вақтидаги тергов ишлари ўтказишда, судланувчи сўнгги сўзини айтаётганида амалга оширилиши

¹ «Икки ёки ундан ортиқ жиноят содир этилган ҳолларда, улардан қайси бири бўйича бўйнига олиш тўғрисида арз қилинган бўлса, шулардагина жазони енгиллаштирувчи ҳолат сифатида инобатга олиниши шарт». (Ўша жойда.)

мумкин. Шу билан бирга, тергов ва суд идоралари шахс тўпланган далил-исботлар қаршисида иложсиз айбини тан олмай, балки ҳақиқатан ҳам содир этган ишидан чин юракдан пушаймон бўлаётганлигини аниқлаши шарт.

NOTA BENE !

Жиноятни очишга фаол ёрдам бериш айбдор шахс томонидан тергов идоралари ва судга кўнгилли ва ихтиёрий равишда содир этилган жиноятга оид унга маълум ахборотни хабар беришдан иборат.

Айбини бўйнига олиб келишдан фарқли равишда, мазкур жиҳат дастлабки тергов босқичида тергов ҳаракатлари вақтида ва суд тергови пайтида жиноятни содир этишда гумон қилинаётган ёки айбланаётган шахс аниқланганида рўй беради.

Жиноят фош этилишига фаол ёрдам бериш фақат тергов ва суд идораларига маълум бўлмаган маълумотни етказишдан иборат бўлмай, балки мавжуд маълумотларга аниқлик киритиш, тергов ҳаракатларини ўтказишга кўмаклашиш, далил-исбот йиғишга имкон қадар ёрдам беришдан иборат. Хусусан, фаол кўмаклашиш жиноятни содир этиш вақти, жойи ва усулини аниқлаштириш, жиноят қуролларининг яширилган жойини кўрсатиш, жиноятчининг шериклари тўғрисида маълумот бериш, мол-мулкни қидириб топиш кабиларда ифодаланиши мумкин.

Айтиб ўтиш жоизки, ЖК 55-моддаси 1-қисми «а» бандида қонунда кўрсатилган ҳолатларнинг бир хиллигига қарамадан, улар яхлит бир нарсадан иборат бўлмай, балки ўзаро боғлиқ мажмуини ташкил этиши таъкидланган. Юқорида келтириб ўтилган ҳар бир шароит — айбини бўйнига олиб келиш, чин юракдан пушаймон бўлиш, жиноятнинг очилишига фаол ёрдам бериш мустақил равишда аниқланиши керак ва бу мазкур бандда кўрсатилган бошқа шартлар мавжудлигига боғлиқ эмас. Шу билан бирга, Жиноят кодексининг 66-моддасига мувофиқ, ижтимоий хавфи катта бўлмаган ёки унча оғир бўлмаган жиноятни биринчи марта содир этган шахс, агар жиноят содир қилингандан кейин жиноят туфайли етказилган зарарни ихтиёрий равишда бартараф қилиб, айбини бўйнига олиш тўғрисида арз қилган, чин кўнгилдан пушаймон бўлган ва жиноятнинг очилишига фаол ёрдам берган бўлса, жавобгарликдан озод қилиниши масаласи судлар томонидан ҳал этилиши лозим.

Етказилган зарарни ихтиёрий равишда бартараф қилиш (ЖК 55-моддаси 1-қисми «б» банди) ҳар қандай турдаги — жисмоний, мул-

кий, маънавий¹ зарарга нисбатан ҳам амалга оширилиши мумкин. Етказилган зарар ўрнини қоплаш шахс ҳаракатларини жазони енгиллаштирадиган шарт деб топилиши учун аҳамияти бўлмаса ҳам, бироқ ушбу ҳаракатлар амалга оширилган усулга таъсир кўрсата олади.

NOTA BENE !

Зарарни қоплаш – бу айбдорнинг жиноий ҳаракатидан келиб чиққан зарарли оқибатларни камайтиришга қаратилган, ноқонуний тажовуз туфайли етказилган зарар ўрнини қоплаш ёки уни бартараф этишга қаратилган онгли ҳаракатларидир.

Зарар ўрнини қоплаш деб, зарар етказилган моддий неъматнинг қиймати тикланишига айтилади. **Етказилган зарар бартараф этилганида** эса, моддий неъмат, объектнинг ўзи ёки жиноят предмети тикланади.

Зарарни тиклашнинг муайян усули ва шакли ҳам зарарнинг турига, ҳам унинг оғирлик даражасига кўра фарқланади. Хусусан, жисмоний зарар етказилган ҳолларда, у жабрланувчини даволашга кўмаклашиш ёки тегишли даволаш ҳақини тўлаш, тана аъзоси ва тўқималарини тақдим этиш, зарур тиббий дори-дармон харид қилиш кабилар орқали қопланиши мумкин.

Етказилган мулккий зарарни бартараф қилиш унинг асл ҳолатини тиклаш (шикаст етказилган мулкни таъмирлаш) – зарарни бартараф қилишдан ҳам, шунингдек, шикастланган мулкни алмаштириш ёки уларнинг пул ёхуд бошқача шаклда ўрнини тўлдириш (масалан, мулкка тенг қийматдаги мулкни топшириш) – зарарни қоплашдан ҳам иборат бўлиши мумкин. Жиноят объекти бўлган мулк қийматини аниқлашда, унинг эгаси томонидан харид қилиниши ҳолатларидан, жиноят содир этилган вақтдаги давлат улгуржи нархидан, бозор ёки комиссия нархлардан келиб чиқиш лозим. Мулк қийматини аниқлаш имконияти бўлмаганда, у тегишли мутахассислар жалб қилиниб, эксперт хулосасига кўра белгиланади².

¹ «Маънавий зарар деганда, ахлоқий ва жисмоний азоблар (таҳқирлаш, жисмоний оғриқ, зарар етказиш ва ҳ.к.) етказишга қаратилган ноқонуний ҳаракатлар (ҳаракатсизлик) тушунилади (Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2000 йил 28 апрелдаги «Маънавий зарарни қоплаш ҳақидаги қонунларни қўллашнинг айрим масалалари тўғрисида»ги 7-сонли қарори (Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2003 йил 19 декабрдаги 20-сонли ва 2006 йил 3 февралдаги 5-сонли қарорлари билан киритилган ўзгартиш ва қўшимчалар билан).

² Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 1998 йил 11 сентябрдаги «Жиноий ҳаракатлар оқибатида етказилган моддий зарарни қоплаш масаласига доир суд амалиёти тўғрисида»ги 21-сонли қарори (Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2002 йил 14 июндаги 10-сонли ва 2006 йил 3 февралдаги 5-сонли қарори билан киритилган ўзгартириш ва қўшимчалар билан) // Тўплам, 1-жилд. – 172-б.

Маънавий зарарни енгиллаштириш, шунингдек, ўрнини қоплаш (масалан, хизмат мавқеига етказилган зарар ўрнини пул билан қоплаш) ёки уни бартараф қилиш шаклида (масалан, узр сўраш) бўлиши мумкин.

Қонун мазмун-моҳиятидан келиб чиқиб айтганда, фақат етказилган, яъни жиноят содир этилиши оқибатида **етказилган муайян зарар** бартараф қилиниши зарур, чунончи зарар ўрнини қоплаш юзага келиб улгурган оқибатларни бартараф этишга қаратилган. Агар шахс юзага келиши мумкин бўлган зарарнинг олдини олган ҳолларда унинг ҳаракатлари Жиноят кодексининг 26-моддасига мувофиқ, жиноят содир этишдан ихтиёрий қайтиш деб таърифланиши керак.

Бунда ўрни қопланган зарар ҳажми ва тўлиқлиги айбни енгиллаштирувчи ҳолат деб эътироф этилиши шартли эмас. Судлар етказилган зарарнинг тикланишига кетган сарф-харажат унинг миқдорига тўлиқ мос келишига эътибор қаратиши лозим. Тикланиш даражаси қанча кам бўлса, етказилган зарар ўрнини қоплаш ҳам шу қадар тўлиқ бўлмайди ва ихтиёрий равишда зарарни камайтиришнинг жазони енгиллаштиришга таъсири ҳам шунча кам бўлади. Бунда айбдорнинг шахси тўғрисидаги маълумотлар, унинг моддий аҳволи ҳам ҳисобга олинishi шарт.

Қонуннинг бевосита кўрсатмасига мувофиқ, етказилган зарарнинг қопланиши фақат у **ихтиёрий равишда**, яъни шахснинг онгли ички истаги ва ташаббуси билан, ташқаридан бирон-бир таъсир кўрсатмай амалга оширилган тақдирдагина жазони енгиллаштирувчи жиҳат деб эътироф этилади. Тергов ва суд идораларининг мажбурий чоралар ёрдамида етказилган зарарни қоплатиши жазони енгиллаштирувчи жиҳат сифатида эътироф этилмайди (масалан, ўғирланган мол-мулкни қўлга тушириш вақтида мусодара қилиш). Фақат муайян шароитга риоя қилган ҳолда етказилган зарарни қоплатиш ҳам жавобгарликни енгиллаштирадиган жиҳат сифатида тан олинishi мумкин эмас (ишни тўхтатиш, жабрланувчи томонидан ўз аризасини қайтиб олиши, гувоҳ ўз кўрсатмаларини ўзгартириши ва ҳоказо).

Етказилган зарар ўрнини қоплаш, одатда, ана шу зарарни етказган шахс томонидан амалга оширилиши керак. Бироқ объектив сабаблар туфайли мазкур шахс мустақил ва бевосита тарзда етказилган зарарни тиклаш имконига эга бўлмаса, зарар бошқа шахслар томонидан ҳам қопланиши мумкин. Фақат ушбу шахслар айбдорнинг илтимосига биноан ҳаракат қилишаётганини ва унинг ўзи зарар ўрнини қоплаш тўғрисида қарорга келганлигини аниқлаш керак бўлади. Шунингдек, бундай ҳолларда етказилган зарарни қоплаш уни етказган шахс маблағлари ҳисобига, фақат фавқулодда шароитда, унинг яқинлари (ота-онаси, яқин қариндошлари) мулк ҳисобига амалга оширилади.

Етказилган зарар ўрнини қоплаш ҳукм чиқарилгунига қадар исталган вақтда амалга оширилиши мумкин. Хусусан, етказилган

зарар ўрнини тиклаш бевосита жиноят содир этилганидан сўнг, шу билан бирга бир оз вақт ўтгач, жумладан, суриштирув ишлари, дастлабки тергов ва суд жараёнида амалга оширилаверади. Бу маънода қонунда бирон-бир истисно назарда тутилмаган.

Зарар ўрнини қоплаш қилмишнинг квалификациясига таъсир кўрсатмайди. Шундай қилиб, етказилган зарар ўрни қай даражада қопланганидан қатъи назар, зарар миқдори умумий, дастлабки ҳажмдан келиб чиққан ҳолда қопланади. Масалан, айбдор жуда кўп миқдорда ўзлаштириш содир этган бўлиб, зарар ўрнини қоплаш оқиба-тида етказилган зарар ҳажми жиддий камайганлиги ҳам уни баҳолашга таъсир кўрсатмайди — у ҳуқуқий жиҳатдан жуда кўп миқдорда ўзлаштириш сифатида баҳоланиши лозим.

Юзага келган оғир шахсий, оилавий шароитлар оқиба-тида ёки бошқа мушкул аҳволда жиноят содир этиш (ЖК 55-моддаси «б» банди).

Қонун мазкур рўйхатни очиқ қолдириб, бу билан инсон фаолиятининг турли-туман жиҳатларини акс эттирган ва шу туфайли уларни қонунда санаб ўтишнинг иложи бўлмаган бошқа барча шартлар жиноятни енгиллаштирувчи шароит деб эътироф этилиши кераклигини назарда тутди. Шу вақтнинг ўзида жиноят содир этишни у ёки бу шароит таъсирида жазони юмшатадиган шароитлар сирасига киритадиган бош мезон — мазкур шароитнинг ноқонуний тажовузга қўл урган шахс учун оғир бўлганлигидир. Жиноят содир этилишига сабаб бўлган шароит оғир бўлгандагина, улар жазо чорасининг енгиллаштирилишига олиб келиши мумкин.

Шароитлар уларнинг объектив мавжудлиги муайян шахснинг онгли ва иродавий фаолиятига путур етказган, жиноят содир этишдан тийиб турадиган омиллар таъсирини пасайтирган, ушбу шароитни бар-тараф этиш мақсадида жиноят содир этишга ундаган ёки айбдорнинг аҳволини енгиллаштирган ҳолларда **оғир** деб тан олиниши лозим. Бунда шуни ёдда тутиш керакки, у ёки бу шароитнинг оғирлиги мутлақ бўлмай, балки муайян шахсга боғлиқ, шу туфайли шароитларнинг оғирлиги ҳар бир ҳолда алоҳида белгиланиши шарт.

Хусусан, қуйидагилар оғир шароит сифатида эътироф этилиши мумкин:

- шахсий турмушнинг изга тушмаганлиги (масалан, қарама-қарши жинсга мансуб шахслар билан муносабатининг ёмонлиги);
- яшаш учун етарли маблағга эга бўлмаслик;
- айбдор яқинларидан бирининг оғир хасталиги;
- жабрланувчи билан ўзаро ихтилоф ёки айбдорнинг ғам-ташвиш, омадсизлик туфайли келиб чиққан руҳий изтироблари;
- турмуш шароитининг оғирлиги ва ҳ.к.

Юзага келган оғир шароитни жазони енгиллаштиришга хизмат қиладиган шароит деб эътироф этилиши учун улар қуйидаги муайян белгиларга эга бўлиши шарт:

– мазкур шароит реал, объектив равишда, жиноят содир этаётган шахснинг иродасига боғлиқ бўлмаган тарзда мавжуд бўлиши шарт. Бунда оғир шароит, одатда, тўсатдан эмас, балки давомли ривожланиш оқибатида юзага келиб, натижада айбдор шахсда тушкунлик туйғусини юзага келтиради;

– содир этилаётган ҳуқуққа хилоф тажовуз оғир шароит билан муайян сабаблар орқали боғланган бўлиб, ана шу шароит жиноят содир этилганлигининг асосий, етакчи сабаби бўлиши шарт. Мавжуд оғир шароит (етишмовчилик) содир этилган ҳаракатнинг асосий сабаби бўлиб келмас экан, у жазони энгиллаштирувчи ҳолат сифатида қаралиши мумкин эмас. Масалан, мавжуд шахсий оғир шароит юзага келиши оқибатида жуда кўп миқдорда ўғриликка қўл уриш, турмуш шароитининг оғирлиги сабаб безорилик қилиш жазони энгиллаштирувчи ҳолат сифатида баҳоланмаслиги лозим ва ҳ.к.

Шуни ҳам ёдда тутиш керакки, айбдор ўзининг ноқонуний ҳаракатлари ёки ёмон хулқи сабабли келиб чиққан оғир шароитлар таъсирида жиноятга қўл урганда ҳам бу ҳол жазони энгиллаштирувчи ҳолат сифатида хизмат қилиши мумкин эмас. Масалан, спиртли ичимликлар, наркотик моддалар ёки руҳиятга таъсир кўрсатувчи моддаларни ортиқча истеъмол қилиш, шунингдек, қимор ўйинлари ўйнаганлиги туфайли оғир моддий ёки бошқа оғир шароитга тушиб қолиш ҳам жазони энгиллаштирувчи ҳолат ҳисобланмайди.

Жиноят кодексининг **55-моддаси 1-қисми «г» бандига мувофиқ, мажбурлаш ёки моддий томондан, хизмат жиҳатидан ёхуд бошқа жиҳатдан қарамлиги сабабли жиноят содир этиш** жазони энгиллаштирадиган алоҳида шарти сифатида киритилишининг сабаби шуки, бу ушбу жиноятни содир этган шахснинг носоғлом иродаси маҳсулидир. Жиноят шу каби вазиятда танлаш имкони қолмаганлиги сабабли мажбуран қўл урилган, сўнгги ташланган қадамдир. Шундай қилиб, ноқонуний тажовуз бундай ҳолларда жиноят субъектининг жамиятга қарши фикрлашини ифодаламайди ва бу ўз навбатида унинг жамият учун хавфи у қадар катта эмаслигидан далолат бериб, жазони мувофиқ равишда энгиллатишни талаб этади.

Мажбурлаш кўриб чиқиладиган модда мазмунида жисмоний ёки руҳий бўлиши мумкин.

NOTA BENE !

Жисмоний мажбурлаш бошқа шахсга зўрлик ишлатиш йўси-нидаги жисмоний чораларни қўллаш орқали, яъни шахсни бўйсундириш ёки хатти-ҳаракат эркинлигини чеклаш мақсадида унинг иродасига зид равишда содир этиладиган таъсир кўрсатишда ифодаланади.

Жисмоний мажбурлашдаги зўрлик ишлатиш хусусиятидаги чоралар турли даражадаги тан жароҳати етказишда, турли хил кучли таъсир қилувчи ва гиёҳвандлик воситаларини қўллашда, озодлигини чеклаш ва ҳ.к.да ифодаланиши мумкин – мазкур чораларнинг муайян хусусияти жиноий қилмишни квалификация қилиш учун аҳамиятга эга эмас.

NOTA BENE !

Руҳий мажбурлаш бошқа шахсларга, мажбур қилинаётган шахс ёхуд унинг яқинлари ҳаётига, соғлиғига, мулкига ёки уларнинг бошқа ҳуқуқ ва қонун билан қўриқланадиган манфаатларига зарар етказиш таҳдидида, шунингдек, унинг онгига бевосита таъсир қилишда (турли психотроп воситаларни қўллаш, гипноз ва ҳ.к.) намоён бўладиган руҳий зўрлик чораларини қўллаб, таъсир кўрсатишда ифодаланади.

Шуни таъкидлаб ўтиш лозимки, жисмоний ва руҳий мажбурлашнинг зарур белгиси, бу шу жиноятнинг мажбурланаётган шахс иродасига қарши қилинишидир. Бундай бўлмаса мажбурлаш бўлмайди (масалан, дўкон қоровули жиноят иштирокчиси бўла туриб, унга жиноятга дахлдорлиги ҳақида гумон тушмаслиги учун ўзини бойлашни сўрайди). Ушбу ҳолатда мажбурлов сифатида шахснинг иродасига қарши фақат ноқонуний чоралар қўлланилишини тан олиш шарт. Мумкин бўлган ва қатор вазиятларда қонун билан талаб қилинадиган чораларни қўллаш мажбурлов сифатида қаралиши мумкин эмас (масалан, қамоққа олиш, ноқонуний ҳаракатлар устидан шикоят қилиш билан қўрқитиш ва бошқалар). Бундай вазиятларда сохта мажбурланаётган шахс томонидан учинчи шахсларнинг ҳуқуқ ва манфаатларига зарар етказган қилмиши зарур шартлар мавжудлигида, қасддан ёки эҳтиётсизлик билан содир этилган жиноят деб квалификация қилиниши шарт.

Шахснинг иродасини синдириш, бўйсундириш, унинг ҳаракат эркинлигини чеклаш учун қўлланган жисмоний ёки руҳий мажбурловнинг муайян усуллари жазо белгилашда аҳамиятга эга бўлмайди. Хусусан, мажбурлов шахсан ёки учинчи шахслар орқали (масалан, атайин ёлланган одамлар орқали тан жароҳати етказиш) амалга оширилиши, руҳий мажбурловда унинг ташқи ифодаланиши турли шакл олиши (оғзаки, ёзма, имо-ишора ёрдамида) ва ҳ.к.

Моддий қарамлик деганда, жабрланувчининг айбдордан қонун билан белгиланган моддий ёрдам (пул, озиқ-овқатлар, кийим-кечаклар ва ҳ.к.) олиб келганлигини ёки унинг бевосита қарамоғида

бўлганлиги ҳолатлари тушунилиши лозим¹. Бу, одатда, ишсиз одамнинг ишли одамга, болаларнинг ота-онасига, ишламайдиган ота-онанинг моддий даромади бор болаларига қарамлигидир. Шу билан бирга моддий қарамликни айбдорнинг ноқонуний ёки ахлоқсиз фаолияти (масалан, спиртли ичимликларни, наркотик ёки психотроп моддаларни ортиқча истеъмол қилиш) билан боғлиқ бўлган ҳолларда жазони енгиллаштирувчи ҳолат деб тан олинishi мумкин эмас.

Хизмат жиҳатидан айбдорга қарамлик шахснинг хизматга кўра бўйсунishi билан боғлиқ бўлади, шунингдек, бевосита келиб чиқмайдиган, лекин унинг меҳнати ёки ўқуви устидан назорат қилиш вазифалари билан боғлиқ бўлиши мумкин. Хусусан, хизмат бўйича қарамлик хизматчи ва бошлиқ, текширувчи ва текширилаётган шахс ўртасида мавжуд. Шу билан бирга жиноятга қўл ураётган шахс билан хизмат муносабатларида бўлмаган бошлиқнинг рафиқаси, яқин дўстлар ўртасидаги муносабатлар хизмат фаолиятига таъсир кўрсата олмайди (масалан, қўл остидагилар ёки хизматдошлар).

Бошқа турдаги қарамлик деганда, шахс ҳодисалар ривожинати-жасида ўзини бошқа бировга қарздор деб ҳисоблайдиган моддий томондан ёки хизмат тақозоси бўйича боғлиқ вазиятлардан фарқли ҳар қандай вазиятга айтилади. Бу каби қарамлик қариндошлик, оғайничилик ва ишқий муносабатлар ҳамда диний ёки бошқа туйғулар асосида пайдо бўлади.

Қонунда бир шахснинг иккинчи шахсга тобелиги деб эътироф этилиши мумкин бўлган асосларнинг тўлиқ рўйхати келтирилмаган. Ушбу ҳолатда масалани узил-кесил ҳал қилиш судлар зиммасига юклатилган. Бунда жиноят қайси асосларга кўра қарамлик туфайли содир этилганлиги ҳукмда кўрсатиб ўтилиши керак.

Шуни ҳам назарда тутиш керакки, қарамликнинг жазони енгиллаштирувчи ҳолат деб тан олинishi учун суд жиноят содир этишда айбдор бўлган тобе (масалан, тирикчилик учун маблағ бермаслик, лавозимини пасайтириш, дўстона алоқаларини узиш ва ҳ.к.) шахс томонидан салбий оқибатлар етказиши ҳақида очиқ ёки яширин таҳдид билан боғлиқлигини аниқлаши керак. Акс ҳолда, бундай таҳдид мавжуд бўлмаган ёки у айбдор томондан ўйлаб топилган бўлса, тобелик жазони енгиллаштирувчи ҳолат деб эътироф этилмаслиги шарт.

Қарамликнинг бирор турига оид мажбурловни жазони енгиллаштирадиган ҳолат деб эътироф этиш учун, судлар уларнинг айбдор шахс хулқига таъсири даражаси ва имкониятига алоҳида эъти-

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 1998 йил 11 сентябрдаги «Ўзини ўзи ўлдириш даражасига етказиш жиноят ишлари бўйича суд амалиёти тўғрисида»ги 20-сонли қарори // Тўплам, 1-жилд. — 167-б.

бор қаратиб, бунда мавжуд бўлмаган мажбуурлов ёки боғлиқликни (тобеликни) ўзига хос хусусиятлари билан биргаликда қараб чиқиб, ҳар бир ҳолат аниқ белгиланиши керак. Масалан, жазони енгиллаштирувчи ҳолат сифатида пул мукофотидан маҳрум бўлишдан қўрқиб жуда кўп миқдорда ўғрилиқ қилиш, енгил жароҳатлар олишдан қўрқиб ўлдириш ҳолатлари ҳисобланиши мумкин эмас. Айни пайтда шуни назарда тутиш керакки, айбдорнинг иродасига қарамлиги ёки мажбуурловнинг таъсир даражаси шахснинг индивидуал хусусиятлари томонидан аниқланади ва шунинг учун судлар томонидан ҳар бир ҳолатда таъкидланиши шарт.

Шахснинг қилмишларига ЖК 55-моддаси 1-қисми «г» банди бўйича баҳо беришда суд мажбуурловга жиддий эътибор бериши шарт. Шу билан бирга, шуни ҳам ёдда тутиш керакки, мажбуурлов шахс ҳаракатлари йўналишини танлаш имкони бўлган ҳолдагина жазони енгиллаштирувчи шароит деб эътироф этадиган ҳолада асосида иш кўрилиши зарур. Мажбуурлаш туфайли шахс ўз ҳаракатларини бошқариш имконидан маҳрум этилган ўзга ҳолларда эса, **ЖК 38-моддаси 5-қисмига** асосан, жавобгарликка тортилмайди (бундай ҳолларда қилмиш ўта жиддий зарурат сифатида тан олинади).

Шуни ҳам унутмаслик керакки, ушбу тоифа ишларни кўриб чиқа туриб, суд мажбуурловга йўл кўйилган ёки тобеликдан бошқа шахсни жиноят содир этиш учун фойдаланган шахсларнинг жавобгарлик меъёрини аниқлашга алоҳида эътибор бериши шарт. Хусусан, мазкур шахслар муайян жиноятда ижтимоий хавфлилик даражаси бажарувчига нисбатан жиддийроқ ва муҳимроқ бўлиб чиқиши мумкин бўлиб, улар бу ҳолда жиноятга ундаган шахс сифатида эътироф этилиши мумкин. Шу сабабли, муайян жазо чорасини тайинлашда суд иштирокчилар фаолиятининг сабаблари, улар айбининг даражаси ва шахсий хусусиятларини ҳисобга олиши керак.

ЖК 55-моддаси 1-қисми «д» бандига кўра **жабрланувчининг зўрлик ишлатиши, оғир ҳақорати ёки бошқача ғайриқонуний ҳаракатлари туфайли вужудга келган кучли руҳий ҳаяжонланиш** ҳолатида жиноят содир этиши алоҳида енгиллаштирувчи ҳолат сифатида назарда тутилган.

Кучли руҳий ҳаяжонланиш ҳолатида одамнинг онги қисқаради, у вазиятга тўғри баҳо бериш, ўз қилмишларини назорат қилиш ва бошқариш имкониятларидан маҳрум бўлади. Бошқача қилиб айтганда, содир этиладиган жиноятлар тўлалигича инсон онгли бошқарувида бўлмай, бу қилмиш ҳуқуқий жиҳатдан баҳоланиши ЖКда ҳисобга олинади.

Аффе́кт ҳолатининг икки – физиологик ва паталогик турлари мавжуд бўлиб, уларнинг ҳар бири қонунда турлича талқин қилинади. Хусусан паталогик аффе́кт ҳолатида онг хираллашиб, шахснинг

ўз ҳаракатларини бошқариш имкони йўқолади¹. Шахс бундай ҳолларда ақли норасо деб эътироф этилиб, жиний жазога тортилиши истисно этилади.

Шахсни жиний жавобгарликка тортишда кўриб чиқиладиган моддани қўллаш учун фақат физиологик аффект аҳамиятга эга бўлиши мумкин.

NOTA BENE !

Физиологик аффект — бу қисқа муддатли, лекин жўшқин кечаётган эмоционал реакция ва шу вақтнинг ўзида бу жуда кучли, қизғин кечинма: қаҳрга айланаётган ғазаб, даҳшатлашиб бораётган кўрқув, умидсизликка етадиган ғам чекиш оқибатида айбдор ўз ҳаракатларини назорат қилиш ва бошқариш имкониятини йўқотади.

Физиологик аффект руҳиятга катта таъсир кўрсатса ҳам, бироқ инсонни ўз хатти-ҳаракатини англаш, унинг учун жавоб бериш имкониятидан маҳрум қилмайди². Шунинг назарда тутиш керакки, аффект ҳолатини ва унинг турини аниқлаш мақсадида, суд-психиатрия экспертизасини ўтказиш талаб этилади.

Кучли руҳий ҳаяжонланиш ҳолати ЖК 55-моддаси 1-қисми «д» бандида кўрсатиб ўтилган қўйидаги шартларга риоя қилингандагина жазони енгиллаштирувчи ҳолат сифатида қабул қилиниши мумкин:

— аффект ҳолати куч ишлатиш, оғир ҳақорат ёки бошқа ноқонуний ҳаракатлар туфайли келиб чиққан бўлиши керак;

— кучли руҳий ҳаяжон ҳолати, жисмоний қилмиш бундай ҳолатни келтириб чиқарган шахсга қарши содир этилган бўлсагина, жазони енгиллаштирувчи ҳолат деб эътироф этилади.

Шуни ҳам ёдда тутиш керакки, қонун кучли руҳий ҳаяжонланиш ҳолатида жиноят содир этилишини, жиноят фақат ҳаракатлари ана шу ҳолатни келтириб чиқарган шахсга қарши содир этилгандагина енгиллаштирувчи ҳолат деб эътироф этиши мумкин. Шу сабабли, бундай ҳолга алоқаси бўлмаган шахсга нисбатан жиноят содир этилганлиги енгиллаштирувчи ҳолат деб кўрсатиб ўтилишига йўл қўйиш мумкин эмас.

Зарурий мудофаанинг, охириги заруратнинг асосли чегарасидан четга чиқиб жиноят содир этиш, ижтимоий хавфли қилмишни содир этган шахсни ушлашда, касб ёки хўжалик фаолиятига боғлиқ бўлган асос-

¹ Большой юридический словарь/ Под ред. А.Я.Сухарева, В.Е.Крутских. — М.: ИНФРА-М. 2000. — 41-б.

² Ўша жойда.

ли таваккалчиликда зарар етказиш (ЖК 55-моддаси «е» банди). Бундай вазиятларда шахснинг қилмиши кўпроқ ижтимоий фойдали мақсадларни кўзлайди ва бу қилмиш ўзининг ижтимоий хавфлик даражасини кўп миқдорда йўқотади. Шунинг учун бундай вазиятлар жазони енгиллаштирувчи ҳолат дейилади. Бироқ ижтимоий хавфли қилмишнинг қисман хавф туғдириши туфайли уни содир этган шахсга енгил бўлса ҳам, жазо тайинланади.

ЖК 55-моддаси 1-қисми «е» бандида кўрсатиб ўтилган қилмишнинг жиноийлигини истисно қилувчи ҳар бир ҳолатга шахснинг хулқ-атвори жиноий эмаслиги тўғрисида хулоса чиқариш мумкин бўлган шароитлар йиғиндиси тегишли. Хусусан, зарурий мудофаа тажовуз шартларидан (тажовузнинг ҳуқуққа хилофлиги, мавжудлиги ва ҳақиқийлиги) ва ҳимоя шартларидан (зарарни айнан тажовузчига етказиш, ўз вақтидалиги ва бошқалар) иборат бўлиб, улар йиғиндиси зарурий мудофаа вазиятини қилмишнинг жиноятлигини истисно қиладиган ҳолатлар қаторига қўшишга имконият беради. Бу шартларнинг бир-бирига яққол мос келмаслиги эса, бошқача қилиб айтганда тажовузнинг хусусияти ҳимоянинг хусусиятига мос келмаслиги зарурий мудофаа чегарасидан четга чиқиш ва шахснинг хулқи жиноий эканлиги ҳақида далолат беради. Бироқ жазо тайинлашда суд, айбдор зарурий мудофаа ёки ЖК 55-моддаси «е» бандида кўрсатиб ўтилган ҳолатларда бўлганлигини инобатга олиши шарт.

ЖК 55-моддаси 1-қисми «е» бандини қўллашда унда санаб ўтилган ҳолатлар рўйхати тугалланган ва кенгайтириб шарҳланиши мумкин эмаслигини эътиборга олиш лозим. Шу туфайли мазкур бандга мувофиқ, буйруқни ёки бошқа мажбуриятни бажарганлиги ёки қилмишнинг кам аҳамиятли эканлиги сабабли жазони енгиллаштиришга йўл қўйилиши мумкин эмас. Шу билан бир вақтнинг ўзида, тегишли шароитнинг мавжудлиги буйруқни ёки бошқа мажбуриятни амалга ошириш ЖК 55-моддаси 1-қисми «г» бандига мувофиқ, хизмат тақозоси билан ёки бошқача шароит таъсирида содир этилган деб тан олиниши жазони енгиллаштиришга олиб келиши мумкин. Қилмишнинг кам аҳамиятлилиги эса ЖК 55-моддаси 2-қисми қойдаларига биноан, жазони енгиллаштирадиган мустақил ҳолат сифатида (масалан, кичик ҳажмда ўғрилиқ содир этилган ҳолатда ва бошқалар) ҳисобга олиниши керак.

Вояга етмаганлар томонидан жиноят содир этилиши жазони енгиллаштирувчи ҳолатлар сафига қўйилишини бир қатор сабаблар билан, жумладан, жиноят тўғрисидаги қонун ҳужжатларининг инсонпарварлик принципига асосланганлиги билан изоҳлаш мумкин (**ЖК 55-моддаси 1-қисми «ж» банди**).

Вояга етмаганларнинг шахси, уларнинг дунёқараши ҳали тўлиқ шаклланиб бўлмаганлиги билан ажралиб туради. У ўзи содир этган жиноятнинг моҳиятини кўп ҳолларда тўлиқ англаб етмайди. Бундан

ташқари, ёшга боғлиқ бўлган қизиққонлик, ўзини тута олмаслик каби бошқа хусусиятлар туфайли ўспирин жиноятга катта ёшли инсонга нисбатан тезроқ қўл уриши мумкин. Шу билан бирга, вояга етмаганларга нисбатан жазо мақсадларига давлат томонидан қўлланадиган қаттиқ мажбурулов чораларни қўлламай туриб ҳам эришиш мумкин. Шунинг учун тегишли шароитда вояга етмаган жиноятчи-га, худди ана шундай жиноятга қўл урган катта ёшли шахсга нисбатан энгилроқ жазо тайинланиши керак.

Жиноятни содир этишда айбдор деб топилган шахснинг вояга етмаганлиги туфайли жазони қай даражада энгиллаштириш унинг ёшига боғлиқ равишда ҳал этилиши шарт. Хусусан, вояга етмаган жиноятчининг ёши қанчалик кичик бўлса, унга нисбатан шунчалик энгилроқ жазо тайинланиши шарт. Бунда ҳукмда шахснинг вояга етмаганлиги фактининг ўзи эмас, балки унинг аниқ ёши (масалан, 14 ёш 2 ой, 16 ёш 2 ой ва ҳ.к.) кўрсатилиши муҳимдир.

Айни пайтда ушбу ҳолат суд томонидан ҳамма вақт қилмишнинг оғир-енгиллигидан қатъи назар ҳисобга олиб борилиши шарт. Қонунда бунга нисбатан ҳеч қандай чекловлар белгиланмаган.

Ҳомиладор аёлнинг жиноят содир этиши (ЖК 55-моддаси 1-қисми «з» банди). Бундай ҳолатда жиноятни содир этиш жазони энгиллаштирувчи ҳолат деб ҳисобланишининг сабаблари — ҳомиладорлик даврида аёл организмда юз берадиган физиологик ўзгаришлар унинг руҳиятига жиддий таъсир кўрсатишидир. Ҳомиладорлик даврида аёлларда кўпинча жиззакилик, кайфиятининг кескин ўзгариб туриши, тез жаҳл чиқиши каби ҳолатлар кузатилиб, уларнинг ҳаракатлари руҳияти нормал ҳолатдаги инсонлардан фарқланиши мумкин. Унча жиддий бўлмаган сабаб ҳам ҳомиладор аёлнинг руҳий мувозанатини бузиб, унинг ноқонуний қилмишига, шу жумладан, жиноятга қўл уришига етаклаши мумкин.

Жазони энгиллаштирувчи ҳолат деб тан олинishi учун аёл жиноятни содир этиш вақтида ҳомиладор бўлиши алоҳида аҳамиятга эгадир. Жиноят содир этилган вақтга қадар бўлган ҳомиладорлик мазкур бандда қайд этилган шароит сифатида ҳисобга олинishi мумкин эмас. Шу билан бирга, аёлнинг ҳомиладорлиги шахсга оид маълумотларни ҳисобга олишда суд томонидан қайд этилиши шарт.

Ҳомиладорликнинг жазони энгиллаштирувчи ҳолат деб эътироф этилиши учун аёлнинг ўша вақтдаги ва содир этилган жиноят ўртасидаги сабабий боғланиш аҳамиятга эга эмаслигини назарда тутиш керак. Бунда фақат аёл ҳомиладор ҳолида ноқонуний тажовузга йўл қўйилганлигини аниқлаш керак бўлади, холос.

Шу вақтнинг ўзида мазкур шароит муайян жазо чегарасини қай даражада энгиллаштириши лозимлигини аниқлаш мақсадида қуйидаги маълумотлар ҳисобга олинishi шарт: ҳомиладорлик даври (яъни,

нечанчи ойи), ҳомиладорлик биринчисими ёки йўқми, айбдор аёлнинг турмуш тарзи, унинг болалари тўғрисида қайғуриши ва ҳ.к.

Жабрланувчининг гайриқонуний ёки ахлоққа зид хулқ-атвори таъсири остида жиноят содир этиши (ЖК 55-моддаси 1-қисми «и» банди).

ЖК 55-моддасининг мазмунида ахлоққа зид ҳаракатлар сифатида қўполлиги ва юзсизлиги билан ажралиб турган одамларнинг жамиятда ўзини тутишнинг умумий қабул қилинган қоидаларини атайлаб бузишдан иборат бўлган хулқ-атвори тушунилади.

Хуқуққа хилоф хулқ-атвор тушунчаси нафақат жиноят ҳуқуқи, балки ҳуқуқнинг бошқа: фуқаролик, меҳнат, оила, маъмурий ва бошқа жабҳаларига ҳам оид бўлиши мумкин бўлган қонунчилик меъёрларининг бузилишларини ҳам қамраб олади. Жабрланувчи томонидан бузилаётган қонунчилик меъёрларининг бирор-бир жабҳага тегишлилиги, бу каби хулқни ноқонуний деб баҳо беришда аҳамиятга эга эмас. Шу билан бирга, шарҳланаётган шароитнинг жазони енгиллаштиришга таъсир даражасини аниқлашда, суд жабрланувчи томонидан ҳуқуқнинг қайси соҳасига оид меъёрлари бузилганлигини ҳисобга олиб, бунда жиноий ва маъмурий ҳуқуқ талабларига риоя қилмаслиги, бу шахснинг жамият учун муайян хавф туғдиришидан, демак содир этилган жиноятнинг камроқ ижтимоий хавфга эгаллиги ва шунга мувофиқ равишда жазони енгиллаштириш заруратидан далолат беради. Жиноят ҳуқуқи меъёрларини бузган жабрланувчи таъсиридан жиноят содир этган айбдор билан жабрланувчининг фуқаролик ҳуқуқ меъёрларига риоя қилмаганлиги туфайли келиб чиққан ва қонуний тажовуз учун айбланаётган шахсга жазо бир хил бўлиши мумкин эмас.

Жабрланувчининг ҳуқуққа хилоф ёки ахлоққа зид хулқи жазони енгиллаштирадиган шароит деб фақат у атайин амалга оширган тақдирдагина эътироф этилиши мумкин. Жиноят жабрланувчи томонидан ҳуқуқ ва ахлоқ меъёрларини тасодифан ёки онгсиз равишда бузиши оқибатида содир этилган бўлса, у ҳолда мазкур шароит жазони енгиллаштира олмайди. Шу вақтнинг ўзида суд ЖК 55-моддаси «д» бандида кўрсатилган шароит белгилари мавжудлиги ёки мавжуд эмаслиги масаласини ҳал этиши лозим.

Эслатиш лозимки жабрланувчининг ноқонуний хулқи қонун моҳиятига кўра жиноят содир этишига асосий сабаб бўлиши лозим: қонунда кўрсатилишича, у ана шундай хулқ таъсирида амалга оширилади. Шу билан бирга, жиноят содир этилиши мотивлари турли хил: ўч олиш, кўрқув, нафрат ва ҳ.к. бўлиб, таҳлил қилинаётган ҳолатни жазони енгиллаштирувчи сифатида тан олишга таъсир қилмайди, аммо суд томонидан муайян жазо чорасини белгилашда ҳисобга олиниши лозим.

Кўриб чиқиладиган ҳолат жиноят бевосита жабрланувчининг ноқонуний ёки ахлоқсиз хулқ-атвори (қилмиши)дан сўнг содир этилган бўлиши, шунингдек, бу қилмишга қаратилганлигига эътибор берилмайди (у ҳам жиноятда айбланувчи шахсга, унинг яқинлари ёки у учун бегона шахсларга қаратилган бўлиши мумкин). Бироқ ушбу кўрсатилиб ўтилган ҳолатлар суд томонидан шарҳланаётган шароит қай даражада жазони енгиллаштиришга таъсир кўрсатишини аниқлашда ҳисобга олиниши керак. Бунда суд, мазкур шароитни айбдор шахсга оид маълумотлар билан биргаликда ҳар бир шахс бу каби хулқни эмоционал нуқтаи назардан ўзгача қабул қилишини ҳисобга олган ҳолда ҳал этади.

Қонун кўрсатмасига мувофиқ, ғайриқонуний ёки ахлоққа зид хулқ-атвори таъсири остида жиноят содир этган шахснинг ҳаракатлари ҳуқуққа хилоф ёки ахлоққа зид хатти-ҳаракатларни содир этган шахсга қаратилгандагина жазони енгиллаштирувчи ҳолат сифатида эътироф этилади.

Агар жиноят бошқа шахсларга нисбатан амалга оширилган бўлса, у ҳолда қонуннинг мазмун-моҳиятига кўра кўриб чиқиладиган шароитни жазони енгиллаштирувчи ҳолат сифатида қўлланишини ноўрин деб эътироф этиш лозим. Ўзбекистон Республикасининг Олий суди Пленуми қарорига кўра қонун (ЖК 55-моддаси) жазони енгиллаштирувчи ҳолатлар доирасини чекламайди. Шу сабабли жазо тайинлаш пайтида ушбу моддада кўрсатилмаган бошқа ҳолатлар ҳам жазони енгиллаштирувчи ҳолат сифатида ҳисобга олиниши мумкин (масалан, ижтимоий хавфлилиги катта бўлмаган жиноятнинг биринчи марта содир этилиши, судланувчининг ёш боласи борлиги, жиноятнинг бировга раҳмдиллик кўрсатилиши сабабли содир этилиши, айбдор томонидан бевосита жиноят содир этилганидан сўнг жабрланувчига тиббий ёки бошқа тарзда ёрдам кўрсатилиши ва ҳ.к.)¹.

ЖК 55-моддаси 3-қисми жиноят таркибининг зарурий белгиси сифатида назарда тутилган бўлса, ЖК 55-моддасида кўрсатиб ўтилган бўлишига қарамай, жазони енгиллаштирувчи ҳолат сифатида инобатга олиниши мумкин эмас, деган қонун даражасида мустаҳкамлайди. Жиноят таркиби белгиларининг мавжудлиги билан улар қонун чиқарувчи томонидан жазони енгиллаштирувчи ҳолат сифатида ҳисобга олиниб, ЖК Махсус қисмининг тегишли моддаси санкциясининг у қадар қатъий кўриниш олмаганлигида намоён бўлган (масалан, ЖК 98-, 101-, 106-моддалари шу билан бирга қонун чиқарувчи томонидан ЖК 55-моддасининг 1-қисмида жино-

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2006 йил 3 февралдаги «Судлар томонидан жиноят учун жазо тайинлаш амалиёти тўғрисида»ги 1-сонли қарори // Тўплам, 2-жилд. — 226-б.

ят таркиби белгиси сифатида кўрсатилган у ёки бу шароитларнинг эътироф этилиши судга муайян ишни кўриб чиқишда жазони енгиллаштирадиган бошқа ҳолатларни кўриб чиқишни ҳисобга олишга ҳалал бермайди).

3-§. Жазони оғирлаштирувчи ҳолатлар

ЖК 56-моддаси 1-қисмида кўрсатилган жазони оғирлаштирувчи ҳолатлар содир этилган жиноят ва айбдорнинг ижтимоий хавфлилиги юқорилигидан далолат беради. Бу ҳолатлар мавжуд бўлса, суд бу ҳолатлар бўлмаганлигига нисбатан оғирроқ жазони бериши шарт. Шу билан бирга қилмишда икки ёки ундан ортиқ оғирлаштирувчи ҳолатлар мавжуд бўлса, суд қилмиш квалификация қилинган модда санкциясининг энг кўпига тенг ёки унга яқин бўлган жазони ва кўшимча жазони тайинлаши мумкин. Шу билан бирга бу ҳолатларнинг хусусиятига ҳамда бу ҳолатларнинг бир-иккитаси борлигига қарамадан суд ЖК Махсус қисми моддасининг санкциясида назарда тутилган жазонинг чегарасидан чиқмаслиги керак.

Шундай қилиб, жазони оғирлаштирувчи ҳолатлар ЖК 55-моддаси қоидалари билан биргаликда ҳисобга олиниши судга муайян ишни кўриб чиқишда қўлланаётган жазони индивидуаллаштиришни бирмунча кетма-кетлик билан ва тизимли равишда амалга ошириш имконини беради.

Ҳомиладорлиги айбдорга аён бўлган аёлга нисбатан жиноят содир этишнинг ижтимоий хавфлилиқ даражаси, қилмиш бевосита қаратилган шахснинг ҳуқуқ ва манфаатларигагина зарар етказиш хавфини туғдириш билан эмас, балки айни вақтда ҳомиланинг нормал ривожланишига, ҳаёти ва соғлиғига ҳам хавф туғдириши билан белгиланади.

Шарҳланаётган оғирлаштирувчи ҳолат мавжудлигини аниқлаш учун суд томонидан айбдор аёлнинг ҳомиладорлигини аввалдан билган бўлиши лозимлиги аниқланиши керак. ЖК Махсус қисмининг 8-бўлимига биноан аёнлик — бу қонунда кўрсатилган ҳолатлар ва хатти-ҳаракатга, шахснинг билганлигидан далолат берувчи муносабати билан шартланади. Аёлнинг ҳомиладорлиги айбдорга аён бўлганлиги ҳақида ташқи белгилар, шу билан бирга айбдор томонидан жиноятни содир этишдан аввал ёки уни амалга ошириш вақтида олинган бошқа маълумотлар гувоҳлик бериши мумкин. Жабрланувчининг ҳомиладорлиги ҳақидаги тахмин ҳам аёлнинг мазкур ҳолати айбдорга аён деб қаралиши лозим. Шу билан бирга, ушбу тахмин хато бўлиб чиққан ҳолда (жабрланувчи амалда ҳомиладор бўлиб чиқмаса), шарҳланаётган ҳолат мавжудлигини қайд этишга йўл қўйилмайди. Шунингдек, айбдор жабрланувчи ҳомиладорлик ҳола-

тида эмас, деб фараз қилган ҳолларда олдиндан аёнлик белгилари мавжуд бўлмайди¹.

Ҳомиладорлик муддати, шунингдек, ҳомиладор аёл ўлдирилиши натижасида унинг ҳомиласи нобуд бўлган-бўлмаганлиги жиноятни квалификация қилиш учун аҳамиятга эга эмас². Бироқ унинг мазкур ҳолат оғирроқ жазога олиб келадиган даражасини суд «аввалдан аён бўлганлик даражасидан» келиб чиқиб белгилаши лозим, яъни жабрланувчининг ҳомиладорлиги айбдор учун қанча аниқ ва яққол бўлса, белгиланадиган жазо шу қадар оғирроқ бўлиши шарт. Бу ҳолда мазкур шароит учун жиноят содир этилиши натижасида бирор-бир оқибатлар келиб чиққан бўлиши муҳим эмас (масалан, муддатидан аввал туғиш, гўдакнинг нобуд бўлиши, жабрланувчининг заҳарланиши ва ҳ.к.). Улар ундан ташқарида бўлиб, жазони оғирлаштирадиган мустақил жиҳат тегишли шароит мавжуд бўлганида оғир оқибатларнинг келиб чиқиши сифатида ҳисобга олинishi шарт.

Ёш бола, қария ёки ожиз аҳволдаги шахсга нисбатан жиноят содир этиш (ЖК 56-моддаси «б» банди) жиноятни содир этишни осонлаштиради, айбдорнинг маънавий жиҳатдан тубанлиги, унинг жамият учун жиддий хавф туғдиришидан гувоҳлик беради. Буларнинг бари ушбу ҳолатни айбдорга жазо тайинлашда оғирлаштирувчи ҳолат сифатида ҳисобга олиш заруратини тақозо этади.

Ёш болалар деб, 14 ёшгача бўлган болалар ва ўсмирларни ҳисоблаш лозим. Айни вақтда шуни эътиборга олиш лозимки, шахс туғилган кун ўтганидан сўнг, яъни эртаси куннинг ноль соатидан бошлаб 14 ёшга тўлган деб ҳисобланиши керак³.

Қариялар деганда, 55 ёшга тўлган аёл ёки 60 ёшга тўлган эркак тушунилади⁴.

Ожиз аҳволдаги шахслар деганда, ёши катталиги, касаллиги, жисмоний камчилиги ва бошқа омиллар туфайли жиноятчига қаршилик кўрсата олмайдиган кишиларни тушуниш керак⁵.

Ожизлик жабрланувчининг жисмоний ёки руҳий носоғломлиги туфайли жиноятчига қаршилик кўрсата олмаслигида ўз ҳуқуқлари,

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2004 йил 24 сентябрдаги «Қасддан одам ўлдиришга оид ишлар бўйича суд амалиёти тўғрисида»ги 13-сонли қарори // Тўплам, 2-жилд. — 194-б.

² Ўша жойда.

³ Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2000 йил 15 сентябрдаги «Вояга етмаганларнинг жиноятлари ҳақида ишлар бўйича суд амалиёти тўғрисида»ги 21-сонли қарори // Тўплам, 2-жилд. — 23-б. (Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2002 йил 14 июндаги 10-сонли ва 2006 йил 3 февралдаги 5-сонли қарорлари билан киритилган ўзгартириш ва қўшимчалар билан).

⁴ Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2002 й. 14 июндаги «Безориликка оид ишлар бўйича суд амалиёти ҳақида»ги 9-сонли қарори // Тўплам, 2-жилд. — 110-жилд.

⁵ Ўша жойда.

манфаатлари ва қадр-қимматини ҳимоя қила олмаслигида, шунингдек, қутилаётган хавфдан сақлана олмаслигида намоён бўлади.

Ожизлик турли объектив ва субъектив сабаблар, шу жумладан, сурункали касаллик, ҳушдан кетиш, уйқу кабилар туфайли келиб чиқиши мумкин. «Жабрланувчининг алкоголь ичимлик, гиёҳванд ёки психотроп модда таъсирида атрофдаги вазиятни англай олмай-диган даражада мастлиги, унинг ожиз аҳволда бўлган деб тан олиншига асос бўлиши мумкин. Бунда жабрланувчини ким бу аҳволга солганлиги аҳамиятга эга эмас»¹.

Ушбу бандни қўллаш учун айбдор шахс жабрланувчининг ёш болалиги, қариялиги, ногиронлиги ёки ожиз аҳволда эканлигини англаб етган бўлиши талаб этилади. Акс ҳолда кўриб чиқиладиган жиҳатнинг қайд этилишига йўл қўйилмайди.

Хизмат вазифаси ёки фуқаролик бурчини бажарганлиги муносабати билан шахсга ёки унинг яқин қариндошларига нисбатан жиноят содир этиш (ЖК 56-моддаси 1-қисми «в» банди) жиддий ижтимоий хавф туғдиради, чунки у давлат идоралари, корхоналар, мулкчиликнинг турли шаклидаги муассасалар ва ташкилотларнинг нормал иш фаолиятига тўсқинлик қилади. Айнан ана шу сабаблар туфайли мазкур шароит қонунда жазони оғирлаштирадиган ҳолат деб эътироф этилади.

«Хизмат бурчини бажариш деганда, шахснинг ўз хизмат (меҳнат) вазифалари доирасига қарадиган ҳаракатлари тушунилади»². Бунда жабрланувчи томонидан фақат меҳнат шартномасида ёки ички меҳнат тартиби қоидалари, ички йўриқномаларида белгиланган меҳнат вазифаларини бажариши шарт қилиб қўйилиб, бунда корхона, муассаса, ташкилотнинг мулкчилик шаклига ёки уларнинг ваколати доирасига боғлиқ бўлмайди. Хусусан, ички ишлар ходимлари ҳам, хусусий корхона ишчилари, ҳарбий хизматчилар ва корхоналарнинг ички қўриқлаш хизматчилари ёки оддий ишчи ходимлар, менежерлар ҳам тенг равишда хизмат вазифасини адо этаяпти деб ҳисоблаш керак.

Фуқаролик бурчини бажариш деганда, «фуқаро томонидан унинг зиммасига қонун билан махсус юклатилган мажбуриятларнинг амалга оширилиши, шунингдек, бошқа ижтимоий фойдали ҳаракатлар содир этилиши (ҳуқуқбузарликнинг олдини олганлиги, содир этилган ёки тайёрланаётган жиноят тўғрисида ёхуд қидириладиган шахс турган жой ҳақида ҳокимият органларига хабар берганлиги, гувоҳ

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2004 йил 24 сентябрдаги «Қасддан одам ўлдиришга оид ишлар бўйича суд амалиёти тўғрисида»ги 13-сонли қарори // Тўплам, 2-жилд. — 192-б.

² Ўша жойда. 194-б.

ёки жабрланувчи сифатида шахснинг жиноят содир этганлигини фош этувчи кўрсатувлар берганлиги ва ҳ.к.) тушунилиши лозим»¹.

Мазкур ҳолат фақат содир этилган тажовуз шахснинг айнан хизмат вазифасини ёки фуқаролик бурчини адо этиши сабабли келиб чиққандагина жазони оғирлаштирувчи ҳолат сифатида эътироф этилади. Бунда содир этилган тажовуз вақти аҳамиятга эга эмас: у хизмат ёки фуқаролик бурчини (қаршилиқ кўрсатиш) адо этишдан аввал ёки кейин, ё бўлмаса у бажарилаётган вақтда, шунингдек, хизмат ёки фуқаролик бурчини адо этиб бўлганидан кейин бир оз вақт ўтгач (бу каби фаолият учун қасд олиш мақсадида) амалга оширилган бўлиши мумкин. Шундай қилиб, кўриб чиқиладиган хатти-ҳаракатнинг айбдор қилмишида мавжудлигини аниқлашнинг зарур белгиси жиноят содир этган шахснинг бу иш жабрланувчининг айнан ўз хизмат ёки фуқаролик бурчини бажариши билан боғлиқлиги сабабли амалга оширилаётганлигини аниқлашдан иборат.

Шу билан бирга, жиноят иштирокчиликда содир этилган ҳолларда мазкур жазони оғирлаштирадиган ҳолат фақат жиноий тажовуз сабабини онги орқали қамраб олган шахсларга нисбатан қилмиш ким томонидан амалга оширилганидан қатъи назар белгиланиши мумкин. Масалан, қилмишнинг сабаби жиноят ташкилотчиси ёки далолатчининг фаолияти билан қамраб олинган бўлса-ю, бажарувчининг хатти-ҳаракати билан қамраб олинмаган бўлса, унинг қилмишида жазони оғирлаштирувчи ҳолат аломатлари бўлмайди. Шу вақтнинг ўзида суд жазони ташкилотчига ва далолатчига тайинлашда бу ҳолатни назарда тутиши шарт.

Бевосита қонунда кўрсатилгани бўйича жазони оғирлаштирувчи мазкур шароитлар кимга қарши қаратилганидан қатъи назар, суд томонидан ҳисобга олиниши шарт: у, ўз хизмат ва фуқаролик бурчини адо этаётган шахснинг ўзига, худди шундай тарзда унинг яқин қариндошларининг ҳуқуқ ва манфаатларига ҳам зарар етказиши мумкин. Бунда бу каби шахсларга нисбатан жиноят уларнинг қариндошининг хизмат ёки жамоатчилик фаолияти билан боғлиқ равишда содир этилганини аниқлаш муҳим ўрин тутди.

Шахсларнинг яқин қариндошлари деганда, ота-оналари, опа-сингиллари, эр-хотинлар, болалари, жумладан, фарзандликка олинганлар кабилари, шунингдек, эр-хотиннинг ота-оналари, ака-укалари, опа-сингилларини тушуниш лозим.

Айбдорга моддий томондан, хизмат ёки бошқа жиҳатдан қарам бўлган шахсга нисбатан жиноят содир этиш (ЖК 56-моддаси 1-қисми «г» банди) жазони оғирлаштирувчи ҳолат деб қаралади. Чун-

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2004 йил 24 сентябрдаги «Қасддан одам ўлдиришга оид ишлар бўйича суд амалиёти тўғрисида»ги 13-сонли қарори // Тўплам, 2-жилд. – 192-б.

ки жабрланувчининг айбдорга қарамлиги унга ўз жиноий мақсадини амалга оширишни енгиллаштириб, жиноий жазодан қочиш имконини пайдо қилади. Бундан ташқари, тобе шахсга нисбатан жиноят содир этиш жиноятчининг маънавий тубанлиги, унинг қаҳри қаттиқлиги, баъзи ҳолларда эса, унинг ғаразли ёки ўзгача қабиҳ ниятларидан дарак беради. Буларнинг бари қилмиш ҳамда уни содир этган шахснинг ижтимоий хавфи юқорилигидан далолат бериб, бу номи келтирилган шарт-шароитнинг мустақил жазони оғирлаштирадиган ҳолат деб ҳисобланишини шарт қилиб қўяди.

(Моддий, хизмат ва бошқа турдаги қарамлик хусусида мазкур бобнинг 2-§ да кўрсатиб ўтилган.)

Мазкур оғирлаштирувчи ҳолатни белгилашда суд, айниқса, жабрланувчининг айбдорга нисбатан қарамлиги қай тарзда айбдорнинг жиноий мақсадини амалга оширишга кўмаклашганига эътибор бериши шарт. Бунда суд кўриб чиқиладиган ҳолатни айбдор тобелик ҳолатидан бевосита ёки уни содир этишни енгиллаштириш учун фойдаланган ҳоллардагина жазони оғирлаштирувчи ҳолат деб эътироф этиши мумкин. Масалан, агар раҳбар муштлашув пайтида ўзига хизмат жиҳатидан қарам бўлган ходимга тан жароҳатини етказса, бунда бу хатти-ҳаракат оғирлаштирувчи ҳолат сифатида қаралиши керак эмас, агар у ходимни ҳақорат қилиб, ишдан бўшатиш билан қўрқитса, бундай ҳол пайдо бўлади.

Ўта шафқатсизлик билан жиноят содир этиш (ЖК 56-моддаси 1-қисми «д» банди) жиноятчи шахснинг ижтимоий хавфлигидан ва унга нисбатан жазони оғирлаштириш зарурати борлигидан далолат беради. Одатда ўта шафқатсизлик жабрланувчининг ҳаёти ва соғлиғига зарар етказиш билан боғлиқ зўрлик ишлатилган жиноятларда мавжуд бўлади.

Шахс қилмишида ўта шафқатсизлик аломатларини белгилашда судлар шунга эътибор беришлари керакки, қонунда шафқатсизлик эмас, балки ўта шафқатсизлик билан содир этилган жиноятлар жазони оғирлаштирувчи ҳолат деб қаралади. Масаланинг ўзгача ҳал этилиши ЖК 56-моддаси мазкур бандини қўллашни асоссиз равишда кенгайтириб юборишга олиб келади.

Жиноят содир этишдаги ўта шафқатсизлик шундай усул, воситалар ёрдамида амалга ошириладиган ёки шундай хусусиятларга эга бўладиган, улар муайян шароитдан келиб чиқмаган ортиқча азоб ва уқубатлар келтириб чиқариб, буларнинг барини айбдор англаб етади. Ўта шафқатсизлик белгиси фақат муайян объектив ва субъектив шароит мавжуд бўлган ҳоллардагина аниқланиши мумкин, яъни:

— **объектив шароит** жиноий тажовузнинг ташқи усул ва воситаларида ифодаланади. Ўта шафқатсизлик одам ўлдириш усулларига, жумладан, ҳаётдан маҳрум этишдан олдин ёки қотиллик содир этиш жараёнида жабрланувчини қийноққа солиш ёки унга қаттиқ азоб

етказиш билан боғлиқ (кучли оғриқ берувчи заҳардан фойдаланиш, тириклайин ёқиб юбориш, узоқ муддат овқат, сув бермаслик) ҳолларни ҳам киритиш мумкин. Баданга кўплаб шикаст етказиш орқали одам ўлдириш, фақат айбдор буни жабрланувчига қаттиқ азобуқубат етказишга қаратилган тўғри қасд билан содир этган бўлса, ўта шафқатсизлик кўриниши деб баҳоланиши мумкин;

– **субъектив шароитлар** айбдор ўзи қўллаётган жиноятни содир этиш усул ва воситалари, шунингдек, уни амалга оширишга оид бошқа шароитлар жабрланувчига ортиқча азоб бераётганлигини англаши керак. Шу сабабли қотиллик содир этилганида кўплаб тан жароҳатлари етказилиши, айбдор жабрланувчини қийнаш, унга азобуқубат етказиш мақсадида ҳаракат қилгандагина бу алоҳида шафқатсизлик билан намоён этиш деб баҳоланади.

Ўта шафқатсизлик билан жиноят содир этиш нафақат жабрланувчининг ўзини ортиқча азоблаш ва қийнашдан иборат, балки унинг яқинларига азоб етказишда ҳам ифодаланиши мумкин. Масалан, жабрланувчини яқин кишилари кўз ўнгида ўлдириш, агар айбдор ўз ҳаракатлари билан уларга кучли изтироб бераётганини англаган бўлса, айбдор томонидан ўта шафқатсизликда намоён этилганлигидан далолат берувчи ҳолат сифатида баҳоланиши лозим¹.

Кўпчилик учун хавfli бўлган усулда жиноят содир этиш (ЖК 56-моддаси 1-қисми «е» банди) номуайян ижтимоий муносабатлар доирасига реал хавф туғдиради ва бу қилмиш айбдор шахсда ижтимоий хавф кўпайишига кўмаклашади ва бу оғирроқ давлат мажбурлов чораларини қўллашни талаб этади.

Шахснинг қилмишида мазкур белгининг мавжудлиги, у томондан содир этиладиган усулнинг объектив хавфи билан боғлиқлигини ўрнатади. Масалан, кўпчилик учун хавfli бўлган усулда жиноят содир этишга ёнғин, портлатиш, сув бостириш ва бошқалар кириши мумкин. Шу билан бирга бу белгининг бўлиши учун айбдор томонидан қўлланаётган ва бу ҳолда қонун билан ҳимояланадиган муносабатларга зарар етказишга қодир бўлган субъектив баҳо талаб этилади. Хавфнинг реаллиги ишнинг ҳамма вазиятларини, хусусан, айбдор қурол сифатида ишлатган зарар етказувчи моддаларни, жиноят содир этилган жойда жабрланувчидан ташқари бошқа шахслар борлигини ва бошқаларни инobatга олган ҳолда аниқланиши шарт.

Шу билан боғлиқ ҳолда агар айбдор одам йўқ жойда ва одамлар яшайдиган жойдан узоқда портлаш қилиб одам ўлдирса, бундай ҳолат кўпчилик учун хавfli бўлган усулда жиноят содир этиш деб тан олинмайди.

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2004 йил 24 сентябрдаги «Қасддан одам ўлдиришга оид ишлар бўйича суд амалиёти тўғрисида»ги 13-сонли қарори // Тўплам, 2-жилд. – 192-6.

Қилмишни кўпчилик учун хавфли усул билан содир этилиш белгисига кўра баҳолашда тергов ва суд идоралари оқибатларнинг реал таърифига эмас, балки айнан усулнинг хавфлилигини кўрсатишга алоҳида эътибор қаратишлари зарур. Шу билан бирга келиб чиққан оқибатларининг хусусияти ва катта-кичиклигидан келиб чиққан ҳолда қилмишни реал келиб чиққан оқибатлар билан таркибда шарҳланаётган белгига зарар етказмасдан квалификация қилиниш кераклигини назарда тутиш муҳим. Масалан, кўпчилик учун хавфли бўлган усулда одам ўлдириш ва бу билан бошқа одамларга тан шикастини етказилган бўлса, айбдорнинг қилмиши ЖК 97-моддаси 2-қисми «д» банди бўйича (кўпчилик учун хавфли бўлган усулда одам ўлдириш) ҳамда ЖК қасддан тан жароҳатини етказганлик учун жавобгарликни назарда тутган моддалари билан квалификация қилиниши керак.

Ёш бола ёки руҳий касаллиги айбдорга аён бўлган шахсдан фойдаланган ҳолда жиноят содир этиш (ЖК 56-моддаси 1-қисми «ж» банди) қонун томонидан жазони оғирлаштирадиган мустақил ҳолат деб эътироф этилишининг сабаби шундаки, ҳуқуққа хилоф хатти-ҳаракатни содир қилаётган шахс томонидан руҳий хасталиги оқибатида қилмишини англаб етмайдиган шахсларнинг жалб этилишидир. Шу билан бирга, мазкур шахслардан фойдаланиш айбдорга жиноий жазодан қочишга имкон бериб, унинг маънавий тубанлигидан далолат беради.

(Ёш бола тушунчаси ҳақида юқорида, ЖК 56-моддаси 1-қисми «б» банди таҳлилида кўрсатиб ўтилган.)

Руҳий касалликка чалинган шахс деб, уларга хос бўлган руҳий хасталик туфайли атроф-муҳитни тўғри баҳолай олмайдиган, ўз ҳаракатлари аҳамиятини англай олмайдиган, бироқ ўзини бошқара оладиган шахслар эътироф этилиши керак. Шундай қилиб, руҳий хасталик билан оғриган шахс деб, фақат ақли норасо шахслар тан олинishi керак. Бунда ушбу шахсларнинг руҳий хасталиги айбдорга аён бўлиши керак.

Ёш бола ёки руҳий касаллиги айбдорга маълум бўлган шахсдан фойдаланиш уларни жиноят содир этишга кўндириш, ёрдамчи, шу билан бирга жиноят бажарувчиси сифатида жалб этишда ифодаланиши мумкин. Жиноятнинг муайян жиҳатлари жиноят мақсадида фойдаланилган шахсга оид маълумотларга боғлиқ ҳолда амалга оширилган вазиятда сўз воситачилик тўғрисида бориши мумкин. Бироқ, ҳар қандай ҳолда ҳам шахснинг кўриб чиқилган ҳолларда жиноят содир этишини жазони оғирлаштирадиган ҳолатлар қаторига кириши керак бўлади.

Шуни ҳам ёдда тутиш керакки, жиноят содир этишда ёш боладан фойдаланилганда айбдорнинг ҳаракатлари ЖК 127-моддаси 3-қисми бўйича ҳам, алоҳида кўриб чиқилаётган шартларга зарар ет-

казмаган ҳолда балоғатга етмаган шахсни ғайриижтимоий хатти-ҳаракатга жалб қилиш сифатида баҳоланиши мумкин. Масалан, қилмиш вояга етган шахснинг ёш боладан фойдаланган ҳолда ўғрилиқка жалб этишда ифодаланган бўлса, у ҳолда вояга етган шахснинг ҳаракатлари ЖК 127-моддаси 3-қисми бўйича, шу билан бирга, ёш боладан фойдаланиб содир этилган ўғрилиқ, яъни мазкур жиноят учун оғирлаштирувчи ҳолат сифатида ЖК 169-моддаси бўйича квалификация қилиниши керак.

Жиноят туфайли оғир оқибатларнинг келиб чиқиши қилмишнинг ижтимоий хавфлилик даражасини жиддий ошириб, нисбатан оғирроқ жазо тайинланишини талаб этади (**ЖК 56-моддаси 1-қисми «з» банди**).

Суд юзага келган оқибатларга содир этилган жиноятнинг таърифи ва ишнинг барча шароитларини ҳисобга олган ҳолда баҳо бериши лозим. Шунинг ҳам қайд этиш керакки, оқибатларнинг оғирлиги даражасини аниқлаш зарарли ўзгаришларнинг тавсифи ва даражасига боғлиқ бўлиб, жиноят таркибининг бошқа белгилари билан (айбнинг шакли, жиноятни содир этиш усули, субъект белгилари) белгиланмайди.

Оғир оқибат сифатида фақат жиноят қонунлари ҳимоя қиладиган муносабатлардаги, жиноят таркибидан ташқарида жойлашган зарарли ўзгаришлар эътироф этилиши мумкин. Ушбу ўзгаришлар таркибнинг конструктив ёки баҳоловчи белгиси сифатида назарда тутилган бўлса, бундай ҳолда улар суд томонидан оғирлаштирувчи ҳолат деб қўрилиши мумкин эмас. Бироқ, бу каби баҳоловчи белгининг чегарасидан чиқиб кетиши, жиноятнинг омма учун жиддий хавф туғдиришидан дарак бериб, бу ЖК 54-моддаси 2-қисми қоидаларига биноан жазо тайинлашда суд томонидан ҳисобга олиниши керак. Юзага келган оғир оқибатларни жазони оғирлаштирувчи ҳолат сифатида эътироф этиш учун улар содир этилган жиноят билан объектив ва субъектив жиҳатдан боғлиқлигини аниқлаш талаб этилади. Хусусан, мазкур оқибатлар агар уларга нисбатан қасддан ҳаракат қилинган бўлса ёки эҳтиётсизлик туфайли йўл қўйилганида, шахсга айб сифатида тақалиши мумкин. Бунда ушбу оқибатлар юзага келган даврнинг аҳамияти йўқ; бевосита жиноят содир этилган заҳоти, шунингдек, анча вақт ўтганидан сўнг келиб чиққан оқибатлар ҳам бирдай оғир деб эътироф этилиши мумкин. Шунингдек, оқибатларнинг оғир деб тан олинишига уларнинг бевоситалиги ёки қилмишдан келиб чиққанлиги ҳам таъсир кўрсатмайди. Бунда уларнинг бари айбдор онги билан қамраб олинганлигини аниқлашнинг ўзи кифоя. Шунинг назарда тутиш керакки, юзага келган оқибатларнинг оғир деб эътироф этилиши — бу доимо фактга доир, охир-оқибатда суд томонидан ҳал этиладиган масала. Баҳолаш реал амалда юз берган ўзгаришлардан келиб чиқиб амалга оширилиши шарт. Бу ҳолда

хукмнинг тавсиф қисмида суд ушбу қилмишда мазкур белгининг мавжудлигини эътироф этишга асос бўлган батафсил шароитни келтириб ўтишга мажбур.

Умумий офат шароитидан фойдаланган ҳолда ёки фавқулодда ҳолат вақтида ёхуд оммавий тартибсизликлар жараёнида муайян мувозанатни бузмаслик ва аниқ тенгликка эришиш мақсадида оҳиста ва эътибор билан ёндашишни талаб этади. Буларнинг бари ушбу даврда жамият барча кучлари бир маромда ва келишган ҳолдаги ҳаракатини ўзаро тушунишни талаб қилади.

Бундай шароитда жиноятга қўл уриш жамият ёки табиатнинг кучларини уйғотиб, мувозанатни бузиши мумкин бўлиб, бу жиноятнинг ижтимоий жиҳатдан хавфлилиги даражасини намоён этади ва шунинг учун нисбатан оғирроқ жазо тайинланишини талаб этади.

Бундан ташқари, офат вазиятда жиноят содир этиш айбдорнинг маънавий жиҳатдан тубанлиги, унинг ўта худбинлиги, жамоатчилик манфаатларини поймол этиши, қатор ҳолларда нияти қоралигидан далолат беради.

Шундай қилиб, шарҳланаётган шароитнинг жазони оғирлаштирувчи ҳолат сифатида эътироф этилиши нафақат содир этилаётган жиноятнинг, балки айбдор шахсининг ҳам ижтимоий хавфини ҳисобга олиш имконини беради.

NOTA BENE !

Умумий офат — қўплаб одамларнинг ҳаёти, соғлиғи, мол-мулкани хавф остига қўядиган ижтимоий ҳаётга оид ёки табиат ҳодисаси: уруш, табиий фалокат, ёнғин, эпидемия, йирик ҳалокат ва ҳ.к.

NOTA BENE !

Фавқулодда ҳолат — давлат ҳокимияти ва бошқаруви идоралари, корхоналар, муассаса, ташкилотлар фаолиятининг фуқаролар ва юридик шахсларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини маҳсус қонунда белгиланган чеклашларга йўл қўядиган, шунингдек, улар зиммасига қўшимча мажбуриятлар юклайдиган алоҳида тартиби.

Фавқулодда ҳолат йирик оммавий тартибсизликлар, ички қуроли моjarолар, шунингдек, табиий офатлар ва технологик фалокатлар рўй берганида жорий этилади. Ўзбекистоннинг барча ҳудудида ёки унинг маълум бир қисмида фавқулодда ҳолат жорий этиш ҳуқуқи

фақат Ўзбекистон Республикаси Президенти ваколатига тегишли ва бунда фавқулдда ҳолат жорий этиш тўғрисидаги қарор уч кун ичида Республика Олий Мажлиси тасдиғидан ўтказишга тақдим этилиши шарт.

NOTA BENE !

Оммавий тартибсизликлар — бу оммавий жойларда ўрнатилган қоидаларни бузишда ифодаланадиган қийин бошқариладиган кўпчилик одамларнинг тартибсиз ҳаракатлари.

Шуни назарда тутиш керакки, умумий офат, оммавий тартибсизлик ёки фавқулдда ҳолат шароитида жиноят содир этишни оғирлаштирувчи ҳолат сифатида эътироф этиш учун айбдор томонидан шу вазиятлар жиноят содир этишда фойдаланилган бўлиши керак.

ЖК 56-моддаси 1-қисми «и» банди мазмунида **фойдаланиш** деб, онгли равишда умумий офат, фавқулдда ҳолат ёки оммавий тартибсизликлар шароитидан жиноятни амалга ошириш ёки унинг изларини яшириш мақсадида фойдаланиш тушунилади. Шу билан бирга, қонуний ҳаракатларнинг (масалан, сув тошқини шароитида яшовчилар ҳаётини асраб қолиш мақсадида фуқаролар турар жой дахлсизлигини бузиш) бир қисми ёки оммавий тартибсизликларга хос бўлган жиноят таркибининг объектив томонини ташкил қилувчи (масалан, оммавий тартибсизликлар пайтида мол-мулкни нобуд қилиш) ҳаракатлар офат шароитларидан фойдаланиб жиноят содир этиш деб қаралмайди.

Фараз ёки бошқа паст ниятларда жиноят содир этиш (ЖК 56-моддаси 1-қисми «к» банди). Қонуннинг у ёки бу қилмишни амалга ошириш сабабларини жазони оғирлаштирадиган шароит деб кўрсатиши айбдор шахсининг маънавий тубанлиги, бунинг оқибатида жамият учун юқори хавфлилик даражаси билан тавсифланиб, бу нисбатан оғирроқ жазо белгилашни талаб этади.

Фаразгўйлик — бу шахсни жиноят содир этишига ундайдиган, ўзи ва бошқа шахслар учун турли хил моддий фойдани қўлга кириштишга қаратилган қилмиш (пул, буюм, мол-мулк, уй-жой ҳуқуқи) ёки моддий харажатлардан қутулиш мақсадида (қарз, алимент тўла-маслик) содир этилган қилмиш демакдир¹.

Бошқа паст ниятларга ҳасад, ўч олиш, безорилик ҳаракатлари, қўрқоқлик ва бошқа тубан ниятлар киради.

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2004 йил 24 сентябрдаги «Қасдан одам ўлдиришга оид ишлар бўйича суд амалиёти тўғрисида»ги 13-сонли қарори // Тўплам, 2-жилд. — 192-б.

Айтиб ўтиш жоизки, ғаразгўй ёки бошқа паст ниятлар мотиви жиноят содир этилгунига қадар пайдо бўлган бўлса, жиноят ғаразгўй ёки бошқа паст ниятларда амалга оширилган деб қаралиши лозим. Ғаразгўйлик ёки бошқа паст ниятлар айбдорда жиноят тугалланганидан сўнг пайдо бўлса, у ҳолда улар оғирлаштирадиган ҳолат сифатида эътироф этилиши мумкин эмас¹.

Ирқий ёки миллий душманлик ёхуд адоват замирида жиноят содир этишнинг хавфлилик даражаси юқорироқ эканлиги маълум, чунки унинг натижасида жамиятда кескинлик, ирқий ва миллий камситиш вазияти юзага келиб, бу умуман ижтимоий муносабатларнинг беқарорлашувини келтириб чиқариб республиканинг ривожланишига, тараққий этишига тўсқинлик қилади.

Миллий ёки ирқий адоват, яъни бошқа миллатга, ирққа мансуб шахсга, унинг турмуш тарзига, маданиятига, урф-одатларига, оила турмушига нисбатан ғайирлик ёки нафрат туйғулари билан ёхуд миллатлараро, ирқлараро адоват ёки нифоқ солиш мақсадида ҳаракат қилиш жисмоний ёки моддий оқибатлар келтириб чиқариш ёки бўлмаса миллатлараро, ирқлараро душманлик ёки низо келтириб чиқаришга интилишдир².

Шу сабабли шахс қилмишининг оғирлаштирувчи ҳолатларини аниқлаш учун суд айбдор хулқининг сабаблари тавсифини белгилаб олиши шарт. Бунда ҳукмнинг тавсиф қисмида суд шахснинг қилмишида шу каби вазлар мавжудлигини батафсил асослаб бериши лозим.

Жазони оғирлаштирувчи ҳолатлардан яна бири деб, қонун **бир гуруҳ шахслар томонидан олдиндан тил бириктирган ҳолда уюшган гуруҳ ёки жинорий уюшма томонидан жиноят содир этишни** ҳам эътироф этади (ЖК 56-моддаси 1-қисми «м» банди).

Мазкур ҳолатнинг ЖК томонидан бундай баҳоланиши муҳим аҳамиятга эга. Биргаликда содир этилган жиноят ўта хавфли бўлиб, унда жиноят содир этиш, жиноят излари ёки жиноятчини яшириш енгилроқ амалга ошади. Ундан ташқари, жинорий тажовузнинг биргаликда амалга оширилиши оғирроқ оқибатларга олиб келиши билан бирга, кўпинча жиноятни фош этишни мураккаблаштиради. Қилмишни мазкур белгига қўра квалификация қилишда суд, қонун нуқтаи назаридан, фақат аввалдан келишган гуруҳ, уюшган гуруҳ ёки жинорий тўда таркибида жиноят содир этиш жазони оғирлашти-

¹ Бу ҳақда, хусусан, ҳаётдан маҳрум қилишдан олдин моддий рағбатни кўзлаб, жиноятни тамағирлик ниятида содир этганлиги тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг «Қасддан одам ўлдиришга оид ишлар бўйича суд амалиёти тўғрисида»ги 13-сонли қарори 5-қисм 14-банди таҳлили белгилайди.

² Ўша жойда.

рувчи ҳолат деб тан олади. Мазкур рўйхат қатъий бўлиб, кенгайтириб изоҳланиши мумкин эмас ва шу билан боғлиқ равишда гуруҳ таркибида аввалдан келишмаган ҳолда жиноят содир этиш жазони оғирлаштирувчи ҳолат деб эътироф этилиши мумкин эмас.

Жиноятни **олдиндан тил бириктириб бир гуруҳ шахслар билан содир этиш** икки ёки ундан ортиқ шахслар олдиндан тил бириктириб жиноят содир этишда иштирок этишини назарда тутати. Шу билан бирга, бажарувчилар сифатида жиноий натижаларнинг келиб чиқишига эришишга ҳаракат қилиб биргаликда амалга оширган ва жиноят содир этишда бевосита қатнашган, бошқача қилиб айтганда айбдорларнинг ҳар бири, жиноятнинг объектив томонини тўлиқ ёки қисман бажарган шахсларни тан олиш муҳим.

NOTA BENE !

Уюшган гуруҳ деб, икки ёки ундан ортиқ шахснинг биргаликда жиноий фаолият олиб бориш учун олдиндан бир гуруҳга бирлашишига айтилади (ЖК 29-моддаси 5-қисми).

Бундай гуруҳ жиноий фаолият билан шуғулланиши учун олдиндан бирлашган шахсларнинг юқори уюшганлик даражаси фаолият олиб бориш вақтининг давомийлиги, иштирокчиларнинг ҳар бири унга юклатилган вазифага мувофиқ ҳаракатларининг юқори даражада ташкиллаштирилганлиги, жиноятга тайёргарлик ва уни содир этиш жараёнида улар ўртасидаги алоқанинг барқарорлиги, жиноят изларини яшириш, гуруҳдаги интизом ва ташкилотчининг бир неча бор жиноят содир этишга йўналтирилган кўрсатмаларига бўйсунуши ва шу кабилар билан тавсифланади.

NOTA BENE !

Жиноий уюшма деб, икки ёки ундан ортиқ уюшган гуруҳларнинг жиноий фаолият билан шуғулланиш учун олдиндан бирлашишига айтилади (ЖК 29-моддаси 5-қисми).

Жиноий уюшма икки шахсдан иборат бўлиши мумкин эмас, у иштирокчиларнинг кўпроқ сонини талаб этади. Жиноий уюшма аъзолари ўртасида қоида тариқасида жиноий мақсадга эришиш учун вазифалар тақсимланади.

Жиноятни юқорида айтиб ўтилган ҳолларда бажариш ҳар бир иштирокчилар учун жазони оғирлаштирувчи ҳолат бўлади. Айтилган пайтда жазони индивидуаллаштиришда судлар, бажарувчилар билан ташкилотчилар далолатчига ва ёрдамчига нисбатан оғирроқ жавобгарликка тортилишини назарда тутиб гуруҳнинг ташкилотчилик дара-

жасини ҳамда айбдор жиноят содир этишининг хусусияти ва даражасини назарда тутишлари шарт.

ЖК 56-моддаси 1-қисми «н» банди қонун томонидан жазони оғирлаштирувчи ҳолат деб эътироф этилади.

Жиноий тажовузни такроран содир этиш, субъектнинг қатъий ғайриижтимоий қарашларидан, унинг жамият учун жиддий хавф туғдиришидан дарак бериб, нисбатан оғирроқ жазо тайинланишини талаб қилади.

NOTA BENE !

Такроран жиноят содир этиш деб, ЖК Махсус қисмининг айнан бир моддасида, қисмида, Кодексида алоҳида кўрсатилган ҳолларда эса, турли моддаларида назарда тутилган икки ёки бир неча жиноятни шахс турли вақтларда содир этган, аммо уларнинг бирортаси учун ҳам судланмаганлигига айтилади (32-моддаси 1-қисми).

NOTA BENE !

Рецидив деб, шахснинг илгари қасддан содир этган жинояти учун судланганидан сўнг қасддан янги жиноят содир этишига айтилади (ЖК 34-моддаси 1-қисми).

Қасддан такроран ёки илгари содир этилган жиноят учун судлангандан сўнг қасддан янги жиноят содир этилиши, агар биринчи жиноят учун жиноий жавобгарликка тортиш муддати ўтиб кетган, судланганлик белгиланган тартибда тугалланган ёки олиб ташланган ёхуд шахс муқаддам содир этган жиноий хатти-ҳаракат учун қонунда жавобгарлик бекор қилинган бўлса, шунингдек, ЖК 65, 66, 66¹, 68, 69, 70, 71, 76-моддаларига биноан шахс илгари содир этган жинояти учун жиноий жавобгарликдан ва жазодан озод этилган бўлса, жазони оғирлаштирувчи ҳолат сифатида эътироф этилиши мумкин эмас¹.

Ушбу ҳолатнинг жазони оғирлаштиришга кўрсатадиган таъсир даражасини аниқлашда судлар жиноят такроран содир этилгани ёки рецидив эканлигига алоҳида эътибор беришлари шарт, чунки улардан иккинчиси нисбатан қаттиқроқ жазо тайинланишини талаб этиб, унда шахснинг аввал жиноий жавобгарликка тортилганлиги назарда тутилади.

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2006 йил 3 февралдаги «Судлар томонидан жиноят учун жазо тайинлаш амалиёти тўғрисида»ги 1-сонли қарори // Тўплам, 2-жилд. — 228-б.

Мастлик ҳолатида ёки гиёҳвандлик воситалари, психотроп ёки кишининг ақл-идрокига таъсир қилувчи бошқа моддалар таъсири остида жиноят содир этиш қонунда жазони оғирлаштирувчи ҳолат деб белгиланган (ЖК 56-моддаси 1-қисми «о» банди).

Мазкур ҳолатда шахс атрофдаги вазиятга тўғри баҳо бериш имконини йўқотиб аста-секин ўзини бошқара олмай қолади, натижада мазкур шахс томонидан турли салбий ҳаракатларга йўл қўйилиши мумкин. Бу каби ҳолат айбдорнинг ихтиёрий ҳолати оқибати эканлигини ҳисобга олиб, қонун уни оғирлаштирувчи ҳолат деб баҳолайди. Мазкур жиҳатни жазони оғирлаштирувчи ҳолат деб эътироф этишда айбдор нима ёрдамида мастлик ҳолатига тушгани аҳамиятга эга эмас.

Жазо оғирлигини белгилаш учун мастлик даражаси ҳам муҳим аҳамиятга эга – у нақадар юқори бўлса, жазо ҳам шунга яраша бўлади.

ЖК 56-моддаси 2-қисми судлар учун ЖК 56-моддаси 1-қисмида кўрсатилган ҳар қандай ҳолатни жазони оғирлаштирувчи сифатида тан олмаслик ҳуқуқини беради¹. Шу билан бирга, шуни назарда тутиш муҳимки, жазони оғирлаштирувчи ҳолат сифатида тан олмаслик фақат конкрет ишни кўриб чиқишда суд миқдорий параметрлари билан боғлиқ эмас, бошқача қилиб айтганда, у оғирлаштирувчи сифатида битта ёки бир қанча ҳолатларни, жиноятнинг хусусиятидан келиб чиқиб, тан олмаслиги мумкин.

ЖК 56-моддаси 3-қисмида келтирилган жазони оғирлаштирувчи ҳолатлар рўйхати тугалланган бўлиб, кенгайтирилган тарзда талқин этишга йўл қўйилмайди.

ЖК моддасида келтирилган рўйхатнинг тугалланганлигидан қуйидагилар келиб чиқади:

– ушбу рўйхат кенгайтириб шарҳланмаслиги лозим, яъни бу моддада келтирилган жиҳатлар, уларга хос айнан маъносига мувофиқ, уларни у ёки бу шахснинг субъектив қабул қилишидан қатъи назар, англаниши лозим;

– жазони оғирлаштирувчи ҳолат сифатида фақат ЖК 56-моддаси 1-қисмида кўрсатилган ҳолатлар ҳисобланади.

Бошқа ҳолатларнинг жазони оғирлаштирувчи сифатида эътироф этилиши қонунга зиддир.

ЖК 56-моддаси 4-қисми қоидаларига мувофиқ, бирон-бир жазони оғирлаштирувчи ҳолат ЖК Махсус қисмининг тегишли моддаларида жиноят таркибининг аломати сифатида назарда тутилган бўлса, жазо тайинлашда жазони оғирлаштирувчи ҳолат сифатида ҳисобга олинмайди.

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2006 йил 3 февралдаги «Судлар томонидан жиноят учун жазо тайинлаш амалиёти тўғрисида»ги 1-сонли қарори // Тўплам, 2-жилд. – 226-б.

Суд жазо тайинлашда фақат жазони оғирлаштирувчи ҳолатларни ҳисобга олиши керак эмас. Шунинг учун жазони оғирлаштирувчи ва енгиллаштирувчи ҳолатлари борлиги ҳақида далолат берадиган маълумотларни, уларнинг хусусиятини ва даражасини ҳар томонлама ўрганиб чиқиб, ҳукмда нима учун бундай қарорга келганлигининг сабабларини келтириши керак.

4-§. Енгилроқ жазо тайинлаш

Жазо тайинлашнинг умумий асосларига кўра, судланганга қўлланадиган давлат мажбуриятлар чораси у томонидан содир этилган қилмиш учун жавобгарликни назарда тутувчи ЖК Махсус қисми тегишли моддаси санкцияси доирасида танланиши лозим. Қонуннинг кўрсатилган талаби судлар томонидан сўзсиз бажарилмоғи лозим, бундан ЖК 57-моддасида назарда тутилган, тегишли модда санкциясида белгиланган энг кам жазодан ҳам кам жазо тайинлашга асос бўладиган ҳолатлар мустасно. Қонундаги бу мустасно ҳолат инсонпарварлик принципларидан келиб чиқади. Бунга кўра жиноят содир этган шахсга нисбатан жиноий жазо мақсадларига эришиш учун зарур ва етарли бўлган давлат мажбуриятлар чораларига қўлланилиши лозим. Жазо тайинлашнинг умумий асосларидан чекинишга тегишли модда санкциясида назарда тутилмаган, енгилроқ давлат мажбуриятлар чоралари қўллашдагина йўл қўйилади. Санкцияда кўрсатилмаган оғирроқ жазо тайинлашга мутлақо йўл қўйилмайди.

Қонун кўрсатмасига кўра, енгилроқ турдаги жазо, ЖК 57-моддаси 1-қисмида кўрсатилган ҳуқуқий асослар мавжудлигидагина тайинланади, яъни:

- содир этилган жиноятнинг ижтимоий хавфлилик даражасини жиддий камайтирувчи ҳолатларда;
- алоҳида ҳолатларда.

Мазкур асосларнинг мажмуи мавжудлиги ҳолларига, судларга енгилроқ жазо тайинлаш имконини беради. Кўрсатиб ўтилган асослардан бирининг мавжуд эмаслиги мазкур модда қўлланишига тўсқинлик қилади.

ЖК 57-моддаси 3-қисмига мувофиқ, «содир этилган қилмиш хусусиятларини ифодаловчи ҳолатлар, яъни айбдорнинг шахси, айбининг шакли ва даражаси, жиноят қилиш шароити ва сабаблари, шахснинг жиноятни содир қилгунча ва ундан кейинги хулқ-атвори» содир этилган жиноятнинг ижтимоий хавфлилик даражасини жиддий камайтирувчи ҳолатлар деб тан олинishi мумкин.

Бундай ҳолатларга жиноят содир этиш мотиви ва мақсадини, отказилган зарарнинг хусусиятини ва миқдорини киритиш мумкин.

Жиноятнинг ижтимоий хавфлилик даражасини жиддий камайтирувчи ҳолат деб, муайян қилмишнинг хавфлилиги билан шундай

қилмишлар учун умумий тарзда хос бўлган хавфлилик орасидаги ўта номутаносиблик ҳолатларини ҳисоблаш лозим.

Белгилаб ўтиш жоизки, ишнинг бирор-бир ҳолати ижтимоий хавфлилик даражасини жиддий камайтирувчи деб топиш — бу суд томонидан ҳар бири алоҳида ҳолатда ҳал қилинадиган факт масаласидир. Суд қилмишнинг ижтимоий хавфлилиги умумий хусусиятидан эмас, балки ҳар бир ҳолда алоҳида ёндашувдаги ҳуқуқий баҳо бериш предмети, кўрилаётган ишга тегишли бўлган ҳолатлардан келиб чиқади. Содир этилган жиноятнинг ижтимоий хавфлилик даражасини анчагина камайтирувчи ҳолат сифатида, уларнинг миқдорий хусусиятларига боғлиқ бўлмаган ҳолда, жазони енгиллаштирувчи ҳолат сифатида қонунда кўрсатилган ва кўрсатилмаган ҳолатлар тан олиниши мумкин (бундай ҳолатлар бир маълум мажмуа сифатида ва улардан алоҳида бўлган ҳолатлар сифатида кўрсатилиши мумкин).

Хусусан, Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг кўрсатмаларига кўра, «Жиноятнинг ижтимоий хавфлилик даражасини жиддий камайтирувчи алоҳида ҳолатлар рўйхати қонунда кўрсатилмаганлигини назарда тутиб, суд қабул қилган қарорини ҳукмда асослантирган ҳолда жазони енгиллаштирувчи айрим ҳолатни ҳам, уларнинг мажмуини ҳам бундай ҳолат сифатида тан олиши мумкин. (Масалан, моддий зарарнинг тўлиқ қопланганлиги, судланувчи ёки ота-онасининг оғир касаллиги, уларнинг меҳнатга лаёқатсизлиги, айбдор ота-онасининг ёки боласининг бошқа боқувчиси йўқлиги, судланувчининг кекса ёшда эканлиги, унинг бир гуруҳ шахслар томонидан содир этилган жиноятни очишда фаол иштирок этганлиги, жабрланувчининг жиноят содир этилишига туртки берган ҳуқуққа хилоф хулқ-атвори, жабрланувчининг судланувчи билан ярашганлиги ва ҳ.к.)»¹.

Бундан ташқари, судлар иқтисодиёт соҳасидаги жиноятга оид ишлар бўйича зарарни қисман қоплаган шахсларга нисбатан жазо тайинлашда ЖК 57-моддасини қўллаш масаласини муҳокама этиши мумкин.

Жумладан, жиноят натижасида етказилган зарар қийматининг камида ярми айбдор томонидан қопланганлиги жазони жиддий камайтирувчи ҳолат деб топилиши мумкин, суд томонидан солидар жавобгарлик белгиланган ҳолларда зарарни қисман қоплаган шахсларга нисбатан жазо тайинлашда ҳам худди шу принципга амал қилиш керак².

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2006 йил 3 февралдаги «Судлар томонидан жиноят учун жазо тайинлаш амалиёти тўғрисида»ги 1-сонли қарори // Тўплам, 2-жилд. — 225-б.

² Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2004 йил 21 майдаги «Жазоларни либераллаштириш тўғрисидаги Қонунни иқтисодиёт соҳасидаги жиноятларга нисбатан қўллашнинг айрим масалалари ҳақида»ги 4-сонли қарори // Тўплам, 2-жилд. — 169-б.

Энгилроқ жазони тайинлашга фақатгина алоҳида ҳолларда йўл қўйилади. Лекин қонунда алоҳида тушунча бериб ўтилмаган.

ЖК нормалари ва суд амалиёти ЖК 57-моддаси қўлланилиши хусусидаги таҳлили шуни кўрсатадики, муайян иш бўйича Махсус қисм моддаси санкциясида кўрсатилган жазо тури ва миқдори талабларига керакли ва етарли даражада жавоб бермаслиги алоҳида ҳоллар ҳисобланади.

Бошқача қилиб айтганда, Махсус қисм моддаси санкциясида кўрсатилган айрим жазо тури ва миқдори муайян жиноят ва шахсга нисбатан оғирроқдир. Эътиборли жиҳати, энгилроқ турдаги жазо тайинлаш содир этилган қилмиш оғирлиги билан боғлиқ эмас. Яъни, жазонинг энг кам қисмидан ҳам камроқ ёки энгилроқ турдаги жазо ҳар хил содир этилган қилмишлар учун тайинланиши мумкин. Бироқ содир этилган қилмишнинг оғирлик даражаси қанча юқори бўлса, жиноятнинг ижтимоий хавфлилиги даражасини жиддий камайтирувчи ҳолатлар ҳам, Махсус қисм моддаси санкциясида кўрсатилган жазони қўлламаслик ҳолати ҳам алоҳидалиги билан ажралиб туриши керак.

Суд бирон-бир ишда энгилроқ турдаги жазо тайинлаши учун юқорида кўрсатиб ўтилган иккита ҳуқуқий асос — содир этилган жиноятнинг ижтимоий хавфлилики даражасини жиддий камайтирувчи ҳолатлар бўлиши керак.

ЖК 57-моддаси 1-қисмига мувофиқ, энгилроқ жазони тайинлаш деб, суд содир этилган жиноятнинг ижтимоий хавфлилики даражасини анча камайтирадиган ҳолатларни эътиборга олиб, айрим ҳолларда шу жиноят учун ЖК Махсус қисмининг моддаси билан белгиланган жазонинг энг кам миқдоридан ҳам камроқ ёки бу модда билан белгиланмаган бошқа энгилроқ жазони тайинлаши мумкинлиги айтилади.

Бундан ташқари, ЖК 57-моддаси 2-қисмига мувофиқ, суд бу асослардан келиб чиқиб ЖК Махсус қисмида назарда тутилган қўлланилиши шарт бўлган қўшимча жазони тайинлаш ҳам мумкин.

Жазони энг кам миқдоридан ҳам кам тайинлаш, бу жазони энгиллаштириш, яъни ЖК Махсус қисми моддаси санкциясида кўрсатилган давлат мажбурлов чораси турини танлаш ва ушбу мажбурлов чорасининг энг кам миқдоридан ҳам камроқ жазо тайинлашдир.

Масалан, ЖК 164-моддаси биринчи қисмига кўра, босқинчилик жинояти беш йилдан саккиз йилгача озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланади.

Жазони энг кам миқдоридан (5 йил) ҳам камроқ тайинлаш суд томонидан ҳал қилинади. Лекин ЖК Умумий қисмида ушбу жазо тури доирасида кўрсатилган энг кам миқдордан кам жазо тайинлашга йўл қўйилмайди. Яъни, озодликдан маҳрум қилиш жазо тури 6 ойдан кам муддатга қўлланилиши мумкин эмас.

Жазони энг кам миқдоридан ҳам кам тайинлаш бошқа жазо турлари учун қўлланиши мумкин. Масалан, ЖК 211-моддаси 1-қисми жарима, ахлоқ тузатиш ишлари, қамоқ, озодликдан маҳрум қилиш жазо турларидан бирини танлаш имкониятини беради. Қонун бу ҳақда ҳеч қандай чегаралар қўймаган.

Санкцияда кўрсатилган жазодан ҳам энгилроқ турдаги жазо тайинлаш, суд учун ЖК Махсус қисми моддаси санкциясида кўрсатилган жазо турлари билан чекланиб қолмасдан, ЖК Умумий қисмидаги бошқа жазо турларига ҳам эътибор қаратиш имкониятини беради. Лекин шарҳланаётган модда қоидаларига кўра, суд ЖК моддаси санкциясида кўрсатилмаган бошқа энгилроқ турдаги асосий жазони тайинлашда, ушбу жазо учун ЖК Умумий қисмида кўрсатилган доирадан чиқиб кетмаслиги лозим. Бундан ташқари, ЖК 57-моддасига кўра, асосий жазони қўшимча жазо билан алмаштиришга йўл қўйилмайди¹.

Энгилроқ турдаги жазо тайинлашда ЖК 43-моддасида кўрсатилган асосий жазо турлари энгилидан оғирига қараб жойлаштирилган, яъни танланган энгилроқ жазо тури модда санкциясида кўрсатилган жазо туридан юқори туриши мумкин. Давлат мажбурлов чорасини энгилроқ деб тан олиш учун жазонинг танланган тури, ЖК 43-моддаси 1-қисмининг рўйхатида, ЖК Махсус қисми тегишли моддаси санкциясида назарда тутилган жазодан юқорида жойлашган бўлиши керак.

Энгилроқ турдаги давлат мажбурлов чорасини тайинлашда, суд модда санкциясида танланган жазодан энгилроқ ёки оғирроқ жазо тури мавжудлиги билан боғлиқ эмас (масалан, ЖК 138-моддасидаги қамоқ жазоси 57-моддага кўра жарима ва ахлоқ тузатиш ишларига нисбатан оғирроқ, озодликдан маҳрум қилиш жазосига нисбатан энгилроқдир). Бироқ танланаётган жазо тури санкцияда назарда тутилмаслиги талаб қилинади, акс ҳолда, тегишли шароитлар мавжуд бўлган ҳолларда, судлар жазонинг камроқ турини эмас, балки камидан ҳам камини қўллашлари талаб қилинади.

Энгилроқ турдаги давлат мажбурлов чорасини қўллаш, бу энгилроқ жазо турини белгилашни ва ушбу жазо миқдори ёки муддатини ўзгартириш мақсадини кўзламайди. Танланган жазо миқдори

¹ ЖК 57-моддаси қоидаларини ҳисобга олган ҳолда ЖК Махсус қисмининг тегишли санкциясида назарда тутилмаган нисбатан энгил бўлган исталган асосий жазо тури қўлланилиши мумкин, шунингдек ЖК 44 – 49-моддаларига риоя қилган ҳолда жарима, муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш, ахлоқ тузатиш ишлари, хизмат бўйича чеклаш, қамоқ, интизомий қисмга жўнатиш жазолари ҳам (*Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2006 йил 3 февралдаги «Судлар томонидан жиноят учун жазо тайинлаш амалиёти тўғрисида»*ги 1-сонли қарори // Тўплам, 2-жилд. – 225-6.).

ва муддати алмаштирилган жазо турининг муддати ва миқдоридан ошиқроқ бўлиши мумкин. Лекин ушбу ҳолат янги танланган давлат мажбурлов чорасининг энгиллигига шубҳа уйғотмаслиги лозим. Суд 2 йилга озодликдан маҳрум қилишни 3 йилга ахлоқ тузатиш ишлари билан, энг кам ойлик иш ҳақининг 600 бараваригача жарима билан алмаштириши мумкин. Енгилроқ турдаги жазо тайинлашда суд айбдорнинг манфаатларидан ҳамда ЖК Умумий қисмидаги чекловлардан келиб чиқиши лозим.

Масалан, енгилроқ жазо тури сифатида ахлоқ тузатиш ишлари пенсия ёшига етганларга, меҳнатга қобилиятсизларга, ҳомиладор аёлларга, ёш боласини боқиш учун таътилда бўлган аёлларга ва ҳарбий хизматчиларга нисбатан қўлланмайди (ЖК 46-моддаси 3-қисми).

Қонунда енгилроқ жазо тайинлашнинг ўзига хос тури сифатида, қўшимча жазони қўлламаслик белгиланган.

Айбдорнинг жиноий ҳаракати квалификация қилинаётган модда бўйича қўшимча жазо қўллаш шарт бўлса, суд бундай жазони ЖК 57-моддасида белгиланган ҳолатлар мавжуд бўлгандагина ва ҳукмда тегишли асослар келтириб, қўлламаслиги мумкин.

Масалан, атроф табиий муҳитнинг ифлосланганлиги тўғрисидаги маълумотларни қасддан яшириш ёки бузиб кўрсатиш (ЖК 194-моддаси 2-қисми), ҳокимият ёки мансаб ваколатини суиистеъмол қилиш (ЖК 205-моддаси 2-қисми) ва бошқаларда муайян ҳуқуқдан маҳрум қилишни қўшимча жазо сифатида қўллаш шарт деб кўрсатилган.

Алоҳида таъкидлаб ўтиш жоизки, юқорида қайд этиб ўтилган енгилроқ жазони тайинлаш ўзаро мустақил ва тенг аҳамиятга эга.

Ушбу турлардан бирон-бири тайинланиши, бошқа турининг қўлланилишига ҳеч ҳам халақит бермайди. Лекин бундай қўлланиш танланадиган енгилроқ жазо тури моҳиятига боғлиқ. Яъни, энг кам миқдоридан ҳам камроқ ёки енгилроқ турдаги жазони тайинлаш қўшимча жазони қўлламаслик билан уйғунлашиши мумкин. Лекин жазонинг энг кам миқдоридан ҳам камроқ тайинланиши енгилроқ турдаги жазо тайинлаш билан уйғунлаша олмайди.

Суд ЖК 57-моддасига асосан озодликдан маҳрум қилиш жазоси ўрнига бошқа, енгилроқ жазо тайинласа, бу ҳолат айбдорнинг ҳаракати квалификация қилинаётган модда назарда тутган қўшимча жазоларни қўллаш имкониятини чекламайди.

ЖК 57-моддаси қоидалари енгилроқ турдаги жазо тайинлашда ҳар бир жиноят учун алоҳида қўлланилади. Яъни, айбдор жиноят қонунининг турли моддаларида назарда тутилган бир неча жиноят учун судланаётган бўлса, ЖК 57-моддаси жиноятлар жами бўйича

тайинланадиган жазодан кейин эмас, балки алоҳида жиноятлар учун жазо тайинлаш пайтида қўлланилади¹.

Енгилроқ жазо тайинланишида, муайян ишнинг жиноятнинг ижтимоий хавфлилиги даражасини жиддий камайтирувчи ҳар бир ҳолати алоҳида ҳукмнинг тавсиф қисмида асослантирилади. Бундан ташқари, қонунда кўрсатилганидан ҳам енгилроқ жазо тайинлаш пайтида ҳукмнинг қарор қисмида тегишли модда бўйича ЖК 57-моддаси қўлланилиб, тайинланган қатъий жазо чорасини кўрсатиш кифоя бўлиб, уни қўллаш сабаблари ҳукмнинг тавсиф қисмида кўрсатилиши керак.

5-§. Айбдор ўз қилмишига амалда пушаймон бўлганида жазо тайинлаш

ЖК 55-моддаси 1-қисмида санаб ўтилган жазони енгиллашти-рувчи ҳолатларнинг мавжудлиги қилмиш ҳамда айбдор шахс ижти-моий хавфлилиқ даражасининг кам эканлигидан далолат беради ва шу билан бирга, судга енгилроқ жазо тайинлашга асос сифатида хизмат қилади.

Давлат мажбурловининг аниқ меъёри суд томонидан енгиллаш-тирувчи ҳолатларни ҳисобга олган ҳолда ҳар бир ҳолатда ишнинг барча материаллари асосида белгиланади. Жазони енгиллаштирувчи ҳолатларнинг мавжудлигида суд айбдорга енгилроқ жазони тайин-лашга, яъни ЖК Махсус қисмининг санкциялари доирасида енгил-роқ жазо тури танлашга (альтернатив санкция) ёки унинг миқдо-рини камайтиришга (энг камигача) ҳақлидир.

Суд томонидан жазо тайинлашда ҳисобга олинадиган енгиллаш-тирувчи ҳолатлар қаторида айбни бўйнига олиш тўғрисида арз қилиш, амалда пушаймон бўлиш ёки жиноятни очиш учун фаол ёрдам бе-риш (ЖК 55-моддаси 1-қисми «а» банди), етказилган зарарни их-тиёрий равишда бартараф қилиш (ЖК 55-моддаси 1-қисми «б» бан-ди) каби енгиллаштирувчи ҳолатлар қонун чиқарувчи томонидан алоҳида ажратилади.

(«Айбни бўйнига олиш тўғрисида арз қилиш», «амалда пушай-мон бўлиш», «жиноятни очиш учун фаол ёрдам бериш», «етказил-ган зарарни ихтиёрий равишда бартараф қилиш» тушунчалари ҳақида ЖК 55-моддаси таҳлилига қаранг.)

Судлар айбни бўйнига олиш тўғрисида арз қилиш, амалда пушаймон бўлиш ёки жиноятни очиш учун фаол ёрдам бериш (ЖК 55-моддаси 1-қисми «а» банди), етказилган зарарни ихтиёрий

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2006 йил 3 февралдаги «Судлар томонидан жиноят учун жазо тайинлаш амалиёти тўғрисида»ги 1-сонли қарори // Тўплам, 2-жилд. – 225-б.

равишда бартараф қилиш (ЖК 55-моддаси 1-қисми «б» банди) каби енгиллаштирувчи ҳолатлар мавжуд бўлган ва ЖК 56-моддасида қатъий рўйхати назарда тутилган жазони оғирлаштирувчи ҳолатлар мавжуд бўлмаган тақдирда жазо ҳеч қандай шароитда тегишли моддада назарда тутилган жазонинг энг кўп доирасидан юқори бўлмаслиги лозимлигини инобатга олишлари зарур.

Хусусан, юқорида қайд этилган жазони енгиллаштирувчи ҳолатлар мавжуд бўлган ва жазони оғирлаштирувчи ҳолатлар мавжуд бўлмаган тақдирда жазонинг энг кўп муддати ёки миқдори жиноят қонуни томонидан чекланиши ҳамда мазкур муддат ёки миқдор ЖК Махсус қисмининг тегишли моддасида назарда тутилган энг кўп жазонинг учдан икки қисмидан ошмаслигининг шартлиги белгиланиши инобатга олиниши керак.

ЖК 57¹-моддасининг талаблари шахс битта ва бир неча жиноятни содир этишда айбдор деб топилган ҳолатларга ҳам бирдек тааллуқли бўлади. Бу охириги ҳолатда жазонинг умумий муддати шахс жиноий жавобгарликка тортилган тегишли моддалар, модда қисмларининг санкцияларида назарда тутилган энг кўп муддатларини қўшишида ҳосил қилинадиган энг кўп жазо муддатидан ошиши мумкин эмас.

Масалан, ЖК 57¹-моддасида назарда тутилган қоидалардан келиб чиқиб, озодликдан маҳрум этиш жазоси тайинланганда айбдор шахсларга тайинланадиган озодликдан маҳрум этиш жазосининг муддати 13 йил 4 ой – 20 йилнинг учдан икки қисмидан (агар улар битта жиноятни содир этишда ёки ЖК 59-моддаси қоидаларига мувофиқ жами жазони тайинлашда бир неча жиноятни содир этишда айбдор деб топилган бўлсалар) ва 16 йил 4 ой – 25 йилнинг учдан икки қисмидан (агар улар ЖК 60-моддаси қоидаларига мувофиқ бир неча ҳукмлар юзасидан жазони тайинлашда бир неча жиноятни содир этишда айбланган бўлсалар) ортиқ бўлиши мумкин эмас.

Шу билан бирга, ЖК 57¹-моддаси 2-қисмига кўра, мазкур қоида қуйидаги жиноятларни содир этган шахсларга татбиқ этилмайди:

- а) жавобгарликни оғирлаштирувчи ҳолатларда қасддан одам ўлдириш (ЖК 97-моддаси 2-қисми);
- б) терроризм (ЖК 155-моддаси 3-қисми).

6-§. Тамом бўлмаган ва иштирокчиликда содир этилган жиноятлар учун жазо тайинлаш

Тамом бўлмаган ва иштирокчиликда содир этилган жиноятлар учун жазо тайинлашда нафақат жазо тайинлашнинг умумий асосларига, балки ЖК 58-моддаси махсус қоидаларига ҳам риоя қилиш лозим. Махсус қоидаларни ҳисобга олишнинг асосий сабаби, ушбу ноқонуний тажовузларга жазо тайинлашда алоҳида ёндашувнинг ўзига

хослигидир. Шундай қилиб, ЖК 58-моддаси адолат ва инсонпарварлик принципларини ўз ичига олиб, жиноий жазо мақсадларини тўлақонли амалга оширишга кўмаклашади.

Тамом бўлмаган жиноят учун жазо тайинлашда, суд жазо тайинлашнинг умумий асосларидан ташқари, муайян жиноятнинг оғирлиги, жиноий ният амалга оширилишининг даражаси ва жиноятни охирига етказа олмаганлик сабаблари каби ҳолатларни ҳам ҳисобга олиши лозим.

Тамом бўлмаган жиноят сифатида жиноятга тайёргарлик кўриш ва жиноят содир этишга суиқасд қилиш тан олинади.

Жиноятга тайёргарлик кўриш деб, шахснинг қасддан қилинадиган жиноятни содир этиш ёки яшириш учун шароитлар яратувчи қилмиши ўзига боғлиқ бўлмаган ҳолатларга кўра содир этилиши бошлангунга қадар тўхтатилишига айтилади (ЖК 25-моддаси 1-қисми).

Жиноят содир этишга суиқасд қилиш жиноий фаолиятнинг иккинчи босқичидир.

ЖК 25-моддаси 2-қисмига мувофиқ, қасддан содир этиладиган жиноят бошланиб, шахсга боғлиқ бўлмаган ҳолатларга кўра охирига етказилмаган бўлса, жиноят содир этишга суиқасд деб топилди.

Жиноят содир этишдан ихтиёрий қайтиш тамом бўлмаган ноқонуний тажовузнинг турларидан бири бўлиб, жиноий жавобгарликни назарда тутмайди.

Тамом бўлмаган жиноят жазо тайинлашда, суд жазо тайинлашнинг умумий асосларидан ташқари, муайян жиноятнинг оғирлиги, жиноий ният амалга оширилишининг даражаси ва жиноятни охирига етказа олмаганлик сабаблари каби ҳолатларни ҳам ҳисобга олиши лозим.

Қонунда кўрсатилган ҳолатлар, судга жазо тайинлашда алоҳида ёндашувни таъминлаб, содир этилган қилмиш ижтимоий хавф даражасини ва айбдорнинг шахсини тўғри аниқлашга имконият беради. Ушбу ҳолатлар суд томонидан нафақат ўзаро, балки муайян иш ҳолатлари билан биргаликда ҳисобланиши лозим. Таъкидлаб ўтиш жоизки, жазонинг оғирлиги жиноятнинг содир этилиши босқичлари билан мутаносиб бўлиши керак. Шунинг учун жиноятга тайёргарлик кўриш, жиноят содир этишга суиқасд қилиш учун бир меъёردа жазо чораси тайинланиши мумкин эмас.

Ҳеч қандай шароитда, тамом бўлмаган жиноят учун жазо тегишли модда санкциясидаги энг кўп доирасидан юқори бўлмаслиги лозим. Хусусан, судлар қонун энг кўп бўлган муддатни ёки жиноятга тайёргарлик кўриш учун ва жиноят содир этишга суиқасд қилиш учун жазо миқдорининг чекланишини ва у (муддат, миқдор) ЖК Махсус қисмидаги тўғри келадиган моддасининг санкциясида назарда тутилган оғирроқ жазо тури миқдори ва муддатининг 3/4 қисмидан кўп бўлмаслиги кераклигининг белгиланишини эътиборга олишлари муҳим.

Шунда, ЖК 58-моддаси 2-қисмига мувофиқ мазкур қоида:

а) ўта хавфли рецидивистларга, уюшган гуруҳ ёки жиноий уюшма аъзоларига нисбатан;

б) тинчлик ва хавфсизликка қарши тамом бўлмаган жиноятлар учун, шунингдек, қуйидагилар билан:

– жавобгарликни оғирлаштирадиган ҳолатларда қасддан одам ўлдириш билан;

– ўн тўрт ёшга тўлмаганлиги айбдорга аён бўлган жабрланувчининг номусига тегиш ёки унга нисбатан зўрлик ишлатиб, жинсий эҳтиёжни ғайритабиий усулда қондириш билан;

– ядровий, кимёвий, биологик ва бошқа турдаги оммавий қиргин қуролини, бундай қурол яратишда фойдаланиш мумкинлиги аён бўлган материалларни ҳамда ускуналарни контрабанда қилиш билан боғлиқ бўлган жиноятлар учун жазолар тайинлашда қўлланилмайди.

Тамом бўлмаган жиноятлар учун умрбод озодликдан маҳрум қилиш жазосини қўллаш қонунда тақиқланган¹. Шундай қилиб, ЖК 58-моддаси 3-қисмида тамом бўлмаган жиноят учун умрбод озодликдан маҳрум қилиш жазоси тайинлаш мумкин эмаслиги кўрсатилган. Лекин агар жиноятга суиқасд қилишдаги тажовуз орқали бошқа ижтимоий муносабатларга хавфли оқибатлар етказилган бўлса, ушбу тажовуз алоҳида жиноят сифатида квалификация қилиниб, ЖК 54-моддасига асосан жазо тайинланиши лозим. Масалан, бошқа шахснинг ҳаётига тажовуз вақтида, шахсга оғир тан жароҳатлари етказилса, ушбу ҳолда содир этилган тугалланган жиноят сифатида ЖК 104-моддаси билан 97-модда кўрсатилган жиноятга суиқасд сифатида квалификация қилиниб, жазо тайинланиши лозим. У ерда жиноятлар таркиби бўйича жазо тайинланади (ЖК 59-моддаси) ва тамом бўлган жиноятлар учун жазо ЖК 54-моддасининг талаблари асосида ва жиноятни содир этишга суиқасд қилиш ЖК 58-моддаси 1-қисми асосида тайинланади.

ЖК 58-моддаси 4-қисмида суд томонидан жиноятнинг иштирокчиликда содир этганликда айбдор деб топилганларга нисбатан давлат мажбурлов чорасини танлашда жазо тайинлашнинг умумий тамойилларига қўшимча асослар ҳам келтирилган. Жиноят қонунига биноан, суд ушбу ҳолда ҳар бир айбдорнинг жиноят содир этишдаги иштироки хусусияти ва даражасини ҳисобга олиши лозим.

Жазони енгиллаштирувчи ва оғирлаштирувчи ҳолатлар суд томонидан жазони тайинлашда эътиборга олинади (ЖК 58-моддаси

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2007 йил 14 ноябрдаги «Умрбод озодликдан маҳрум қилиш тариқасидаги жазони қўллашнинг айрим масалалари тўғрисида»ги 15-сонли қарори // Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленуми қарори. – 29-б.

4-қисми). Жазонинг энг кўп ва энг кам доираси иштирокчилар содир этган қилмишлари учун жавобгарлик кўрсатилган ЖК Махсус қисмининг моддаси санкцияси билан аниқланади.

Жиноят содир этишда шахснинг шу жиноятда қатнашиш даражаси ҳар бир дахлдорликнинг функционал ролини аниқлайди.

Жиноятда қатнашиш **даражаси** эса бу ролни бажаришда унинг фаоллигини, аввалдан келишиб олинган жиноятни бажаришда унинг кўшган ҳиссаси ҳақида тасаввурни беради.

Айтиб ўтиш керакки, фақат жиноятга дахлдорлик хусусиятида, бошқача қилиб айтганда, ҳар бир иштирокчининг битта жиноятда қилаётган ташқи фаолиятида, ташкилотчилар, бажарувчилар, далолатчилар ва ёрдамчилар ҳамда айбдор жавобгарликка тортилаётган аниқ жиноят таркиблари ўртасидаги фарқларни топиш мумкин.

Гуруҳ таркибида жиноят содир этган шахсларга нисбатан жазо чораси тайинланганда, улардан ҳар бирининг ижтимоий хавфли қилмишдаги иштироки даражаси аниқланиши, жиноятнинг ташкилотчилари ва ижро этувчиларнинг айбдорлик даражасидан ёрдамчилар ва жиноят бошқа иштирокчиларининг айбдорлик даражаси фарқланиши лозим.

Ташкилотчилар ва бажарувчилар ёрдамчилар ва далолатчиларга нисбатан оғирроқ жавобгарликка тортилишлари шарт.

Иштирокчининг шахсига тегишли енгиллаштирувчи ва оғирлаштирувчи ҳолатлар суд томонидан фақат шу иштирокчига жазо тайинлашда ҳисобга олинishi лозим. Бу ҳол шахсининг ижтимоий хавфлилик даражасини белгилаб, содир этилган қилмишнинг ижтимоий хавфлилик даражасига таъсир ўтказмайди. Енгиллаштирувчи ва оғирлаштирувчи ҳолатларни аниқлашда ЖК 55- ва 56-моддалари талабларига риоя қилиш керак.

7-§. Бир неча жиноят содир этганлик учун жазо тайинлаш

Шахснинг икки ёки ундан ортиқ жиноятни содир этиши, унинг ижтимоий ахлоқи бузуқлиги барқарорлигини, яъни унинг шахси ижтимоий хавф даражаси юқорилигини билдиради. Ушбу ҳолатлар суд томонидан алоҳида ёндашувда жазо тайинлашда ҳисобга олинishi лозим. Лекин юқорида кўрсатилган жазо тайинлашнинг қоидалари жазо тайинлашда алоҳида ёндашув ва Жиноят кодексидagi принципларни, жумладан, жавобгарликнинг муқаррарлигини тўлиқ таъминлай олмайди. ЖК 59-моддаси ушбу масалаларни ечишга хизмат қилади.

ЖК 59-моддаси 1-қисмига мувофиқ, шахс ЖК Махсус қисмининг турли моддаларида назарда тутилган икки ёки ундан ортиқ жиноятни содир этган бўлиб, улардан бирортаси учун ҳам судлан-

ган бўлмаса, суд ЖК 54-моддасида назарда тутилган қоидаларга мувофиқ ҳар қайси қилмиш учун алоҳида жазо тайинлаб, сўнгра тайинланган енгилроқ жазони оғирроғи билан қоплаш ёхуд тайинланган жазоларни тўла ёки қисман қўшиш йўли билан жиноятлар мажмуи бўйича жазо тайинлайди. Шундай қилиб, ЖК 59-моддаси фақат жиноятлар мажмуи бўйича жазо тайинлашда қўлланилади. Бунинг орасида ЖК 33-моддаси 1-қисмига мувофиқ, ЖК Махсус қисмининг турли моддаларида ёки битта моддасининг турли қисмларида назарда тутилган, жавобгарликка тортиладиган икки ёки бир неча жиноий қилмишни содир этиш, агарда улардан бирортаси учун ҳам шахс судланган бўлмаса, жиноятлар мажмуи деб топилади¹.

ЖК 59-моддаси 1-қисмининг қоидалари ЖК 33-моддасининг қоидалари билан қарама-қарши бўлиши керак эмас. Шунинг учун қонун чиқарувчи 59-модданинг таҳририни такомиллаштириши, аниқроқ айтганда, мазкур модда 1-қисмидаги «турли моддаларида» деган сўзлардан кейин «ёки битта модданинг турли қисмларида» деган сўзлар билан тўлдирилиши лозим.

Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг тушунтиришларига мувофиқ, ЖК 59-моддасида белгиланган жиноятлар мажмуи бўйича жазо тайинлаш қоидалари қуйидаги ҳолларда қўлланилади:

– қилмиш ЖК турли моддалари бўйича квалификация қилинганда;

– қилмиш ЖК муайян моддасининг бир неча қисмлари билан квалификация қилинганда, башарти ушбу қисмлар турли жиноятлар учун жавобгарликни назарда тутса (масалан, ЖК 228-, 248-, 273-моддалари);

– шахс бир неча айнан ўхшаш қилмишни содир этган бўлиб, улардан айримлари тугалланган жиноят, бошқалари эса жиноятга тайёргарлик, суиқасд тариқасида квалификация қилинганда ёки айримлари мустақил, бошқалари эса иштирокчиликда содир этилганда²;

– иш бўйича ҳукм чиқарилганидан кейин маҳкумнинг биринчи иш бўйича чиқарилган ҳукмгача яна бошқа жиноятда айбдорлиги аниқланганда.

Шахс ЖК Махсус қисми айнан бир моддасининг турли қисмларида назарда тутилган ўхшаш қилмишни содир этганликда айб-

¹ Жиноятларнинг реал ва идеал жами мавжудлигини эслатиб ўтайлик. Реал жами турли қилмишлар содир этилишини тахмин қилади. Идеал жами ЖК Махсус қисмининг турли моддаларда назарда тутилган жиноятлар белгиларини ифодаловчи битта қилмиш орқали содир этилади. Шу билан бирга жиноятлар жамини жиноят-хуқуқий нормалар рақобатидан фарқлаш керак.

² Айтиш жоизки, мазкур тушунтириш ЖК 33- ва 34-моддалари 1-қисми талабларига мувофиқ келмайди. Ўхшаш жиноятлар ҳеч қандай вазиятда жиноятлар жамини ташкил қила олмайди.

дор деб топилганда жазо шу модданинг оғирроқ жазо белгиланган қисми бўйича тайинланади (ЖК 33-моддаси)¹.

Масалан, ўта хавфли рецидивист томонидан транспорт воситасини ўғирлаш (ЖК 267-моддаси 2-қисми «а» банди) ва буни зўрлаш билан содир этиш (ЖК 267-моддаси 3-қисми «в» банди) ҳолларида жазо ЖК 267-моддаси 3-қисми бўйича тайинланиши керак, чунки у оғирроқ жазони назарда тутати.

Шунда судлар жиноятлар мажмуини тан олишга тўсқинлик қилаётган ҳолатларнинг йўқлигини аниқлаши лозим.

Хусусан, жавобгарликдан озод қилувчи ҳолатлар бўлмаслиги керак, масалан, жавобгарликка тортиш муддатларининг ўтиб кетганлиги, амнистия қўлланилиши, жабрланувчи билан ярашиш.

Айбдор томонидан давомли ёки узоққа чўзилган жиноят содир этилиши жиноятлар мажмуи сифатида тан олинмайди.

Жазо тайинлашнинг умумий асосларига кўра, жиноятлар мажмуи учун жазо белгилашда суд даставвал ҳар бир жиноятга алоҳида жазо тайинлайди.

Шу билан бирга, ҳар бир қилмишга ҳуқуқий баҳо бериш ва давлат мажбурлов чорасини танлаш нафақат муайян жиноятнинг ҳолатларидан, балки қилмишнинг жиноятлар мажмуида тутган ўрнидан келиб чиқиши керак. Жумладан, суд иккинчи ва ундан кейинги жиноятларнинг содир этилишини жавобгарликни оғирлаштирувчи ҳолат сифатида ҳисоблаши лозим.

Агар қўшимча жазони қўллаш шарт бўлиб ва ЖК 57-моддасида кўрсатилган ҳолатлар мавжуд бўлмаса, ҳар бир алоҳида жиноят учун жазо тайинлашда суд нафақат асосий, балки қўшимча жазо тури ва миқдорини кўрсатиши лозим².

Бу қоида қонунда тайинланиши шарт деб кўрсатилмаган қўшимча жазо тайинлашга тегишли ҳамда улар жиноятлар мажмуида эмас, балки алоҳида аниқ жиноятга тегишли ҳолда қўлланилиши шарт.

Ҳар бир жиноят учун алоҳида жазо тайинламаслик жиноят қонунини бузиш ҳисобланади ва шу бузилиш ҳукм бекор қилинишининг сабабчиси бўлади. Ҳукмнинг бекор қилинишининг сабаби яна шуки, асосий жазони тайинлаб, ЖК 57-моддасидаги қоидалари йўқлиги ҳолда, тайинланиши шарт бўлган қўшимча жазони тайинламасликдир.

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2006 йил 3 февралдаги «Судлар томонидан жиноят учун жазо тайинлаш амалиёти тўғрисида»ги 1-сонли қарори // Тўплам, 2-жилд. — 225-б.

² «Жиноят кодекси 59-моддаси ва Жиноят-процессуал кодекси 468-моддасида белгиланган суднинг ҳар бир жиноят учун алоҳида жазо тайинлаб, сўнгра жиноятлар мажмуи бўйича узил-кесил жазо белгилаши шартлиги тўғрисидаги талаблар ҳам асосий, ҳам қўшимча жазо тайинлашга тааллуқлидир».

Суд ҳар бир жиноят учун алоҳида жазо тайинлаб, сўнгра жиноятлар мажмуига кирган қилмишларнинг оғирлик даражасига кўра, энгилроқ жазони оғирроғи билан қоплаш (қоплаш принципи) ёки тайинлаган жазоларни тўла ёки қисман қўшиш (қўшиш принципи) йўли билан қатъий жазо белгилайди.

«Агар жиноятлар мажмуини фақат ижтимоий хавфи катта бўлмаган жиноятлар ва унча оғир бўлмаган жиноятлар ташкил этса, унда тайинланган энгилроқ жазони оғирроғи билан қоплаш ёхуд тайинланган жазоларни тўла ёки қисман қўшиш йўли билан жазо узил-кесил тайинланади. Бунда узил-кесил тайинланган жазо содир этилган жиноятлардан энг оғири учун назарда тутилган энг кўп жазо муддатидан ёки меъёридан ортиқ бўлмаслиги лозим» (ЖК 59-моддаси 2-қисми).

«Агар жиноятлар мажмуини ташкил этувчи жиноятлардан лоақал биттаси оғир ёки ўта оғир жиноят бўлса, ЖК Умумий қисмида шу жазо тури учун белгиланган доирада тайинланган жазоларни тўла ёки қисман қўшиш йўли билан жазо узил-кесил тайинланади» (ЖК 59-моддаси 3-қисми).

Суд ҳукмда жиноятлар жами учун қатъий жазони кўрсатиши шартдир, акс ҳолда жиноят қонуни бузилган ҳисобланиб, ҳукмнинг бекор қилинишига олиб келади.

Судлар шунга алоҳида эътибор беришлари лозимки, содир этилган жиноятлар мажмуи катта ижтимоий хавф туғдирмаса ёки унча оғир бўлмаган ҳолларда жазони оғирроғи билан қоплаш принципи қўлланилади. Жиноятнинг оғирлик даражасини аниқлашда, ЖК 15-моддасида кўрсатилган жиноятлар классификациясидан фойдаланиш лозим.

Масалан, энгилроқ жазони оғирроғи билан қоплаш қуйидаги ҳолда бўлиши мумкин: жиноий равишда ҳомила тушириш (ЖК 114-моддаси 2-қисми) ва касб юзасидан ўз вазифаларини лозим даражада бажармаслик (ЖК 116-моддаси 1-қисми). Биринчи жинояти учун суд унга 2 ой қамоқ, иккинчи жинояти учун эса 1 йил ахлоқ тузатиш ишларини жазо сифатида тайинлади. Агар суд лозим деб топса, у энгилроқ жазони оғирроғи билан қоплаш принципини қўллаб қатъий жазо турини 2 ой қамоқ сифатида тайинлаши мумкин. Шу вақтнинг ўзида, бу ҳолда қатъий жазони тайинлашда суд жазоларни тўла ёки қисман қўшиш принципини қўллаши мумкин.

Жазоларни тўла қўшиш деганда, жиноятлар мажмуидаги ҳар бир жиноят учун тайинланган алоҳида жазоларни тўлиқ қўшиш тушунилади.

Жазоларни қисман қўшиш деганда, икки ёки ундан ортиқ жиноятлар жами бўйича жазо белгилашда суд муайян жиноят учун тайинлаган жазоларни қисман қўшишга мажбурлиги тўғрисидаги қоида назарда тутилади. Бунда жазо турларининг энгил-оғирлиги

даражаси ЖК 43-моддаси 1-қисмида кўрсатилган кетма-кетлик билан белгиланганлиги эътиборга олиними лозим.

Юқорида айтиб ўтилган мисолда суд жазони қисман қўшиш турини қўллаб қатъий жазони 3 ой қамоқ сифатида тайинлаши мумкин. Бунинг сабаби шуки, ЖК 61-моддаси 1-қисмига мувофиқ, қамоқнинг 1 кун ахлоқий тузатиш ишларининг 3 кунига тенг (ахлоқ тузатиш ишларининг 1 йили = қамоқнинг 4 оyi) ва қамоқ жазосининг муддатларини тўлиқ қўшишда ($2+4=6$) унинг қатъий миқдори қилган жиноятларнинг энг оғири учун назарда тутилган жазо муддатидан ортиқ бўлади. Бу ҳолда ЖК 114-моддаси 2-қисмида назарда тутилган жиноий йўл билан ҳомилани тушириш оғирроқ жиноят бўлади. Шу жиноят учун энг кўп жазо муддати — 3 ойгача қамоқ.

Бироқ, агар жиноятлар мажмуини ташкил этадиган жиноятларнинг бирортаси оғир ёки ўта оғир бўлса, қатъий жазонинг энг кўп чегараси бу жазо турини тартибга соладиган Умумий қисм моддаларидаги қоидаларга мувофиқ аниқланади.

Таъкидлаб ўтиш жоизки, содир этилган жиноятларнинг биттаси умрбод озодликдан маҳрум қилиш жазоси ёки узоқ муддатли озодликдан маҳрум қилиш жазоси тайинланган ҳолларда жиноят қонуни қатъий жазони тайинлаш тўғрисидаги қўшимча кўрсатмаларни беради. Аниқроғи: «содир этилган жиноятлардан биттаси учун умрбод озодликдан маҳрум қилиш тариқасидаги жазо тайинланганда энгилроқ турдаги жазони умрбод озодликдан маҳрум қилиш билан қоплаш орқали жазо узил-кесил тайинланади» (ЖК 59-моддаси 4-қисми).

«Содир этилган жиноятлардан биттаси учун узоқ муддатли озодликдан маҳрум қилиш жазоси тайинланганда жазоларни тўла ёки қисман қўшиш ёхуд энгилроқ жазони оғирроғи билан қоплаш орқали жазо узил-кесил тайинланади» (ЖК 59-моддаси 5-қисми).

Шу билан бирга, Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленуми агар жиноятлар мажмуига кирадиган ЖК 97-моддаси 2-қисми ёки ЖК 155-моддаси 3-қисми билан назарда тутилган жиноятларнинг биттаси учун ҳам узоқ муддатли озодликдан маҳрум қилиш жазоси тайинланмаган бўлса, қатъий жазо жазоларни тўлиқ ёки қисман қўшишда қандай бўлса, энгилроқ жазони оғирроғи билан қоплашда ҳам 20 йилдан ортиқ бўлмаслиги шарт эканлигини аниқлаштиради¹.

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2007 йил 14 ноябрдаги «Умрбод озодликдан маҳрум қилиш тариқасидаги жазони қўллашнинг айрим масалалари тўғрисида»ги 15-сонли қарори // Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленуми қарори. — 29-б.

Бу қоидалар жиноятлар тамом бўлмаган ҳамда бир иш бўйича ҳукм чиқаришдан олдин судланган бошқа жиноятда айбдорлиги топилган ҳолларга тегишли.

Олий суд инстанцияси яна шуни изоҳлайди, «агар шахс бир неча умрбод озодликдан маҳрум қилиш жазоси ёки узоқ муддатли озодликдан маҳрум қилиш жазоси назарда тутилган жиноятларни содир этганида, лекин бу жиноятнинг бир қисми айбдор вояга етмаган ёшида, қолган қисми вояга етган ёшида содир этилган бўлса, вояга етмаган ёшида қилинган жиноятлар учун ЖК 82–86-моддалари қоидалари бўйича, вояга етган ёшида қилган жиноятлари учун эса ЖК 59-моддаси 4-ва 5-қисмлари бўйича жазо тайинланади»¹.

Жазоларни тўла ёки қисман қўшиш қоидаси ҳар хил жиноят учун ҳар хил жазо тайинланган ҳолларда ҳам қўлланилади. ЖК 59-моддаси 6-қисмига мувофиқ, жиноятлар мажмуи бўйича ҳар хил турдаги жазоларни қўшиш йўли билан жазо тайинлашда ЖК 61-моддасида назарда тутилган қоидаларга амал қилиниб, жазонинг оғирроқ тури узил-кесил тайинланади. Шу билан бирга, ЖК 61-моддаси 2-қисмига мувофиқ, жарима ва муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш тариқасидаги жазолар бошқа турдаги жазолар билан ҳисобланмайди ва алоҳида ижро қилинади².

Ахлоқ тузатиш ишлари ҳамда жарима жазоси турларини қўшишда ўзига хос жиҳатлар мавжуд. Ахлоқ тузатиш иши жазосини тайинлашда унинг муддати, ушлаб қолинадиган фоиз миқдори олдин ҳар бир модда бўйича, сўнгра уларнинг мажмуи бўйича кўрсатилади.

Ушбу ҳолда қатъий жазога ушлаб қолишнинг энг кўп фоизли бўлган муддати олиниб, унга фоизи кам бўлган муддат қўшилади (белгиланган доираларга риоя қилган ҳолда). Жарима қўлланилган ҳолда, бир хил жазолар қўшилиб, озодликдан маҳрум қилиш, интизомий қисмга жўнатиш, қамоқ, хизмат бўйича чеклаш ахлоқ тузатиш ишларидан алоҳида ижро қилинади. Муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш жазоси асосий жазо тури сифатида тайинланганда ҳам шундай йўл тугилади (ЖК 61-моддаси).

ЖК 59-моддаси 7-қисмига мувофиқ, жиноятлар мажмуи бўйича тайинланган асосий жазога суд айрим жиноятлар учун тайинланган қўшимча жазоларни ҳам қўшиши мумкин. Олий суд Пленумининг тушунтиришларига кўра, қўшимча жазоларга, икки ёки ун-

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2007 йил 14 ноябрдаги «Умрбод озодликдан маҳрум қилиш тариқасидаги жазони қўллашнинг айрим масалалари тўғрисида»ги 15-сонли қарори // Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленуми қарори. – 29-б.

² Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2006 йил 3 февралдаги «Судлар томонидан жиноят учун жазо тайинлаш амалиёти тўғрисида»ги 1-сонли қарори // Тўплам, 2-жилд. – 225-б.

дан ортиқ жиноятлар мажмуи бўйича асосий жазони белгилашда қўлланиладиган қоплаш ва қўшиш принциплари ўз таъсирини кўрсатади¹. Бироқ айтиб ўтиш жоизки, қўшимча жазони жиноятлар мажмуи бўйича тайинлашда фақатгина қўшиш принципини қўллаш мумкин. Бу шу билан боғлиқки, муайян муддатга тайинланаётган ягона жазо бу муайян ҳуқуқдан маҳрум қилишдир.

Муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш жазосининг ўзига хос хусусияти шуки, суд бундай жазони тайинлашда ЖК Умумий қисмининг қоидаларидан келиб чиқади (ЖК 45-моддаси 2-қисми), чунки мазкур жазо қўлланилиши шарт бўлган қўшимча жазо сифатида назарда тутилган Махсус қисм моддаларининг санкциялари, одатда, унинг муддатларини кўрсатмайди (масалан, ЖК 207-моддаси 3-қисми). Бундан ташқари, ЖК 59-моддаси 7-қисмига мувофиқ, муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш тарикасидаги қўшимча жазонинг узил-кесил тайинланган муддати ЖК 45-моддасида энг кўп муддатдан ортиқ бўлмаслиги лозим. ЖК Махсус қисми тегишли моддаларининг санкциялари эса асосий жазо сифатида муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш жазосининг муддатларини белгилайди (масалан, ЖК 114-моддаси 1-қисми, 116-моддаси 1-қисми, 205-моддаси 1-қисми, 206-моддаси 1-қисми).

Шу сабабли қоплаш принципи (қўшиш принципи билан бирга) биттаси бўлса ҳам асосий бўлган, муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш жазо тури жиноятлар мажмуи бўйича тайинланиши керак бўлганида қўлланилиши мумкин, чунки бундай ҳолда қатъий жазони тайинлашга қўмақловчи сифатида Умумий қисм қоидалари эмас, балки содир этилган жиноятларнинг энг оғири учун жавобгарлик назарда тутилган ЖК Махсус қисми моддасининг санкциясида кўрсатилган энг кўп муддат олинади.

Айтиб ўтиш жоизки, қўшиш фақат бир турдаги қўшимча жазоларга қўлланилади. Судланувчи шунга ўхшаш ҳуқуқдан маҳрум этилади, бошқача қилиб айтганда унга бир хил мансабда ишлаш ёки бир хил фаолият олиб бориш тақиқланади. Бошқа ҳолатда асосий ва қўшимча жазоларни муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш сифатида қўшиш мумкин эмас ва улар алоҳида ижро этилиши шарт². Шу билан бирга, бир турдаги қўшимча жазолар, қандай йўл билан асосий жазо тайинланганидан қатъи назар, тўла ёки қисман қўшилиши мумкин.

¹ «Икки ёки ундан ортиқ жиноятлар мажмуи бўйича қўшимча жазо белгилашда, агар алоҳида жиноятлар учун тайинланган жазо бир турга мансуб бўлса, суд ушбу қўшимча жазо тури учун белгиланган максимал муддат доирасида уларнинг энгилроғини оғирроғи билан қоплаш ёки уларни тўла ёки қисман қўшиш қоидаси бўйича узил-кесил жазо тайинлайди». (Ўша жойда. — 239–240-б.)

² Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2006 йил 3 февралдаги «Судлар томонидан жиноят учун жазо тайинлаш амалиёти тўғрисида»ги 1-сонли қарори // Тўплам, 2-жилд. — 239-б.

Шуни қайд этиб ўтиш керакки, судланувчига озодликдан маҳрум қилиш тариқасидаги жазо тайинланганда жазони ижро этиш колонияси тури жиноятлар мажмуи бўйича узил-кесил жазо белгиланганидан кейингина тайинланади. Шартли ҳукм қилиш масаласи ҳам шу тартибда ҳал қилинади.

Жиноятлар мажмуи бўйича жазо белгилашда, судлар ҳукмнинг қарор қисмида ЖК Махсус қисмининг тегишли моддасига ҳавола қилган ҳолда ҳар бир жиноят учун алоҳида тайинланган жазони кўрсатиши лозим. Аммо узил-кесил жазо чорасини белгилашда фақат ЖК 59-моддасига, шунингдек, тайинланадиган асосий ва қўшимча жазоларни тартибга солувчи моддаларга ҳавола қилинади.

ЖК 59-моддаси 8-қисмига мувофиқ, агар иш бўйича ҳукм чиқарилганидан кейин маҳкумнинг ана шу иш бўйича чиқарилган ҳукмга қадар содир этилган яна бошқа жиноятда айбли эканлиги аниқланса ҳам жазо ўша тартибда тайинланади. Бундай ҳолда жиноятлар мажмуи бўйича суд томонидан тайинланган жазо муддатига биринчи ҳукм юзасидан жазонинг ўталган қисми қўшилади.

Шу билан бирга, бу норманинг қоидалари биринчи иш бўйича ҳукм чиқарилмаганидан олдин жиноят содир этилган ҳолларда қўлланилади. Шундай қилиб, ҳукмнинг қачон кучга киргани аҳамиятга эга эмас, агар жиноят ҳукмнинг эълон қилинишидан олдин содир этилган бўлса, жазо ЖК 59-моддаси 8-қисмининг қоидаларига риоя қилиб тайинланиши керак. Бироқ агар тажовуз ҳукм чиқарилиб бўлганидан кейин ва бу ҳукм қонуний кучга киргунига қадар содир этилган бўлса ЖК 60-моддасининг қоидалари қўлланилади.

Шахс томонидан ҳукм эълон қилинишидан олдин содир этилган жиноят учун жазо тайинлашда суд шу жиноятнинг мажмуига кирадиган ва суд томонидан кўрилиб бўлинган бошқа жиноятлар билан алоқасини аниқлаши муҳим. Агарда ушбу жиноят, қарор қилинган ҳукмдаги қилмишлар квалификациясига жиддий таъсир ўтказса, ушбу ҳукм янги очилган ҳолатлар бўйича бекор қилинади (ЖПК 522-моддаси 4-қисми) ва барча жиноятлар бўйича иш умумий тартибда ЖК 59-моддасининг қоидалари қўлланилган ҳолда қайта кўрилади. Муҳим ҳолатлар сифатида айбдор томонидан содир этилган қилмишларда, суд томонидан ҳисобга олинмаган енгиллаштирувчи ёхуд оғирлаштирувчи ҳолатлар, жиноят таркибларининг муҳим ва конструктив хусусиятлари (масалан, қилмишнинг такрор содир этилганлиги) мавжудлиги тан олинмоғи лозим.

ЖК 59-моддаси 8-қисмига мувофиқ, жазо тайинлашда суд ушбу модданинг умумий қоидаларидан келиб чиқиши керак. Бироқ ҳукмда қатъий жазо тайинлаш, биринчи ҳукм бўйича тайинланган жазони тўла ёки қисман иккинчи ҳукмдаги жазо билан қўшиш орқали аниқланади. ЖК 59-моддаси 8-қисмини қўллашда, жиноятлар жами учун

белгиланган қатъий жазо биринчи ҳукм бўйича тайинланган жазодан кам бўлиши мумкин эмас, чунки бундай ҳолда жазоларни қўшиш пайтида суд биринчи ҳукм бўйича тайинланган жазонинг ўталмаган қисмидан эмас, балки унинг тўлиқ миқдоридан келиб чиқиши зарур.

Агар биринчи ва кейинги ҳукм юзасидан турли хил жазо турлари тайинланган бўлса, бундай ҳолда жиноятларни бир вақтда қўрилганда қўлланиладиган ва юқорида таҳлил қилинган ҳар хил жазо турларини қўшиш қоидалари ишлатилади.

Судлар шуни назарда тутишлари лозимки, ЖК 59-моддаси 4-қисми белгилаган қатъий жазони ўташ муддати охириги ҳукм чиқарилган кундан бошлаб ҳисобланади ҳамда тайинланган жазодан сўнгги иш бўйича судгача эҳтиёт чораси ёки ушлаб туриш тартибида қамоқда ўтирган вақт инобатга олинган ҳолда чегириб ташланади. Ушбу ҳолда ҳукмда биринчи ҳукм бўйича қайси қисми ўталганлиги кўрсатилиши лозим. Масалан, биринчи ҳукм бўйича энг кам ойлик иш ҳақининг 450 баравари миқдорида жарима тайинланган бўлиб, айбдор томонидан ушбу жариманинг энг кам ойлик иш ҳақининг 350 баравари миқдоридаги қисми тўланган бўлса ва шахс бошқа жиноятда ҳам айбдор деб топилса ва унга энг кам ойлик иш ҳақининг 124 баравари миқдорида жарима жазоси тайинланса, бунда уларни тўла қўшишда умумий жазо миқдори энг кам ойлик иш ҳақининг 574 баравари миқдорига тенг келади ($450 + 124 = 574$). Суд аввал тўланган жарима миқдорини ҳисобга олиб тайинлаган жарима миқдори энг кам ойлик иш ҳақининг 224 баравари миқдорига тенг келган бўлиши керак ($574 - 350 = 224$).

Шартли ҳукм қилишда жазоларни қўшишга алоҳида эътибор қаратиш керак. Шундай қилиб, агар биринчи ҳукм бўйича шартли ҳукм қилиниб, иккинчиси бўйича бошқа реал жазо тайинланган бўлса, ушбу ҳолат шартли ҳукмнинг алмаштирилишига таъсир ўтказмайди, чунки қонун талабларига кўра, шартли ҳукмнинг алмаштирилиши шахснинг синов муддатидаги хулқи билан аниқланади. Агар синов муддати даврида шартли ҳукмни бекор қилиб ҳукмда кўрсатилган жазо бажарилишини тақозо этадиган ҳолатлар мавжуд бўлмаса, ушбу жазо қатъий жазо тайинлашда ўталган деб ҳисобланиши лозим. Масалан, биринчи ҳукм бўйича шахс 6 йилга озодликдан маҳрум қилиш жазосига 2 йил синов муддати билан шартли ҳукм қилинган бўлса ва ушбу ҳукм чиқарилгандан кейин шахс яна бошқа бир ҳукм чиқарилгунга қадар содир этган жиноятда айбли деб топилиб, 5 йил муддатга озодликдан маҳрум қилинган бўлса, ҳукмлар жами юзасидан узил-кесил жазо муддати – 11 ($5 + 6 = 11$) йил. Лекин, агар синов муддати давомида шахс хулқи яхши бўлиб, белгиланган шартли ҳукм тартибини бузмаган бўлса, биринчи жазо тўлиқ, яъни 6 йил ўталган деб тан олинади. Шунда, ўталадиган жазо муддати

5 (11 – 6 = 5) йилни ташкил этади. Агарда шахс томонидан белгиланган шартли ҳукм тартиби бузилган бўлса, жазонинг фақат амалда ўталган қисми ҳисобга олинади. Худди шундай равишда биринчи ҳукмдаги жазо ўташдан муддатидан илгари шартли озод қилиш масаласи ҳал қилиниши керак.

Агар иш бўйича ҳукм чиқарилганидан кейин маҳкумнинг яна бошқа жиноятларда айбдорлиги аниқланиб, улардан айримлари биринчи ҳукм чиқарилгунга қадар, бошқалари эса ҳукм чиқарилганидан сўнг содир этилган бўлса, иккинчи ҳукм бўйича жазо ЖК 59-ва 60-моддаларида белгиланган тартибга риоя этилган ҳолда тайинланади. Бунда, аввало, биринчи ҳукм чиқарилгунга қадар содир этилган жиноятлар жами бўйича, ундан кейин ЖК 59-моддаси 8-қисми қоидасига асосан, сўнгра биринчи ҳукм чиқарилгандан кейин содир этилган жиноятлар жами бўйича ва ниҳоят ҳукмлар жами бўйича жазолар белгиланади.

8-§. Бир неча ҳукм юзасидан жазо тайинлаш

Шахс томонидан жазо ўташ вақтида янги жиноят содир этилиши унинг ижтимоий хавф даражаси юқорилигини англатади. Бундан ташқари, бундай ҳолат қўлланилган давлат мажбурлов чораларининг жазо мақсадларига эришмаганлигини кўрсатади. Бунинг ҳаммаси бундай шахсга яхшироқ таъсир этадиган чораларни қўллаш заруриятини келтириб чиқаради.

Бир неча ҳукмлар юзасидан жазо тайинлаш қоидалари, шахс муайян давр ичида жиноят содир этган ҳолларида, яъни ҳукм чиқарилиб, жазо тўлиқ ўталмаган пайтда қўлланилади. Агар бир жинояти учун ҳукм чиқарилганидан кейин шахс жазони ўташ муддати давомида яна жиноят содир этса, маҳкумга бир неча ҳукмлар юзасидан жазо тайинланади. ЖК 60-моддаси 1-қисмига мувофиқ, агар маҳкум ҳукм чиқарилганидан кейин жазони тўла ўтамай туриб, янги жиноят содир этса, суд янги ҳукм бўйича тайинланган жазо муддатига илгариги ҳукм юзасидан ўталмай қолган жазо муддатини тўла ёки қисман қўшади. Бунда ҳукм чиқарилган пайт деб, унинг қонуний кучга кирган пайтини эмас, балки уни эълон қилиш пайти тан олинади, чунки ҳукм чиқарилиши унинг оммавий эълон қилиниши билан якунланади.

ЖК 60-моддасининг қўлланилишига тўсиқ бўладиган ҳолат, бу аввал тайинланган асосий ва қўшимча жазони тўлиқ ўталганлигидир¹. Бундай ҳолда жазони ижро этишнинг тугалланиши тайинлан-

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2006 йил 3 февралдаги «Судлар томонидан жиноят учун жазо тайинлаш амалиёти тўғрисида»ги 1-сонли қарори // Тўплам, 2-жилд. – 239-б.

ган жазоларнинг энг узунидан келиб чиққан ҳолда аниқланади. Масалан, судланганга нисбатан бирон-бир асосий жазо ва ҳарбий ёки махсус унвондан маҳрум қилиш тариқасидаги қўшимча жазо тайинланган бўлса, бу ҳолда асосий жазонинг ўталган вақти жазо ўталганлигини англатади. Лекин агар муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш қўшимча жазоси қўлланилган бўлса, бу ҳолда қўшимча жазонинг ўталиб бўлинган вақти жазо ўталганлигини англатади. Хусусан, жиноят қонунига мувофиқ, муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш жазо турининг ижро этилиши жарима, ахлоқ тузатиш ишлари, хизмат бўйича чеклаш асосий жазо турлари ижро этилган пайтларда амалга оширилади, бунинг устига ҳукм билан ўрнатилган муддатда. Масалан, агар шахсга асосий жазо сифатида 2 йил ахлоқ тузатиш ишлари ва қўшимча жазо сифатида 3 йилгача муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш жазолари тайинланган бўлса, у ҳолда жазони ўтаб бўлиш муддати сифатида муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш жазоси ижро этилган вақт тан олинади. Ва тескариси, агар шахсга нисбатан 3 йилгача ахлоқ тузатиш ишлари 2 йилгача муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш жазоси билан бирга тайинланган бўлса, у ҳолда жазони ўтаб бўлиш вақти деб ҳукмнинг қонуний кучга кирганидан сўнг уч йил ўтиши ҳисобланади. Озодликдан маҳрум қилиш, қамоқ ёки интизомий қисмга жўнатиш ёки муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш жазоларини тайинлашда ҳам жазони ижро этишнинг тугалланиши қўшимча жазони ўтаб бўлган муддати билан ҳисобланади.

ЖК 60-моддаси қўлланилишига шахснинг судланганлик ҳолати ҳеч қандай таъсир ўтказмайди, чунки бу ерда асосийси жазо ўтаб бўлинган вақтдир. Судланганлик эса, жиноят содир этилишининг ҳуқуқий оқибати сифатида, ушбу ҳолда ҳисобга олинмайди.

Янги жиноят содир этиш деб, ҳукм чиқарилган вақтдан бошлаб тайинланган жазони ўтаб бўлгунгача бўлган даврда, субъектив томондан (қасддан ёки эҳтиётсизлик оқибатида) ҳамда объектив томондан (қачон бошланганидан) қатъи назар, содир этилган жиноят тушунилади. Бир жинояти учун судланиб ҳукм чиққан, лекин ҳукм бўйича жазони ўтамаган шахс, биринчи ҳукм чиққунга қадар бошланиб, ҳукм чиққандан сўнг ҳам давом этган узоққа чўзилган ва давомли жиноят содир этишда айбдор деб топилса, иккинчи ҳукм бўйича унга жазо тайинлашда суд ЖК 60-моддаси қоидаларига риоя этиши лозим¹.

Ҳукм чиқарилган вақтдан бошлаб тайинланган жазони ўтаб бўлгунгача бўлган даврдаги содир этилган жиноят учун жазо тайинлашда суд жазо тайинлашнинг умумий асослари, айбдорнинг шах-

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2006 йил 3 февралдаги «Судлар томонидан жиноят учун жазо тайинлаш амалиёти тўғрисида»ги 1-сонли қарори // Тўплам, 2-жилд. – 241-б.

си, айбидаги енгиллаштирувчи ва оғирлаштирувчи ҳолатларни ҳисобга олиши лозим. Шундай қилиб, ушбу жиноят учун тайинланадиган давлат мажбурлов чорасига алоҳида ёндашувни таъминлаш лозим бўлади. Бундан ташқари, жазо тайинлашда шахс томонидан жиноят аввал тайинланган жазо ўташ даврида содир этилганлигини ҳисобга олиш лозим.

Суд узил-кесил жазо тури ва миқдорини, янги ҳукм бўйича илгариги ҳукм юзасидан ўталмай қолган жазо муддатига тўлиқ ёки қисман қўшиш йўли билан тайинлайди. Эътиборли жиҳат шундаки, янги содир этилган жиноят учун тайинланган жазо тўлиқ ҳисобга олиниши лозим, акс ҳолда, ҳукмнинг бекор қилинишига сабаб бўлиши мумкин.

Агар айбдор ҳукм эълон қилингандан кейин бир неча жиноятларни содир этган бўлса, суд аввал жиноятлар мажмуи тариқасида жазо тайинлаб, унга олдинги ҳукм бўйича ўталмай қолган жазони тўла ёки қисман қўшади.

Ҳукмлар мажмуи бўйича узил-кесил жазо тайинланиши янги жиноят учун жазога қўшиладиган ўталган жазонинг тўғри аниқланишига боғлиқ. «Ҳукмлар мажмуи бўйича жазо тайинлаш ҳақидаги масала ҳал қилинаётганда олдинги ҳукм бўйича тайинланган асосий ва қўшимча жазонинг қанча қисми шахс томонидан реал ўталмаганлиги аниқланиши лозим»¹.

Жазо қуйидаги ҳолларда ўталмаган деб ҳисобланади:

– илгариги ҳукм бўйича тайинланган, янги жиноят бўйича ҳукмнинг эълон қилинишидан олдин ўтаб бўлинган жазодан ташқари жазоси, яъни янги ҳукм эълон қилингунга қадар ўталмаган жазо. Янги жиноят озодликдан маҳрум қилиш тариқасидаги жазони ўтаётган шахс томонидан содир этилганда, жазонинг ўталмаган қисми деб янги жиноят учун қамоқда сақлаб туриш сифатида эҳтиёт чораси танланганидан сўнг қолган муддатни ҳисоблаш лозим. Агар бундай эҳтиёт чораси танланмаган бўлса, жазонинг ўталмаган қисми муддати охириги ҳукм чиқарилган вақтдан бошлаб ҳисобланади. Шу вақтнинг ўзида тезкор хусусиятли жазонинг ўталмаган қисмини аниқлашда ахлоқ тузатиш ишларига маъмурий қамоқ муддати ҳамда жазони ижро этилишидан қочиб юрган вақти каби жазоларни ижро этилишидаги муддати ҳисобга олинмайди;

– жазони ўташ муддатидан илгари шартли равишда озод этилганда – жазонинг маҳкум томонидан ўталмай қолган қисми;

– ЖК 72-моддасида кўрсатилган тартибда шартли ҳукм қилинганда – ҳукмнинг бутун муддати;

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2006 йил 3 февралдаги «Судлар томонидан жиноят учун жазо тайинлаш амалиёти тўғрисида»ги 1-сонли қарори // Тўплам, 2-жилд. – 240-б.

– ЖПК 533-моддасида назарда тутилган тартибда ҳукмнинг ижроси кечиктирилганда жазонинг тўлиқ муддати (эхтиёт чораси ёки ушлаб туриш тарзида қамоқда сақланган вақт бундан мустасно);

– жазо ЖК 74-моддасига асосан ёки афв этиш ёки амнистия акти асосида енгилроғи билан алмаштирилганда, алмаштирилган енгилроқ жазонинг ўталмаган қисми.

Бир неча ҳукм юзасидан узил-кесил жазо турини белгилаш, ЖК Махсус қисми моддаси санкциясидаги жазонинг энг кўп чегараси билан боғлиқ эмас. Лекин ЖК Умумий қисмида ушбу жазо тури учун белгиланган доирадан чиқиб бўлмайди.

Ҳукмлар мажмуи бўйича белгиланган жазо янги жиноят учун белгиланган жазо муддатидан ҳам, илгариги ҳукм бўйича белгиланган жазонинг ўталмаган қисмидан ҳам кўпроқ бўлиши керак.

Бунда озодликдан маҳрум этиш тариқасидаги узил-кесил жазо муддати йигирма беш йилдан, вояга етмаганлар, олтмиш ёшдан ошган эркаклар ва аёлларга нисбатан эса, ўн беш йилдан ортиқ бўлиши мумкин эмас.

Бир неча ҳукмлар юзасидан умрбод озодликдан маҳрум қилиш жазосини тайинлашда ЖК 60-моддаси 3- ва 4-қисми қоидаларига риоя қилиш керак. «Агар ҳукмлардан бири билан умрбод озодликдан маҳрум қилиш тариқасидаги жазо тайинланган бўлса, бир неча ҳукмлар юзасидан жазоларни қўшишда енгилроқ жазо турини умрбод озодликдан маҳрум қилиш билан қоплаш орқали жазо узил-кесил тайинланади» (ЖК 60-моддаси 3-қисми).

«Агар ҳукмлардан бири билан узоқ муддатга озодликдан маҳрум қилиш жазоси тайинланган бўлса, бир неча ҳукмлар юзасидан жазоларни қўшишда енгилроқ жазони оғирроғи билан қоплаш ёхуд жазоларни тўла ёки қисман қўшиш йўли билан жазо узил-кесил тайинланади» (ЖК 60-моддаси 4-қисми).

Бири тугалланмаган жиноят бўйича чиқарилган бир неча ҳукмлар юзасидан жазо тайинлашда ҳам мазкур қоидаларга риоя этилиши керак.

Озодликдан маҳрум қилиш жазоси тайинланганда колония тури узил-кесил тайинланган жазо туридан келиб чиқиши керак. Судлар шунинг эътиборга олишлари лозимки, озодликдан маҳрум қилиш шахсга нисбатан аввалги ўташ жойи оғирлигидан қатъи назар, белгиладиган колония тури аввалгисидан енгил бўлмаслиги лозим. Масалан, аввалги ҳукм бўйича жазо ўташ шахсга умумий тартибли колонияда белгиланган бўлса, ҳукмлар жами бўйича умумий тартибли ёки қаттиқроқ тартибли колония белгиланади (ЖК 50-моддасига риоя этмоқ лозим). Ушбу масаланинг бошқача тарзда талқин қилиниши, жазонинг асосиз енгиллашувига олиб келади.

Колония турини белгилашда, суд айбдорнинг шахсини ҳам ҳисобга олиши лозим, яъни агар аввалги ҳукм бўйича озодликдан маҳрум

қилиш билан боғлиқ бўлмаган жазо тайинланган бўлса, ушбу ҳолда, албатта, колония турини белгилашда эътибор берилиши керак.

ЖК 59-моддаси олтинчи қисми ва 60-моддаси қоидаларига мувофиқ, тайинланган узил-кесил жазо муддати охириги иш бўйича судгача эҳтиёт чораси сифатида қамоқда сақлаш ёки ушлаб туриш вақти ҳисобга олинган ҳолда охириги ҳукм чиқарилган кундан бошлаб ҳисобланади¹.

Илгариги ҳукм ва янги содир этилган жиноят учун чиқарилган ҳукм бўйича ҳар хил турдаги жазо тайинланган ҳолатларда жазоларни қўшиб ҳисоблаш ЖК 60-моддаси 2-қисмида ва ЖК 61-моддасида белгиланган.

Маҳкумнинг жазо ўташдан бўйин товлаганлиги учун илгариги ҳукм юзасидан тайинланган жазонинг бир тури бошқа турга алмаштирилган вазиятларда (масалан, жарима қамоқ, ахлоқ тузатиш ишлари ёки озодликдан маҳрум қилиш жазоси билан алмаштирилган бўлса) жазо, ЖК 61-моддаси қоидаларига асосан, биринчи жазо ўрнига тайинланган жазодан келиб чиқиб, узил-кесил тайинланиши керак. Хусусан, илгариги ҳукм юзасидан тайинланган ахлоқ тузатиш жазосини ўташдан бўйин товлаганлиги билан боғлиқ ҳолда мазкур жазо озодликдан маҳрум қилиш жазоси билан алмаштирилган бўлса ва шу жазони ўташ даврида маҳкум томонидан янги жиноят содир этилган бўлса, бир неча ҳукмлар юзасидан тайинланган узил-кесил жазо биринчи ҳукм юзасидан тайинланган ахлоқ тузатиш ишлари алмаштирилган озодликдан маҳрум қилиш жазоси ва иккинчи ҳукм бўйича тайинланган тегишли жазони қўшиш йўли билан белгиланиши лозим. Бошқача қилиб айтганда, бундай вазиятларда, алмаштирилган жазо тури қайта (ахлоқ тузатиш ишлари ёки жаримага) алмаштирилмайди. Бошқача вазиятда янги жиноят содир этиш жаримани тўлаш ёки ахлоқ тузатиш ишларидан бўйин товлаш учун жавобгарликдан озод қилишнинг ўзига хос асоси бўлиб қолади, бу эса ЖК 44-моддаси 3-қисми ва 46-моддаси 4-қисми талабларини бузиш ҳисобланади.

ЖК 60-моддаси 5-қисмида маҳкумнинг иш ҳақидан ёки пул таъминотидан ушлаб қолиш фоизлари ҳар хил бўлган тақдирда ахлоқ тузатиш ишлари ёки хизмат бўйича чеклаш жазоларини қўшиш масаласи ҳал қилинган. Бундай вазиятда қонунда кўрсатилганига кўра, кўрсатилган жазо муддатлари қўшилиб, ушлаб қолиш эса алоҳида ҳисобланиши керак.

Илгариги ҳукм ва содир этилган янги жинояти учун чиқарилган ҳукм бўйича ахлоқ тузатиш ишлари тайинланган, бироқ бу жазоларнинг тури фарқ қилган, яъни маҳкум ўзи ишлайдиган жойда ва

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2006 йил 3 февралдаги «Судлар томонидан жиноят учун жазо тайинлаш амалиёти тўғрисида»ги 1-сонли қарори // Тўплам, 2-жилд. — 241-б.

жазони ижро этиш органи белгилаб берган жойда жазони ўташи белгиланган вазиятда масалани бошқача ҳал қилиш лозим. ЖК 60-моддаси 2-қисмига мувофиқ, жазоларни қўшишда оғирроғига енгилроғи қўшилишини инобатга олиб, судлар, узил-кесил жазони жазони ижро этиш органи белгилаб берган жойда ўталадиган ахлоқ тузатиш ишларини тайинлашлари лозим, чунки бу маҳкум ўзи ишлайдиган жойда ўтайдиган ахлоқ тузатиш ишларидан оғирроқ ҳисобланади.

ЖК 60-моддаси 6-қисмига мувофиқ, «илгариги ҳукм юзасидан ижро этилмай қолган қўшимча жазолар ҳукмлар жами тариқасида тайинланган асосий жазога қўшиб тайинланади». Бошқача қилиб айтганда, илгариги ҳукм юзасидан ўталмай қолган қўшимча жазолар узил-кесил тайинланган асосий жазога қўшимча жазо сифатида тўла ёки қисман қўшилади ёхуд янги ҳукм бўйича тайинланган ўша турдаги қўшимча жазога, мазкур жазо тури учун белгиланган муддат доирасида тўла ёки қисман қўшиб ҳисобланади. Ҳар хил турдаги қўшимча жазолар алоҳида ижро этилади.

Битта ҳукм бўйича, муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш шаклидаги асосий жазони тайинлашда, қўшимча сифатида эса — бошқаси бўйича, бу жазонинг энг кўп муддати, асосий жазо сифатида муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш шаклидаги жазога тааллуқли ЖК Умумий қисмининг ҳолатларига мувофиқ белгиланиши керак (яъни, беш йилдан ортиқ). Бироқ ушбу қоида, ҳукм этилган шахс худди шундай ҳуқуқдан маҳрум қилинган ҳоллардагина қўлланилиши лозим, яъни унга бир хил лавозимларни эгаллаш ёки бир хил фаолият билан шуғулланиш ман қилинса. Бошқа ҳолда муайян ҳуқуқдан маҳрум қилишга нисбатан асосий ва қўшимча жазоларни қўшишга йўл қўйилмайди ва улар мустақил ижро этилиши зарур. Бунда энг кўп муддат Умумий қисмининг ҳолатларига мувофиқ аниқланади, асосий жазо учун — 5 йил, қўшимча учун эса — 3 йил.

«Агар иш бўйича маҳкум бошқа жиноятларда ҳам айбдор эканлиги аниқланиб, улардан айримлари биринчи ҳукм чиқарилгунга, бошқалари эса, ҳукм чиқарилгандан сўнг содир этилган бўлса, иккинчи ҳукм бўйича жазо аввал биринчи ҳукм чиқарилгунга қадар содир этилган жиноятлар мажмуи бўйича, кейин ЖК 59-моддаси олтинчи қисми қоидасига кўра, сўнгра биринчи ҳукм чиқарилгандан кейин содир этилган жиноятлар мажмуи бўйича ва охириги бир неча ҳукм юзасидан (ЖК 60-моддаси) узил-кесил тайинланади».

9-§. Жазоларни қўшишнинг ҳисоблаш қоидалари

Жиноят қонуни қоидаларига мувофиқ, жиноятни содир этишнинг ҳуқуқий оқибати жазони тайинлашдир. Бунда ҳар бир жиноят фақат битта асосий жазонинг қўлланилишини тақозо этиши шарт,

бу масаланинг ўзгача ҳал этилиши инсонпарварлик ва адолат принципларига тўғри келмайди.

Шу билан бирга, бир неча жинойтларни содир этишда жазони тайинлаш, шунингдек, ҳукмларнинг йиғиндиси бўйича давлат мажбурловининг турли хил чоралари қўлланилишини тақозо этади, уларнинг бир вақтнинг ўзида қўлланилиши адолатсиз ва жинойт жазоси мақсадларига эришиш учун нозарур ва етарли эмасдир. Шунинг учун ушбу ҳолларда фақат битта асосий жазони тайинлаш шарт, жинойтлар (ЖК 59-моддаси) ёки ҳукмлар (ЖК 60-моддаси) йиғиндисига кирувчи жинойтлар учун давлат мажбурловининг турли чораларини тайинлашда уни белгилаш учун **ЖК 61-моддаси** хизмат қилади.

ЖК 59- ва 60-моддалари қоидалари таҳлилидан ҳамда **ЖК 61-моддасида** назарда тутилган, жазоларни қўшиш тизимидан чиққан ҳолда, шу нарса келиб чиқадики, жазоларни қўшишда асос сифатида жазоларнинг янада жиддий тури олинади. Шу сабабли жазоларни қўшишда жазоларнинг қўшилиши унинг энгиллашишига олиб келмаслиги учун унча қаттиқ бўлмаган жазо турини янада қаттиқроқ жазога ўтказиш даркор.

Жазонинг қаттиқлигини аниқлашда ЖК 43-моддаси 1-қисмида кўрсатилган изчилликка амал қилиш керак.

ЖК 61-моддаси асосий жазолар ҳар хил турларининг бир-бири билан мутаносиб нисбатини мустаҳкамлаш ёрдамида жазоларни қўшиш қоидаларини белгилайди. Бунда мутаносиб бирлик сифатида жазонинг озодликдан маҳрум қилиш тури чиқади. Бироқ бундай вазият, ҳар хил жазоларни тайинлаш ҳолатларида уларни фақат озодликдан маҳрум қилишга олиб келишини талаб қилмайди, чунки охириги кўриб чиқиладиган модда маъносида, фақат жазоларнинг ҳар хил турлари орасида мутаносиб нисбатнинг мустаҳкамланиш зарурияти бўлиб хизмат қиладиган ёрдамчи элемент ҳисобланади. Масалан, **ЖК 61-моддаси 1-қисмига** мувофиқ, «ҳар хил турдаги асосий жазоларни қўшилганда озодликдан маҳрум қилишнинг бир куни:

а) қамоқ ёки интизомий қисмга жўнатишнинг бир кунига;

б) ахлоқ тузатиш ишлари ёки хизмат бўйича чеклашнинг уч кунига тўғри келади».

Баён этилган метёр доирасида озодликдан маҳрум қилиш, давлат томонидан турли хил мажбурлов чораларини тайинлаш ҳолатида, якуний асосий жазонинг бир турини белгилашда судлар риоя қилиши лозим бўлган «намуна» эмас, балки «мувофиқлик» бўлиб ҳисобланади. Озодликдан маҳрум қилиш жазосига турли жазоларнинг нисбати орқали ушбу жазоларнинг бошқалари билан нисбати аниқланади, масалан, ахлоқ тузатиш ишлари билан қамоқ ёки қамоқ билан хизмат бўйича чеклашлар. Намуна бўлиб эса, яъни давлат томонидан турли хил мажбурлов чораларини тайинлашда, бошқаларга

келтирилиши лозим бўлган жазо **бу жазоларнинг энг қаттиқ тури** бўлиши зарур. Жумладан, агар айбдор томонидан иккита жиноят содир этилган бўлса ва улардан бири учун ахлоқ тузатиш ишлари туридаги жазо, бошқаси учун эса қамоқ тайинланган бўлса, унда жазонинг якуний тури давлат томонидан энг қаттиқ чораси сифатида — қамоқ бўлади.

Шуни ҳам эътиборга олиш керакки, турли хил жазоларнинг нисбати нафақат ЖК 61-моддаси 1-қисмининг турли бандларида назарда тутилган жазолар орасидаги (масалан, интизомий қисмга жўнатиш билан хизмат бўйича чеклаш орасида), балки ушбу модданинг битта бандида назарда тутилган жазолар орасидаги (масалан, хизмат бўйича чеклашлар билан ахлоқ тузатиш ишлари орасида) нисбатни аниқлаш ҳолларида ҳам қўлланилади. Бундай вазиятда ушбу жазолар орасидаги нисбат озодликдан маҳрум қилиш билан белгиланади.

Бир неча жиноятларни содир этганлиги учун ёки жиноятлар йиғиндиси бўйича ахлоқ тузатиш ишлари ёки хизмат бўйича чеклашларни, ҳукм этилганнинг иш ҳақидан ёки пуллик таъминотидан турли миқдордаги чегирмалар билан бирга тайинлашда, фақат бу жиноят турларининг муддатлари йиғиндиси олинади, ҳар бир жазо учун чегирмаларнинг миқдори эса ўзгаришсиз қолдирилади.

ЖК 61-моддаси 2-қисми давлат мажбурлови чораларининг бошқа турлари жарима, муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш билан қўшилиши мумкин бўлмаган жазоларни назарда тутди. «Жарима ёки муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш тариқасидаги жазолар озодликдан маҳрум қилиш, интизомий қисмга жўнатиш, қамоқ, хизмат бўйича чеклаш, ахлоқ тузатиш ишлари жазолари билан қўшилганда ҳар қайсиси алоҳида ижро этилади». Бундай ҳолда асосий жазоларнинг бошқа турлари қўшилиши ва битта асосий турга келтирилиши лозим.

ЖК 61-моддасида назарда тутилган жазоларни қўшиш қоидаларини, жазони ўташдан бош торгган ҳолларда уни бошқа жазо турларига алмаштиришдан фарқлаш зарур. Жазо алмаштирилган ҳолларда, айтилган қоидалар ва нисбатларга риоя қилинмайди ва алмаштирилган жазонинг ҳар бир турига нисбатан мустақил белгиланади (ЖК 44- ва 46-моддалари). Бундан ташқари, жазолар йиғиндиси ҳукми чиқаришда жазоларни тайинлаш тартибида амалга оширилади, жазоларнинг алмаштирилиши эса, ҳукми ижро этиш жараёнида ўтказилади.

10-§. Дастлабки қамоқ вақтини ҳисобга олиш қоидалари

Айбланувчи, судланувчининг суриштирув, дастлабки тергов ва суддан бўйин товлаши, кейинги жиноий фаолияти, иш бўйича ҳақиқатни аниқлашга тўсқинлик қилиш ҳаракатларининг (ЖПК

236-моддаси 1-қисми) олдини олиш мақсадларида, айрим ҳолларда тергов идоралари томонидан дастлабки (суддан олдинги) қамоқ чораси қўлланилиши мумкин. Бошқа олдини олиш чораларидан фарқли равишда, дастлабки (суддан олдинги) қамоқ чораси, ушбу чора қўлланилган шахснинг ҳуқуқларини чеклашнинг энг юқори даражаси билан тавсифланади ҳамда уни жамиятдан ажратиб қўйишдан иборат бўлади. Натижада шахсга, одатда, жиноий жазо мақсадларига янада самарали эришишга ёрдам берувчи аниқ таъсир кўрсатилади. Буларнинг ҳаммаси, жазони ҳисоблашда дастлабки (суддан олдинги) қамоқ чораси муддатини ҳисобга олиш зарурлигини тақозо этади.

Шуни таъкидлаш лозимки, қонунчиликда «дастлабки (суддан олдинги) қамоққа олиш» тушунчасининг аниқ таърифи йўқ. Шу билан бирга жиноят ҳуқуқининг назарияси ва амалиёти, дастлабки қамашни аниқлашда, жумладан, унинг жазони тайинлашда ҳисобга олиниши керак бўлган муддати судлар томонидан албатта қуйидагилар эътиборга олинишини талаб қилади:

– жиноий-процессуал эҳтиёт чораси сифатидаги қамоқда ушлашнинг муддати. Қамоқда ушлаш муддатини аниқлаш тартиби ва чегаралари Ўзбекистон Республикасининг ЖПК да ўрнатилган (245-, 246-, 315-моддалари);

– жиноятни содир этишда шубҳа қилинаётган шахсни ушлаб туриш вақти ЖПК 27-бобига мувофиқ. Бундан ташқари, ушлаб туриш муддатини аниқлашда ҳам ЖПКнинг 315-моддаси ҳолатларига амал қилиш лозим;

– суд-тиббий ёки суд-психиатрик экспертизани шифохона ша-роитида ўтказиш зарур бўлган ҳолларда шахс тиббий муассасага жойлаштирилган вақт. Шахснинг тиббий муассасада бўлишини аниқлаш тартиби ва энг кўп муддатлари ЖПК нинг 268-, 315-моддаларига кўра аниқланади;

– шахс маъмурий тартибда ушланган ёки қамоққа олинган (Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексига мувофиқ), кейинчалик жиноят деб тан олинган ва суд томонидан жазо тайинланган хатти-ҳаракат учун қамалган муддат. Масалан, шахс томонидан паспорт қойдалари (МЖтК 225-моддаси 1-қисми) ёки диний эътиқодларни ўргатиш тартиби бузилганда (МЖтК 24-моддаси);

– ҳарбий хизматчини кейинчалик жиноят деб тан олинган ва суд томонидан жазо тайинланган хатти-ҳаракат учун гауптвахтада интизомий қамоқда ушлаш вақти (масалан, итоат этмаганлик ҳолатида).

Дастлабки қамаш муддати, юқорида кўрсатилган чоралардан бирининг ҳукмнинг қонуний кучга кирган пайтигача қўлланган пайтидан бошлаб фойдалилиги билан аниқланади.

Бу ҳолда дастлабки (суддан олдинги) қамоқ муддати тўхтатиб қўйилган вақт ҳам, дастлабки қамашнинг амалда бажарилишига қарамадан, ҳисобга олиниши шарт. Агар ишни қайта кўриб чиқишда, олдин чиқарилган ҳукм юқори турувчи суд томонидан бекор қилинса, дастлабки қамоқ муддатининг барча вақти, биринчи ҳукм кучга кирган пайтигача бўлган вақт ҳам, иккинчи ҳукмнинг кучга кирган пайтигача бўлган вақт ҳам ҳисобга олиниши даркор. Шу билан бирга, кўрсатилган муддатлар орасидаги давр ҳам, дастлабки қамоқ муддати сингари, ҳисобга олиниши керак.

Дастлабки қамоқ муддатларини ҳисоблаш қоидалари ЖК 62-моддасида кўрсатилган: «Суд жазо тайинлашда дастлабки қамоқнинг ҳар бир кунини:

а) интизомий қисмга жўнатиш ва озодликдан маҳрум қилишнинг бир кунига;

б) ахлоқ тузатиш ишлари ёки хизмат бўйича чеклашнинг уч кунига тенглаштириб ҳисоблайди».

Жазо тайинлашда дастлабки қамоқ вақтини ҳисобга олиш бўйича қарор ҳукмнинг қарор қисмида акс эттирилган бўлиши лозим. Қонунда кўрсатилган ҳолатларда суд жазони тайинлашда дастлабки қамоқ муддатини ҳисобга олган бўлиши зарур. Масаланинг бошқача ҳал қилиниши, ҳукмнинг ўзгаришига олиб келувчи қонуннинг жиддий бузилиши ҳисобланади.

Дастлабки (суддан олдинги) қамоқ муддати суд томонидан тайинланган муддатга тенг ёки ундан ортиқ бўлса, ҳукм этилган жазони ўтаб бўлган деб тан олиниши ва озод қилиниши шарт).

ЖК 62-моддасида кўрсатилмаган (жарима, муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш) жазонинг бошқа турларини тайинлашда, суддан олдинги қамоқ ҳисобга олинмайди. Лекин суд мазкур вазиятни эътиборга олиши даркор ва шунга мувофиқ тайинладиган жазони енгиллаштириши ёки айбдорни бутунлай жазони ўташдан озод қилиши мумкин. Бунда суд, албатта, ҳукмнинг асослайдиган қисмида жазони енгиллаштириш ёки айбдорни уни ўташдан бутунлай озод қилиш тўғрисидаги ўз қарорини асослаб бериши керак.

11-§. Жазо муддатларини ҳисоблаш

Жиноий жазо муддатларининг тўғри ва бир хил ҳисобланиши жазонинг қонуний ва адолатли тайинланиши ва бажарилишининг гарови ҳисобланади, унинг мақсадларига самарали эришишга кўмаклашади. Бундан ташқари, жазо муддатларини ҳисоблаш қоидалари жиноят қонунчилигининг бошқа институтларини қўллашга, шу жумладан, уни алмаштиришга, жазони ҳисобга олишга, улар йиғиндисини чиқаришга ва бошқаларга ёрдам беради.

ЖК 64-моддасида айтилганидек, «муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш, ахлоқ тузатиш ишлари, хизмат бўйича чеклашлар, қамоқ, интизомий қисмга йўналтириш, озодликдан маҳрум қилиш тарзидаги жазо муддатлари ойлар ва йиллар билан ҳисобланади». Моддани таҳлил қилиш шуни кўрсатадики, ушбу қоида фақат содир этилган жиноят учун жазони тайинлашга тааллуқлидир ва ушбу жазоларнинг муддати ойнанинг бир қисмига ёки бир неча кунга тайинланиши мумкин эмаслигини англатади. Бундай ҳолларда ҳукм тегишли тартибда ўзгартирилиши зарур.

Жазо муддатини ойлар ва йилларда аниқлашда шуни назарда тутиш керакки, у йилнинг ёки ойнанинг охириги кунинда тугалланади. Масалан, агар ҳукм бўйича бир йиллик муддат 2002 йил 3 мартдан ҳисобланса, унда у 2003 йил 2 мартда тугалланади. Бу ҳолда йилда кунлар сони ҳеч қандай аҳамиятга эга эмас (яъни, у кабиса йил эканлиги). Худди шундай ҳолда, агар ҳукм бўйича жазо 3 ой этиб белгиланса ва унинг муддати 1997 йил 5 июндан бошланса, у худди шу йилнинг 4 августида тугалланади. Жазо муддатларини ойналарда ҳисоблаганда ойнадаги кунлар сони ҳеч қандай аҳамиятга эга эмас (икки ойлик ахлоқ тузатиш ишлари жазоси, агар у 1997 йил 1 январда бошланса, 1997 йил 28 февралда ўталган деб ҳисобланади, уй ойлик жазода эса — 1997 йил 31 мартда).

ЖК 63-моддасида, шунингдек, «Жазоларни алмаштириш, ҳисоблаш, қўшиш вақтида уларнинг муддатлари кунлар билан ҳисобланиши мумкин» деб кўрсатилган. Бунда суд ҳукмида, ажримда (жазони алмаштиришда) тўлиқ йиллар, ойналар ва қолган кунлар кўрсатилиши шарт.

Жазони кунларда ҳисоблашда, ЖПК да ўрнатилган муддатларни ҳисоблаш қоидаларини қўллаш даркор. Жумладан, муддатларни кунларда ҳисоблаганда, муддат охириги куннинг соат 24:00 да тугайди (ЖПК 314-моддаси 2-қисми).

«Жазо тайинлаш» мавзуси бўйича якуний саволлар

1. Жазони тайинлашнинг асослари нималардан иборат? Уларнинг мезонлари қандай?

2. Жазони енгиллаштирувчи ҳолатларни нималар ифодалайди?

3. Жазони оғирлаштирувчи ҳолатларни нималар ифодалайди? Уларнинг рўйхати очиқ ҳисобланадими?

4. Қайси ҳолларда суд энг енгил жазо тайинлаши мумкин? Энг енгил жазонинг тайинланиши нималарда ифодаланиши мумкин?

5. Тугалланмаган жиноят ва жиноятни содир этишда жазо қандай тайинланади?

6. Шерикликда содир этилган жиноят учун жазо тайинлашнинг ўзига хослиги нимадан иборат?
7. Суд томонидан охирги жазони аниқлаш принципини танлаш нимага боғлиқ бўлади?
8. Жазоларни қамраб олиш ва йиғиндиси принциплари нимадан иборат?
9. Жиноятлар йиғиндиси бўйича жазони тайинлаш тартиби қандай?
10. Жиноятлар йиғиндиси ва ҳукмлар йиғиндиси бўйича жазолар тайинлашнинг қонунчилик чегаралари қандай?
11. Жиноятлар йиғиндиси бўйича жазолар тайинлашнинг ҳукмлар йиғиндиси бўйича жазолар тайинлашдан фарқи нимада?
12. Дастлабки қамашни ҳисобга олиш қоидалари қандай?
13. Жазо муддатлари қандай ҳисобланади?

Қўшимча адабиётлар

Ўқув қўлланмалар, махсус адабиётлар

Андреева Л.А., Константинов П.Ю. Влияние жестокости преступного поведения на уголовную ответственность. — СПб.: «Юридический центр Пресс», 2002. — 210 Б.

Велиев С.А. Принципы назначения наказания. — СПб.: «Юридический центр Пресс», 2004. — 388 Б.

Дементьев С.И., Дьяченко Р.А., Трахов А.И. Уголовное наказание: содержание, виды, назначение и исполнение. — Краснодар: 2000. — 311 Б.

Кругликов Л.Л., Василевский А.В. Дифференциация ответственности в уголовном праве. — СПб.: «Юридический центр Пресс», 2003. — 300 Б.

Мамедов А.А. Справедливость назначения наказания. — СПб.: «Юридический центр Пресс», 2003. — 120 Б.

Непомнящая Т.В. Назначение уголовного наказания: Теория, практика, перспективы. — СПб.: «Юридический центр Пресс», 2006.

Рустамбаев М.Х., Тохиров Ф., Кодиров А. Обстоятельства, отягчающие наказание в уголовном законодательстве Республики Узбекистан. — Т.: Типография фирмы «НОРИ», 2000. — 185 Б.

Становский М.Н. Назначение наказания. — СПб.: 1999. — 480 Б.

Старков О.В., Милуков С.Ф. Наказание: уголовно-правовой и криминопенологический анализ. — СПб.: «Юридический центр Пресс», 2001.— 560 Б.

Хамитов Р.Н. Специальные правила назначения наказания. — Казань: 2001. — 157 Б.

Илмий мақолалар

Назаров М.А. Ограничения назначения наказания в виде лишения свободы // ТДЮИ илмий мақолалар тўплами. 2005. № 2. — 95–99-б.

Рарог А.И., Степашин В.П. Судебное усмотрение при назначении наказания // Ж. Государство и право. 2002. № 2. — 37-б.

Рустамбаев М.Х., Тожиев Э. Принципы справедливости и гуманизма уголовного права Узбекистана и их реализация в индивидуализации ответственности и наказания // Ж. Научные труды академии финансовой полиции. 2002. Вып. 2. — 136–144-б.

Сидоренко Э. Назначение наказания лицам, совершившим преступление в состоянии опьянения // Ж. Законность. 2006. № 11. — 9-б.

IV БОБ. ЖАВОБГАРЛИҚДАН ОЗОД ҚИЛИШ

1-§. Жиноий жавобгарликдан озод қилиш тушунчаси ва турлари

Муайян вазиятларда жиноятчиликка қарши кураш мақсадларига эришиш айбдорларни жиноий жавобгарликка тортмасдан ёки жазо бермасдан, лекин ҳақиқий жазо муддатини ўташдан озод қилиш билан амалга оширилиши мумкин. Шу сабабли Ўзбекистон Республикасининг жиноят қонунчилигида жавобгарликдан ва жазодан озод қилиш институтлари тартибга солинади (ЖК Умумий қисмининг бешинчи бўлими).

ЖК Умумий қисмининг XII боби жиноий жавобгарликдан озод қилиш асосларини белгилайди. Жиноят қонунчилиги вазифаларини амалга ошириш ва жазо мақсадларига эришиш учун, жиноят содир этган шахс ўзининг ноқонуний хатти-ҳаракатларининг салбий оқибатларига дучор бўлиши ҳамма вақт ҳам талаб қилинавермайди. Қонунда назарда тутилган асослар мавжуд бўлганида шахс жиноий жавобгарликдан озод қилиниши мумкин.

Жиноят содир этган шахсларни жиноий жавобгарликдан озод қилиш имкониятини уни дифференциациялаш ва индивидуаллаштириш принциплари ҳамда инсонпарварлик ва адолат принципларининг ҳақиқий белгилари сифатида кўриш лозим.

NOTA BENE !

Жиноий жавобгарликдан озод қилиш – жиноятчиликка қарши курашни амалга оширувчи идораларнинг давлат номидан ЖКда кўрсатилган бир қатор ҳолатлар сабабли кейинчалик ўзининг олдинги ижтимоий хавфсизлигини йўқотган жиноятни содир этган шахсни айблашдан бош тортиши.

Шуни таъкидлаш лозимки, шахсни жиноий жавобгарликдан озод қилиш шахсга нисбатан айблов ҳукмини чиқаришдан воз кечиш бўлиб, лекин бу давлатнинг умуман жиноий хатти-ҳаракатни маъқуллашини англамайди. Шунинг учун шахсни жиноий жавобгарликдан озод қилиш учун асос бўлиб ҳисобланган ҳолатларни, шахсни оқлашдан ёки жиноий хатти-ҳаракатларни истисно қилувчи ҳолатлардан фарқлаш лозим.

Шахсни оқлаш шундан далолат берадики, жиноят таркиби мавжуд эмас ёки шахс содир этилган жиноятга ҳеч қандай алоқаси йўқ ва бу унга нисбатан оқлаш ҳақидаги ҳукми чиқариш учун асос ҳисобланади.

Қилмишнинг жиноийлигини истисно қилувчи ҳолатлар шундан иборатки, шахснинг хатти-ҳаракатлари ташқи тарафдан жиноятга ўхшаш бўлса ҳам, ижтимоий хавфлилиги хусусияти жиҳатидан у жиноят эмас.

Жиноий жавобгарликдан озод қилиш учун асослар, шахс муайян ижтимоий хавфли ва жиноий жазога сазовор қилмишни содир этишда айбдор бўлганда вужудга келади. Бу — жиноий жавобгарликдан озод қилишнинг **объектив асосидир**.

Ўзининг ҳуқуқий табиати бўйича жиноий жавобгарликдан озод қилиш реабилитация қилмайдиган (шахсни оқламайдиган) асослар бўйича асос деб ҳисобланади. Ушбу ҳолда, жиноят содир этган шахсни жиноий жавобгарликка тортиш учун қонуний асос мавжуд, лекин бунда ушбу шахсни муайян вазиятлар туфайли (жиноий жавобгарликка тортиш муддатларининг ўтиши, чин кўнгилдан пушаймон бўлиш, айбланувчининг касаллиги, қилмиш ёки уни содир этган шахс ижтимоий хавфлилиги хусусиятларини йўқотиши ва бошқалар) жиноий жавобгарликка тортиш учун ҳуқуқий асослар йўқ. ЖК Умумий қисмининг «Жавобгарликдан озод қилиш турлари» деб номланувчи XII боби жиноий жавобгарликдан озод қилишнинг ҳар хил турларини назарда тутаяди, уларнинг қўпчилиги уларнинг қўлланилиши учун шарт сифатида, жиноятнинг биринчи марта содир этилишидан иборат (масалан, фаол афсусланиш, жабрланган билан ярашиш).

Жиноий жавобгарликдан озод қилишнинг **субъектив асоси** шундан иборатки, жиноятни содир этишда айбдор шахс жамият учун хавфлилигини йўқотади ёки унинг жамоат учун хавфлилиги даражаси шундай даражагача пасаядики, унда айбдорни жавобгарликдан озод қилиш имконияти пайдо бўлади. Бунда жиноий жавобгарликдан озод қилишнинг субъектив асослари ҳам шахснинг иродасига боғлиқ бўлиши (масалан, фаол афсусланиш, жабрланган билан ярашиш), ҳам унинг иродасига боғлиқ бўлмалиги (масалан, жиноий жавобгарликка тортиш муддатининг тугаши, айбдорнинг касаллиги, амнистия ёки афв этиш) мумкин.

Жавобгарликдан озод қилишда шахс ҳуқуқий маънода жиноятни содир этган деб ҳисобланмайди, чунки айблов ҳукми йўқ ва шу билан бирга, давлат мажбурлови ёки бошқа жиноят-ҳуқуқий таъсир қилиш чораларининг қўлланилиши ҳамда судланганлик сингари ҳукм қилишнинг ҳуқуқий асоратлари йўқ. Бироқ қилмишнинг ўзи жиноий бўлиб қолаверади, жиноят таркиби жиноий жавобгарликнинг асоси сифатида йўқолмайди.

Шуни айтиш керакки, амалдаги жиноят қонунчилигида назарда тутилган жавобгарликдан озод қилишнинг барча турлари, шахснинг касаллик туфайли жавобгарликдан озод қилиш туридан ташқари (ЖК 67-моддаси), қатъий, яъни шубҳага ўрин қолдирмайди-

ган ҳисобланади, чунки қонунга риоя этилмаслиги ёки бузилиши жавобгарликдан озод қилишни бекор қилиши мумкин бўлган (жумладан, шахснинг кейинги хулқ-атвориغا тааллуқли бўлган) қандайдир шартлар назарда тутилмайди. Шахснинг касаллиги туфайли жавобгарликдан озод қилишда бундай шартлар белгиланган: шахс соғайиш ҳолатидан кейин жавобгарликка тортилиши лозим, агар бунда жавобгарликка тортиш муддати тугамаган бўлса.

2-§. Жавобгарликка тортиш муддатининг ўтиб кетганлиги муносабати билан жиноят учун жавобгарликдан озод қилиш

Агар жиноят содир этилганидан кейин муайян вақт ўтган бўлса ва айбдор шахс жиноий жавобгарликка тортилмаган бўлса, содир этилган ҳаракат жиноят бўлиб қолаверса ҳам, олдингидай жамоат учун хавfli ҳисобланмайди. Шахснинг ўзи бир неча йил ўтиб ўзининг жамият учун хавfliлигини йўқотади.

NOTA BENE !

Жиноий жавобгарликка тортиш муддати – жиноят содир этилган пайтдан бошлаб ва ҳукмнинг қонуний кучга кирган пайтигача қонунда ўрнатилган муддатларнинг тугаши, шундан сўнг жиноятни содир этган шахс, тегишли шартлар мавжудлигида жиноий жавобгарликдан озод қилиниши лозим.

Айни шу муддатларнинг тугаши шахсни жиноий жавобгарликдан озод қилиш учун асос бўлиб ҳисобланади. Уларнинг давом этиши, ҳам содир этилган жиноятнинг жамоат учун хавfliлик даражасига, ҳам қонунда назарда тутилган содир этилган жиноят учун жазонинг оғирлигига боғлиқ, чунки айни жазонинг оғирлиги жиноятларни тоифаларга бўлиш асосида ётади. Шунини ҳам таъкидлаш зарурки, жазо муддати ўтганлиги учун жиноий жавобгарликдан озод қилишга, агар қонунда ўрнатилган муддат давомида жиноят содир этишда айбдор шахс тергов ва суддан яширинмаган тартибда йўл қўйилади.

ЖК 64-моддасида шахсни жиноий жавобгарликка тортиш муддатлари назарда тутилади.

ЖК 64-моддаси 1-қисмида тўртта жиноят муддати белгиланган, уларнинг тугаши билан у ёки бу жиноятни содир этган шахс (жиноятнинг оғирлик даражасига қараб) жиноий жавобгарликдан озод қилинади.

Жумладан: «Агар жиноят содир этилган кундан бошлаб қуйидаги муддатлар:

а) ижтимоий хавфи катта бўлмаган жиноят содир этилган кундан бошлаб – уч йил;

б) унча оғир бўлмаган жиноят содир этилган кундан бошлаб – беш йил;

в) оғир жиноят содир этилган кундан бошлаб – ўн йил;

г) ўта оғир жиноят содир этилган кундан бошлаб (ушбу модданинг еттинчи қисмида назарда тутилган ҳол бундан мустасно) – ўн беш йил ўтиб кетган бўлса, шахс жавобгарликдан озод қилинади».

ЖК 64-моддаси 2-қисми шуни таъкидлайдики, жавобгарликка тортиш муддатларининг кечиши «жиноят содир этилган кундан бошлаб ҳукм қонуний кучга кирган кунгача» ҳисобланади.

Кўрилатган норма маъносида, **жиноят содир этилган кун** деб, жамоат учун хавfli қилмиш (ҳаракат ёки ҳаракатсизлик) содир этилган пайт ҳисобланади.

Жиноий жавобгарлик охири ҳолатсиз бошланмайди, шу билан бирга у жиноий натижа йўқлигида ҳам бўлиши мумкин (масалан, жиноятга суиқасд уюштирилганда). Шунинг учун, ҳар қандай жиноятнинг асосий ажралмас хусусияти жиноий қилмиш бўлиб қолади; оқибати эса фақат бу хатти-ҳаракатнинг жамоат учун хавfliлик даражасини, келтирилган зарар миқдорини ва ҳ.к.ни белгилайди.

Шундай қилиб, жиноий жавобгарликка тортиш муддатининг бошланиши бўлиб, шахс томонидан жиноятнинг объектив томони мажбурий элементи – жиноий натижалар бошланган пайтига қарамасдан содир этилган хатти-ҳаракатлар ижро этилган кун тан олиниши керак. Бунда шуни инобатга олиш лозимки, **узоққа чўзилган жиноятларга** нисбатан муддат ўтиши уларнинг айбдорнинг ташаббуси бўйича тўхтатилган пайтидан ёки унинг иродасига қарши уларнинг тўхтатиб қўйилиши пайтидан бошлаб, **давомли жиноятларга** нисбатан эса, давомли жиноятни ташкил қилувчи қилмишлардан охири жиноий хатти-ҳаракатни содир этган вақтдан бошлаб ҳисобланади. Иккита ҳаракатдан ташкил топган жиноятларни содир этишда, жазо муддати ўтиши охири жиноий ҳаракат содир этилган кундан ҳисобланади.

Жиноят иштирокчиларини жиноий жавобгарликка тортиш муддатларини ҳисоблаш алоҳида ўрин тутаети. Жиноятда қатнашиш ҳолларида жавобгарликка тортиш муддати барча ёрдамчилар томонидан жиноятнинг объектив томони ижро этилган пайтдан бошлаб ҳисобланади, чунки ёрдамчиларнинг тил бириктириши биргаликда амалга оширилган ва уларнинг ҳар бири жиноятни содир этишда қатнашган.

Ролларни тақсимлашда жиноий жавобгарликка тортиш муддатларининг бошланишини аниқлаш қийинроқ. ЖК 28-моддасига мувофиқ, жиноятни бажарувчи билан бир қаторда ташкилотчи, далолатчи ва ёрдамчилар ҳам жиноят иштирокчилари деб топилади. Ба-

жарувчи жиноятнинг объектив томони бажарилган пайдан бошлаб жавобгар бўлади ва демак, жавобгарлик муддатининг ўтиши худди шу пайдан бошланади. Жиноят ташкилотчиси жиноят қонуни нуқтаи назаридан, жиноятда қатнашган одамларнинг барча содир этадиган ҳаракатлари учун жавобгар бўлади, бундан бажарувчи экссессии мустасно. Масалан, ташкилотчининг ҳаракатлари, ёрдамчиларнинг жиноий фаолиятини ишлаб чиқиш, ташкил қилиш ва бошқариш бўйича бир қатор босқичлардан таркиб топган бўлиши мумкин. Агар ташкилотчининг фаолияти жиноий гуруҳни ташкил қилиш билан чекланган бўлса ва бу гуруҳ аниқ жиноятларни содир этмаган бўлса, унда жиноий жавобгарликка тортиш муддати ташкилотчи томонидан ушбу мақсадда содир этилганлар қаторидан, жиноий гуруҳни ташкил қилишга қаратилган, охириги ҳаракат бажарилган кундан бошлаб ҳисобланади. Бу занжирда охириги ҳаракат бажарилмагунича, жавобгарлик муддати ўтиши ҳисобланиши мумкин эмас. Ташкилотчига нисбатан жавобгарликка тортиш муддатларини, у томондан биринчи ҳаракат содир этилган кундан бошлаб ҳисоблаш ҳолларида, барча кейинги ҳаракатлар учун жавобгарлик асосланмаган ҳолда унинг муддати билан бекор қилинар эди. Жиноий гуруҳ томонидан фақат битта жиноят содир этилганда, ташкилотчига нисбатан жавобгарликка тортиш муддатлари ушбу жиноят содир этилган кундан бошлаб ҳисобланиши керак.

Бир неча жиноятлар содир этилганда ташкилотчига нисбатан жавобгарликка тортиш муддатлари содир этилган жиноятнинг хусусияти ва унинг юридик квалификациясини ҳисобга олган ҳолда ҳисобланиши лозим.

ЖК 242-моддаси мазмунидаги жиноий уюшма ва уюшган қуроли гуруҳнинг ташкилотчиси ва иштирокчиларига нисбатан жиноий жавобгарликка тортиш муддатларининг кечиши мазкур жиноий уюшмани ташкил қилиш пайтидан бошланади.

Далолатчини жиноятдаги иштирокчи сифатида жиноий жавобгарликка тортиш учун асос бажарувчи томонидан жиноятни содир этиш пайтидан вужудга келади. Бу ҳолда далолатчини жиноий жавобгарликка тортиш муддатлари, далолатчи фаолиятининг тугалланиши пайтидан бошлаб ҳисобланиши зарур. Далолатчининг фаолияти мустақил жиноий хусусиятга эга. Ва худди шу ҳолат, далолатчилик фаолиятининг охириги пайтини аниқлаш ва жавобгарликка тортиш муддатининг бошланғич пайтини ҳисоблаш тўғрисидаги масалани ҳал қилиш учун муҳимдир. Далолатчининг жиноий нияти шахсни жиноятни содир этишга оғдирганда амалга ошади. Бу билан далолатчининг фаолияти тугалланади. Жиноятнинг бажарувчи томонидан содир этилиш пайти энди далолатчининг иродасига боғлиқ бўлмайди. Демак, далолатчига нисбатан жавобгарликка тортиш муддатларини ҳисоблаш, бажарувчи томонидан жиноят содир этилган

пайтига боғланмаслиги шарт. Далолатчининг жамоат учун хавфли-лиги унинг бошқа шахсни жиноятни содир этишга оғдирган пайтда намоён бўлади. Ноқонуний ҳаракатни содир этган ҳар қандай шахснинг жамоат учун хавфлилиги вақт ўтиши билан камаяди ва охи-роқибатда умуман йўқолади, агар у қонунда ўрнатилган муддат да-вомида жиноий жавобгарликка тортиш муддатини тўхтатиб туриш-га сабаб бўлган янги жиноятни содир этмаган бўлса, шунга нисбатан далолатчи истиснони ташкил қилмайди.

Шундай қилиб, далолатчига нисбатан жиноий жавобгарликка тортиш муддати кечилишининг бошланғич пайти унинг бошқа шахс-ни жиноятни содир этишга оғдирган кун бўлиб ҳисобланади.

Масаланинг бошқача ҳал қилиниши далолатчини жиноий жа-вобгарликка тортиш муддатларининг сунъий узайтирилишига олиб келар эди ва бу ҳолатда уни бажарувчига нисбатан ёмонроқ ҳолатга қўйган бўлар эди. Бошқача қилиб айтганда, далолатчига нисбатан жавобгарликка тортиш муддатлари бажарувчи томонидан жиноят қачон содир этилганига қарамасдан далолатчилик фаолияти тугаган кундан бошлаб ҳисобланиши керак. Бу ҳолат, далолатчига шахсни жиноятни содир этиш учун оғдиришга эриша олмаган ҳолларда ҳам қўлланилади. Бундай жиноят ишига оғдиришни, жиноятда қатнаш-ганлик сифатида кўриш мумкин эмас, лекин у жиноятга тайёргар-ликни ифодалайди ва унга нисбатан бўлган муддатлар охирига тайёргарлик ишлари содир этилган кундан бошлаб ҳисобланиши лозим.

Жисмоний ёрдамчиликда (маблағлар, қуруллар бериш ёки тўсиқ-ларни бартараф қилиш) жавобгарликка тортиш муддатларини ҳисоб-лаш бажарувчига жиноятни содир этиш учун ёрдам кўрсатилган охирига ҳаракатни содир этиш кундан бошлаб ҳисобланиши зарур.

Бажарувчига жиноятни содир этишда ёрдам кўрсатиш учун мас-лаҳатлар, кўрсатмалар, ваъдалар бериш билан ифодаланадиган онг-ли ёрдамчилик ҳам кўп марта содир этиладиган ҳар хил вақтдаги хатти-ҳаракатлардан иборат бўлиши мумкин. Шерикнинг ҳар бир бундай хатти-ҳаракати, унинг жиноий фаолияти ягона занжирида-ги бўғимни ташкил қилади. Бундай ҳолатда муддатни ҳисоблаш охи-рига маслаҳат, кўрсатма, ваъда берилган пайтдан бошланиши шарт.

Олдиндан ваъда берилган жиноятни яшириш ҳолати, бундай ёр-дам ҳақиқатда берилган ёки берилмаганидан қатъи назар, ёрдамчи-ликнинг ўзи бўлиб ҳисобланади. Шундан келиб чиққан ҳолда, онгли ёрдамчилик, шу жумладан, жиноятчини ва (ёки) жиноят изларини яширишга олдиндан ваъда бериш шаклида, бундай онгли ёрдамчи-лик кўрсатилган кундан бошланади. Агар бундай ҳаракатлар бир неча марта бўлган бўлса, унда уларнинг муддати охирига ҳаракат кўрсатил-ган (ваъда, маслаҳат, яшириш) кундан бошлаб ҳисобланади.

Шундай қилиб, ёрдамчиларга нисбатан жиноий жавобгарликка тортиш муддатларини ҳисоблаш турли асосларга кўра ўтказилади,

уларнинг ҳаракатларини бажарувчининг жинойий ҳаракатлари билан боғлаш нотўғридир, чунки ёрдамчилар ва бажарувчининг ҳаракатлари ўзаро боғлиқ бўлса ҳам, лекин мустақил равишда, қўпинча ҳар хил вақтда содир этилади. Улар ҳар бирининг ижтимоий хавфлилиги муайян, фақат уларга хос бўлган ҳаракатларда аниқланади. Худди шу ҳолатлар, бажарувчининг жинойятни содир этиш вақтидан қатъи назар, ёрдамчилар учун жинойий жавобгарликка тортиш муддатларини ҳисоблашга асос беради. Шериклар жинойий жавобгарлигининг асослари ҳақидаги масала эса содир этилган ёки тугатилмаган жинойят (тайёрлаш ёки суиқасд) шаклидаги жинойий фаолиятнинг босқичлари билан боғлиқдир.

Бирга қўшилиб жинойятни содир этишда унинг муддати ҳар бир ёрдамчи учун, улар томонидан ҳар бирининг роли билан боғлиқ бўлган муайян ҳаракатлар содир этилган пайтдан бошлаб алоҳида ҳисобланади.

Кўп сонли жинойятларда муддатни ҳисоблаш масаласи ҳам ўз хусусиятларига эга.

Жинойятларнинг ҳақиқий йиғиндисиди, шахс бир неча алоҳида ҳаракатлар билан бир қатор турли жинойятларни содир этганда, жавобгарликка тортиш муддати ЖК 64-моддаси 4-қисмида кўрсатилган қоидалардан келиб чиққан ҳолда ҳар бири бўйича алоҳида ҳисобланиши керак. Бу ҳолда, ЖК 64-моддаси 4-қисмига мувофиқ, янги қасддан қилинган жинойят, олдин содир этилган оғир ёки ўта оғир жинойят бўйича жавобгарликка тортиш муддатининг узилишига сабаб бўлишини эътиборга олиш керак. Бунда жавобгарликка тортиш муддатини ҳисоблаш янги жинойятни содир этган пайтдан бошланади.

Қонун томонидан ҳисобга олинмаган идеал йиғинди, қачонки шахс битта ҳаракат билан иккита ва ундан ортиқ турли жинойятларни содир этганда, уларнинг ҳар бири бўйича жавобгарликка тортиш муддати, жинойий ҳаракат содир этилган кундан бошлаб, мустақил равишда ҳисобланади.

Такрор жинойят содир этилган ҳолларда жавобгарликка тортиш муддатини ҳисоблашда ҳар бир ҳаракатнинг содир этилган пайтини ҳисобга олиш зарур. Жинойятнинг такрорланиши, фақат олдинги содир этилган жинойятлар бўйича муддатлар тугамаган ҳолдагина бўлиши мумкин. Олдин содир этилган жинойятлар бўйича муддатларнинг тугаши хатти-ҳаракатларнинг такрорланиш белгилари бўйича малакаланишига йўл қўймайди. Шунинг учун квалификация қилиш белгиси сифатида такрорий жинойят бўлган жинойятлар таркиблари бўйича жавобгарликка тортиш муддатлари улардан охиригининг содир этилган пайтидан эмас, балки бу қилмишларнинг ҳар бирига нисбатан мустақил ҳисобланиши шарт. Бунда ЖК 64-моддаси 4-қисмига мувофиқ, жавобгарликка тортиш муддатларини тўхтатиш ва олдинги муддатни бекор қилиш қоидасини ҳисобга олиш лозим.

Жиноят қонуни баъзи бир шахсларга нисбатан жавобгарликка тортиш муддатларини ҳисоблашнинг бошқа қоидаларини ҳам эътиборга олади. Масалан, шахс руҳий касаллик туфайли озод қилингандан ва кейинчалик соғайганидан кейин жиноий жавобгарликка тортилган ҳолларда, жавобгарликка тортиш муддатларини ҳисоблаш жиноят содир этилган пайтидан эмас, балки мажбурий тиббий чоралар тайинланган пайтдан бошланади.

Жавобгарликка тортиш муддатига ҳам жиноят аниқланган ва жиноят иши қўзғатилган пайтигача бўлган вақт, ҳам уни қўзғатгандан бошлаб **ҳукмнинг қонуний кучга кирган пайтигача бўлган** вақт киради.

Қонуннинг бундай таърифланиши Ўзбекистон Республикаси Жиноят-процессуал кодексининг ҳолатларига асосланган, унда жумладан таъкидланадики, «Ҳукм унинг устидан апелляция шикоят бериш ва протест билдириш муддати ўтиши билан қонуний кучга киради. Апелляция шикояти берилган ёки протест билдирилган тақдирда ҳукм, агар у бекор қилинмаган бўлса, ишни юқори суд кўриб чиққан куни қонуний кучга киради» (ЖПК 528-моддаси). Биринчи инстанция судининг ҳукми устидан апелляция шикоятлари ва протестлари ҳукм эълон қилинган кундан эътиборан ўн сутка ичида, маҳкум, оқланган шахс, жабрланувчи томонидан эса уларга ҳукмнинг нусхаси топширилган кундан эътиборан шундай муддат ичида берилиши мумкин.

Ҳукм устидан шикоят бериш учун белгиланган муддат ичида иш суддан талаб қилиб олиниши мумкин эмас. Тарафлар шу вақт мобайнида иш билан суд биносида танишишга ҳаққидир.

Белгиланган муддатдан кейин берилган шикоят ёки протест оқибатсиз қолдирилади, бу ҳақда уларни берган шахсларга хабар қилинади (ЖПК 497⁴-моддаси).

«Ҳукми эълон қилиш» процессуал ҳаракатининг ўзи ЖПК 473-моддасида тушунтирилган. ЖПК 84-моддасига мувофиқ, «қуйидаги ҳолларда шахснинг жиноят содир этилишида айблилиги тўғрисидаги масалани ҳал қилмай туриб жиноят иши тугатилиши лозим, башарти:

- 1) шахсни жавобгарликка тортиш муддати ўтган бўлса;
- 2) эълон қилинган амнистия акти содир этилган жиноят ёки шахсга дахлдор бўлса;
- 3) айбланувчи, судланувчи вафот этган бўлса;
- 4) шахсга нисбатан айнан шу айблов бўйича суднинг қонуний кучга кирган ҳукми бўлса;
- 5) шахсга нисбатан айнан шу айблов бўйича ишни тугатиш ҳақида суднинг қонуний кучга кирган ажрими (қарори) ёки ваколатли мансабдор шахснинг жиноят иши қўзғатишни рад этиш ёхуд ишни тугатиш ҳақида бекор қилинмаган қарори бўлса;

6) иш фақат жабрланувчининг шикояти билан қўзғатиладиган ҳолларда унинг шикояти бўлмаса, ЖПК 325-моддасида назарда тутилган ҳоллар бундан мустасно;

7) шахс ижтимоий хавfli қилмиш содир этган пайтда жиноий жавобгарликка тортиш мумкин бўлган ёшга тўлмаган бўлса».

Жиноий жавобгарликка тортиш муддатларининг ўтиши билан боғлиқ бўлган вазиятлар айбдорлик ҳақидаги масалани ҳал қилмасдан жиноят ишини тугатиш учун асос ҳисобланади. Бунда, жиноий жавобгарликка тортиш муддатлари суд муҳокамаси давомида тугаса, судланувчи суд залида жазо тайинламасдан озод қилинади ва бу ҳақда қарор қабул қилинади (ЖПК 474-моддаси). Бошқача сўз билан айтганда, тугалланиш пайти суд муҳокамасига эмас, балки ЖК 64-моддаси 1-қисмида белгиланган муддатларга боғлиқ бўлади.

Агар жавобгарликка тортиш муддатлари дастлабки тергов жараёнигача ёки тергов давомида тугаса, унда иш юқорида кўрсатилган асосларга кўра, терговчи томонидан тугатилади, агар муддат суд тергови вақтида тугаса, унда шахснинг айбдорлиги ҳақидаги масалани ҳал қилмасдан суд қарори чиқарилади. Агар жавобгарликка тортиш муддатларининг тугаш ҳолати апелляция, кассация ёки назорат тартибида шикоят келтириш ёки протест билдириш босқичида аниқланган бўлса, суд ишни тугатиш тўғрисида ажрим ёки қарор чиқаради. Шахсни жавобгарликка тортиш бўйича ҳеч қандай процессуал ёки тергов ҳаракатлари ва жиноят ҳодисасини текшириш жавобгарликка тортиш муддатларини тўхтата олмайди.

Жавобгарликка тортиш муддатлари календар йиллари билан ҳисобланадиган белгиланган муддатнинг охири куни соат 24:00 да тугалланади. Агар муддатларнинг давом этиши тўхтатилса, унда у ойлар ва кунлар билан ҳисобланиши мумкин.

Жиноий жавобгарликка тортиш муддати жиноят содир этилган кундан узлуксиз равишда, қонунда кўрсатилган муддат тугаган кунгача давом этади. Бироқ ЖК 64-моддаси 3-қисмида «Агар жиноят содир этилган ва жиноий жавобгарликка тортилган шахс тергов ёки суддан яширинса, муддатнинг ўтиши тўхтатилади. Айбдор ушланган ёки айбини бўйнига олиб арз қилган кундан бошлаб муддатнинг ўтиши қайтадан тикланади», деб белгиланган.

Муддатнинг ўтишини **тўхтатиб туриш** шартлари қуйидагилардан иборат: биринчидан, жиноят факти бўйича жиноят ишини қўзғатиш ва маълум бир шахсни айбланувчи сифатида жалб қилиш ва иккинчидан, шахснинг тергов ва суддан бўйин товлаши.

Биринчи шарт, жиноят ишини қўзғатиш билан боғлиқ ва шу қоиданинг асосларидан бири ҳисобланади, чунки, агар иш қўзғатилмаган ва шахс айбланувчи ёки гумонланувчи сифатида ишга жалб қилинмаса, уни одил судловдан бўйин товлади дейиш мумкин эмас.

Нафақат жиноятни содир қилишда айбланаётган ёки гумондор шахсни, балки терговга чақирилган, аммо жиноят содир этганлиги туфайли келмаган шахсни ҳам тергов ёки суддан бўйин товлаши деб ҳисобланади.

Бошқа шахсларнинг (жиноят процесси иштирокчилари) дастлабки тергов ва суддан бош тортиши вазиятларида муддатни тўхта-тиб туриш шarti қўйилмайди, чунки улар жиноятни содир қилишда гумондор ёки айбланувчи ҳисобланишмайди.

Ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларга ҳозирча маълум бўлмаган жиноятни содир этган ҳамда содир этилган жиноятга алоқадорлиги аниқламаган шахсни тергов ёки суддан бўйин товлaди деб ҳисоблаб бўлмайди.

Иккинчи шарт — бу тергов ёки суддан яшириниш. Қонунда «яшириниш» деган термин ишлатилади. «Яшириниш» сўзининг терминологик маъноси «бўйин товлаш» терминига тенглаштирилган, чунки «яшириниш» сўзининг тўғри маъноси жавобгарликдан бўйин товлaшга йўналтирилган ҳаракатни англатади.

NOTA BENE !

Тергов ва суддан бўйин товлаш деб, шахснинг қилмиши учун жиноий жавобгарликдан қутулиш мақсадида қасддан содир қилган мақсадлари ҳамда дастлабки тергов органлари ва судни уни топишлик учун мамлакатнинг барча ҳудудларида ёки қандайдир айрим жойларида қидирув ишларини олиб бoриш зарурияти олдидa қўйиши тушунилади (яшаш жойини ўзгартириш, фамилиясини ўзгартириш, ўзгалар ёки сохта ҳужжатлар билан яшаш ва бошқалар).

Гумонланувчи ёки айбланувчи ҳамда жиноятни содир этишга алоқадор шахснинг қидирувига кетган вақт жавобгарликка тортиш муддатига кирмайди. Муддат тергов ва суддан яширинган шахсни ушланган ёки айбини бўйнига олиб арз қилган вақтдан бошлаб қайта тикланади. Шундай қилиб, муддатга, шахс жиноят содир этиб, тергов ёки суддан яширинганига қадар ўтган вақт ва ушланган ёки айбини бўйнига олиб келганидан кейин ўтган вақт киради. Агарда бу вақт умумий ҳисобланганда ЖК 64-моддаси 1-қисмида кўрсатилган муддатлардан ошса, шахс жиноий жавобгарликка тортиш муддати ўтганлиги муносабати билан жавобгарликдан озод қилиниши шарт.

Жиноят кодекси 64-моддаси 3-қисмига мувофиқ, айбдор ушланган ёки айбини бўйнига олиб арз қилган муддатдан бошлаб муддатнинг қайта ўтиши тикланади.

Жиноят-процессуал кодексининг 220-моддасига асосан, ушлаб туриш жиноятни содир этишда гумон қилинаётган шахсни унинг жиноий фаолият билан шуғулланишига барҳам бериш, қочиб кетилишининг, далилларни яшириши ёки йўқ қилиб юборилишининг олдини олиш мақсадида қисқа муддатга озодликдан маҳрум қилишдан иборатдир. Ушлаб туриш муддати ва тартиби ҳамда ушланганнинг ҳуқуқ ва бурчлари жиноят-процессуал қонунида белгиланган.

(«Айбини бўйнига олиш ҳақидаги арз» тушунчаси ушбу том 3-бобининг «Жазони енгиллаштирувчи ҳолатлар» деб номланувчи 2-§ да ёритиб берилган.)

Жазони жавобгарликка тортиш муддати институтининг ҳуқуқий табиати жиноят содир этилган кундан бошлаб маълум бир вақтнинг ўтиши билан жиноятни содир этишда айбланаётган шахснинг ижтимоий хавфлилиги йўқолишидан иборатдир. Шахснинг маълум бир вақт ўтиши билан ижтимоий хавф келтирилишининг тўхтатилганини кўрсатаётган маълумотлар мавжудлиги уни жавобгарликка тортиш муддатини қўллаш асосларини беради. Аксинча, янги бир жиноятнинг содир этилиши, шахснинг ижтимоий хавфлилиги давом этаётганлигини кўрсатади. Кўпинча бу ҳолатлар қасддан жиноят содир этишда кўрилади, чунки у аввал содир этган жиноятини билган ҳолда яна жиноий хулқ-атворга йўл қўяди.

Шундан келиб чиқиб, ЖК 64-моддаси 4-қисмида «Агар оғир ёки ўта оғир жиноят содир этган шахс ушбу моддада назарда тутилган муддатлар ўтмасдан қасддан янги жиноят содир этса, муддатнинг ўтиши узилади. Бундай ҳолда жавобгарликка тортиш муддатлари янги жиноят содир этилган кундан бошлаб ҳисобланади. Қолган ҳолларда, агар шахс жавобгарликка тортиш муддатлари ўтмасдан янги жиноят содир этса, бу муддатлар ҳар бир жиноят учун алоҳида ҳисобланади».

Муддатнинг узилиши шуни англатадики, янги бир жиноят қасддан содир этилишидан олдин муддатнинг ўтиши нолга тенглаштирилади ва бу ҳолда муддатнинг ўтиши янги бир жиноят содир этилгандан сўнг ҳисобланиши бошланади. Муддат (ўтаб бўлинган деб ҳисобланиши) шахсни янги бир жиноят содир этмаслик шарт билан қўлланилиши қонуннинг ушбу ҳолатини принципиал маънога эга эканлигини кўрсатади. Шунинг учун муддатни қўллаш масаласини ҳал қилиш пайтида тергов ва суд органлари муддат ўтиш мобайнида шахс янги бир қасддан жиноят содир этмаганлиги ҳақида маълумотларга эга бўлишлари керак. Акс ҳолда муддатни қўллаш тартиби тўғрисидаги қонун шартлари бузилган бўлиши мумкин.

Шу билан бирга, муддатнинг узилиши ва нолга тенглаштирилиши, муддатнинг эса қасддан янги жиноятни содир этилган вақтдан бошланиши учун қуйидаги шартлар мавжудлиги муҳим:

– шахснинг олдин оғир ёки ўта оғир жиноят содир этганлиги;

– уни ЖК 64-моддаси 1-қисмида кўрсатилган муддатларни ўташдан олдин қасддан янги жиноят содир этиши.

Шахснинг қасддан янги жиноят содир этганлиги ҳақидаги маълумотларнинг йўқлиги, аввал жиноятни содир этишда жавобгарликка тортиш муддатининг ўтганлиги факти мавжудлиги шахснинг жиноят содир этмаганлиги ва уни жиноий жавобгарликдан озод этишни назарда тутати.

Жавобгарликка тортиш муддати институти фуқаролик қонунчилигидаги баъзи бир даъволарга ўхшаб муддатсизлик принципига асосланмайди. ЖК 64-моддаси 5-қисмида «Агар жиноят содир этилган кундан бошлаб йигирма беш йил ўтган бўлса, шахс жавобгарликка тортилиши мумкин эмас» деб кўрсатилган.

Жиноятнинг оғирлигидан қатъи назар уни содир этган шахсларни шунча вақт ўтганидан сўнг жиноий жавобгарликка тортишнинг мақсадга мувофиқ эмаслиги жазонинг мақсадидан келиб чиқади. Жиноят содир этилгандан кейин қанчалик кўп вақт ўтса, жазо мақсадининг самараси шунчалик кам бўлади, чунки айбдор шахс шу вақт мобайнида ўзининг хулқ-атвори билан ўзининг ўзгарганини исботлайди, муайян жиноят-ҳуқуқий чораларни қўллаш эса ахлоқан тузатиш мақсадини эмас, балки илгари содир этган жинояти учун ўч олиш бўлиб қоларди.

ЖК 64-моддаси 6-қисми бу қоидадан истиснони мустаҳкамлайди. Бу қоида қонун бўйича умрбод озодликдан маҳрум қилиш жазоси тайинланиши мумкин бўлган жиноятларга тегишли.

Кўрсатилган нормага кўра, «Ушбу кодекс Махсус қисмининг моддасида умрбод озодликдан маҳрум қилиш жазосини тайинлаш назарда тутилган жиноятни содир этган шахсга нисбатан жавобгарликка тортиш муддатини қўллаш масаласи суд томонидан ҳал қилинади. Агар суд жавобгарликка тортиш муддатини қўллашни лозим топмаса, умрбод озодликдан маҳрум қилиш жазоси ўрнига озодликдан маҳрум қилиш тайинланади».

Айнан суд жавобгарликдан озод қилиш муддатини қўллаш ёки қўлламаслик масаласини ҳал қилади¹. Амалдаги қонунга кўра, умрбод озодликдан маҳрум қилиш жазоси берилиши мумкин бўлган жиноятни содир этган шахс, муддати ўтган-ўтмаганлигидан қатъи назар, исталган вақтда жиноий жавобгарликка тортилиши мумкин. Муддати ўтганлигини қўллаш ана шундай жиноят содир этганликда айбланган шахснинг 25 йил ўтганидан сўнг жиноий жавобгарликдан озод этилишини англатади. Агар суд муддати ўтганлигини қўллаш

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2007 йил 14 ноябрдаги «Умрбод озодликдан маҳрум қилиш тариқасидаги жазони қўллашнинг айрим масалалари тўғрисида»ги 15-сонли қарори // Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленуми қарори. – 29-б.

имкони йўқ деб топса, у ҳолда умрбод озодликдан маҳрум қилиш жазоси ўрнига озодликдан маҳрум этиш кўринишида жазо белгила-ниши керак. Жиноят қонунида суд муддати ўтганлиги масаласини қўллаш-қўлламасликни ҳал қилиши мумкин бўлган мезонлар келтирилмаган. Бу қонидани қўллаш содир этилган жиноятнинг тавсифи ва ижтимоий хавфлилиқ даражасига, айбдорнинг шахсига ва ҳатто-ки, жазони енгиллаштириш ёки оғирлаштирувчи шароитларга ҳам боғлиқ эмас, балки муайян вақт ўтганидан сўнг жиноят содир этган шахснинг ижтимоий хавфлилиги қай даражада йўқолганига боғлиқ бўлади, чунки умрбод озодликдан маҳрум қилиш жазоси фақат ўта хавфли жиноятларга (айбни оғирлаштирадиган ҳолатларда қасддан одам ўлдириш ва терроризм) нисбатан қўлланади. Бунинг устига суд ҳеч қандай чегаралар билан чекланмаган.

ЖК 64-моддаси 7-қисми халқаро ҳуқуқнинг устуворлигини эътироф этган ҳолда жиноий жавобгарликка тортиш муддатини қўллаш қоидаларидан истисно бўлган ҳолларни ҳам белгилаб ўтади, унга биноан муддат «тинчлик ва инсониятнинг хавфсизлигига қарши жиноятларни содир этган шахсларга нисбатан қўлланилмайди». Халқаро ҳуқуқ меъёрларига биноан, қилмишнинг содир этилиш вақтидан қатъи назар, жавобгарликка тортиш муддати қонидаси ҳарбий жиноятчилар, тинчлик ва инсоният хавфсизлигига қарши жиноят қилган шахслар, уруш ёки тинчлик даврида¹ содир этилганлигидан қатъи назар, шунингдек, апартеид² ва геноцид³ учун қўлланилмайди. Барча кўрсатилган халқаро актлар шунга ўхшаш жиноятларни содир этган шахсларни жиноий жавобгарликка тортиш ва жазо тайинлашда жазога тортиш муддатини ҳисобга олмайди.

3-§. Қилмиш ёки шахс ижтимоий хавфлилигини йўқотганлиги муносабати билан жавобгарликдан озод қилиш

Жиноят қонуни ҳам ижтимоий ҳаётда, ҳам ҳуқуқ соҳасида муҳит ўзгариши мумкинлигини назарда тутаяди ва бу жиноий жавобгарликка тортиш ва жазони қўллашга таъсир ўтказмай қолмайди.

¹ Ҳарбий жиноятлар ва инсониятга қарши жиноятларга муддатни қўлланилмаслиги тўғрисидаги Конвенция (БМТ Бош Ассамблеясининг 1968 йил қабул қилинган ва 1970 йил 11 ноябрда кучга кирган 2391 (XXII)- сонли Резолюциясига мувофиқ имзолаш, ратификация қилиш ва қўшилишга очиқ деб эълон қилинган.).

² «Апартеид жиноятининг олдини олиш ва унинг учун жазо белгилаш тўғрисида»ги 1973 йил 30 ноябрь Конвенцияси. 1976 йил 18 июлда кучга кирган.

³ «Геноцид жиноятини олдини олиш ва унинг учун жазо белгилаш тўғрисида»ги 1948 йил 9 декабрь Конвенцияси. (БМТ Бош Ассамблеясининг 260 А (III)-сонли Резолюцияси билан 1948 йил 9 декабрда қабул қилинган, 1961 йил 12 январда кучга кирган, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 1999 йил 20 августдаги 835-1-сон қарорига асосан Ўзбекистон Республикаси қўшилган).

ЖК 65-моддасига кўра жиноятни содир этган шахсни жавобгарликдан озод этишнинг умумий асоси деб муҳит ўзгариши туфайли қилмиш ёки шахс ижтимоий хавфлилигини йўқотганлиги ҳисобланади. «Шароит ўзгариши» жиноий жавобгарликдан озод қилиш бундай турининг асосини ташкил этади.

ЖК 65-моддаси 1-қисми «ишни тергов қилиш ёки судда кўриш вақтида шароит ўзгарганлиги туфайли содир этилган қилмиш ўзининг ижтимоий хавфлилигини йўқотган деб топилса, жиноят содир этган шахс жавобгарликдан озод қилиниши мумкин»лигини назарда тутлади.

Содир этилган қилмишнинг ижтимоий хавфлилик хусусияти йўқолишига тегишли равишда шароитнинг ўзгариши деганда, бутун мамлакат ёки алоҳида регион миқёсида жамият ҳаётининг сиёсий, иқтисодий, ижтимоий соҳаларидаги туб ўзгаришлар назарда тутилади.

Шароитнинг ўзгариши жиддий бўлиб, муайян битта қилмишни эмас, балки шу турдаги барча қилмишларнинг ижтимоий хавфлилиги йўқолишига олиб келиши керак. Масалан, мамлакатда ёки унинг айрим ҳудудларида фавқулодда вазият бекор қилинганидан кейин фавқулодда ҳолат вазиятида жиноий деб топилган барча қилмишлар ижтимоий хавфлилигини йўқотади.

Шароитнинг ўзгариши деганда, қилмишга жиноийлик хусусиятини берувчи жой ва вақтга тегишли бўлган махсус шартларнинг ўзгариши ҳам тушунилади. Масалан, тақиқланган жойда (қўриқхона ва ҳоказо) қонунга хилоф равишда балиқ овлаш, ов қилиш ижтимоий хавфли ҳисобланиб, ЖК 202-моддаси (Ҳайвонот ёки ўсимлик дунёсидан фойдаланиш тартибини бузиш) бўйича жавобгарликка тортишга сабаб бўлади. Бироқ балиқ миқдорининг кўпайиб кетиши ёки емиш танқислиги шароитида муайян жониворларнинг қирилиб кетиши хавфи пайдо бўлиши туфайли бундай жойларда балиқ тутиш ва ов қилиш расмий равишда рухсат этилган бўлса, ушбу рухсатдан сўнг бу қилмишлар ўз ижтимоий хавфлилик хусусиятини йўқотади. Шу билан бирга, агар жиноят содир этилганидан сўнг жиноят қонунида жазо енгиллаштирилган ёки умуман бекор қилинган бўлса, у ҳолда айбдор ЖК 65-моддасига биноан шароит ўзгариши оқибатида эмас, балки ЖК 13-моддаси 2-қисмига кўра, яъни қонуннинг орқага қайтиш кучи қондасига мувофиқ, жиноий жавобгарликдан озод этилишини ҳам унутмаслик керак.

ЖК 65-моддаси 2-қисмида шахс ижтимоий хавфлилик хусусиятини йўқотганлиги туфайли жиноий жавобгарликдан озод қилиш: «Ишни тергов қилиш ёки судда кўриш вақтида шароит ўзгарганлиги туфайли жиноят содир этган шахс ижтимоий хавфлилик хусусиятини йўқотган деб топилса, жавобгарликдан озод қилиниши мумкин»лиги назарда тутилган.

Жиноят содир этган шахс ижтимоий хавфлилигини йўқотишига оид шароитнинг ўзгариши тор маънода тушунилади: шахснинг жиноятни содир этган ва ундан кейинги вақтдаги ҳаёти ва фаолияти шарт-шароитларга боғлиқ. Кўпинча амалиётда шунга ўхшаш шароитнинг ўзгаришига жиноят содир этган шахснинг армияга хизматга чақирuvi, унинг ишга ёки ўқишга кириши, жиноят содир этганлиги, оилавий муносабатларнинг яхшиланиши ёки айбдорнинг оғир касаллиги туфайли мансабдан кетиши сабаб бўлади. Жиноят содир этган шахс ижтимоий хавфлилигини йўқотганлиги ҳақида нафақат унинг ҳаётининг объектив шароитлари, балки унинг содир этилган жиноятдан кейинги хулқи ҳамда унинг намунали хулқи, касбий ва ижтимоий мажбуриятларига муносабати ва ҳатто унинг ахлоқи гувоҳлик қилади. Агар айбдор ўн олтига кирмаган шахс билан жинсий алоқага кирган, лекин оқибатда у билан турмуш қуриш учун рўйхатдан ўтиб ва тўлиқ оила қурган бўлса, шахс ижтимоий хавфлилиги йўқотилишига сабаб бўлган шароитлар ўзгарганлиги туфайли уни жавобгарликдан озод қилиш масаласини кўриб чиқиш шарт.

Шахс ёки қилмиш ижтимоий хавфлилигини йўқотиши муносабати билан айбдорни жиноий жавобгарликдан озод қилишни жиноят қонуни билан муҳофаза қилинадиган муайян ижтимоий муносабатларнинг декриминализацияси билан боғламаслик лозим.

Қилмишнинг декриминализацияси унинг асосларидан қатъи назар, жумладан, қилмишнинг ижтимоий хавфлилиги хусусиятини йўқотганлиги жиноий жавобгарликни истисно қилади. Масалан, ЖК 187-моддаси Ўзбекистон Республикасининг «Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатларига ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш, шунингдек, улардан баъзиларини кучини йўқотган, деб топиш тўғрисида»ги Қонуни¹ асосида бекор қилинган, аниқроғи декриминализация қилинган. Декриминализация жиноий жавобгарликка тортиш учун сабаб бўла олмайди, чунки жиноят мавжуд эмас.

Шароитнинг ўзгариши туфайли қилмишнинг ва шахснинг ижтимоий хавфлилигини йўқотган деб баҳолаш ва уни квалификация қилиш дастлабки тергов ва суд идоралари томонидан амалга оширилади. Бунда мазкур асосларга кўра баҳолаш қилмиш содир этилган вақтда эмас, балки фақат ишни тергов қилиш ёки судда кўриш пайтида амалга ошириш кераклигини унутмасликлари шарт. Бу ҳақда ЖК 65-моддасидаги **«ишни тергов қилиш ёки судда кўриш вақтида**

¹ Ўзбекистон Республикасининг 2000 йил 15 декабрдаги «Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатларига ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш, шунингдек, улардан баъзиларини кучини йўқотган, деб топиш тўғрисида»ги Қонуни. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2001 й., 12-сон, 23-модда.

шароит ўзгарганлиги туфайли содир этилган қилмиш ўзининг ижтимоий хавфлилигини йўқотган деб топилса, жиноят содир этган шахс жавобгарликдан озод қилиниши мумкин» деган кўрсатма гувоҳлик қилади.

«**Тергов вақтига келиб**» тушунчаси суриштирув ва дастлабки терговдан бошлаб, ишни прокурор орқали судга юборилиши билан тугайдиган даврни англатади.

«**Ишнинг судда кўрилиши вақтига келиб**» тушунчаси суд терговдаги тайёргарлик босқичидан бошлаб, судга иш келиб тушганда, уни судда кўрилишига тайинлаш масаласидан то ҳукмни чиқариши билан тугайдиган даврни англатади.

Бундай ҳолларда терговчи, прокурор айбдорнинг розилиги билан жиноят ишини тугатиш тўғрисида, судья эса, айбдор розилиги билан, жиноят иши бўйича ишларни тугатиш тўғрисида қарор чиқаради. Қўзғатилган ишни қабул қилиб олган терговчи айбдорга иш шароити ўзгарганлиги туфайли тўхтатилиши мумкинлигини тушунтириб бериши шарт. Прокурор зиммасига ҳам худди шундай вазифа юкланган бўлиб, яъни у айбдор томонидан жиноят ишининг тугатилиши тўғрисидаги ариза тақдим этилганми ё йўқми ана шундай розилик тақдим этиш имкони бор-йўқлигини аниқлаши шарт.

Жиноят-процессуал қонуни дастлабки тергов идораларининг ваколатларини белгилай туриб, жиноят ишини қилмиш ёки шахс ижтимоий хавфлилик тавсифини йўқотганлиги сабабли тугатишни назарда тутмаган. ЖПК 333- ва 401-моддаларида жиноят иши қўзғатилишининг қайтарилиши ёки жиноят иши ЖПК 84-моддаси 5-қисми 1-банди (Айблилик тўғрисидаги масалани ҳал қилмай туриб жиноят ишини тугатиш учун асослар)да кўрсатилган асосларга биноан суд тўхтатилиши мумкинлиги кўрсатилмаган. Шахснинг айблилиги ҳақидаги масалани ҳал қилмасдан туриб, жиноят ишини қўзғатишни рад этиш ёки уни тўхтатиш тўғрисида қарор қабул қилишга асос бўлиб ЖК 65-моддасида кўрсатилган жавобгарликдан озод қилиш асослари хизмат қилиши мумкин, фақат айбланувчининг бундай қарорга розилигини инобатга олган ҳолда (ЖПК 84-моддаси 5-қисми 1-банди).

ЖПК 84-моддаси 5-қисми 1-банди мазмунига асосан, айбланувчи суд жараёнида айбдорни шароит ўзгариши туфайли жавобгарликдан озод қилиш, яъни айблилик масаласини ҳал қилмасдан туриб жиноят ишини тугатиш асосли деб ҳисобга олиш ҳуқуқидан фойдаланиши мумкин. Бунга кўра кўриляётган жиноий жавобгарликдан озод қиладиган асос жазо тайинлашдан озод бўлиш асосидан фарқ қилади (ЖК 70-моддаси). Аниқроғи, агар шахс унга нисбатан кўриляётган жиноят ишини айблилик масаласини ҳал қилмасдан тугатиш ҳақида розилик бермаса, унда шунга асосан суд

жараёни бўлиб, у тугаши билан ЖК 70-моддаси тартибида жазо тайинламасдан оқлов ҳукм ё қоралов ҳукм чиқарилиши керак.

(Бу ҳақда мазкур том V бобининг «Қилмиш ёки шахс ижтимоий хавфлилигини йўқотганлиги муносабати билан жавобгарликдан озод қилиш» деб номланган 3-§ да тўлиқроқ маълумот берилган.)

4-§. Айбдор ўз қилмишига амалда пушаймон бўлганлиги муносабати билан жавобгарликдан озод қилиш

Амалда пушаймон бўлганлиги муносабати билан жавобгарликдан озод қилишнинг асоси сифатида жиноят содир этгандан кейин ўзининг хулқи билан амалда пушаймонлигини тасдиқлаган ва шу билан ўзининг ижтимоий хавфлилигини йўқотган шахсни жиноий жавобгарликка тортишнинг мақсадсизлиги илгари сурилади.

ЖК 66-моддаси 1-қисмига биноан, «Ижтимоий хавфи катта бўлмаган ёки унча оғир бўлмаган жиноятни биринчи марта содир этган шахс, агар у айбини бўйнига олиш тўғрисида арз қилган, чин кўнгилдан пушаймон бўлган, жиноятнинг очилишига фаол ёрдам берган ва келтирилган зарарни бартараф қилган бўлса, жавобгарликдан озод қилиниши мумкин».

NOTA BENE !

Амалда пушаймон бўлиш деганда, айбини ўз бўйнига олиш тўғрисида арз қилган, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларга жиноятнинг очилишида ва уни содир этган шахсларни топишда ёрдам берган ва етказилган зарарни қоплаган шахснинг фаол хатти-ҳаракати тушунилади.

Амалда пушаймон бўлиш жиноий жавобгарликдан озод қилишнинг асоси сифатида қабул қилиниши учун қуйидаги белгилар бўлиши лозим:

- шахснинг биринчи марта жиноят содир этиши;
- содир этилган жиноятнинг ижтимоий хавфи катта бўлмаслиги ёки унча оғир бўлмаслиги;
- шахс айбини ўз бўйнига олиш тўғрисида арз қилганлиги;
- айбдорнинг чин кўнгилдан пушаймон бўлганлиги;
- жиноятни очишда ёрдам бериш;
- келтирилган зарарни бартараф қилиш.

Ана шу кўрсатилган барча белгиларнинг мавжудлиги айбдор шахснинг ҳақиқатан пушаймонлиги ва у айбига иқрорлигидан далолат бериб, бу уни жиноий жавобгарликдан озод этиш учун етарли бўлиб кўринади. Юқорида кўрсатилиб ўтилган белгилардан бирортасининг бўлмаслиги, жиноий жавобгарликни бекор қилишга тўсқинлик қилиши мумкин ва бу ҳол жазони енгиллаштиради, холос.

Кўрилаётган жавобгарликдан озод қилишнинг асоси жиноятни биринчи марта содир этган шахсларга нисбатан қўлланилади, тўғрироғи муқаддам судланмаган, тергов ёки суд тергови остида эмас, тергов ва суддан яширинмаган шахсларга нисбатан қўлланилади. Агарда шахс кам аҳамиятлилиги сабабли ижтимоий хавфлилиги йўқ қилмишни содир этган бўлса (ЖК 36-моддаси), жиноят содир этилган кундан бошлаб жиноий жавобгарликка тортиш муддатлари ўтган бўлса (ЖК 64-моддаси), қилмиш ёки шахс ижтимоий хавфлилигини йўқотганлиги муносабати билан у жавобгарликдан озод қилинса (ЖК 65-моддаси), амалда пушаймон бўлганлиги муносабати билан (ЖК 66-моддаси), ярашилганлиги муносабати билан (ЖК 66¹-моддаси) ёки амнистия акти асосида жавобгарликдан озод қилинганда (ЖК 68-моддаси) жиноят биринчи марта содир этилган деб ҳисобланиши керак.

Шахс ижтимоий хавфи катта бўлмаган ёки унча оғир бўлмаган жиноят содир этган бўлсагина амалда пушаймон бўлганлиги туфайли жиноий жавобгарликдан озод этилиши мумкин. Ижтимоий хавфи катта бўлмаган жиноятларга қасддан содир этилиб, қонунда уч йилдан кўп бўлмаган муддатга озодликдан маҳрум қилиш тарзидаги жазо назарда тутилган жиноятлар, шунингдек, эҳтиётсизлик оқибатида содир этилиб, қонунда беш йилдан кўп бўлмаган муддатга озодликдан маҳрум қилиш тарзидаги жазо назарда тутилган жиноятлар киради (ЖК 15-моддаси 2-қисми). Унча оғир бўлмаган жиноятларга қасддан содир этилиб, қонунда уч йилдан ортиқ, лекин беш йилдан кўп бўлмаган муддатга озодликдан маҳрум қилиш тарзидаги жазо назарда тутилган жиноятлар, шунингдек, эҳтиётсизлик оқибатида содир этилиб, қонунда беш йилдан ортиқ муддатга озодликдан маҳрум қилиш тарзидаги жазо назарда тутилган жиноятлар киради (ЖК 15-моддаси 3-қисми).

Оғир ёки ўта оғир жиноятлар содир этган ҳолларда шахснинг амалда пушаймон бўлишига ЖК 66-моддаси қўлланилмайди. Бундай ҳолларда ЖК 55-моддаси 1-қисми «а» бандига асосан, шахснинг жиноятни очишда фаол қатнашиши, айбини бўйнига олиш тўғрисида арз қилиши, чин кўнгилдан пушаймонлиги ёки жиноятни очишда, яъни жиноятнинг бошқа иштирокчиларини топишда, жиноят ортидан топилган мулкни қидиришдаги фаол ҳаракатлари, жабрланувчига жиноят содир этилгандан кейин тиббий ёки бошқа ёрдам бериши ҳамда етказилган зарарни қоплашга йўналтирилган бошқа ҳаракатларини қонун жазони енгиллаштиришга қилинган ҳолатлар деб топади.

Айбини бўйнига олиш тўғрисида арз қилиш, жиноятнинг очилишига фаол ёрдам бериш ва келтирилган зарарни бартараф қилиш — буларнинг барчаси амалда пушаймон бўлишнинг ягона шаклини ҳосил қилади.

Айбини бўйнига олиш тўғрисида арз қилиш деганда, ушбу жиноятни содир этган, лекин ҳозирча гумондор ёки айбдор деб топилмаган арз қилувчи томонидан жиноят тўғрисида хабар бериши тушунилади.

Чин кўнгилдан пушаймон бўлиш содир этган жиноятни бўйнига олиш, қилмиши ва жинойий оқибатлари тўғрисида афсусланиш ва жазони ўзининг хатти-ҳаракати учун адолатли ва холис жазо сифатида қабул қилишдир.

Жиноятнинг очилишига фаол ёрдам бериш ҳар хил қўлланилади: терговга маълум бўлмаган кўрсатмалар бериш, жиноятнинг бошқа иштирокчиларини топишда кўмаклашиш, содир этилган жиноятнинг гувоҳларини аниқлашда, жиноятни содир этишда қўлланилган жисмларни, воситаларни, буюмларни ҳамда турли хил далилларни топишда ёрдам бериш, ўғирланган мулкнинг яширилган жойи, қидирувдаги шахслар ҳақида маълумотларни хабар қилиш ва бошқа тергов ҳаракатларида фаол қатнашиб, юзлаштирилган бошқа айбдор ёки гумондорларнинг нотўғри маълумот бераётганини аниқлаш ва ҳоказо.

Келтирилган зарарни бартараф қилиш — ўз хоҳиши билан, иложи бўлганда тўлиқ қайтариш ёки содир этган қилмишнинг сабабий оқибатларини енгиллаштиришни назарда тутати.

Товон тўлаш келтирилган зарарни бартараф қилиш сифатида кўрилиши мумкин эмас, чунки у ҳамиша ҳам айбдорнинг чин кўнгилдан пушаймонлиги, унинг обрў-эътибори тикланиши билан боғлиқ эмас. Кўрсатилган ҳолларда зарар ўрнига товон тўлаш иқтисодиёт соҳасидаги жиноятларга нисбатан қўлланиши мумкин. Зарар ўрнини қоплаш эса шу билан бирга жабрланувчи ёки унинг яқин қариндошлари руҳий изтиробларини енгиллаштиришдан ҳам иборат бўлиши керак. Ҳаракатсизликдан иборат бўлган, яъни ота-онасини боқишдан бош тортиш, ҳарбий ёки муқобил хизматдан бош тортиш кабиларда келтирилган зарарни бартараф қилиш ушбу жиноятлар учун асос бўлган мажбуриятларни адо этишда ҳам ифодаланиши мумкин. Ниҳоят, шахснинг шаъни ва қадр-қимматига тажовуз қиладиган жиноятлар, масалан, туҳмат ва ҳақорат қилиш, келтирилган зарарни бартараф қилиш, ошкора (матбуот воситаларида, судда) узр сўраш ёки туҳмат-бўхтон материалларни рад этиш орқали амалга оширилиши ҳам мумкин.

(Келтирилган зарарни бартараф қилиш, айбини бўйнига олиш тўғрисида арз қилиш, чин кўнгилдан пушаймон бўлиш ҳамда жиноятнинг очилишига фаол ёрдам бериш тўғрисида мазкур том III бобининг «Жазони енгиллаштирувчи ҳолатлар» деб номланувчи 3-§ да тўлиқроқ маълумот берилган.)

Фақатгина юқорида кўрсатилган шартларнинг бир вақтда мавжудлигида (ижтимоий хавфи унча катта бўлмаган ёки унча оғир бўлмаган жиноятнинг биринчи марта содир этилиши ва бошқалар) ЖК 66-моддасига асосан айбдор шахсни жавобгарликдан озод қилиш масаласи қўйилиши мумкин.

ЖК 66-моддаси 2-қисмига мувофиқ, «Ушбу Кодекс Махсус қисмининг тегишли моддасида алоҳида кўрсатилган ҳолларда, жиноят

содир этган шахс ўз қилмишига амалда пушаймон бўлган тақдирда жавобгарликдан озод қилиниши лозим». Таъкидлаш лозимки, ЖК 66-моддаси 2-қисмида кўзда тутилган ҳоллар Жиноят кодексининг давлатга хоинлик қилиш (157-модда), Ўзбекистон Республикасининг конституциявий тузумига тажовуз қилиш (159-модда), жосуслик (160-модда), пора бериш (211-модда), пора олиш-беришда воситачилик қилиш (212-модда), диний экстремистик, сепаратистик, фундаменталистик ёки бошқа тақиқланган ташкилотлар тузиш, уларга раҳбарлик қилиш, уларда иштирок этиш (244²-модда), қурол, ўқ-дорилар, портловчи моддалар ёки портлатиш қурилмаларига қонунга хилоф равишда эгалик қилиш (248-модда) учун жавобгарликни назарда тутувчи моддаларида ўз ифодасини топган.

5-§. Ярашилганлиги муносабати билан жиноий жавобгарликдан озод қилиш

Жиноий жавобгарликдан озод қилиш асоси сифатида жабрланувчи билан ярашиш, амалдаги Жиноят кодексига, биринчи марта, Ўзбекистон Республикасининг 2001 йил 29 августдаги 254-П-сонли «Жиноий жазоларни либераллаштирилиши муносабати билан Жиноят, Жиноят-процессуал ва Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексларга ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида»ги Қонуни қабул қилиниши билан пайдо бўлди.

NOTA BENE !

Агар шахс оғир ёки ўта оғир жиноятлар учун судланганлиги бўлмай туриб, ЖК 66¹-моддаси 1-қисмида назарда тутилган жиноятлардан бирини содир этиб, айбини бўйнига олган, жабрланувчи билан ярашган ва етказилган зарарни қоплаган бўлсагина у **ярашилганлиги муносабати билан** жиноий жавобгарликдан озод қилиниши мумкин.

Жиноий жавобгарликдан озод қилиш учун асос сифатида ярашувнинг келтирилиши — айбдор ва жабрланувчининг ўзаро келишиши масаласидир. Ярашув томонларнинг эркин хоҳиш-истаклари ва мажбурловсиз амалга оширилаётганлигини аниқлаш керак. Бу эса, жабрланувчи томонидан айбдорни кечириши ҳамда шахсни қилмиши учун жиноий жавобгарликка тортилишини истамасликда намоён бўлади. Ўз навбатида, айбдордан ҳам ўз айбини тан олиб етказилган зарарни қоплаш талаб қилинади.

Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленуми қарорига биноан, «Ярашув тўғрисидаги ариза ҳар доим ёзма шаклда тақдим этилиб, унда жиноят натижасида етказилган зарар бартараф этилганлиги (ёки жабрланувчининг зарардан воз кечганлиги) ва ярашил-

ганлиги муносабати билан жиноят ишини тугатиш ҳақидаги илтимос кўрсатилган бўлиши лозим.

Ярашув тўғрисида иш юритиш масаласини қўзғатиш ҳуқуқига қонунда белгиланган тартибда жабрланувчи (фуқаровий даъвогар) деб топилган шахс ёки унинг қонуний вакили эгадир.

Иш бўйича бир гумон қилинувчи, айбланувчи, судланувчи ва бир неча жабрланувчи бўлган ҳоллар учун ҳам қонунда айнан шундай талаблар белгиланган. Жабрланувчиларнинг ҳатто бирортасидан тегишли ариза бўлмаган ҳолларда ярашув тўғрисида иш юритиш мумкин эмас. Бундай ҳолда жиноят иши бўйича иш юритиш умумий асосларда олиб борилади»¹.

Шу билан бир вақтда, агар иш бўйича битта жабрланувчи ва бир неча гумондор, айбдор ва судланувчи иштирок этса, қонун жабрланувчига улар билан алоҳида ярашиш имкониятини яратади. Бундай ҳолатларда, ярашилган гумондор, айбдор ва судланувчи юзасидан ишнинг бир қисми ЖПК 584-моддаси тартиби бўйича судга юборилади, қолганлар юзасидан иш умумий асосларда кўрилади.

Ярашув ўзининг тузилиши билан чин кўнгилдан пушаймон бўлиш билан ўхшаш ва бир хил белгиларга эга. Чин кўнгилдан пушаймон бўлишдан фарқли ўлароқ, ярашувда етказилган зарарни қоплаш ва зарар етказилган жабрланувчи томонидан кечирилишни талаб қилади, лекин чин кўнгилдан пушаймон бўлишда бу роль дастлабки тергов органлари ва судга тегишли. Формал нуқтаи назардан чин кўнгилдан пушаймонлик аниқ кўрсатилган ва уларнинг ҳатто биттасининг йўқлиги ушбу асосни қўллашга йўл қўймайди. Ярашувда жабрланган шахс билан айбдор шахс ўртасида зарарни қоплаш ҳақида келишилмаган бўлса ва томонлар шунга рози бўлган вазиятлар жавобгарликдан озод қилишга ҳалақит бермайди.

Шу билан бирга, жабрланувчининг аризаси йўқлиги учун жиноят ишини қўзғатмаслик билан ярашилганлик муносабати билан жинорий жавобгарликдан озод қилиш тушунчаларини фарқлаш лозим. Хусусий-оммавий айблов ишлари бўйича жабрланувчининг шикояти бўлиши талаб этилади, у жиноят иши қўзғатиш учун асос бўлади. Шахснинг жиноят ишини қўзғатиш тўғрисидаги аризасининг йўқлиги, ярашилганлиги ёки жиноят ҳодисаси йўқлиги жиноят содир этилмаганлиги ҳақида далолат беради. Жабрланувчи ночор аҳволда бўлганлиги туфайли, айбланувчига қарам бўлганлиги ёки бошқа сабабларга кўра ҳуқуқини ва қонуний манфаатларини

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2002 йил 25 октябрдаги «Ярашув тўғрисидаги ишлар бўйича суд амалиёти ҳақида»ги 27-сонли қарори. Мазкур Қарорга Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2004 йил 24 сентябрдаги 15-сонли қарори ҳамда Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2004 йил 21 майдаги 6-сонли қарорига мувофиқ ўзгартиришлар киритилган // Тўплам, 2-жилд. – 126–127-б.

шахсан ўзи ҳимоя қила олмайдиган фавқулодда ҳолларда прокурор жабрланувчининг аризасисиз ҳам жиноят ишини қўзғатиши шарт (ЖПК 325-моддаси).

Айбдорнинг ва жабрланувчининг ярашувини қонуний ёки ихтиёрий акт деб ҳисоблаш учун маълум бир шартлар бўлиши керак:

- ЖК 66¹-моддасида кўрсатилган жиноятлардан бирини содир этиш;
- айбига иқдор бўлиш;
- жабрланувчи билан ярашиш;
- етказилган зарарни қоплаш;
- оғир ва ўта оғир жиноятларни содир этишда судланганликнинг йўқлиги.

Ҳаракатдаги қонунни таҳлил қилиш ЖК 66¹-моддаси 1-қисмида кўрсатилган жиноятлар таркибининг ижтимоий хавфи катта бўлмаган ва унча оғир бўлмаган жиноятлар тоифасига кириши ҳақида хулоса қилиш имконини беради. Кўрсатилган нормадаги жиноятларнинг рўйхати «тугал ва кенгайтириб шарҳланиши мумкин эмас»¹.

«Агар шахс бир неча жиноят содир этган бўлиб, улардан бири Жиноят кодексининг 66¹-моддасида кўрсатилган бўлса, ишнинг шу қисми Жиноят-процессуал кодексининг 62-бобида белгиланган тартибда тугатилиши мумкин, лекин бу тартиб такрорийлик белгисини берадиган жиноятларга татбиқ этилмайди»².

Айбига иқдор бўлиш ва зарарни қоплаш ўзида жабрланувчи билан ярашиш мақсадини олган ҳаракатлардан иборатдир.

Ярашув – жабрланувчининг оддий кечиришини эмас, балки унинг ўз дастлабки талаб ва даъволаридан расмий равишда воз кечишини англатади. У жиноятни содир этган шахсни жиноий жавобгарликка тортиш илтимосидан воз кечиш (агар ярашув жиноят иши қўзғатилишидан аввал юз берган бўлса) ёки унинг аризасига кўра қўзғатилган жиноят ишини тугатишини сўраб берилган аризадан иборат бўлади. Ярашув акти жиноят-процессуал қонун ҳужжатлари талабларига мувофиқ, баённома билан расмийлаштирилади. Жабрланувчи билан ярашув айбига иқдор бўлмасдан рўй бериши мумкин эмас.

Етказилган зарарни қоплаш инсон ҳаёти ва соғлиғига тажовуз пайтида саломатлигига етказилган мулкий зарар ўрнини тўлдиришдан, шунингдек, маънавий зарарни қоплашдан иборат бўлади.

Айбдорнинг оғир ёки ўта оғир жинояти учун судланганлик ҳолати йўқлиги, шу шахсни аввал оғир ёки ўта оғир жинояти учун судлан-

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2002 йил 25 октябрдаги «Ярашув тўғрисидаги ишлар бўйича суд амалиёти ҳақида»ги 27-сонли қарори. Мазкур Қарорга Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2004 йил 24 сентябрдаги 15-сонли қарори ҳамда Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2004 йил 21 майдаги 6-сонли қарорига мувофиқ ўзгартиришлар киритилган // Тўплам, 2-жилд. – 126-б.

² Ўша жойда. 129-б.

маган ёки судланган, лекин судланганлик қонуний тартибда олиб ташланган ёки муддати ўтган бўлишини англатади. Шундай қилиб, ЖК 66¹-моддаси 2-қисмига биноан, «Оғир ёки ўта оғир жиноятларни содир этганлик учун судланганлик ҳолати тугалланмаган ёки судланганлиги олиб ташланмаган шахслар ярашганлиги муносабати билан жиноий жавобгарликдан озод қилинмайди». Қонуннинг ўзгарганлиги туфайли жиноят деб ҳисобланмайдиган қилмиши учун жазо ўтаган шахс судланган ҳисобланмайди.

(«Судланганлик», «судланганликнинг олиб ташланилиши», «судланганликнинг тугатилиши» тушунчалари ушбу том V бобининг «Судланганликнинг тугатилиши ва унинг олиб ташланиши» деб номланган 11-§ да ёритилган.)

Жиноят содир этган шахснинг жабрланувчи билан ярашганлиги муносабати билан жиноят ишининг тугатилиши тўғрисидаги (ёки жиноят ишини кўзғатишни рад этиш) қарорни суриштирув органлари ёки терговчи прокурорнинг розилиги билан ҳамда прокурор терговнинг барча босқичида ҳамда суд (судлар) ишнинг хоҳлаган вақтида суднинг (судларнинг) ҳукм эълон қилиш учун маслаҳат хонасига киришдан олдин қабул қилиши мумкин.

Ярашув тўғрисидаги ишлар бўйича суриштирувчи, терговчи, прокурор ва суд зиммасига қонун билан юклатилган мажбуриятлардан бири, бу — ярашув суд томонидан тасдиқлангандан кейин келиб чиқадиган ҳуқуқий оқибатларни жабрланувчи (фуқаровий даъвогар)га тушунтириш шартлигидир. Қонуннинг ушбу талабига риоя этмаслик ярашув тўғрисидаги иш бўйича чиқарилган қарорнинг бекор қилинишига асос бўлиши мумкин¹.

6-§. Касаллик туфайли жавобгарликдан озод қилиш

Жиноий жавобгарликнинг асосий хусусиятларидан бири шахснинг жамоатчилик томонидан қораланиши бўлиб, у жазо чоралари қўллашда ифодаланади. Шу нуқтаи назардан, жиноий жавобгарлик жамиятнинг барча аъзоларига нисбатан жиноятнинг олдини олиш чораси сифатидагина эмас, балки ижтимоий хавфли қилмиш содир этган шахсга нисбатан алоҳида таъсири жиҳатидан муҳим ҳисобланади. Шу сабабли, жавобгарликнинг аҳамиятини англаб етишга қобил бўлмаган шахсни жиноий жавобгарликка тортиш жамият ва давлат томонидан айблаш ва жазони ўташ (ЖК 75-моддаси) жиноий жавобгарлик ва жазонинг мақсадига тўғри келмайди.

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2002 йил 25 октябрдаги «Ярашув тўғрисидаги ишлар бўйича суд амалиёти ҳақида»ги 27-сонли қарори. Мазкур Қарорга Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2004 йил 24 сентябрдаги 15-сонли қарори ҳамда Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2004 йил 21 майдаги 6-сонли қарорига мувофиқ ўзгартиришлар киритилган // Тўплам, 2-жилд. — 127-б.

Касаллик туфайли жавобгарликдан озод қилиш ЖК 67-моддасида кўрсатилган. Мазкур модданинг биринчи қисмидаги қоидаларга биноан, жиноят содир этган шахс ҳукм чиқарилгунга қадар ўз ҳаракатларининг аҳамиятини англай олмайдиган ва ўз ҳаракатларини бошқара олмайдиган даражада руҳий касалликка чалиниб қолган бўлса, жавобгарликдан озод қилинади. Қонун чиқарувчи руҳий касалланган шахсни жавобгарликдан озод қилиш асосини, ўзининг қилмишларини англамаслик ёки уларни бошқара олмаслик билан боғлайди.

Шахс жиноят содир этганлиги ва у бунинг учун сўзсиз тегишли жазага тортилишини англаши жавобгарликнинг муқаррарлигини ва одиллик тамойилини акс эттиради. Бунинг интеллектуал кўриниши айбдор шахснинг қилмиши учун жамият томонидан қораланиб, жазо берилиши муқаррарлигини аниқлашидир. Шу билан бирга, англаш мавжуд бўлмас экан шахс руҳий касаллик билан оғриб қолган ҳолларда ҳам жиноий жавобгарлик мақсадларига эришилмайди.

Хасталикка дучор бўлган шахснинг ўз ҳаракатларини бошқара олмаслиги шундан иборатки, у биринчидан, ўзи ва атрофидагилар учун хавф туғдирувчи манбадир; иккинчидан, у ночор аҳволда, яъни ўзининг асосий ҳаётий эҳтиёжларини қондира олмайди; учинчидан, шахсга руҳий ёрдам берилмаса унинг ҳолати оғирлашиб, соғлиғи ёмонлашувига олиб келиши мумкин. Мазкур шароит тенг равишда жавобгарликка тортиш аҳамиятини англаб етмаслик ҳолларига ҳам тегишлидир.

ЖК 67-моддаси 1-қисми жиноят содир этган шахс руҳий касалликка чалинганлигини ҳам жиноий жавобгарликдан озод қилиш асоси сифатида назарда тутаяди. Руҳий хасталик тўртта руҳий касалликдан бирининг мавжудлиги билан содир бўлиши мумкин, улар: хроник руҳий касаллик; руҳий фаолиятнинг вақти-вақти билан бузилиши, кучсиз онг ёки шахснинг руҳий касал ҳолати. Ушбу руҳий касаллик суд-тиббий экспертизаси томонидан белгиланиб, у касалликнинг жиноятдан кейинги хулқи вариантларидан бирини кўрсатиб ўтиши шарт: масъулиятни англамаслик ҳисси ёки ўз ҳаракатларини бошқара олмаслик. Шунингдек, руҳий касаллик туфайли юзага келган ҳар икки омил мавжуд бўлиши мумкин.

ЖК 67-моддаси 2-қисми давлатнинг мазкур шахсларни тузатиш учун ва уларни жамиятга қайтариш, шу билан бирга, уларнинг кейинчалик жиноий хулқи ва соғлиғи ёмонлашувининг олдини олиш мақсадида тиббий ёрдам кўрсатиш мажбуриятини белгилаб беради. Бундай ҳолларда жиноят қонунини руҳий касалликка чалинган шахсга нисбатан тиббий йўсиндаги мажбурлов чораларини қўллашга руҳсат беради.

(«Тиббий йўсиндаги мажбурлов чоралари» тушунчаси ЖК VII бўлимида баён этилган.)

ЖК 67-моддаси 3-қисми мазкур асосни жавобгарликдан озод этиш мақсадида қўллаш учун қўшимча шарт сифатида белгилаб беради. Шарт шундан иборатки, касаллигига кўра жиноий жавобгар-

ликдан озод этилган шахс соғайганидан сўнг жавобгарликка тортилади. Жиноий жавобгарликка тортиш жараёнини тиклаш учун қуйидаги шарт-шароитга эътибор бериш зарур:

- шахснинг соғайиб кетиши;
- тиббий йўсиндаги мажбурлов чоралари ва ундан кейинги жавобгарликка тортиш муддати ўтиб кетмай, шу доирада бўлиши шарт.

Шахснинг руҳий касалликка чалинганлиги жавобгарликдан озод этишнинг асоси ҳисобланадиган бўлса, мазкур асоснинг мавжуд эмаслиги шахсни жиноий жавобгарликка тортишни истисно қилмайди. Шахснинг соғайиб кетганлиги суд-психиатрия экспертизаси хулосаси билан тасдиқланиши шарт. Соғайиш даражаси тўлиқ бўлиб, у шахснинг ўз ҳаракатларини англаш ва уларни бошқара олмаслик билан боғлиқ бўлган шарт-шароитларни бартараф этиши лозим. Касалликдан қисман соғайиб ёки у кучайган, аммо сурункали руҳий касаллик кўринишлари сақланиб қолган ҳолларда жиноий жавобгарликка тортиш жараёнини қайта бошлаш мумкин эмас. Бундай ҳолларда, шахснинг руҳий ҳолати ёмонлашуви такрорланиши мумкин бўлиб, бу касаллик билан боғлиқ равишда жазодан озод этилишига олиб келади¹.

Берилган асосларга биноан жиноий жавобгарликдан озод қилинган шахснинг соғайиши муносабати билан жиноий жавобгарликка тортиш муддати ҳисобланиши жиноят содир этиш кунидан эмас, балки унга нисбатан тиббий йўсиндаги мажбурлов чораларини қўллашдан бошланади. Бу ҳолат муддатнинг ҳисобланиши қонунда махсус ҳисобланмайди.

Жиноий жавобгарликка тортишнинг умумий йигирма беш йиллик муддати ўтиб кетиши, шахсни жиноий жавобгарликка тортишнинг иложи йўқлигини ва жавобгарликка тортишнинг мақсадсиз эканлигини англатади. Бироқ руҳий касаллик жиноий жавобгарликка тортиш муддатининг тўхтатилишига ёки узилишига сабабчи ҳолат ҳисобланмайди.

7-§. Амнистия акти асосида жавобгарликдан озод қилиш

ЖК 68-моддасига биноан, «жиноят содир этган шахс амнистия акти асосида жавобгарликдан озод этилиши мумкин».

Амнистия жиноят содир этган, шунингдек, жазо ўтаётган шахсларга нисбатан инсонпарварлик қилиш акти бўлиб, амнистия тўғрисидаги қарор Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенати то-

¹ ЖПК 27-моддасида айбсизлик презумпциясини ёритишда қонунни қўллашда ҳар қандай шубҳа гумонланувчи, айбланувчи ёки судланувчи фойдасига (мазкур ҳолатда соғайиши шубҳа остига олинаётган шахсга) ҳал қилиниши кераклиги белгиланган.

монидан Ўзбекистон Республикаси Президентининг тақдимномасига асосан қабул қилинади. Амнистия жиноят содир этган шахсларга нисбатан жиноят-ҳуқуқий таъсир чораларини қўлламаган ҳолда уларга тузалиш имконини бериш ёхуд бу чоралар қўлланилган шахсларнинг аҳволини энгиллаштириш мақсадида эълон қилинади.

NOTA BENE !

Амнистия — давлатнинг ваколатли органи Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенати қабул қилган норматив-ҳуқуқий ҳужжатда ифодаланган эрки бўлиб, ўз ижтимоий моҳиятига кўра муайян тоифадаги жиноятларни содир этган муайян тоифадаги шахсларни кечириш бўлиб, давлат ва жамият томонидан қўллаб-қувватланадиган ҳужжатиدير ва у суд тартибда қўлланилади.

NOTA BENE !

Амнистия акти жиноят содир этган шахсларни жиноий жавобгарлик ва жазодан озод қилиш, жазони энгиллаштириш, судланганликнинг ҳуқуқий оқибатларидан озод қилиш масалаларини ҳал қилиб, жиноят-ҳуқуқий, жиноят-процессуал, жиноят-ижроия муносабатлар доирасида тартибга солинади.

Амнистия акти муайян жиноятни назарда тутувчи жиноят қонунини ва суд ҳукмини инкор қилмайди. У фақат судланганлар ва жиноят содир этганлар қисматини энгиллаштиради, яъни жиноят ҳуқуқига тегишли бўлган инсонпарварлик принципини реаллаштиради. Асосан амнистия актлари республикамиз учун муҳим бўлган кунларда қабул қилинади, масалан: Мустақиллик куни, Конституция куни, Хотира ва қадрлаш куни (9 май) ва ҳоказо.

Амнистия — бу маълум бир турдаги ва хилдаги жиноят содир этган маълум бир турдаги шахслар ёки барча шахсларни жиноий жавобгарликдан озод қилиш ёки тайинланган жазони ўташдан озод қилиш ёки суд томонидан тайинланган жазони қисқартириш ёки энгилроқ жазо билан алмаштириш акти ҳисобланади. Шундай қилиб, «ЖК 68-, 76- ва 79-моддаларига асосан амнистия актини қўллашнинг ҳуқуқий оқибатлари қуйидагилар бўлиши мумкин:

- шахснинг жиноий жавобгарликдан озод этилиши;
- судланувчининг асосий ва ўталмаган қўшимча жазодан озод қилиниши;
- судланувчининг асосий ва ўталмаган қўшимча жазолари муддатининг қисқартирилиши;
- судланувчини жазони ўташдан муддатидан илгари шартли озод қилиш;

– судланувчига жазонинг ўталмай қолган қисми енгилроқ жазо билан алмаштирилиши;

– жиноят содир этган шахсдан муддатидан илгари судланган-ликнинг олиб ташланиши»¹.

Амнистия акти норматив ҳужжат бўлиб, юридик кучи муайян демографик, ижтимоий, жинсий, ҳуқуқий ва бошқа хусусиятли шахсларга нисбатан (масалан, Иккинчи жаҳон уруши иштирокчилари ва уларга тенглаштирилган шахслар, аёллар, вояга етмаган ёки 60 ёшдан ошганлар ва ҳоказо) ёки муайян бир турдаги жиноят содир этган шахсларга (масалан, эҳтиётсизлик туфайли, иқтисодий ва ҳ.к.) нисбатан қўлланилади. Яъни, амнистия қўллаш учун шартлар актнинг ўзида бўлади ва фақат уларнинг мавжудлиги ёки аксинча йўл қўймайдиган вазиятларнинг йўқлигида амнистия у ёки бу шахсга нисбатан қўлланилиши мумкин.

Масалан, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенатининг «Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганлигининг ўн тўрт йиллиги муносабати билан амнистия тўғрисидаги» қарорига биноан, амнистия аёлларга, жиноят содир этиш вақтида 18 ёшга тўлмаган шахсларга, 60 ёшга тўлган эркакларга ҳамда ўта оғир бўлмаган жинояти учун биринчи марта судланган чет эл фуқароларига, эҳтиётсизлик орқасида жиноят содир этган шахсларга ҳамда биринчи марта ижтимоий хавфи катта бўлмаган ёки унча оғир бўлмаган жиноятни содир этган шахсларга, қарорнинг қонуний кучга киргунига қадар бир йилдан кўп бўлмаган вақт давомида жазони ўташга тўсқинлик қиладиган оғир касаллик билан жабрланаётган шахсларга (қасдан одам ўлдириш жиноятини содир этган шахслардан ташқари) ёки биринчи ва иккинчи гуруҳ ногиронларига ҳамда бошқа қарорда аниқ кўрсатилган бир қатор шахсларга нисбатан қўлланилади².

Амнистия қўллаш тўғрисидаги масала «ҳар бир шахс учун индивидуал равишда қўлланилади»³.

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2006 йил 22 декабрдаги «Судлар томонидан амнистия актларини қўллашнинг айрим масалалари тўғрисида»ги 16-сонли қарори // Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленуми ва Олий ҳўжалик суди Пленуми қарорлари. – Т.: Ўзбекистон Республикаси Олий суди, 2007. – 86-б.

² Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенатининг 2006 йил 30 ноябрдаги «Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганлигининг ўн тўрт йиллиги муносабати билан амнистия тўғрисида»ги 255-І-сонли қарори // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталари Ахборотномаси, 2006 й., №11, 617-модда.

³ Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2006 йил 22 декабрдаги «Судлар томонидан амнистия актларини қўллашнинг айрим масалалари тўғрисида»ги 16-сонли қарори // Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленуми ва Олий ҳўжалик суди Пленуми қарорлари. – Т.: Ўзбекистон Республикаси Олий суди, 2007. – 86-б.

Амнистия актлари, одатда, жазо ўташ пайтидаги ўзини тутиши, давлат томонидан уларга нисбатан инсонпарварлик муносабатини тушуниб англаб етиши ва янги жиноятни содир этмаслиги ҳақида фикрлашга асос бераоладиган шахсларни озод қилиш масалаларини ҳал этади. Аввал қайд этилганидек, амнистия актлари содир этилган жиноятларнинг тоифаси, айбланувчининг шахс хусусиятлари, жиноятни биринчи мартаба содир этиши ва ҳоказолар билан боғлиқ маълум шартларни ўз ичига олиши мумкин. Шу нуқтаи назардан туриб, амнистия кўпроқ айнан ўта хавfli рецидивистларга, жазо ўташ режимини мунтазам бузувчи шахсларга, муқаддам афв этиш ёки амнистия тартибида жазо ўташдан озод этилган ва яна қасддан жиноятларни содир этган шахсларга, бошқа хавfli жиноятчиларга нисбатан қўлланмайди. Масалан, «агар амнистия акти ёки уни қўллаш тартиби тўғрисидаги Низомда бошқача тартиб назарда тутилмаган бўлса, амнистия акти муқаддам амнистия акти асосида жиноий иш қўзғатиш рад этилган ёки амнистия акти асосида жиноий жавобгарликдан ёки жазо ўташдан озод этилган ҳамда амнистия акти қўллангандан кейин янги жиноятни қасддан содир этган шахсларга қўлланмайди». Айни пайтда Олий суд Пленуми ўз қарорида тушунтирадиги, «Жиноят кодекси Умумий қисмининг нормаларига мувофиқ, амнистия акти шахснинг муқаддам амнистия акти асосида жиноий жавобгарликдан ёки жазо ўташдан озод этилганлигига боғлиқ бўлмаган ҳолда қўлланиши мумкин, агар:

– жиноят қонунчилигининг ўзгариши натижасида ушбу шахс аввал жиноий жавобгарликдан ёки жазо ўташдан озод этилган қилиши энди жиноят деб тан олинмайдиган бўлса;

– амнистия акти қўлланган пайтидан ушбу шахс амнистия акти асосида жиноий жавобгарликдан ёки жазо ўташдан озод этилган жиноят учун қонунчилик билан белгиланган жиноий жавобгарликка тортиш муддатларига тенг бўлган вақт ўтган бўлса (агар амнистия актида бошқача назарда тутилган бўлмаса);

– ушбу шахс бошқа давлатнинг (шу жумладан, собиқ СССРнинг) амнистия акти асосида жиноий жавобгарликдан ёки жазо ўташдан озод этилган бўлса, агар Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномаси ва амнистия актида бошқача назарда тутилган бўлмаса.

ЖПК 23-моддаси 3-қисмига мувофиқ, текширув натижасида шахсга илгари амнистия акти қўлланилганлиги ҳақида маълумотлар топилмаган тақдирда қўлланиши лозим»¹.

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2006 йил 22 декабрдаги «Судлар томонидан амнистия актларини қўллашнинг айрим масалалари тўғрисида»ги 16-сонли қарори // Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленуми ва Олий ҳўжалик суди Пленуми қарорлари. – Т.: Ўзбекистон Республикаси Олий суди, 2007. – 87–88-б.

Ўзбекистон Республикаси Олий суди инстанциясининг кўрсатмаларига мувофиқ, шунингдек, «амнистия актининг қўлланишини истисно этувчи маълум шартлар аниқланган ҳолатларда амнистия актини қўлламаслик ушбу шартлар (масалан, жазо ўташ режимини мунтазам бузиш, шахсни ўта хавфли рецидивист деб тан олиш) амнистия акти кучга киргунча мавжуд бўлган ҳолда мумкин бўлади, агар амнистия актида бошқача назарда тутилган бўлмаса»¹.

Умуман олганда, шуни қайд этиш лозимки, амнистия тааллуқли бўлмаган шахслар доираси амнистия акти билан белгиланади ва кенгайтирилган тарзда талқин этилиши мумкин эмас².

Уларнинг амал қилиш даврида содир этилган қилмишларга тааллуқли бўлган маъмурий ва жиноят қонуни нормаларидан фарқли равишда, амнистия акти фақат унинг қонуний кучга киришидан аввал жиноятларни содир этган шахсларга тааллуқли бўлади³. Амнистия тўғрисидаги қарор унда мавжуд бўлган махсус кўрсатмага биноан, одатда унинг қабул қилинган ёки эълон қилинган кунидан бошлаб қонуний кучга киради. Бу ерда шуни изоҳлаш керакки, «давомли ва узоққа чўзилган жиноятларни содир этган шахсларга амнистия акти фақат ушбу жиноятлар амнистия акти ўз кучига киргунча тугалланган ҳолдагина қўлланади»⁴.

Агар шахснинг ҳаракатлари айна бир хил ҳуқуқий оқибатларни, яъни фақат шахсни жиноий жавобгарликдан ёки жазо ўташдан озод этишни назарда тутадиган бир неча амнистия актларининг таъсирига тааллуқли бўлса, суриштирув тергов органи, суд шахснинг охириги жиноятни содир этишидан кейин кучга кирган амнистия актини қўллаши лозим. Лекин, амнистия актлари билан фақат жазони қисқартиришлар назарда тутилган ҳолда, барча амнистия актлари хронологик кетма-кетликда қўлланиши лозим.

Шахснинг ҳаракатлари турли хил ҳуқуқий оқибатларни, яъни улардан бири — шахсни жиноий жавобгарликдан озод этиш, бошқалари эса жазо ўташдан озод этиш ёки жазонинг муддатини қисқартиришни назарда тутадиган бир неча амнистия актларининг таъсирига тааллуқли бўлса, шахснинг ҳолатини энг кўп яхшилайдиган амнистия акти қўлланиши лозим⁵. Ушбу охириги ҳолат Ўзбекистон Республикаси ЖК инсонпарварлик тамойилининг навбатдаги ифодасидир.

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2006 йил 22 декабрдаги «Судлар томонидан амнистия актларини қўллашнинг айрим масалалари тўғрисида»ги 16-сонли қарори // Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленуми ва Олий ҳўжалик суди Пленуми қарорлари. — Т.: Ўзбекистон Республикаси Олий суди, 2007. — 93-б.

² Ўша жойда. 92-б.

³ Ўша жойда. 85-б.

⁴ Ўша жойда. 88-б.

⁵ Ўша жойда. 88–89-б.

Амнистия актининг ижро этилиши унинг кучга кирган пайтидан бошлаб уч ой давомида амалга оширилади. Амнистия актини ижро этиш юклатилган органлар тизими ва уларнинг ваколатлари, шунингдек, амнистия акти билан ҳамда уни қўллаш юзасидан Низом билан белгиланади¹.

«Амнистия актининг қўлланиши тўғрисида суриштирув, тергов органи қарор, суд эса ажрим, айблов ҳукмини чиқаради»². Жиноят-процессуал қонунига мувофиқ, амнистия акти содир этилган қилмиш учун жазони қўллашни бартараф этган ҳолда жиноят иши қўзғатилиши мумкин эмас, қўзғатилган иш эса тугатилиши лозим бўлади (ЖПК 84-моддаси 2-банди, 401-, 402-моддалари). Агар айбланувчи бунга қарши эътироз билдирса, шунингдек, жиноят иши суд тергови босқичида бўлса, амнистия акти асосида жиноят ишининг тугатилишига йўл қўйилмайди. Бу вазиятда суд ишни кўриб чиқишни охиригача етказди ва асослари мавжуд бўлганда айблов ҳукмини чиқариб, асосий жазо сифатидаги жазодан озод қилиш билан ёки жазони тайинламаган ҳолда оқлов ҳукмини чиқаради (ЖПК 463-моддаси 2-қисми ва 3-қисми).

Жазодан озод қилиш, жазодан шартли – муддатидан илгари озод қилиш, жазони енгилроқ жазо билан алмаштириш ёки жазо муддатини қисқартиришни назарда тутадиган амнистия актини қўллаш учун ҳам судланувчининг (судланган, маҳкум шахснинг) розилиги талаб этилмайди. «Агар жиноят иши шахсни жиноий жавобгарликдан озод этувчи амнистия актига зид равишда қўзғатилган бўлса, ҳаттоки асосий жазо сифатидаги жазодан озод қилиш билан ёки жазони тайинламаган ҳолда чиқарилган айблов ҳукми ЖПК 84-моддаси биринчи қисмининг иккинчи банди асосида бекор қилиниши ҳамда иш тугатилиши лозим»³.

«Жавобгарликдан озод қилиш» мавзуси бўйича яқуний саволлар

1. Жиноий жавобгарликдан озод қилишнинг ҳуқуқий табиати қандай? Жиноий жавобгарликдан озод қилишнинг қандай турлари мавжуд?

2. Жавобгарликдан озод қилишнинг қандай турлари шартсиз бўлади? Жавобгарликдан озод қилишнинг қайси турларини шартли турларига киритиш мумкин?

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2006 йил 22 декабрдаги «Судлар томонидан амнистия актларини қўллашнинг айрим масалалари тўғрисида»ги 16-сонли қарори // Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленуми ва Олий ҳужалик суди Пленуми қарорлари. – Т.: Ўзбекистон Республикаси Олий суди, 2007. – 86-б.

² Ўша жойда. – 91-б.

³ Ўша жойда.

3. Жиноятни содир этишдан ихтиёрий воз кечишни жавобгарликдан озод қилишнинг институтига киритиш мумкинми?

4. Ўзбекистон Республикасининг жиноят ҳуқуқи бўйича жиноий жавобгарликка тортишнинг муддати деганда нимани тушуниш лозим?

5. Қонун чиқарувчи жиноятлар учун ҳар хил жавобгарликка тортишнинг муддатларини белгилаганда нимадан келиб чиқади? Қайси жиноят тоифаларини содир этиш учун жавобгарликка тортиш муддатлари қўлланмайди?

6. Давомли ва давом этаётган жиноятлар юзасидан ишлар бўйича жавобгарликка тортиш муддатларини ҳисоблашнинг ўзига хос хусусиятлари қандай?

7. Жавобгарликка тортишни тўхтатиб туриш нима? Унинг жиноий-ҳуқуқий аҳамияти нимада?

8. Жавобгарликка тортиш муддатини тўхтатиш нимадан иборат? Унинг жиноий-ҳуқуқий аҳамияти нимада?

9. Қилмишни ижтимоий хавфини йўқотган деб тан олишнинг асослари қандай?

10. Шахсни ижтимоий хавфини йўқотган деб тан олишнинг асослари қандай?

11. Айбдор шахснинг чин қўнгилдан пушаймон бўлиши муносабати билан жавобгарликдан озод бўлишининг асослари ва шартлари қандай?

12. Етказилган зарарни қоплаш деганда нимани тушуниш лозим? Айбини бўйнига олиш тўғрисида арз қилиш нимада ифодаланади? Шахснинг жиноятнинг очилишига фаол ёрдам бериши нимада намоён бўлади?

13. Шахснинг чин қўнгилдан пушаймон бўлишининг жиноятдан ихтиёрий воз кечишидан фарқи нимада?

14. Ярашилганлиги муносабати билан жиноий жавобгарликдан озод қилиш асослари ва шартлари қандай? Шахсларнинг қандай тоифаси ушбу асосга кўра жавобгарликдан озод қилинмайди?

15. Жиноий жавобгарликдан озод қилиш асоси сифатида ярашилганликнинг чин қўнгилдан пушаймон бўлишдан фарқи нимада?

16. Шахсни касаллик туфайли жавобгарликдан озод қилишнинг асослари ва шартлари қандай?

17. Амнистия нимадан иборат? Унинг шахсни жиноий жавобгарликдан озод қилишнинг асоси сифатида жиноий-ҳуқуқий аҳамияти нимадан иборат?

18. Шахснинг қайси тоифаларига нисбатан амнистия актлари одатда қўлланмайди?

Қўшимча адабиётлар

Илмий мақолалар

Абдухаликов М.А. Процесс примирения по уголовному и уголовно-процессуальному законодательству Республики Узбекистан и международная практика // Суд-ҳуқуқ ислоҳоти: назария ва амалиёт мавзусида халқаро илмий-амалий конференция материаллари. — Т.: СилМЭГ, 2001. — 10–13-б.

Аликперов Х. Новый Уголовный Кодекс: проблемы освобождения от уголовной ответственности // Ж. Законность. 1999. № 4.

Аликперов Х. Освобождение от уголовной ответственности в связи с деятельным раскаянием // Ж. Законность. 1999. № 5.

Головки Л. Классификация оснований освобождения от уголовной ответственности // Ж. Законность. 1998. № 11.

Степанов В. Освобождение от уголовной ответственности в связи с примирением с потерпевшим // Ж. Российская юстиция. 2000. № 9. — 45-б.

V БОБ. ЖАЗОДАН ОЗОД ҚИЛИШ. СУДЛАНГАНЛИК

1-§. Жазодан озод қилиш тушунчаси ва турлари

Жиноят қонуни судланган шахсни суд томонидан белгиланган жазони ўташдан тўлиқ ёки қисман озод этган ҳолда жиноий жавобгарликни амалга оширишни назарда тутати. Бундай жазодан озод қилиш худди жиноий жавобгарликдан озод қилиш каби инсонпарварлик принципининг ифодаланиши бўлади. Жазодан озод қилиш уни ижро этишнинг мумкин бўлмаслиги (масалан, судланган шахснинг касаллиги, унинг меҳнатга лаёқатидан маҳрум бўлиши, жазони ижро этиш муддатининг ўтиб кетиши) ёки мақсадга мувофиқ эмаслиги (масалан, судланган шахснинг чин кўнгилдан пушаймон бўлиши) билан белгилаб берилади.

Қонун судга, агар шахс ижтимоий хавфли бўлмай қолган бўлса ёки унча катта бўлмаган ижтимоий хавфи бўлса, шахсга нисбатан жазони қўлламаслик ёки уни жазо ўташдан озод қилиш ва кейинчалик бошқа ҳуқуқий таъсир чораларини қўллашга имкон беради ва бундай ҳолда ушбу шахснинг жиноий жавобгарлиги қисман амалга оширилади, лекин бу жиноятчилик билан жиноий-ҳуқуқий курашни таъминлаш учун етарли бўлади. Жумладан, ҳукм чиқариш пайтига келиб, яъни шахсни маҳкум этиш босқичида ёки маҳкумнинг тайинланган жазонинг бир қисмини ўтаб бўлганида айбдор шахс ўзининг меҳнатга, ўқишга бўлган виждонан муносабати, ижобий томонга ўзгарган маънавий шахсий йўналишлари билан ўзининг тузалганлигини ва қонунга бўйсунувчан фуқаронинг ҳалол ҳаёти билан яшашга ичидан тайёрлигини исботлагани ва кўрсатгани туфайли жазонинг мақсадларига амалда эришилганлиги очиқ-ойдин бўлиб қолиши мумкин. Бундай ҳолатлар бўлганда жазони тайинлаш ёки ўташ давлатнинг қонунни бузган шахсни жамиятга унинг фойдали аъзоси сифатида қайтариб беришга қаратилган уринишларини йўққа чиқариши мумкин. Натижада жазо мақсадига эришилмайди, шахс эса жазони ўтаганидан кейин унинг судланишидан илгари ҳолатига қараганда жамият учун янада кўпроқ хавф солиши мумкин. Ва ниҳоят, судланган шахс ҳатто тузалмаган ҳолда ҳам, оғир касаллиги туфайли жазони ўтай олмайдиган ҳолатлар ҳам учрайди. Бундай шахсга нисбатан жазо вазифаларини амалга ошириш ўз маъносини йўқотиши мумкинлиги тушунарли.

NOTA BENE !

Жазодан озод қилиш — бу давлатнинг жиноят содир этганлиги учун судланган шахсга жиноят қонунчилигида назарда тутилган асослар ва шартлар мавжуд бўлган ҳолда жазони тайинлашдан ёки жазони ижро этишдан воз кечишидир.

Жазодан озод қилиш фақат суд томонидан амалга оширилади, чунки шахсни жиноят содир этишда айбдор деб топиш ва унга жазо тайинлаш суднинг мутлақ ваколатидир.

Жазодан озод қилишнинг ҳар хил турлари ЖК «Жазодан озод қилишнинг турлари» номли XIII бобида тартибга солинган. Уларга қуйидагилар киради: жазони ижро этиш муддати ўтиб кетганлиги муносабати билан жазодан озод қилиш (ЖК 69-моддаси); шахснинг ижтимоий хавфлилик хусусиятини йўқотиши муносабати билан уни жазодан озод қилиш (ЖК 70-моддаси); айбдорни чин қўнгилдан пушаймон бўлганлиги муносабати билан жазодан озод қилиш (ЖК 71-моддаси); шартли ҳукм қилиш (ЖК 72-моддаси); жазони ўташдан муддатидан илгари шартли озод қилиш (ЖК 73-моддаси); жазони енгилроғи билан алмаштириш (ЖК 74-моддаси); касаллик ёки меҳнат қобилиятини йўқотиш оқибатида жазодан озод қилиш (ЖК 75-моддаси); амнистия акти ёки афв этиш асосида жазодан озод қилиш (ЖК 76-моддаси).

Жазодан озод қилишнинг ушбу турлари шартли ёки шартсиз тарзда бўлиши мумкин.

Жазодан озод қилишнинг шартли турларига шартли ҳукм қилиш (ЖК 72-моддаси); жазони ўташдан муддатидан илгари шартли озод қилиш (ЖК 73-моддаси) ва касаллик оқибатида жазодан озод қилиш (ЖК 75-моддаси 1–3-қисмлари) киради. Жазодан озод қилишнинг қолган турлари шартсиз, яъни якуний бўлади, чунки уларни қўллаш жазодан озод қилинувчига рия қилинмаганлиги уларни бекор қилиш учун асос бўла оладиган бирор-бир мажбуриятларни юкламайди.

Жазодан озод қилишни, шунингдек, тўлиқ, қисман ва аралаш деб аталмиш жазодан озод қилиш турларига бўлиш мумкин.

Жазодан тўлиқ озод қилишга жазони ижро этиш муддати ўтиб кетганлиги муносабати билан жазодан озод қилиш (ЖК 69-моддаси); шахснинг ижтимоий хавфлилик хусусиятини йўқотиши муносабати билан уни жазодан озод қилиш (ЖК 70-моддаси); айбдорни чин қўнгилдан пушаймон бўлганлиги муносабати билан жазодан озод қилиш (ЖК 71-моддаси); шартли ҳукм қилиш (ЖК 72-моддаси) тарзида жазодан озод қилишлар киради. Жазодан тўлиқ озод қилишда тайинланган жазо суд қарорига кўра ижро этилмайди.

Жазодан қисман озод қилиш уни ўташ даврида жазодан озод қилиш ёки жазонинг ўталмаган қисмини енгилроғи билан алмаштиришда ифодаланadi. Жазодан озод қилишнинг ушбу турлари тоифасига жазони ўташдан муддатидан илгари шартли озод қилиш (ЖК 73-моддаси); жазони енгилроғи билан алмаштириш (ЖК 74-моддаси) киради.

Ва ниҳоят, жазодан озод қилишнинг аралаш тури тўлиқ ва қисман жазодан озод қилишни ўзида мужассамлантирган бўлиб, уларга касаллик ёки меҳнат қобилиятини йўқотиш оқибатида жазодан озод қилиш (ЖК 75-моддаси); амнистия акти ёки афв этиш асосида жазодан озод қилиш (ЖК 76-моддаси) киради.

2-§. Жазони ижро этиш муддати ўтиб кетганлиги муносабати билан жазодан озод қилиш

ЖК 69-моддаси маълум муддатларнинг тугаганлигини жазодан озод қилиш учун асос сифатида кўрсатади. Улар тайинланган жазонинг чорасига қараб фарқланади. Ушбу асос жазони ижро этиш муддати деб номланади ва фақат судланган шахсга нисбатан қўлланади.

NOTA BENE !

Жазони ижро этиш муддати қонунда белгиланган муддат бўлиб, у ўтиб кетганидан сўнг, қонунда кўрсатилган шартлар мавжуд бўлганда, суд томонидан тайинланган жазо ижро этилиши мумкин бўлмайди.

Жазони ижро этишнинг ўзи айбдорни ахлоқан тузатиш ва янги жиноятларнинг олдини олиш мақсадида давлат органлари ва жамоат ташкилотларининг жазони амалга ошириш бўйича ваколатли фаолиятдан иборат.

Жазони ижро этиш муддати институти асосан судланган шахс ижтимоий хавфининг йўқолиши ёки анча камайиши туфайли айблов ҳукмини ижро этишнинг мақсадга мувофиқ бўлмай қолишига асосланган. Жазони қўллаш бу ҳолда ўз-ўзи учун мақсадга айланган бўлиб, тегишли давлат мажбурлов чораларининг зарур тарбиявий ва огоҳлантирувчи таъсирини таъминлай олмаган бўлар эди.

Ушбу муддатнинг моҳияти, аввал қайд этилганидек, маълум вақтдан бошлаб муайян муддат тугашидан иборат. Агар жавобгарликдан озод қилиш институтини қўллаш учун бундай пайт жиноятни содир этиш пайти бўлса, жазодан озод қилиш учун ушбу муддатни ҳисоблаш бошланадиган айблов ҳукмининг қонуний кучга кириш вақтини аниқлаш лозим бўлади. Масалан, ҳукм унинг устидан апелляция шикоятни бериш ва протест билдириш муддати ўтиши билан қонуний кучга киради. Апелляция шикоятни берилган ёки протест билдирилган тақдирда ҳукм, агар у бекор қилинмаган бўлса, ишни юқори суд кўриб чиққан куни қонуний кучга киради (ЖПК 528-моддаси).

«Агар суд ишни судда кўриш давомида ЖК 69-моддасига мувофиқ жазони ижро этиш муддати ўтиб кетганлиги муносабати билан судланувчини жазодан озод қилиш лозимлиги ҳақидаги хулосага келса, у судланувчига нисбатан айблов ҳукмини чиқара туриб, унинг тавсиф қисмида қабул қилинган қарорни асослантириши, қарор қисмида эса судланувчини айбдор деб тан олиши ва унга ЖКнинг тегишли моддаси (моддалари) бўйича жазони тайинлаши, кейин

эса қонунга ҳавола қилиб кўрсатган ҳолда судланувчини жазодан озод қилиш ҳақида билдириши лозим»¹.

Жазони ижро этиш муддати ўтиб кетганлиги муносабати билан жазодан озод қилиш учун муддатлар турличадир. ЖК 69-моддаси 1-қисми қоидаларига мувофиқ:

«Агар ҳукм қонуний кучга кирган кундан бошлаб:

а) уч йилдан ортиқ бўлмаган муддатга озодликдан маҳрум қилинган ёки озодликдан маҳрум қилиш билан боғлиқ бўлмаган жазога ҳукм қилинганда — уч йил;

б) беш йилдан ортиқ бўлмаган муддатга озодликдан маҳрум этишга ҳукм қилинганда — беш йил;

в) ўн йилдан ортиқ бўлмаган муддатга озодликдан маҳрум этишга ҳукм қилинганда — ўн йил;

г) ўн йилдан ортиқ муддатга озодликдан маҳрум этишга ҳукм қилинганда — ўн беш йил ичида ижро этилмаган бўлса, маҳқум асосий ва қўшимча жазолардан озод қилинади».

Ушбу кўрсатилган муддатлар, кўриниб турганидек, жиноятнинг тоифаси (унинг ижтимоий хавфининг даражаси)га эмас, балки суд томонидан тайинланган жазонинг чорасига боғлиқ бўлади. Масалан, ЖК 97-моддаси 1-қисми бўйича қасддан одам ўлдирганлиги учун жазони ижро этиш муддатлари ўн йилдан ўн беш йилгача бўлиши мумкин. Лекин маълум ҳолатларда суд модданинг санкциясида кўрсатилган энг кам чегарадан ҳам камроқ жазони тайинлаши мумкин, бу тегишли тарзда жазони ижро этиш муддатини ҳам камайтиради. Бундан ташқари, суд қонунда назарда тутилганидан бошқа, озодликдан маҳрум этишга қараганда энгилроқ жазо турини тайинлаши мумкин. Жазони бу тарзда алмаштириш, жазодан озод қилиш институтининг турларидан бирига кирадиган ЖК 74-моддасидаги жазони энгилроғи билан алмаштиришга тааллуқли бўлмайди.

Бир неча жиноятлар мажмуи бўйича тайинланган жазони ижро этиш муддатларини аниқлашга алоҳида эътибор бериш лозим. Бундай вазиятларда суд, маълумки, содир этилган жиноятларнинг бутун мажмуини инобатга олади ва ягона жазони тайинлайди. Ва ЖК 69-моддасининг маъносига кўра, ЖК 54-, 59- ва 61-моддалари қоидалари бўйича тайинланадиган жазонинг бутун муддати ҳисобга олиниши лозим, яъни бир неча жиноятлар бўйича жазолар қўшилганда яқуний жазо жазони ижро этиш муддатини белгилайди, бу муддат ўтгач бирон-бир жазо ижро этилиши мумкин эмас.

Жазони ижро этиш муддатларини аниқлашнинг моҳиятидан келиб чиқиб, ЖК 69-моддаси 1-қисмига мувофиқ, жазонинг ижро

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 1997 йил 2 майдаги «Суд ҳукми тўғрисида»ги 2-сонли қарори //Тўплам, 1-жилд. — 86-б.

этилмаганлиги масаласи суд томонидан белгиланган жазо муддати тугашидан аввал юзага келиши мумкин эмас. Акс ҳолда суд ҳукми ижро этилмаган шахс аслида жазони ўтаган шахсдан аввалроқ жазодан озод қилинган бўлиб қолар эди. Қаралаётган модданинг қоидалари тўлиқ ҳажмида суд томонидан тайинланган ҳам асосий жазога, ҳам қўшимча жазога тааллуқлидир. Масалан, агар судланган шахс унга суд томонидан белгиланган озодликдан маҳрум этиш тарзидаги жазодан ижро этиш муддати тугаганлиги муносабати билан озод этилса, қўшимча жазони ижро этиш ҳам мумкин бўлмайди.

Агар асосий жазо бўйича ижро этиш муддати тугамаган бўлса, у ҳолда қўшимча жазони ижро этиш муддати асосий жазони ўташ пайтидан бошлаб ҳисобланади.

Ижро этиш муддати узлуксиз равишда, суд ҳукмининг қонуний кучга кирганидан бошлаб то ЖК 69-моддаси 1-қисмида кўрсатилган муддатлар тугагунча ҳисобланади. Бунда ижро этиш муддатига суд ҳукми судланган шахснинг ҳаракатларига боғлиқ бўлмаган (судланган шахснинг оғир касаллиги, суд ходимлари ёки жазони ижро этиш ваколати юклатилган органлар ходимларининг ўз хизмат вазифаларига виждонан ёндашмаганлиги) ва жазони ўташдан бўйин товлаш ёки янги жиноятни содир этишда ифодаланмаган бир қатор сабаблар туфайли бажарилмаган вақт киритилади.

ЖК 69-моддаси 2-қисмига мувофиқ, «Агар маҳкум ушбу моддада назарда тутилган жазони ўташдан бўйин товласа, жазони ижро этиш муддати икки баравар кўпаяди ва жазони ўташдан бўйин товлаган кундан бошлаб ҳисобланади, лекин йигирма беш йилдан ошмаслиги керак».

Маҳкум шахснинг жазодан бўйин товлаши деб, суд томонидан тайинланган жазони ижро этишдан қочишга қаратилган ҳар қандай қасддан содир этилган ҳаракатларини тушуниш лозим. Жазони ўташдан бўйин товлаш одатда жиноят таркибини ҳосил қилмаган ҳаракатларда ифодаланади. Аммо у жазони ўташ жойидан қочишда ҳам ифодаланиши мумкин. Лекин бундай ҳолда ижро этиш муддатлари икки баравар оширилмайди, балки тўхтатилади ва ЖК 69-моддаси 3-қисмининг қоидаларига мувофиқ, қочиш содир этилганидан бошлаб қайтадан ҳисобланади.

Жазони ижро этишдан бўйин товлаш ҳаракатлари деб, судланган шахснинг жазони ижро этишни мумкин бўлмайдиган қилиб қўядиган онгли ҳаракатларини тушуниш лозим. Уларга, чунончи, яшаш, ишлаш жойини ўзгартириш, бошқа минтақага кўчиб кетиш, ҳужжатларини ўзгартириш ва бошқалар кирази. Судланган шахснинг у ёки бу ҳаракатлари жазони ижро этишдан бўйин товлашга қаратилганлиги масаласини ҳал этишда ҳар бир муайян ҳолатда судланган шахснинг ҳаракатларини алоҳида баҳолаш лозим бўлади.

ЖК 69-моддаси 2-қисми ЖК 69-моддаси 1-қисмида кўрсатилган ижро этиш муддатларининг икки барабар оширилишини назарда тутлади. Бунда шу тарзда узайтирилган ижро этиш муддатларини ҳисоблаш суд ҳукмининг қонуний кучга кирган пайтидан бошлаб эмас, шахснинг жазони ижро этишдан бўйин товлаш пайтидан бошлаб ҳисобланади.

ЖК 69-моддаси 3-қисмига мувофиқ, «Агар шахс ушбу моддада кўрсатилган муддатлар ўтмасдан қасддан янги жиноят содир этса, муддатларнинг ўтиши узилади. Бундай ҳолда муддатларнинг ўтишини ҳисоблаш янги жиноят содир этилган пайтдан қайтадан бошланади».

Жазони ижро этиш муддатлари бекор қилиниб, қайтадан ҳисобланиши учун судланган шахс томонидан янги жиноятнинг қасддан содир этилиши ва аввалги жиноят учун ижро этиш муддатининг сақланиши (тугамаганлиги) каби шартлар белгиланиши лозим. Бу ҳолда қонун чиқарувчи жинойий жавобгарликка тортилиш муддатларидан фарқли равишда, айнан қандай (қасддан ёки эҳтиётсизлик орқасида; оғир, ўта оғир ёки бошқа турдаги) жиноятдан кейин ижро этиш муддатлари бекор қилинишини кўрсатмайди. Қаралаётган модданинг маъносига кўра, суд ҳукмларининг мажмуи бўйича жазони тайинлаш учун жазони ижро этиш муддатининг узилиши фақат биринчиси учун жазо тайинланган иккита жиноятни қасддан содир этишдан кейингина амалга оширилиши мумкин.

Бундай ҳолатларда ижро этиш муддатларини ҳисоблаш амалиёти алоҳида диққатга сазовордир. Ижро этиш муддатларининг узилиши бениҳоя давом эта олмайди. Янги жиноятни қасддан содир этиш туфайли жазони ижро этиш муддати узилганда айбдор шахс жавобгарликка тортилади ва ушбу муддатни ҳисоблаш янги жиноят учун суд ҳукми қонуний кучга кирганидан бошлаб эмас, балки янги жиноятни қасддан содир этиш пайтидан бошлаб амалга оширилади. Бошқача айтганда, айбдор шахсни суд қилиш ва унга бир неча суд ҳукми бўйича жазо тайинлашда жазони ижро этиш муддатини ҳисоблаш қайтадан бошланади ва ЖК 69-моддаси 1-қисмининг қоидаларига мувофиқ белгиланади. Бу ҳолда ижро этиш муддатини ҳисоблаш янги жиноятни қасддан содир этиш пайтидан бошлаб амалга оширилади.

ЖК 69-моддаси 3-қисми шундай белгилайди: «Агар жазо тайинланган кундан бошлаб йигирма беш йил ўтган бўлса, жазони ижро этиш мумкин эмас». Ҳар бир маҳкум жазони ижро этишдан озод қилиш асосини қўллашга ҳақли бўлади, шу жумладан жазони ижро этишдан бўйин товлаш ёки янги жиноятни қасддан содир этиш муносабати билан жазони ижро этиш муддатлари узайтирилган ва узилган ҳолатларда. Бу ҳолда йигирма беш йилнинг ўтиб кетганлиги жазонинг мақсадга мувофиқ бўлмагани учун жазони қўллашни бекор қилади.

Жазони ижро этиш муддати тугаганлиги муносабати билан жазони ижро этишдан озод қилиш юзасидан умумий қоидалар умрбод озодликдан маҳрум этиш тарзида жазо тайинланган ҳолатларда қўлланмайди. Хусусан, ЖК 69-моддаси 5-қисмига мувофиқ, «Умрбод озодликдан маҳрум қилиш жазосига ҳукм этилган шахсга нисбатан муддатлар ўтишини қўллаш масаласи суд томонидан ҳал қилинади. Агар суд муддатлар ўтишини қўллашни лозим топмаса, умрбод озодликдан маҳрум қилиш жазоси озодликдан маҳрум қилиш билан алмаштирилади».

Умрбод озодликдан маҳрум қилиш жазосига ҳукм этилган шахсга нисбатан муддатлар ўтишини қўллашга алоҳида ёндашув ушбу чоранинг мутлақ фавқулодда эканлиги билан изоҳланади. Ушбу масалани ҳал этиш содир этилган жиноятнинг хусусиятларига ҳамда юзага келган оқибатларнинг оғирлигига боғлиқ бўлиши лозим эмас ва фақат шахснинг суд ҳукми қонуний кучга кирган кунидан бошлаб анча вақт ўтиб кетганлиги сабабли ижтимоий хавfli бўлмай қолганлиги билангина белгиланади. Суд ҳукмининг қонуний кучга кирган пайтидан бошлаб ўтган вақт қанчалик давомли бўлса, маҳрум шахс ўз тузалганлигини янги жиноятларни содир этмаслик ва ижтимоий фойдали фаолият билан исботлаган бўлса, уни ижтимоий хавfli бўлмаган деб тан олиш учун асослар шунчалик кўп бўлади.

Жиноят қонунчилиги суднинг умрбод озодликдан маҳрум қилиш тарзидаги жазони ижро этишдан озод қилиш учун ижро этиш муддатларини қўллаш мумкин бўлмаганда уни озодликдан маҳрум этиш билан алмаштириш ҳуқуқини тан олади. Бунда умрбод озодликдан маҳрум этиш ЖК Махсус қисмининг тегишли моддасида назарда тутилган озодликдан маҳрум этиш муддатига алмаштирилади. Ижро этиш муддати қўлланмаган ҳолда умрбод озодликдан маҳрум қилишни озодликдан маҳрум этиш билан алмаштириб, суд шу билан суд ҳукми бўйича тайинланган жазонинг тўғрилигини назорат қилмайди. Умрбод озодликдан маҳрум қилиш жазоси озодликдан маҳрум этиш жазосига алмаштирилиши мазкур суд ҳукмини чиқарган суд шу ҳукмида хатога йўл қўйганлиги учун эмас, балки ҳукмнинг қонуний кучга кирганлиги пайтидан анча вақт ўтганлиги туфайли умрбод озодликдан маҳрум қилиш жазосини қўллаш мақсадга мувофиқ бўлмай қолганлиги учун амалга оширилади. Агар фавқулодда жазо чораси суд томонидан унга етарли асослар бўлмаган ҳолда тайинланган бўлса, ушбу жазони бошқасига фақат назорат тартибида алмаштириш мумкин бўлади, чунки бу ҳолда суд ҳукмини моҳиятига кўра қайта кўриб чиқиш ҳақида гап кетади. Суд назорат инстанциясининг ваколатларини ўзига олишга ҳақли бўлмайди. У умрбод озодликдан маҳрум қилиш жазосини тегишли жиноий-ҳуқуқий норманинг санкциясида йўлга қўйиладиган муддатга алмаштириши лозим.

ЖК 69-моддаси 6-қисми жазони ижро этиш муддатлари қўлланмайдиган ягона асосни белгилайди. Бу ҳолатлар тинчлик ва инсониятнинг хавфсизлигига қарши жиноятлардир.

3-§. Шахснинг ижтимоий хавфлилик хусусиятини йўқотиши муносабати билан уни жазодан озод қилиш

ЖК 70-моддасида «жиноят содир этган шахс агар иш судда кўрилатган вақтгача шароит ўзгарди ёки шахс намунали хулқи, меҳнатга ёки ўқишга ҳалол муносабати билан ўзини кўрсатиб, ижтимоий хавфлилигини йўқотди деб эътироф этилса, суд уни жазодан озод қилиши мумкин» деб белгиланади. Ушбу норма шахсни жазодан озод қилишнинг бир-биридан мустақил бўлган иккита асосини белгилайди: вазиятнинг ўзгариши ва шахснинг ўз ижтимоий хавфлилигини йўқотиши. Жазодан озод қилиш учун ушбу асослардан ҳеч бўлмаса биттасининг мавжуд бўлиши етарлидир.

Ишни судда кўриш вақти, шароитнинг ўзгариши ёки шахснинг намунали хулқ-атвори натижасида унинг ижтимоий хавфлилигини йўқотиши билан боғлиқ тушунча мазкур том IV бобининг «Қилмиш ёки шахснинг ижтимоий хавфлилигини йўқотганлиги муносабати билан жавобгарликдан озод қилиш» деб номланган 3-§ да белгиланган ишнинг судда кўрилиши вақтига айнан ўхшашдир.

Шароитнинг ўзгариши айбдор шахснинг иродасига боғлиқ бўлмаган объектив омил сифатида жиноят содир этилган шароитларнинг ўзгаришидан иборат бўлади. Булар бутун давлат миқёсидаги, алоҳида минтақа, айрим корхоналар, ташкилотлар ва муассасалар миқёсидаги сиёсий, ижтимоий-иқтисодий, ташкилий-хўжалик ва ҳоказо шароитлар бўлиши мумкин (масалан, тугатилиши, қайта ташкил этилиши ва ҳоказолар). Шунини айтиш керакки, вазиятни ўзгартириш ўз мазмунига кўра ЖК 65-моддасида назарда тутилган шунга ўхшаш тушунчага айнан мос тушади.

ЖК 70-моддаси маъносидаги шароитнинг ўзгариши то ишнинг суд томонидан кўрилиши пайтигача исталган вақтда юзага келиши мумкин. Агар шу вақтга келиб жиноий жавобгарликка тортиш муддати тугайдиган бўлса, у ҳолда айбдор шахс ЖК 64-моддасининг қоидаларига мувофиқ жиноий жавобгарликдан озод этилади.

ЖК 70-моддаси маъносидаги **ижтимоий хавфлиликнинг йўқолиши** деганда, ишнинг судда кўрилиши пайтига келиб жиноятни содир этиш ва ижтимоий хавфли бўлган оқибатларнинг юзага келишида таркибий қисм бўлган, шунингдек, ижтимоий хавфли қилмиш содир этганлиги учун жиноий таъқиб этиш учун шартлар бўлиб хизмат қилган ҳолатлар, сабабларнинг баргараф этилиши тушунилади.

ЖК 70-моддаси қоидаларидан келиб чиқиб, **шахснинг ижтимоий хавфлилиги йўқолишига** унинг намунали хулқи, меҳнатга ёки ўқишга ҳалол муносабати каби омиллар ёрдам беради.

Шахснинг намунали хулқи субъектив омиллардан бири сифатида жиноят содир этган шахснинг ўзини тутиши ва хулқи ҳуқуқ ва маънавият меъёрларига, инсонларнинг бирга яшаш қоидаларига мос келиши, унинг томонидан жамоат тартиби меъёрларини бузиш, спиртли ичимликларни, гиёҳвандлик моддаларини ёки психотроп моддаларни суиистеъмом қилиш кабилар бўлмаслиги, унинг томонидан жиноят оқибатида етказилган зарарнинг ихтиёрий қопланиши ва бошқаларни билдиради.

Шахснинг меҳнатга ҳалол муносабати айбдор шахснинг ўз меҳнат вазифаларини тегишли даражада бажаришини, меҳнат қонунчилиги нормаларини ва меҳнатни муҳофаза қилиш қоидаларини бузмаслиги, меҳнат интизомига қатъий риоя қилиши ва ижтимоий фойдали фаолиятни амалга оширишини билдиради.

Шахснинг ўқишга ҳалол муносабати ўқишда ўзлаштириш, қоидалар ва интизомга риоя қилиши, ўқув жараёнини бузмаслиги, намунали хулқи ва тиришқоқлиги ҳамда илмий-амалий фаолиятни давом эттиришга ҳаракат қилишида ифодаланади.

Шахснинг намунали хулқи, меҳнатга ёки ўқишга ҳалол муносабати тўғрисидаги хулоса, у ўзининг тузалганлиги ҳолатини исботлаши мумкинлиги учун, фақат жиноятни содир этган шахснинг хулқини нисбатан узоқ вақт давомида кузатилган ҳолда қилиниши мумкин. Бу ҳолатда жазонинг жиноятларни махсус олдини олиш ва айбдор шахсни тузатиш каби мақсадларига эришилган бўлади, бу эса унга жазо тайинланишининг мақсадга мувофиқ эмаслигини ва суднинг айбдор шахс ижтимоий хавфлилигини йўқотганлигига ишончини белгилаб беради.

Жиноятни содир этган шахснинг ижтимоий хавфлилиги хусусиятини йўқотиши муносабати билан уни жазодан озод қилишда жиноятнинг тури ва ижтимоий хавфлилигининг даражасига эмас, балки айбдор шахснинг шахсият хусусиятларига ва ишнинг судда кўрилиши пайтига келиб ўзгарган вазиятга ҳал қилувчи аҳамият берилади (лекин у ҳам, албатта, эътиборга олинади). Мазкур ҳолатда, шунингдек, шахснинг ушбу қаралаётган асослар бўйича жавобгарликдан озод қилишга розилиги мавжудлигини инobatга олиш керак (ЖПК 84-моддаси 5-қисми 1-банди). Мазкур ҳолатларнинг мавжудлиги ва шахснинг жавобгарликдан озод қилишга рози эмаслиги ишни моҳияти бўйича кўриб чиқиш учун асос бўлиб хизмат қилади, бу уни айбдор деб тан олинган ҳолда жазодан озод қилиш учун тўсқинлик қилмайди.

Шахснинг ижтимоий хавфлилиги хусусиятини йўқотиши муносабати билан уни жазодан озод қилишни қўллаш суднинг мажбури-

яти эмас, ҳуқуқидир. Суд ҳукмини чиқаришда ЖК 70-моддаси асо-сида ишнинг судда кўрилиши пайтига келиб, ушбу шахс ижтимоий хавфлилик хусусиятини йўқотганлигини тан олганда суд ўз ҳукмининг тавсиф қисмида қабул қилинган қарорни аниқ ҳолатларни келтирган ҳолда асослантириши, қарор қисмида эса судланувчини айбдор деб топиши ва қонун талабларига кўра унга жазо тайинла-маслигини кўрсатиши лозим¹.

Жазодан озод қилишнинг кўриб чиқилган тури шартсизлик ху-сусиятига эга, яъни озод қилинганнинг хулқига махсус талаблар қўйилмайди.

4-§. Айбдор ўз қилмишига амалда пушаймон бўлганлиги муносабати билан жазодан озод қилиш

Баъзи ҳолатларда жазони қўллагмаслик янада самарали ва оқило-на бўлади, чунки жиноий жавобгарлик қасос олишга йўл қўймай-ди ҳамда ижтимоий хавфи катта бўлмаган ёки унча оғир бўлмаган жиноятни содир этган шахсларга нисбатан маълум даражада инсон-парварликни намоён қилади.

ЖК 71-моддаси 1-қисми айбдор ўз қилмишига амалда пушаймон бўлганлиги муносабати билан жазодан озод қилиш қўлланишининг шартлари сифатида қуйидагиларни назарда тутлади:

- жиноятни биринчи марта содир этиш;
- ижтимоий хавфи катта бўлмаган ёки унча оғир бўлмаган жи-ноятни содир этиш;
- ўз ихтиёри билан айбини бўйнига олиш тўғрисида арз қилиш;
- жиноятнинг очилишига фаол ёрдам бериш;
- келтирилган зарарни бартараф қилиш.

Ушбу шартлардан ҳеч бўлмаса биттасининг бўлмаслиги кўриб чиқиладиган жазодан озод қилиш институтини қўллаш учун тўсқин-лик қилувчи ҳолат бўлади.

ЖК 71-моддаси 1-қисмида назарда тутилган айбдорни чин кўнгилдан пушаймон бўлганлиги муносабати билан жазодан озод қилишнинг ушбу шартлари ЖК 66-моддаси 1-қисмида назарда ту-тилган шунга ўхшаш асосларга кўра жавобгарликдан озод этилиши-нинг баъзи шартларига тўлиқ мос тушади.

(Ушбу шартлар тўғрисида, шунингдек, «айбдор ўз қилмишига амалда пушаймон бўлганлиги» тушунчаси тўғрисида батафсилроқ

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 1997 йил 2 майдаги «Суд ҳукми тўғрисида»ги 2-сонли қарори //Тўплам, 1-жилд – 93-б.

билиш учун мазкур том IV бобининг «Айбдор ўз қилмишига амалда пушаймон бўлганлиги муносабати билан жавобгарликдан озод қилиш» деб номланган 4-§, шунингдек, III бобининг «Жазони енгиллаштирувчи ҳолатлар» деб номланган 2-§ га қаранг.)

ЖК 71-моддаси 2-қисми бошқа шахслар билан биргаликда жиноят содир этишда иштирок қилган ёки уюшган гуруҳ ёхуд жиноий уюшма аъзоси бўлган шахсни жазодан озод қилиш учун зарур ва етарли бўлган шартларни белгилайди.

Бундай шартларга қонун чиқарувчи қуйидагиларни киритади:

- айбини бўйнига олиш тўғрисида арз қилиши;
- чин кўнгилдан пушаймон бўлиши;
- жиноятнинг олдини олиш, жиноятни очиш ёки унинг ташкилотчиларини ёхуд бошқа иштирокчиларини аниқлаш ва фош қилишга ёрдам берган бўлиши;
- оғир ёки ўта оғир жиноят содир этишда бевосита иштирок этмаган бўлиши.

Айбдор ўз қилмишига амалда пушаймон бўлганлиги муносабати билан жазодан озод қилиш учун, шунингдек, унинг шунга ўхшаш асослар бўйича жиноий жавобгарликдан озод қилишдан воз кечишини белгилаш лозим. Акс ҳолда ЖПК 84-моддаси 5-қисми 2-банди асосида жиноят иши шахснинг айбдорлиги масаласи ҳал этилмаган ҳолда тугатилиши лозим.

(Бу ҳақда батафсилроқ билиш учун мазкур том IV бобининг «Айбдор ўз қилмишига амалда пушаймон бўлганлиги муносабати билан жавобгарликдан озод қилиш» деб номланган 4-§ га қаранг.)

ЖК 71-моддаси 2-қисмида назарда тутилган жазодан озод қилиш асосларини қўллаш учун энг аввал айбдор шахс бошқа шахслар билан биргаликда жиноятни содир этишда иштирок қилганлигини (яъни, жиноий шерик бўлганлиги ёки ролларини тақсимлаган ҳолда шерикчилик мавжуд бўлганлигини), уюшган гуруҳ ёхуд жиноий уюшма аъзоси бўлганлигини аниқлаш лозим.

(«Айбини бўйнига олиш тўғрисида арз қилиш» ва «чин кўнгилдан пушаймон бўлиш» тушунчалари тўғрисида мазкур том IV бобининг «Айбдор ўз қилмишига амалда пушаймон бўлганлиги муносабати билан жавобгарликдан озод қилиш» деб номланган 4-§, шунингдек, III бобининг «Жазони енгиллаштирувчи ҳолатлар» деб номланган 2-§ га қаранг.)

Шу билан бирга, қонуннинг бевосита кўрсатмасига биноан, айбдор шахс нафақат содир этган қилмишига пушаймон бўлиши, балки жиноятнинг олдини олиш, жиноятни очиш ёки унинг таш-

килотчиларини ёхуд бошқа иштирокчиларини аниқлаш ва фош қилишга ёрдам бериши лозим. ЖКнинг 71-моддаси 2-қисмини таҳлил қилишдан кўриниб турганидек, айбдор шахснинг хулқи муқобил ҳаракатларда ифодаланиши мумкин, улар одил судлов органларига қуйидагиларда ёрдам беришдан иборат бўлади:

– жинойтнинг олдини олишда;

– жинойтни очишда;

– жинойтнинг ташкилотчиларини ёхуд бошқа иштирокчиларини аниқлаш ва фош қилишда.

Жинойтнинг **олдини олишда** ёрдам кўрсатиш шахс томонидан ахборот берилиши ёки унинг ҳам бевосита ижтимоий хавfli қилмишни содир этишининг олдини олишга, ҳам уни содир этишининг жинoий оқибатлар юзага келишининг олдини олишга қаратилган муайян ҳаракатларини содир этишидан иборат.

Жинойтни **очишда** ёрдам кўрсатиш шахснинг дастлабки тергов органларига ва судга иш бўйича далил-исботларни йиғиш ва баҳолашда фаол ёрдам кўрсатишидан иборат (содир этилган жинойтнинг қуроллари ва воситалари, жинойт излари ва ҳоказолар).

Жинойтнинг **ташкilotчиларини ёхуд бошқа иштирокчиларини аниқлаш ва фош қилишга** ёрдам бериш ушбу жинойтни ким ташкил этганлиги ҳақидаги ахборотни бериш, жинойтнинг бошқа иштирокчиларини фош қилиш ва топишга ёрдам бериш ва ҳоказолардан иборат.

Шуни таъкидлаш лозимки, ёрдам кўрсатишнинг қонунчиликда бундай белгиланиши муайян шахс ўзини тутишининг ўзига хос хусусиятлари билан белгиланади. Масалан, агар шахс фақат ҳали жинойт содир этмаган уюшган қуролли гуруҳда иштирок этишга розилик берган бўлса ва ушбу шахс мазкур гуруҳ ташкилотчиларининг жинoий режалари ҳақида хабардор бўлмаса, у гуруҳдаги бошқа шерикларини аниқлаш ва фош этишда амалий ёрдам кўрсатиши ва шу билан ушбу гуруҳ томонидан жинoий фаолиятни амалга оширилишининг олдини олиши мумкин. Ушбу шахс бошқа шахслар билан биргаликда жинойт содир этган бўлса, у жинойтни очиб беришда ёрдам кўрсатиши мумкин ва ҳоказо. Шу билан бирга, агар шахс жинойтнинг олдини олиш, жинойтни очиш ёки унинг ташкилотчиларини ёхуд бошқа иштирокчиларини фош қилишга ёрдам берадиган ахборотга эга бўлса, у одил судлов органларига унга маълум бўлган барча ҳолатлар ва маълумотлар тўғрисида хабар бериши лозим, бу унинг амалда пушаймон бўлганлигининг исботи бўлади.

Қонун, шунингдек, чин кўнгилдан пушаймон бўлган шахснинг **оғир ёки ўта оғир** жинойт содир этишда бевосита иштирок этмаган бўлишини талаб этади. Ушбу шарт оғир ёки ўта оғир жинойт содир

этган шахснинг амалда пушаймон бўлиши уни жазодан озод қилувчи ҳолат деб тан олинмаслигини билдиради, лекин у албатта суд томонидан ЖК 55-моддаси 1-қисми «а» бандининг қоидалари асосида жазони енгиллаштирувчи ҳолат сифатида ҳисобга олиниши лозим.

Суд ҳукм чиқариш пайтида ЖК 71-моддасига асосан ишнинг судда кўрилиши пайтига келиб шахс амалда пушаймон бўлган деб топса, суд ҳукмнинг тавсиф қисмида қабул қилинган қарорни аниқ ҳолатларни келтирган ҳолда асослантириши, қарор қисмида эса судланувчини айбдор деб топиш ва қонун талабига кўра унга жазо тайинламаслигини кўрсатиши лозим¹.

ЖК 71-моддаси 3-қисмига биноан, «Ушбу Кодекс Махсус қисмининг тегишли моддасида алоҳида кўрсатилган ҳолларда, жиноят содир этган шахс ўз қилмишига амалда пушаймон бўлган тақдирда жазодан озод қилиниши лозим».

5-§. Шартли ҳукм қилиш

Ўзида инсонпарварлик, жазони индивидуаллаштириш ва унинг муқаррарлиги тамойилларини ифода этган ҳолда **ЖК 72-моддасида** белгилаб берилган шартли ҳукм қилиш айбдорни жазодан озод қилишнинг алоҳида шаклидан иборат бўлади.

NOTA BENE !

Шартли ҳукм қилиш қонун билан белгиланган шартлар мавжуд бўлганда маълум синов муддати белгиланган ҳолда шахсни суд томонидан белгилаган жазони амалда ўташдан озод қилишдан иборат, ушбу муддат давомида маҳкум устидан суд томонидан қабул қилинган қарорнинг тўғрилигини текшириш ва шахс унга кўрсатилган ишонччи оқлаганлигини текшириш мақсадида назорат амалга оширилади.

ЖК 72-моддаси 1-қисмига мувофиқ, «Агар суд озодликдан маҳрум қилиш, интизомий қисмга жўнатиш, хизмат бўйича чеклаш ёки ахлоқ тузатиш ишлари жазоларини тайинлаш вақтида содир этилган жиноятнинг хусусияти ва ижтимоий хавфлилик даражаси, айбдорнинг шахси ва ишдаги бошқа ҳолатларни эътиборга олиб, айбдор тайинланган жазони ўтамасдан туриб ҳам унинг хулқини назорат қилиш орқали тузатиш мумкин, деган қатъий фикрга келса, шартли ҳукм қўллаши мумкин. Бундай ҳолда суд, башарти, белгиланган синов муддати давомида жазонинг шартлилигини бекор

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 1997 йил 2 майдаги «Суд ҳукми тўғрисида»ги 2-сонли қарори //Тўплам, 1-жилд — 93-б.

қилиш асослари келиб чиқмаса, тайинланган жазони ижро этмаслик тўғрисида қарор чиқаради».

Шартли ҳукм қилишнинг моҳияти шундан иборатки, суд айблов ҳукмини чиқара туриб, маҳкумга муайян жазо турини тайинлайди ва унинг миқдорини белгилайди, лекин тайинланган жазони шартли деб ҳисоблашга қарор қилади, яъни маҳкумнинг муайян талабларни бажариши шартли билан жазони ижро этмаслик тўғрисида қарор қилади. Демак, шартли ҳукм қилишнинг юридик моҳияти маҳкумни унга тайинланган жазони амалда ўташдан шартли озод қилишдан иборат.

Шартли ҳукм қилиш жиноят қонуни билан белгиланган жазо мақсадларига амалдаги жазони қўллаш орқали эмас, балки маҳкумга ижтимоий таъсир билан бирга келувчи маълум мажбурий таъсир чораларини қўллаш воситасида эришилишини таъминлайди (синов муддати давомида маҳкум устидан назоратни амалга ошириш; унга суднинг ихтиёрига кўра турли мажбуриятларни юклаш).

Шартли ҳукм қилишда шартсиз ҳукм чиқарилади, у белгиланган тартибда қонуний кучга киради. Ушбу ҳукм устидан шикоят қилиниши ёки протест келтирилиши мумкин. ЖПК 484-, 492- ва 513-моддаларининг мазмунидан келиб чиқишича, ишни апелляция, кассация ёки назорат тартибида кўриб чиқиш натижасида суд ушбу шартли ҳукм қилиш юзасидан ҳукмни ўзгартиришсиз қолдириши, уни бекор қилиб, ишни қайтадан судда кўришга юбориши, суд ҳукмини бекор қилиш ва ишни тугатиши ёки шартли ҳукм қилиш ўрнига жазонинг ижро этилишини белгилашга ҳақлидир. Шундай қилиб бундай суд ҳукмини чиқаришда фақат жазо шартли бўлиб қолади.

«ЖК 72-моддаси биринчи қисмига мувофиқ, шартли ҳукм қилиш фақат ахлоқ тузатиш ишлари, хизмат бўйича чеклаш, интизомий қисмга жўнатиш, озодликдан маҳрум қилиш тариқасидаги жазолар тайинлаган ҳолда қўлланилиши мумкин»¹. Шунга мувофиқ, шартли ҳукм бошқа жазо турларига қўлланилмайди. Бунинг айримлари (жарима, муайян ҳуқуқлардан маҳрум қилиш) энгил жазо турлари ҳисобланса, бошқаси (қамоқ) қисқа муддатлидир ва у реал ижро этилишида янада таъсирлироқ бўлади. Муайян ҳуқуқ ёки унвонлардан (ҳарбий ёки махсус) маҳрум этишга нисбатан шартли ҳукм қилишнинг мазмуни йўқолади, чунки бундай имтиёзлардан қонун шартли маҳрум қила олмайди. Суд синов муддатини белгилашда шу муддат ичида бажарилиши ёки риоя қилиниши керак бўлган шартларни белгилаб беради. Бу чора жазо тайинлаш билан боғлиқ эмас ва у

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2006 йил 3 февралдаги «Судлар томонидан жиноят учун жазо тайинлаш амалиёти тўғрисида»ги 2-сонли қарори //Тўплам, 2-жилд. — 233-б.

шартли ҳукм қилишда синов муддати шартларидан бири сифатида қаралиши зарур.

Шуни таъкидлаш лозимки, кўп ҳолатларда суд шартли ҳукм чиқарганда, унинг муддатини нисбатан катта бўлмаган муддатга белгилайди (5 йилгача). Ахлоқ тузатиш ишларини белгилашда эса, хизматдан ажратиш, интизомий қисмга жўнатиш ёки озодликдан маҳрум қилишнинг муддатларини 5 йилдан кўп муддатга белгиланади. **ЖК 72-моддаси** камдан-кам қўлланилади, чунки қўлланишнинг мазмуни ва асоси мавжуд.

Тайинланган жазонинг фақат тўла муддатига нисбатан шартли ҳукм қўлланилиши мумкин. Масалан, агар судланувчи бирон-бир содир этилган жиноят учун беш йил муддатга озодликдан маҳрум қилиш жазосига ҳукм қилинган бўлса, уни нисбатан 2 йил реал озодликдан маҳрум қилишга ва 3 йил шартли равишда озодликдан маҳрум қилишга ҳукм қилиб бўлмайди. Айбдорнинг ҳеч бўлмаганда жазонинг бир қисмини реал ўташи зарурияти сезилса, бу суднинг маҳрумга нисбатан ишончи йўқлигидан далолат беради, бу ўз навбатида унга нисбатан шартли ҳукмни қўллаш имкони йўқлигини кўрсатади.

Шартли ҳукм фақат ЖК 72-моддаси 1-қисмида кўрсатилган бир ёки бир неча жазо тури тайинланган шахсларга нисбатан қўлланилиши мумкин. Агар тайинланган жазо туридан бири қонуннинг ушбу нормасида кўрсатилмаган бўлса, суд ЖК 72-моддаси 1-қисмида қайд этилган жиноятларга нисбатан шартли ҳукм қўллаб, бошқа турдаги жазони (масалан, муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш, жарима) реал ижро этиш тўғрисида қарор қилади.

Қонунга қўра, шартли ҳукм қилишда қўшимча жазолар ҳам қўлланилиши мумкинлигини ва улар реал тарзда ижрога қаратилишини назарда тутиб, бу ҳақда ҳукмнинг қарор қисмида алоҳида кўрсатиш лозим.

Шартли ҳукм қилиш жиноятлар жамида ҳам алоҳида аҳамият касб этади. Бундай ҳолларда шартли ҳукм мажмуига кирувчи жиноятлардан бирига эмас, «балки айбдор шахси ва қилмишининг бутун мажмуини инобатга олиб қўлланилади». Суд бир неча жиноят содир этган шахсга нисбатан шартли ҳукм қўллашни лозим топган ҳолларда, ҳар бир жиноят учун алоҳида жазони аниқлаб жиноятлар жами бўйича жазони шартли тайинлаши зарур.

Шартли ҳукм қилишда суд содир этилган жиноятнинг ижтимоий хавфлилиқ даражасини ва хусусиятини, айбдорнинг шахсини, жавобгарликни оғирлаштирувчи ва енгиллаштирувчи ҳолатларни ҳисобга олиши лозим.

Шартли ҳукм қилишнинг асосий жиҳатларидан бири шундан иборатки, суд томонидан икки муддат тайинланади: жазо муддати (озодликдан маҳрум қилиш, ахлоқ тузатиш ишлари ва бошқалар)

ва синов муддати. Жазо муддати — доимий ўлчов, чунки (озодликдан маҳрум қилиш, ахлоқ тузатиш ишлари ва бошқа турдаги) жазо амалда ижро қилинмайди ва тўла ҳажмда уни ижро этиш хавфи бутун синов муддати давомида доимо маҳбусга босим ўтказди.

Синов муддати — бу вақт мобайнида шартли ҳукм қилинган шахс ўз хулқи билан ўзгарганлигини исботлаши зарур бўлган муайян даврдир. Синов муддати, бегумон, маҳкумнинг тузалиши учун тазйиқ ўтказишни ташкил қилиш ва шартли ҳукм қилишни қўллаш асосли эканлигини текшириш учун назарда тутилган. Синов муддати давомийлигига шартли ҳукмни кузатиб борувчи мажбурлов ҳажми ҳам боғлиқ (муайян мажбуриятлар, судланганлик ҳолати, ҳуқуқбузарлик содир этилганда шартли ҳукм реал жазога алмаштирилиши мумкин ва шартли ҳукм муддати даврида содир этилган жиноятлар учун жазо тайинлашда Жиноят кодексининг 60-моддасига асосан шартли тайинланган жазо қисман ёки тўла қўшиш йўли билан суд томонидан амалга оширилади).

ЖК 72-моддаси 2-қисмига мувофиқ, «Синов муддати бир йилдан уч йилгача белгиланиб, ҳукм чиқарилган кундан бошлаб ҳисобланади. Башарти, шартли ҳукм қилиш тўғрисидаги қарор юқори суд томонидан чиқарилган тақдирда ҳам, синов муддатини ҳисоблаш шу кундан бошланади». Синов муддати энг кам миқдорини камайтириш ёки энг кўп миқдорини кўпайтириш мумкин эмас.

«Қонун синов муддати давомийлигини тайинланган жазо миқдори билан боғламайди. Бу масала суд томонидан ҳар сафар содир этилган жиноятнинг хусусияти ва судланувчининг шахсидан келиб чиқиб ҳал этилади»¹. Синов муддати у ёки бу модда санкциясига ҳам шартсиз боғлиқ эмас. Шу билан бирга суд шартли ҳукм қилиш ва синов муддатини белгилашда ҳисобга олиши лозим бўлган кўпгина ҳолатлар билан боғлиқ. Масалан, синов муддатининг давомийлиги шартли ҳукм қилинган шахсни кузатиш мажбуриятини ўзига олган ёки шартли ҳукм қилиш тўғрисида илтимоснома киритган жамоадаги муҳитга боғлиқ бўлиши мумкин. Агар суд жамоа иноқ, соғломлиги, у ерда тарбиявий ишлар яхши йўлга қўйилганлиги тўғрисида аниқ бир хулосага келса, табиийки, бу ҳолда синов муддатини узайтиришга зарурат қолмайди (ЖПК 459-моддаси). Бунда суд шартли ҳукм қилинган шахснинг хулқ-атворини кузатиш учун уни жамоат бирлашмаси ёки жамоага топшириши мумкин.

Бу асосан шартли равишда ҳукм қилинган вояга етмаганларга, ёшларга, ташқи таъсирга тез бериладиган жамоанинг ва меҳнат жамоасининг тарбиясига ташқи таъсир этадиган шахсларга, айниқса,

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2006 йил 3 февралдаги «Судлар томонидан жиноят учун жазо тайинлаш амалиёти тўғрисида»ги 2-сонли қарори //Тўплам, 2-жилд. — 234-б.

зарурдир. Шартли ҳукм қилинган шахсни жамоат ташкилотига ёки меҳнат жамоасига топшириш фақатгина маҳкум ўзининг намунали хулқи билан, шунингдек, сидқидилдан меҳнат қилиб тўғри йўлга тузалишига ваъда берган ҳолдагина йўл қўйилади.

Синов муддати давомийлигини белгилашда муддатни камайтириш шартли ҳукм қилинган шахснинг тузалишига етарли даражада таъсир ўтказмаслиги мумкинлигини назарда тутиш керак. Бошқа тарафдан, иш ҳолатидан келиб чиқмаган синов муддатини узайтириш ҳам шартли ҳукм қилинган шахснинг ҳолатини сезиларли даражада оғирлаштиради. Иш кассация ва нозорат инстанцияларида кўриб чиқиладиганда шартли ҳукмни қўллаш асосли эканлигига баҳо бериш шартли равишда белгиланган жазо турини ва унинг миқдорини тўғри танлаганлиги билан боғлиқ масалалар таҳлил қилинибгина қолмай, балки синов муддати давомийлигининг тўғри белгиланганлигини ҳам текшириши лозим.

Шартли ҳукм қилиш айбдорга билдирилган ишонч эканлиги сабабли, синов муддати ҳукм чиқарилган кундан бошлаб ҳисобланади, яъни жиноят-процессуал қонун ҳужжатларидан келиб чиқилса, ҳукм ўқиб эшиттирилган пайтдан бошлаб (ЖПК 454-, 473-моддалари) шахс қандайдир жазога шартли ҳукм қилинган ва белгиланган муддат мобайнида айбдор шахс муайян талабларни бажаришга мажбур. Шартли ҳукм қилишни ҳукм қонуний кучга кирган кундан бошлаб эмас, балки ҳукм ўқиб эшиттирилган вақтдан бошлаб қўллаш шахснинг муайян сифатлари ва хулқи туфайли жазони ўташдан озод этилганлиги тўғрисида далолат беради. Бу ҳолат билан бошқа ҳолат, яъни юқори турувчи суднинг квалификация нотўғри қилинган деб топиб ва судланувчига нисбатан шартли ҳукм чиқариши аниқланади.

Суд шартли жазо белгилаши билан бирга айбдорга бир қатор мажбуриятлар юклайди. Булар: «шартли ҳукм қилинганда, башарти, бунга асослар мавжуд бўлса, суд маҳкумга муайян вақт мобайнида етказилган зарарни бартараф қилиш, ишга ёки ўқишга кириш, яшаш жойи, иш ёки ўқиш жойи ўзгариб қолса, бу ҳақда шартли ҳукм қилинган шахснинг хулқи устидан нозорат олиб борувчи органга хабар бериб туриш, вақти-вақти билан келиб бу органларда рўйхатдан ўтиб туриш, муайян жойларда бўлмаслик, муайян вақтда яшаш жойида бўлиши, алкоголизм, гиёҳвандлик, заҳарвандлик ёки таносил касаллигидан даволаниш курсини ўташи каби мажбуриятларни юклаши мумкин» (ЖК 72-моддаси 3-қисми).

Мазкур шартларнинг ҳар бири содир этилган жиноятдан, шунингдек, тайинланган жазодан келиб чиққан ҳолда маҳкумга юклатилади.

Бундай ҳолларда **зарарни қоплаш** ўғирланган, йўқ қилинган нарсанинг ўрнини қоплашда, даволанишга сарф қилинадиган моддий харажатларни қоплашда, маънавий зарарни қоплашда кечирим сўрашда намоён бўлиши мумкин.

Ишга ёки ўқишга кириш мажбурияти шахс ишламаган ёки маълумот олмаган ҳолларда юзага келади. Ишлаш ёки ўқиш мажбурият эмас, балки ҳар бир шахснинг шахсий ҳуқуқидир (умумий ўрта маълумот бундан мустасно) ва уни фойдали меҳнатга жалб қилиш айбдорнинг ижтимоийлашганлиги тўғрисида далолат беради, ўқишга кириши эса, маҳқумни муайян касбни эгалламоқчи эканлигини тасдиқлайди ва бу, шубҳасиз, уни турли хил ножўя хатти-ҳаракатларни содир қилишдан тийиб туради. Шунини инобатга олиш лозимки, ушбу мажбуриятлар ҳар доим ҳам маҳқумнинг имкониятидан келиб чиқмайди, чунки ишга жойлашиш меҳнат бозоридаги талаб ва таклифга боғлиқдир. Шунинг учун давлат томонидан маҳқумларни ва жазони ўтаб чиққан шахсларни ишга жойлаштириш масаласига имкон борича устувор даража сифатида қаралади (Ўзбекистон Республикаси Меҳнат кодексининг 58-моддаси). Маълумот олишга келсак, бу маънода ҳам маҳқум фойдаланган имкониятларга эътибор қаратиш лозим. Бундай ҳолларда ишга жойлашмаганлиги ва ўқишга кирмаганлиги синов муддати мобайнида белгиланган мажбуриятлар бажарилмаган деб баҳолашга, шунингдек, шартли ҳукми бекор қилишга асос бўлмайди.

Шартли ҳукм қилинганлар муайян вақт давомида шартли ҳукм қилинганлар устидан назорат қилувчи органларга (Ўзбекистон Республикаси ИИБнинг махсулаштирилган органлари) келиши ва яшаш жойи, ўқиши ёки иши ўзгарганлиги тўғрисида маълумот етказишлари шарт. Бу мажбурият ЖК 72-моддаси 1-қисмида кўрсатилган жазоларнинг ҳар бирига шартли ҳукм қилинганларга тенг равишда қўлланилади, чунки шартли ҳукм қилинганларнинг устидан назорат жазони ўташдан озод қилиш асосий турини қўллаш шarti ҳисобланади.

Муайян жойларга бормаслик мажбурияти қонун чиқарувчи ва суд фикрига кўра, маҳқумларнинг хулқини тузатишга тўсқинлик қиладиган ва унинг хулқига салбий таъсир кўрсатадиган ва суд томонидан белгиланган (масалан ресторан, бар, казино, ипподром ва бошқалар) жойларга бормаслик ҳисобланади. Мазкур мажбурият, асосан, вояга етмаганларга қўлланилади, чунки улар ташқи салбий таъсирларга тез бериладиган бўладилар.

Муайян вақтда яшаш жойида бўлиш мажбурияти қисман чекланиш ҳисобланиб ва шартли равишда ҳукм қилинган шахсдан турар жойида муайян вақтда бўлишини талаб қиладди. Мазкур мажбурият ҳам асосан вояга етмаганларга қўлланилади, чунки улар безориликка ва бошқа ижтимоий хавфли ҳаракатларни содир қилишга мойил бўлишади.

Гиёҳвандлик, заҳарвандлик ёки таносил касаллигидан даволашни курсларини ўташ мажбурияти тиббий йўсиндаги мажбурлов чораларини стационар тартибда қўллаш мақсадга мувофиқ бўлмаган ёки бунга имконият бўлмаган шароитларда қўлланилади.

Қонун тўғридан-тўғри кўрсатилган мажбуриятлардан ташқари маҳкумнинг тузалишига ижобий таъсир қиладиган бошқа бир қатор мажбуриятларни ҳам юклаши мумкин. Суд шартли ҳукм қилиш тўғрисида ҳукм чиқараётганида ЖК 72-моддаси 5-қисмида белгиланган тартибда маҳкумнинг оила аъзоларига моддий ёрдам кўрсатиш ва бошқа мажбуриятларни тайинлаши мумкин. Кўрсатилган мажбуриятлар ялпи ҳолда ёки алоҳида-алоҳида юкланиши мумкин.

ЖК 72-моддаси 4-қисмига кўра, шартли ҳукм қилинганлар устидан назоратни ички ишлар органлари ва ҳарбий хизматчилар устидан ҳарбий қисм ёки муассаса қўмондонлиги амалга оширади. Ички ишлар органларининг махсус органи эса, жазони ижро этиш инспекцияси ҳисобланади. Шартли ҳукм қилинган вояга етмаганлар устидан эса, назоратни ҳокимиятлар ҳузурида ташкил этилган вояга етмаганлар ишлари бўйича комиссия амалга оширади. Маҳкумлар хулқи устидан олиб бориладиган мазкур назоратнинг мақсади қонун томонидан ўрнатилган мажбуриятнинг бажарилишини таъминлаш, улар томонидан ҳуқуқбузарликнинг олдини олиш, уларни амалга ошириш сабаб ва шартларини аниқлашдан иборатдир.

Шундай қилиб, синов муддати давомида маҳкумда судланганлик сақланиб қолади, у унга қўйилган барча талабларга риоя қилиши шарт, хулқ-атвори билан тузалганлигини исботлаши ёки аксинча, унга қўлланилган чоралар етарли даражада эмаслигини кўрсатиши ва шу билан у ўзига нисбатан суд томонидан назоратни кучайтириши, шартли ҳукми бекор қилиб жазони реал ўташига олиб келиши мумкин. Агар бундай ҳолатда судланувчи ўзига юклатилган мажбуриятларни бажарса ва хулқ-атвори билан ўзгарганини тасдиқласа, синов муддати ўташ мобайнида жиноий-ҳуқуқий муносабат тўхтатилади ва ЖК 78-моддаси 1-қисми «а» бандига биноан у судланмаган ҳисобланади. Ва аксинча, шартли ҳукм қилинган ўзининг хулқи билан унга қўлланилаётган воситаларнинг камлигини кўрсатиши ва шу орқали судни назоратни кучайтиришга ва ҳатто шартли ҳукми жазони реал ўташ йўли билан ўзгартиришга мажбур қилиши мумкин.

ЖК 72-моддаси 5-қисмига кўра, «ҳукм қилинган шахснинг хулқи устидан назорат олиб борувчи органнинг тақдими билан суд синов муддати давомида унга юклатилган мажбуриятларнинг ҳаммасини ёки бир қисмини олиб ташлаши ёки унинг зиммасига янги мажбуриятлар юклаши мумкин». Бундай ҳолатда мазкур қарорларга суднинг синов муддати мобайнида маҳкум ўзини ижобий томондан кўрсатганлиги ҳақида тавсифланиши боис назорат юкланган органнинг белгиланган мажбуриятни тўлиқ ёки қисман бекор қилиш тўғрисидаги тақдимномаси ёки аксинча мазмундаги хулосаси асос бўлиши мумкин. Бу ҳолатда судга судланган шахснинг ишонччи оқлаётганлиги туфайли унинг устидан қаттиқ назорат шарт эмасли-

ги кўрсатилади. Шу сабаблар ва асослар бўйича суд шартли ҳукмда синов муддатини қисқартириш масаласини ҳам кўриши мумкин. ЖПК 541-моддаси 3-қисмига кўра бу масала туман (шаҳар) судлари томонидан кўрилади. ЖПК 541-моддаси ҳолатларига кўра, «суд шартли судланганга синов муддатини қисқартириш масаласини кўриш пайтида суд мажлисига унинг хулқ-атвори устидан назорат олиб борувчи органлар вакиллари ҳамда уни кузатувчи ва тарбиявий ишлар олиб борувчи жамоа вакиллари чақирилади».

Шу билан бирга шартли судланган инсофсизлик қилса, унга юклатилган мажбуриятларни бажаришда тартиб-қоидаларни бузса, назорат қилувчи орган унга юклатилган мажбуриятларни янгилаш билан тўлдиришни сўраши мумкин. Назорат қилувчи органнинг сўроғини суд ҳам амалга ошириши, ҳам оширмаслиги мумкин. Қонун чиқарувчи томонидан ЖК 72-моддаси 3-қисмида кўрсатилган мажбуриятларни қўшиш суднинг ҳуқуқи ҳисобланади. Бундай ҳолда шартли судланган шахснинг қониқарсиз хатти-ҳаракати синов муддати талабларини бузишда кўрилиши керак ва ҳар қандай ҳолда суд юклаган мажбуриятларни бир неча бор бузиш ёки уларни бажаришдан бош тортиш деган хулосага судни келтирмаслик керак. Бошқа ҳолда, шартли судланганга мажбуриятлар қўшиш жазо мақсади нуқтаи назаридан ижобий таъсир келтирувчи бўлмаслиги мумкин.

Шарҳланаётган модданинг олтинчи қисмида шартли ҳукмни бекор қилишнинг муайян ҳолатлари кўрсатилиб ўтилган. Айнан шунда шартли ҳукм қилинган шахсларнинг юклатилган вазифаларни бажармаслик ёки уларнинг хулқ-атворининг ўзгарганлиги ҳолатлари намоён бўлади. Бундай ҳолларда суд шартли ҳукм қилинган шахсларнинг хулқ-атвори устидан назорат олиб бораётган орган тақдимномасига асосан шартли ҳукмни бекор қилиб, тайинланган жазони реал қўллаши мумкин. Шу билан бирга конкрет вазиятларга ва содир этилган жиноят тавсифи, судланган шахси ҳақида маълумотлар ва унинг синов муддати мобайнидаги хатти-ҳаракатига асосланиб суд шартли судланганликни қолдириш тўғрисида қарор қабул қилиши мумкин.

Жиноят кодексининг 72-моддаси шарҳланаётган қисми куйидаги асослар мавжуд бўлганда ҳукм билан белгиланган реал жазони бажариш билан шартли ҳукмни бекор қилишни назарда тутати:

- шартли ҳукм қилинган шахснинг суд томонидан белгиланган мажбуриятларни бажаришдан бўйин товлаши;
- жамоат тартиби ёки меҳнат интизомини бузганлиги учун унга маъмурий ёки интизомий таъсир чораси қўлланганлиги.

Мажбуриятларни бажаришдан бўйин товлаш деганда, суд томонидан шартли ҳукм қилинган шахснинг белгиланган мажбуриятларни узоқ вақт мобайнида бажармаслиги тушунилади. Бундай ҳолларда суд томонидан шартли ҳукм этилган шахснинг ҳақиқатан ҳам

мажбуриятларни бажармаганлигини ва нима сабабдан бажармаганлигини аниқлаш лозим. Масалан, агар шахсга қонунда кўрсатилмаган мажбуриятлар юклатилгани аниқланса ёки бу мажбуриятлар (таблар) унга боғлиқ бўлмаган вазиятлар туфайли, яъни узрли сабабларга кўра бажарилмаганда, суд шартли ҳукми бекор қилиш ва ҳақиқий жазони ўташни қўллашдан воз кечади.

Шартлиликнинг бекор қилиниши ва жазони амалда ўташнинг белгиланишига жамоат тартиби ёки меҳнат интизомининг бузилиши иккинчи асос бўлиб ҳисобланади. Ҳар қандай ҳуқуқбузарлик жавобгарликни келтириб чиқаради. Жумладан, жамоат тартибини бузган шартли ҳукм қилинган шахс маъмурий жавобгарликка тортилиши мумкин. Маъмурий жавобгарлик давлатнинг ҳуқуқий мажбурулов чорасининг бир кўриниши бўлганлиги ва маълум даражада жиноий жавобгарлик учун преюдиция ролини ўйнаганлиги учун бундай жавобгарликка тортилиш ҳолати шартли ҳукм қилинган шахснинг жиноий-ҳуқуқий таъсир этишнинг янада қатъий чораларини реал қўлламадан туриб тузалишининг имкони йўқлигидан далолат беради.

Шу билан бирга, суд маъмурий ҳуқуқбузарлик ҳолатини инобатга олиши лозим ва башарти бундай ҳолатлар ҳуқуқбузарликнинг кам аҳамиятлилигидан далолат берса (масалан, МЖТК 192-моддаси — «Маиший шовқинга қарши кураш талабларини бузиш») синов муддати талабларини қўшимча мажбурият билан тўлдириши мумкин.

Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекснинг 36-моддасига мувофиқ, маъмурий жазо ҳуқуқбузарлик содир этилган кундан бошлаб, давом этаётган ҳуқуқбузарликлар учун эса, ҳуқуқбузарлик аниқланган кундан бошлаб икки ойдан кечиктирмай қўлланилиши мумкин. Жиноят ишини қўзғатиш рад этилган ёки жиноят иши тўхтатилган бўлса-ю, лекин ҳуқуқбузарнинг ҳаракатларида маъмурий ҳуқуқбузарлик аломатлари мавжуд бўлса, маъмурий жазо чораси жиноят иши қўзғатишни рад этиш ёки жиноят ишини тўхтатиш тўғрисида қарор қабул қилинган кундан бошлаб бир ойдан кечиктирмай қўлланилиши мумкин. Башарти, маъмурий жазога тортилган шахс шу жазони ўташ муддати тугаган кундан бошлаб бир йил мобайнида янги маъмурий ҳуқуқбузарлик содир этган бўлса, мазкур шахс маъмурий жазога тортилмаган деб ҳисобланади. Шунга кўра, ижтимоий тартиб бузилган ҳолатда маъмурий жазо суд томонидан ўрнатилган синов муддати мобайнида тортилиши ва ижро этилиши талаби амалга оширилиши керак. Бундай шартга амал қилиш шартли судланганликни бекор қилишда қонунийликни таъминлайди. Бошқа ҳолда, айбдор шахс маъмурий жазога тортилмаган ҳисобланади ва шунга кўра шартли ҳукми бекор қилиш асосларидан бири тушиб қолади (МЖТК 37-моддаси).

Шартли ҳукмнинг бекор бўлишига асос бўлган бошқа ҳуқуқбузарлик сифатида меҳнат интизомини бузиш ҳам қаралиши мумкин. Меҳнат интизоми меҳнат қонунчилиги ҳамда ташкилот ва муассасаларнинг меҳнат тўғрисидаги ички норматив актлари билан белгиланади.

Рўйхатга олинган ёки аввалги иш жойини қолдирган кундан бошлаб 15 кун ичида узрсиз сабабларга кўра ишга кирмаслик; янги яшаш жойига кўчиб келгандан сўнг 15 кун ичида узрсиз сабабларга кўра ахлоқ тузатиш иши қўлланилишини таъминловчи органларга учрамаслик; тайинланган жазо муддати давомида муттасил тарзда узрсиз сабаб билан ишга чиқмаслик (прогул) ёки иш жойида маст ҳолда бўлиш – меҳнат интизомини бузиш ҳисобланади.

Атайлаб содир қилинган меҳнат интизоми бузилишлари шартли ҳукми бекор қилиш учун меҳнат интизомига риоя қилмаслик мотивларидан келиб чиқувчи асос бўлиб хизмат қилади. Масалан, прогуллар, ишга маст ҳолда келиш, меҳнат шартномаси ёки меҳнат тартиби талаблари билан белгиланган мажбуриятларни сабабсиз мунтазам равишда бажармаслик.

Суд шартли ҳукми бекор қилиш тўғрисида тақдимномани кўриб чиқаётганида маҳкумнинг синов муддати мобайнида унга нисбатан жазо қўлланган-қўлланмаганлиги, белгиланган бирон-бир шартларни бажармаганлигини аниқлаши лозим. Бундай ҳолатда, шартли ҳукм қилинган шахс унга билдирилган ишончни оқлаганлиги ва хулқи тузалганлигини аниқлаш мақсадида, суд маҳкумга нисбатан маъмурий жазо қўлланиш қонунийлигини ҳамда интизомий жавобгарликка тортиш тўғрисидаги қарорнинг асослилигини аниқлайди.

Маҳкум зиммасига юклатилган мажбуриятларни бажаришдан бўйин товлаган ёки маъмурий ёхуд интизомий жавобгарликка тортилган ҳолларда маҳкум хулқ-атвори устидан назоратни амалга оширувчи орган жиноят-ҳуқуқий таъсир чорасини бекор қилиши ҳамда ҳукмда тайинланган жазо чорасини ижро этиш тўғрисида тақдимнома киритиши мумкин. Суд ушбу тақдимномага асосан, шартли жазони бекор қилиб, ҳукмда тайинланган жазони ижро этиш тўғрисида ажрим чиқариши мумкин. Агар суд назорат қилувчи органнинг киритган тақдимномасини кўраётганда шартли ҳукм қилинган шахснинг хулқида синов шартларини бузганлик аломатларини кўрмаса (топмаса), ҳукм ижро этилмайди.

Бирон-бир жиноятнинг содир этилиши шартли ҳукми бекор қилишга асос бўлади, ҳолбуки, ушбу ҳолат шарҳланаётган моддада кўрсатилмаган бўлса ҳам. Ушбу хулоса синов муддати мобайнида янги жиноятни содир этган шахсни шартли ҳукм қилишнинг имкони йўқлигига асосланади. Бундай ҳолат шартли судланган шахснинг ўзгараётганлигига далил бўла олмайди. Янги жиноятнинг содир этилиши шахснинг ғайриҳуқуқий хулқ-атворидан дарак бериб ва шартли судланишга нисбатан қаттиқроқ жазо чораларини кўришини талаб қила-

ди. Шунинг учун қонун чиқарувчи ЖК 72-моддасида янги жиноятни содир этиш шартли судланишни бекор қилиш асоси ҳисобланишини кўрсатмаган, чунки шартли судланишни бекор қилиш асоси сифатидаги ҳуқуқбузарликнинг мавжудлиги жиноят содир этишда шартли судланишини сўзсиз бекор қилишига гувоҳлик беради.

«Қонунга кўра (ЖК 72-моддаси 8-қисми), агар шартли ҳукм қилинган шахс синов муддати ўтмай туриб, янги жиноят содир этса, айбдорга бир неча ҳукм юзасидан Жиноят кодексининг 60-моддасига мувофиқ жазо тайинланади. Шунга кўра суд якуний жазони тайинлашда биринчи ҳукм бўйича шартли судланган шахс хулқини назорат қилувчи органларнинг фикридан қатъи назар шартли ҳукмни бекор қилади». Суд янги ҳукм бўйича тайинланган жазо муддатига илгариги ҳукм юзасидан ўталмай қолган жазо муддатини тўла ёки қисман қўшади. Якуний жазо чораси шартли белгиланганига қараганда ҳар ҳолда каттароқ бўлиши керак (Жиноят кодексининг 60-моддаси шарҳига батафсилроқ қаранг). Шу билан бирга синов муддатининг ўтиши мобайнида содир этилган жиноят факти суд томонидан инобатга олиниб, битта ҳукмда кўрсатилади ва алоҳида ажрим чиқарилиши талаб қилинмайди.

ЖК 72-моддаси 7-қисми шартли ҳукм қилишнинг қўлланиш чегараларини белгилайди. Аниқроғи, Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленуми тушунтиришларига кўра, «бундай ҳолда, бир неча ҳукм юзасидан жазо тайинлаш пайтида суд, ЖК 72-моддасининг еттинчи қисмида назарда тутилган шартларга риоя этган ҳолда яна шартли ҳукм қўллаши мумкин.

Айни пайтда, шуни назарда тутиш керакки, ЖК 72-моддасида шартли ҳукмни бекор қилиш учун асос бўладиган ҳолатлар доираси қатъий белгиланган. Шу сабабли, агар шартли ҳукм қилинган шахснинг ўша иш бўйича ҳукм чиқарилгунга қадар содир этилган бошқа жиноятда ҳам айбдорлиги аниқланса, ушбу ҳолат жазонинг шартлилигини бекор қилиш учун асос бўла олмайди. Бундай ҳолда ЖК 59-моддаси қоидалари қўлланилмайди (чунки шартли ҳукм юридик табиатига кўра жиноий жазодан озод қилишнинг бир тури ҳисобланади) ва биринчи ҳамда иккинчи иш бўйича чиқарилган ҳар қайси ҳукм алоҳида ижро қилинади».

Ўта оғир жиноят содир этган шахсларга, қонун бўйича ўн йилдан ортиқ ёки умрбод озодликдан маҳрум қиладиган жазо тайинланганидан, қасддан содир этган жиноят учун судланганлар киради (Жиноят кодексининг 15-моддаси 5-қисми).

Аввал қасддан жиноят содир этгани учун озодликдан маҳрум қилиш билан боғлиқ жазога ҳукм қилинган деб, аввалги жинояти учун судланганлиги олиб ташланмаган ёки судланганлик ҳолати тугалланмаган шахс тушунилади. Судланганликнинг олиб ташланиши ёки тугалланиши илгари қасддан содир этилган жиноят учун суд-

ланганлик ва озодликдан маҳрум қилиш жазосини ўтаганлигининг барча ҳуқуқий оқибатларини бартараф этади ва шартли ҳукм қилишни қўллашга монелик қилмайди.

ЖК 72-моддаси 7-қисмида белгиланган чегараланишлар қуйидаги ҳолатларга тегишли эмас:

- ўн саккиз ёшга тўлмаган шахсларга нисбатан;
- биринчи ва иккинчи гуруҳ ногиронларига;
- аёлларга;
- 60 ёшдан ошган эркакларга.

Мазкур шахслар ўта оғир жиноят содир этган ҳолда ҳам уларга нисбатан шартли жазо белгилаш мумкинлиги ушбу моддада мустаҳкамланган.

Вояга етганлик ёшини аниқлаганда, жиноятни содир этиш вақти инобатга олинади. Жиноятни содир этган вақтда шахс вояга етмаган бўлиши лозим ва ушбу ҳолат шартли ҳукм қилишга асос бўлиши мумкин.

Биринчи ва иккинчи гуруҳ ногиронларига нисбатан шартли ҳукм қилишни қўллашда ногиронлик даражасини олганлик вақти аҳамиятга эга эмас.

6-§. Жазони ўташдан муддатидан илгари шартли озод қилиш

Ўзбекистон Республикаси жиноят қонунининг инсонпарварлик принципи жазони ўташдан муддатидан илгари шартли равишда озод қилишда ҳам намоён бўлади.

Бу ҳуқуқий институтнинг моҳияти маҳкумни келажақдаги жазони ўташдан шартли равишда озод қилишда ифодаланади. Унинг шартли хусусияти шундаки, у қонунда кўрсатилган шартлар асосида амалга оширилади, жазони ўташдан муддатидан илгари шартли озод қилишнинг қоидаларига риоя қилмаслик белгиланган жазо муддатини тўлиқ ёки қисман ўташга олиб келади (Жиноят кодексининг 73-моддаси). Бундай ҳолларда ҳукм қилинган маҳкумнинг тузалганлиги тўғрисидаги суд томонидан аниқланган ҳолатларнинг мавжудлиги ва маҳкум томонидан жазонинг маълум бир қисминини ўтаганлиги бу институтни қўллашнинг дастлабки шарти бўлиб ҳисобланади.

NOTA BENE !

Жазони ўташдан муддатидан илгари шартли озод қилиш – судланувчини жазонинг ўталмаган вақт давомида унга суд томонидан юкланган мажбуриятларни бажариши ҳамда ижтимоий тартибни сақлаш ва янги жиноятни содир этмаслик шарти билан жазони ўташни давом эттиришдан озод қилишдир.

Жазони ўташдан муддатидан илгари шартли озод қилишни қўллаш муҳим тарбиявий аҳамиятга эга бўлиб, мақбул ҳуқуқий хатти-ҳаракатни рағбатлантиришнинг самарали воситаларидан ҳисобланади. Муддатнинг ўталмаган қисми бу ерда шахс ўз хулқ-атвори билан ўзининг ўзгарганлигини исботлаши ва давлат томонидан билдирган ишончни оқлаши керак бўлган синов муддати ҳисобида кўрилади.

Шарҳланаётган модданинг биринчи қисми «Озодликдан маҳрум қилиш, интизомий қисмга жўнатиш, хизмат бўйича чеклаш ёки ахлоқ тузатиш ишларига ҳукм қилинган шахсларга нисбатан жазони ўташдан муддатидан илгари шартли озод қилиш қўлланилиши мумкин. Шахс ижро этилмаган қўшимча жазодан ҳам озод қилиниши мумкинлигини» назарда тутди. Бу нормада жазони ўташдан муддатидан илгари шартли озод қилиш мумкин бўлган жазоларнинг барчаси кўрсатиб ўтилади.

Шарҳланаётган модданинг тўртинчи қисми бундан истисно бўлиб, унда муддатидан илгари шартли озод қилиш институти қўлланилмайдиган шахслар ва жиноятлар рўйхати кўрсатилган. Ушбу жазо чораларидан муддатидан илгари шартли равишда озод қилиш, уларнинг муддатидан қатъи назар, қўлланилиши мумкин. Жиноят-ижроия кодексининг 164-моддаси тўртинчи қисми мазмунига кўра, судга муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш тариқасидаги жазодан муддатидан илгари озод қилиш масаласида жамоат бирлашмаси, жамоа, маҳкумнинг ўзи ёки унинг ҳимоячиси илтимоснома билан мурожаат этишга ҳақли.

Муддатли характерга эга бўлган маълум бир ҳуқуқдан маҳрум қилиш жазоси мақсадларига суд томонидан қўлланилган муддатлардан кўра қисқа муддатда ҳам эришиш мумкин.

Қўшимча жазони ўташдан муддатидан илгари шартли озод қилишни қўллаш тартиби асосий жазолардан муддатдан илгари шартли озод қилишдан айрим хусусиятларига кўра фарқ қилади.

Қўшимча жазо чораларининг хусусияти уларнинг моҳиятидан ва жазони амалга оширишдаги вазифа ва мақсадларидан келиб чиқади. Қўшимча жазо чораларини қўллашни тартибга солувчи амалдаги жиноят қонунини шуни кўрсатмоқдаки, одатда, судлар томонидан қўшимча жазо анча хавфли бўлган жиноятларни содир этганлик учун жазонинг қисми сифатида тайинланапти. Жиноятнинг олдини олиш ва маҳкумларни тузатишда асосий жазо чораларига қараганда қўшимча жазоларнинг аҳамияти камроқдир. Қўшимча жазолар ўзининг қаттиққўллиги билан судланганларнинг ўзгариши ва жинийликнинг олдини олишда қўлланиладиган асосий жазога қараганда кам аҳамиятга эга.

Қўшимча жазонинг тайинланиши жиноят содир этган шахснинг жавобгарлигини кучайтириш томонга ҳам, камайитириш томонга ҳам индивидуаллаштиришнинг асосий воситаларидан биридир. Жазонинг

огоҳлантириш вазифасини, яъни уларни қўллаш орқали маҳқумнинг жиноий фаолиятини давом эттиришига ёрдам берувчи шароитларни бартараф этиш, шунингдек, янги жиноят содир этишга қарши зарур қафолатларни яратишни таъминлаш қўшимча жазонинг мақсади ҳисобланади. Қўшимча жазо чоралари жиноятнинг алоҳида ҳолатларига, уларни содир этишга ёрдамлашувчи сабаб ва шароитга, шунингдек, маҳқумнинг ўзига хос хусусиятларига боғлиқ. Шунинг учун, ҳар бир алоҳида ҳолатда қўшимча жазонинг у ёки бу вазифаси биринчи ўринга чиқади.

Айнан жазо мақсадини амалга оширишдаги қўшимча жазонинг ёрдамчи роли, қонун чиқарувчига ундан озод қилиш масаласига рухсат бериш йўлини шарт қилиб қўяди. Шарҳланаётган модда қўшимча жазодан озод қилишнинг қандайдир мустақил асос ва шартларини белгиламайди. Маҳқумнинг асосий жазонинг маълум бир қисмини ўтаганлиги ва шу билан бир вақтда унинг ахлоқан тузалганлиги қўшимча жазодан озод қилишга асос бўлиб хизмат қилади. Шунинг учун, жазони кучайтирувчи чора сифатида қўшимча жазо тайинланганда, айниқса, уни енгиллаштириш мақсадида асосий жазодан шахс муддатидан илгари шартли равишда озод қилинганда, уни қўшимча жазолардан ҳам озод қилиш мақсадга мувофиқ бўлади. Бунда, қўшимча жазо озодликдан маҳрум этиш билан бирга тайинланса, ундан озод қилиш уни ижро этишдан олдин ҳам амалга оширилиши мумкин. Бошқа ҳолатларда агар қўшимча жазони ижро этиш асосий жазонинг ижро этилиши билан бир пайтда бошланса, масалан, муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш ахлоқ тузатиш ишларига қўшимча жазо сифатида тайинланганда, асосий жазодан озод қилинаётган пайтга қадар унинг қандай қисми ўталганлигидан қатъи назар, қўшимча жазодан ҳам озод қилинади.

Башарти жазони ўтаган шахс томонидан янги жиноят содир этилишининг олдини олиш мақсадида қўлланиладиган қўшимча жазолардан озод қилиш масаласи кўрилиши керак.

Мақсадга эришиш доим қўшимча жазони ижро этиш зарурлигини истисно этмайди, хусусан, асосий жазодан муддатидан илгари шартли озод қилиш учун асосларнинг пайдо бўлиши бу ҳали ўз-ўзидан қўшимча жазоларни қўллашдан озод қилиш керак, дегани эмас. Шунинг учун, қонун чиқарувчи асосий жазодан муддатидан илгари шартли озод қилиш билан бир вақтда қўшимча жазодан озод қилиш мажбуриятини эмас, балки ҳуқуқини белгилаган. Асосий жазодан муддатидан илгари шартли равишда озод қилинганда, қўшимча жазоларни, улар профилактик мақсадларда тайинлангандагина, сақлаб қолиш мақсадга мувофиқ бўлади. Жазо келтирадиган мақсадларга эришиш учунгина жазони ўташни муддатидан олдин шартли озод қилиш қўлланилади. Айнан шу ҳолда жазони ўташдан муддатидан илгари шартли озод қилиш асоси – маҳқумнинг ижти-

мой хавфлилигини йўқотганлиги ва суд тайинлаган жазони тўла ўтамасдан охиригача ўзгарганлигидир. Бу шароит ЖК 73-моддаси 2-қисмида кўрсатилган мезонлар орқали аниқланади, унга кўра «жазони ўташдан муддатидан илгари шартли равишда озод қилиш ушбу модданинг биринчи қисмида кўрсатилган жазо турлари учун ўрнатилган тартиб-қоида талабларини бажарган ва меҳнатга ҳалол муносабатда бўлган маҳкумга нисбатан қўлланилади».

Режим деганда, кўрилатган норма маъносига кўра жазони ўташ ва ижро этиш тартиби тушунилади. Режим маҳкумнинг ўзгаришида асосий воситалардан бири ҳисобланади. Маҳкумни ахлоқан тузатишнинг асосий воситаларига жазони ижро этиш ва ўташнинг белгиланган тартиби (режими), ижтимоий фойдали меҳнат, тарбиявий иш, умумий ва ҳунар таълими, касб тайёргарлиги ва жамоат таъсири киради (ЖИК 7-моддаси). ЖК 73-моддаси 1-қисмида кўрсатилган жазоларнинг ҳар бирини ижро этиш ва ўташ тартиби Жиноят-ижроия кодекси билан белгиланади. Жазони ўташда интизом бузилишларининг мавжуд эмаслиги, жазони ижро этиш бўйича маъмуриятнинг қонуний талабларига риоя этиш, маҳкумлар учун рухсат этилган жамоат ташкилотларининг ишларида қатнашиш, ташаббускорлик кўрсатиш, тартибни сақлашда маъмуриятга ёрдам бериш, мактабларда ўқув машғулотларига доимий равишда қатнашиш унинг тузалиш йўлидан бораётганлигини ифодаловчи ҳолатлар йиғиндиси сифатида эътироф этилади.

Меҳнатга ҳалол муносабат деганда, маҳкумлар меҳнатга жалб қилиниб, ўзига юклатилган меҳнат вазифасини ва белгиланган нормани муттасил, сидқидилдан ҳалол бажариб келаётганлиги унинг ҳалол меҳнат йўлига ўтиб олганлигини кўрсатувчи мезон ҳисобланиб, уни жазони ўташдан муддатидан илгари шартли озод қилиш учун тақдим қилишга асос бўлади. Бу асосни маҳкумнинг жазони ижро этиш ва ўташ тартибига риоя этиш мажмуи сифатида қараш керак. Бир қанча ҳолатларда меҳнатга ҳалол муносабатда бўлиш (масалан, озодликдан маҳрум қилиш ва ахлоқ тузатиш ишлари тариқасидаги жазо тайинланганда) алоҳида аҳамият касб этиши мумкин.

Ўзгариши мумкинлиги ҳақидаги суднинг хулосаси унинг хулқатвори тўғрисидаги маълумотлардан келиб чиқади, яъни фақат муддатдан илгари шартли озод қилиш тўғрисидаги масалани кўриш пайтидагина эмас, балки бутун жазони ўташ мобайнидаги режимга риоя қилиш, меҳнатга муносабати ҳисобга олинади.

Меҳнатга ҳалол муносабат биринчи навбатда маҳкумнинг жазони ўташ муассасаларида ташкил этилган меҳнат фаолиятида ўз хоҳиши билан фаол иштирок этиши билан белгиланади. Бундай муносабат маҳкумнинг ишлаб чиқаришда, қишлоқ хўжалигида, хўжалик ишида, колония ҳудудидаги ободончилик ишида ва бошқа турли ижтимоий фойдали ишларни ҳалол бажаришида ифодаланади. Меҳ-

натга ҳалол муносабати, шунингдек, маҳкумнинг муайян бир ҳунар ўрганиши, ўз малакасини ошириши, иш тажрибаларини бошқаларга ўргатиши билан тавсифланади.

Маҳкумнинг тузалганлик даражасини аниқлашда меҳнатга ҳалол муносабатда бўлиш, жазони ижро этиш ва ўташ тартиб-қоидаларига риоя этиш каби ҳолатлардан ташқари, маҳкум шахсини характерловчи бошқа ҳолатларга ҳам, масалан, жиноят натижасида жабрланувчига етказилган зарарни тезроқ қоплаш учун ҳаракат қилиши, ўзининг айбини тан олганлиги, жазони ўтаб бўлганидан кейин тўғри ҳаёт бошлашга ва жинойий ўтмишдан қутулишга ҳаракат қилганлигига ҳам эътибор қаратиш лозим. Жазони ўташдан муддатидан илгари шартли равишда озод қилиш масаласини ҳал этишда судга маҳкумнинг шахсини аниқлашга имкон берувчи, яшаш жойи, оиласи ёки бошқа қариндошларининг мавжудлиги, меҳнат жамоасининг розилиги билан аниқ бир корхонага ишга жойлашиш имкониятлари тўғрисидаги маълумотлар, унинг озодликдаги хулқ-атворини олдиндан айтиб бериш, жазони ўташдан озод қилинган шахсга нисбатан тегишли ёрдам кўрсатиш чораларини кўриш, меҳнат жамоалари ва жамоат бирлашмалари томонидан кузатувни ўрнатиш ва тарбиявий ишларни олиб бориш масалаларини ҳисобга олиш мақсадга мувофиқ бўлади. Маҳкумнинг тузалганлиги тўғрисида исботловчи ҳолатлар бўлганда, уни асоссиз равишда жазони ўташдан озод қилиш масаласини ҳал қилишни рад этиш мумкин эмас.

Шу вақтда ўзининг ўзгарганлигини исботлаган маҳкумларни жазони ўташдан муддатидан илгари шартли озод қилишни рад қилиш ҳоллари бўлмаслиги керак. Хусусан, судлар қонунда кўрсатилмаган сабабларга кўра (масалан, тайинланган жазонинг енгиллиги, жазони ижро этиш юзасидан муассасада кам вақт бўлганлиги ва бошқалар) жазони ўташдан муддатидан илгари озод қилишни рад қилишга ҳақли эмас.

ЖК 73-моддаси 3-қисмида жазони ўташдан муддатидан илгари шартли равишда озод қилишни қўллашнинг асослари кўриб чиқилади. Моддомики, маҳкумнинг тузалиш жараёни секин давом этаётган бўлиб, маълум бир вақт – фурсат талаб қилар экан, қонун суд томонидан тайинланган жазонинг маълум бир қисмини ҳақиқатан ўталишини кўрилатган институтни қўллашнинг мажбурий шартли деб ҳисоблайди. Муддатнинг катталиги (узоқлиги) турли хил белгиларга боғлиқ. Шунини айтиб ўтиш лозимки, жазодан озод қилишнинг объектив шартларидан яна бири маҳкумни белгиланган жазо муддатининг муайян қисмини ўтаганлиги ҳисобланади. Бу маҳкум томонидан содир этилган жиноятнинг ижтимоий хавфлилик даражасига боғлиқ. Жазодан шартли озод қилиш маҳкум томонидан фактик жиҳатдан жазонинг:

а) ижтимоий хавфи катта бўлмаган ёки унча оғир бўлмаган жинояти учун суд тайинлаган жазо муддатининг камида учдан бир қисмини;

б) оғир жинояти учун, шунингдек, қасддан содир этган жинояти учун, агар шахс илгари қасддан содир этган жинояти учун озодликдан маҳрум этишга ҳукм қилинган бўлса, суд тайинлаган жазо муддатининг камида ярмини;

в) ўта оғир жинояти учун, шунингдек, жазодан муддатидан илгари шартли озод қилинган ёки жазоси енгилроғи билан алмаштирилган шахс жазонинг ўталмаган қисми мобайнида қасддан янги жиноят содир этганлиги учун ҳукм қилинган бўлса, суд тайинлаган жазо муддатининг камида учдан икки қисмини ҳақиқатда ўтаб бўлганидан кейин қўлланилиши мумкин.

Санаб ўтилган ҳақиқатда ўталган муддатлар амнистия ва афв этишга ҳам боғлиқ. Агар жазони ўташ даврида жазо муддатини камайтирувчи амнистия акти чиқарилса, унда маҳкумнинг ЖК 73-моддаси 3-қисмида кўрсатилган ҳақиқатда ўтаган муддатлари тўғрисидаги масалани ҳал қилишда суд томонидан тайинланган муддатга қараб эмас, балки амнистия актига мувофиқ ҳолда камайтирилган муддатларга риоя қилиш керак.

Жиноят кодексининг 15-моддаси ва шарҳланаётган модданинг учинчи қисми ушбу бандининг таҳлили шундан далолат берадики, жазони учдан бирини ўтаган шахсларга нисбатан жазони ўташдан шартли озод қилиш қўлланилади, эҳтиётсизлик орқасида содир этилган ҳар қандай жиноят учун судланган шахсларга, шунингдек, қасддан содир этилиб беш йилдан кўп бўлмаган муддатга озодликдан маҳрум қилиш тариқасидаги жазо назарда тутилган жиноятларни содир этган шахсларга нисбатан жазони ўташдан муддатидан илгари шартли озод қилиш қўлланилиши мумкин. Ахлоқ тузатиш ишлари, хизмат бўйича чеклаш ёки интизомий қисмга жўнатиш тариқасидаги жазолар тайинланган маҳкумлар, асослар мавжуд бўлганда, Жиноят кодекси 73-моддаси 3-қисми «а» бандига биноан жазони ўташдан муддатидан илгари шартли озод қилиниши мумкин.

ЖК 73-моддаси 3-қисми «б» банди оғир жинояти учун, шунингдек, қасддан содир этган жинояти учун, агар илгари қасддан содир этган жинояти учун қонун томонидан беш йилдан кўп, аммо ўн йилдан ошмаган муддатга озодликдан маҳрум этишга ҳукм қилинган суд тайинлаган жазо муддатининг камида ярмини ўтаган шахсларга ёки аввал шахс қасддан содир этган жинояти учун озодликдан маҳрум қилинган ҳолда судланганлик ҳолати тугалланмаган ёки олиб ташланмаган ҳолларга нисбатан қўлланилиши мумкин.

Маҳкум ижтимоий хавфи катта бўлмаган ёки унча оғир бўлмаган жиноятларни содир этганлиги учун жавобгарликка тортилиб,

озодликдан маҳрум қилиш билан боғлиқ бўлмаган жазо тайинланган ҳолларда ЖК 73-моддаси 3-қисми «а» бандида кўрсатилган шартлар қўлланилади.

ЖК 73-моддаси 3-қисми «в» банди жазони ўташдан муддатидан илгари шартли озод қилинган ёки жазоси енгилроғи билан алмаштирилган ва қасддан янги жиноят содир этган шахсга нисбатан анча оғир шартларни белгилайди. Ўта оғир жиноят содир этиш, шунингдек, жазони ўташдан озод қилингандан кейин жиноят содир этиш жинойий мақсадларнинг барқарорлигидан далолат беради. Бошқа ўхшаш ҳолатларда маҳкумнинг тузалганлиги тўғрисида далиллар йўқлиги сабабли озод қилиш учун асослар мавжуд бўлмайди.

Қонун чиқарувчи бу каби ҳолатларда маҳкумнинг тузалишини инкор қилмасдан, жазони ҳақиқатда ўтаганлик чегараларини ошириб, ушбу асосларни қўллаш бўйича бирмунча қаттиқроқ чоралар белгилайди.

Қонун чиқарувчи ЖК 73-моддаси тўртинчи қисмида муддатидан илгари шартли равишда озод қилишни қўллаш бўйича истисноларни белгилайди. Муддатидан илгари шартли равишда озод қилиш айрим тоифадаги шахсларга ва айрим жиноятларга нисбатан қўлланилмайди.

ЖК 73-моддаси дастлабки уч бандида жазони ўташдан муддатидан илгари шартли озод қилиш мумкин бўлмаган шахслар аниқланади:

- умрбод ёки узоқ муддатли озодликдан маҳрум қилиш жазосига ҳукм қилинган шахслар;
- ўта хавфли рецидивистлар;
- уюшган гуруҳ ёки жинойий уюшма ташкилотчилари ёки иштирокчилари.

Жиноят кодексининг 73-моддаси 4-қисми «г» бандида маҳкумни жазони ўташдан муддатидан илгари шартли равишда озод қилишни қўллаш мумкин бўлмаган жиноятлар таркиби санаб ўтилган. Булар қуйидагилардир:

- жавобгарликни оғирлаштирадиган ҳолатларда қасддан одам ўлдириш (ЖК 97-моддаси 2-қисми);
- ўн тўрт ёшга тўлмаганлиги айбдорга аён бўлган шахснинг номусига тегиш (ЖК 118-моддаси 4-қисми);
- ўн тўрт ёшга тўлмаганлиги айбдорга аён бўлган шахсга нисбатан зўрлик ишлатиб, жинсий эҳтиёжни ғайритабиий усулда қондириш (ЖК 119-моддаси 4-қисми);
- тинчлик ва инсоният хавфсизлигига қарши жиноят содир этиш (ЖК Махсус қисми VIII боби);
- Ўзбекистон Республикасига қарши жиноят содир этиш (ЖК Махсус қисми IX боби);
- ядровий, кимёвий, биологик ва оммавий қирғин қуролининг бошқа турларини, шундай қуролларни яратишда фойдаланилиши

мумкинлиги аён бўлган материал ва мосламаларни, шунингдек, гиёҳвандлик воситалари ёки психотроп моддаларни кўп миқдорда контрабанда қилиш (ЖК 246-моддаси 2-қисми).

Муддатидан илгари шартли озод қилиш жазони ижро этувчи органлар ва муассасалар тақдимномасига биноан амалга оширилади (ИИВ инспекцияси, озодликдан маҳрум қилиш тариқасидаги жазони ижро этиш муассасаси ёки интизомий қисмга жўнатиш тайинланганда ҳарбий қисм қўмондонлиги). Озодликдан маҳрум қилишга мувофиқ ҳолда муддатидан илгари шартли равишда озод қилиш масаласига маҳрум томонидан Жиноят кодексининг 73-моддаси 3-қисмига риоя қилган ҳолда жазонинг камида олти ойини ўтагандан кейингина рухсат этилишини эътироф этиш зарур.

Суд жазодан муддатидан илгари шартли озод қилиш ёки жазони енгилроғи билан алмаштиришни рад этган тақдирда, бу ҳақда ажрим чиққан кундан бошлаб камида олти ой ўтганидан кейин тақдимнома такроран киритилиши ёки илтимоснома такроран берилиши мумкин (ЖИК 164-моддаси 5-қисми).

Муддатидан илгари шартли равишда озод қилиш жазони ўташ жойидаги суд томонидан жазони ижро этиш юклатилган ваколатли махсус органнинг тақдимномасига биноан қўлланилади. Жазони ўтовчи шахс, суд тайинлаган муддатнинг қонун талаб қилган қисмини ўтаса, судья унинг мажбуриятларини ижро этиш ва хулқ-атвориға кўра, унинг тузалиши учун жазони тўла равишда ўташи зарур эмас, деб топса, суд тайинланган жазони ўташдан муддатидан илгари шартли равишда озод қилиш тўғрисида ажрим чиқаради. Бундай ҳолатда унинг ўталмай қолган қисми синов муддати вазифасини бажарганлиги сабабли, озод қилинган шахсга нисбатан синов муддати тайинланмайди. Ушбу таъриф орқали суд маҳкумни қўшимча жазоларни ўташдан тўлиқ ёки қисман озод қилиши мумкин.

ЖК 73-моддаси 5-қисмига кўра, жазони ўташдан муддатидан илгари шартли равишда озод қилиниб, жазонинг ўталмаган қисми мобайнида қасддан янги жиноят содир этган шахсга нисбатан ЖК 60-моддасида назарда тутилган қоидаларга мувофиқ, бир неча ҳукмлар юзасидан жазо тайинланади. Шундай қилиб, «Жазони ўташдан муддатидан илгари шартли равишда озод қилиниб, жазонинг ўталмаган қисми мобайнида қасддан янги жиноят содир этган шахсга нисбатан суд ушбу Кодекснинг 60-моддасида назарда тутилган қоидаларга мувофиқ жазо тайинлайди» (ЖК 73-моддаси 5-қисми). Бундай нормани қўллашда, биринчи навбатда, янги жиноят аввалгисини ўталмаган муддати мобайнида содир этилганини аниқлаш зарур.

Муддатидан илгари шартли озод қилишнинг ўталмаган муддати деганда, суд томонидан тайинланган жазонинг ўталмай қолган қисмини тушуниш керак. Амалиётда янги жиноят асосий жазонинг ўталмай қолган қисми ўтиб бўлгандан кейин, лекин қўшимча жазони

ижро этиш вақтида содир этиш ҳоллари ҳам учрайди. Қўшимча жазонинг ўталмай қолган қисми мобайнида жиноят содир этиш, муддатидан илгари шартли равишда озод қилишнинг ўталмай қолган қисми мобайнида жиноят содир этилганлиги тўғрисида далолат берувчи ҳолат ҳисобланмайди, демак, ҳукмлар мажмуи тўғрисидаги қоидани қўллаш мумкин эмас.

7-§. Жазони енгилроғи билан алмаштириш

Жиноят қонуни алоҳида ҳолларда жазони енгилроғи билан алмаштиришни назарда тутати. Бундай ҳолларда маҳкум жазони ўташдан муддатидан илгари озод қилинмайди, лекин жазонинг ўталмай қолган қисми енгилроғи билан алмаштирилади.

NOTA BENE !

Жазони енгилроғи билан алмаштириш — жазони ўташ даврида уни индивидуаллаштириш принципини амалга оширишнинг мустақил шакли бўлиб, маҳкумга тайинланган жазонинг муайян турини енгилроғи билан алмаштиришда ифодаланadi.

Бу билан мазкур жазони ўташдан озод қилиш институти муддатидан олдин шартли озод қилиш ва мазкур жиноят учун қонунда назарда тутилганидан енгилроқ жазо тайинлаш институтидан фарқ қилади (ЖК 57-моддаси). Жазони енгилроғи билан алмаштириш уни бутунлай ўташдан озод қилмайди ҳамда фақат истисно ҳолатларга тегишли, яъни аввалги содир этган жинояти учун тайинланган жазони енгилроқ жазо билан алмаштириш, ўз навбатида, ҳукмнинг асослилигига ишонччи йўқотмайди.

ЖК 74-моддаси жазонинг ўталмаган қисмини жазонинг бошқа енгилроқ турига алмаштиришни кўрсатиб ўтган. Кўрсатилган модданинг биринчи қисмига биноан «Озодликдан маҳрум этилган ёки ахлоқ тузатиш ишларига ҳукм қилинган шахсларга нисбатан суд жазонинг ўталмаган қисмини енгилроқ жазо билан алмаштириши мумкин».

Озодликдан маҳрум қилиш ва ахлоқ тузатиш ишлари каби жазолар Жиноят кодексининг 43-моддасида назарда тутилган бошқа енгилроқ жазоларга алмаштиришни назарда тутати. Жиноят кодексининг 43-моддаси мазмунидан келиб чиқиб, озодликдан маҳрум қилиш ва ахлоқ тузатиш ишларига нисбатан алмаштириш мумкин бўлган енгилроқ жазолар деб, қонун чиқарувчи томонидан қуйроқда жойлаштирилган жазолар тан олинади. Озодликдан маҳрум қилишни жарима (ЖК 44-моддаси), муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш (ЖК 45-моддаси), ахлоқ тузатиш ишлари (ЖК 46-моддаси), хизмат

бўйича чеклаш (ЖК 47-моддаси), қамоқ (ЖК 48-моддаси), интизомий қисмга жўнатиш (ЖК 49-моддаси) каби жазоларга алмаштириш мумкин. Ахлоқ тузатиш ишларини фақат жарима ва муайян ҳуқуқдан маҳрум қилишга алмаштириш мумкин.

Жазонинг ўталмай қолган қисмини муддатидан илгари шартли равишда озод қилишда қўлланиладиган асослар мавжуд бўлганда жазони енгилроғи билан алмаштириш қўлланилади. Бу асослар **ЖК 74-моддаси 2-қисмида** кўрсатилган:

- озодликдан маҳрум қилиш ёки ахлоқ тузатиш каби жазоларни ўташ учун ўрнатилган тартиб-қоидалар талабларини бажариш;
- меҳнатга ҳалол муносабатда бўлиш.

(Бу тушунчалар тўғрисида тўлиқроқ шу бобнинг «Муддатидан илгари шартли озод қилиш» деб номланган 6-§ да кўринг.)

Шуни айтиб ўтиш керакки, бу ерда маҳкумнинг шахсидаги ижобий ўзгаришларнинг хусусияти ва ҳажми тўғрисидаги масала катта аҳмиятга эга бўлиб, ахлоқан тузалишнинг даражаси шуларда намоён бўлади. Агар муддатидан илгари шартли равишда озод қилиш учун шахснинг тўлиқ тузалганлиги ва унинг келажакдаги жазони ўташи мақсадга мувофиқ эмаслиги белгиланса, жазони енгилроғи билан алмаштириш учун маҳкумнинг тузалиш йўлига ўтганлигига озодликдан маҳрум қилиш ёки ахлоқ тузатиш ишларини ўташ шароитида эмас, балки бошқа енгилроқ жазо билан етарли таъсир этишни амалга ошириш мумкинлигини эътироф этиш керак.

Жазони енгилроғи билан алмаштириш институтини қўллашнинг асосий шартли бўлиб, маҳкум томонидан жазонинг маълум бир қисмини амалда ўталганлиги ҳисобланади.

ЖК 74-моддаси 3-қисмига кўра, «Жазони енгилроғи билан алмаштириш маҳкум:

- ижтимоий ҳавфи катта бўлмаган ёки унча оғир бўлмаган жинояти учун суд тайинлаган жазо муддатининг камида тўртдан бир қисмини;

- оғир жинояти учун, шунингдек, қасддан содир этган жинояти учун, агар у илгари қасддан содир этган жинояти учун озодликдан маҳрум этишга ҳукм қилинган бўлса, суд тайинлаган жазо муддатининг камида учдан бир қисмини;

- ўта оғир жинояти учун, шунингдек, жазодан муддатидан илгари шартли равишда озод қилиш ёки жазони енгилроғи билан алмаштириш қўлланилган ва жазонинг ўталмаган қисми мобайнида қасддан содир этган янги жинояти учун суд тайинлаган жазо муддатининг камида ярмини ҳақиқатда ўтаб бўлганидан кейин қўлланилиши мумкин».

Мазкур ҳолатни таҳлил қилиш шуни кўрсатадики, қонун чиқарувчи муддатидан илгари шартли равишда озод қилишдан фарқли равишда жазони ҳақиқатда ўтаганликнинг енгилроқ муддатини на-

зарда тутади. Суд томонидан тайинланган жазонинг ҳақиқатда ўтаганликнинг қуйи чегараси жазонинг тўртдан бир қисмини ташкил қилса, юқори чегараси суд томонидан тайинланган жазонинг камида ярмини ўташ етарлилигидан далолат беради. Тайинланган жазонинг ўталган муддатини аниқлашдаги бундай йўл, жазони енгилроғи билан алмаштириш камроқ жазо ҳисобланишини белгиловчи ёки муддатидан илгари озод қилишга қараганда маҳқумнинг ҳолатини яхшиловчи ҳолат сифатида қаралмаслиги керак.

Агар муддатидан илгари шартли равишда озод қилишда маҳқум жазони ўташдан бутунлай озод қилинса, шарҳланаётган институтни қўллашда жазо тури олдингисига қараганда енгилроқ жазога алмаштирилади.

Ўталган муддатларни тўғри ҳисоблаш ва озодликдан маҳрум қилиш ёки ахлоқ тузатиш ишларининг ўталмай қолган қисмини енгилроғи билан алмаштириш, олдинги ҳолати билан солиштирилганда маҳқумнинг аҳволини ёмонлаштирмаслиги жиноий жазонинг одиллик ва қонунийлик кафолати бўлиб ҳисобланади. Ҳар қандай ҳолатда ҳам енгилроқ жазонинг муддати қонун билан ўрнатилган юқори чегарасидан ошиб кетмаслиги керак. Ҳатто, озодликдан маҳрум қилишнинг муддати бу муддатлардан ошса ҳам, ахлоқ тузатиш ишлари ва хизмат бўйича чеклашнинг давом этиш муддати уч йилдан, интизомий қисмга жўнатиш бир йилдан, қамоқ олти ойдан ошмаслиги керак. Ахлоқ тузатиш ишларига мувофиқ ҳолда муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш асосий жазо сифатида беш йилгача тайинланиши мумкин. Жариманинг миқдорини эса, ўталмай қолган қисм доирасида ушлаб қолинган умумий миқдордан келиб чиқиб белгилаш зарур.

ЖК 74-моддаси 4-қисмига кўра, суд ҳукми асосида тайинланган озодликдан маҳрум қилиш тариқасидаги жазонинг ўталмаган қисми ахлоқ тузатиш ишлари билан алмаштирилганда, ахлоқ тузатиш ишлари озодликдан маҳрум қилиш жазосининг ўталмаган қисми муддатига тайинланади. Бу шуни англатадики, масалан, озодликдан маҳрум қилиш жазосининг ўталмаган муддати ЖК 46-моддаси 2-қисмида кўрсатилган (олти ойдан уч йилгача) ахлоқ тузатиш ишлари жазоси билан алмаштирилганда, ахлоқ тузатиш ишларининг умумий муддати, олти ойдан кам бўлиши ва уч йилдан ортиқ бўлиши мумкин эмас. Озодликдан маҳрум қилиш жазосининг ўталмаган қисмини ахлоқ тузатиш ишларига алмаштиришда суд бу қоида билан боғлиқ эмас. Масалан, оғир жиноят содир этган шахсни олти йилга озодликдан маҳрум қилинганда, ЖК 74-моддаси 3-қисми «б» бандига кўра, тайинланган жазонинг икки йилини ўтагандан сўнг (олти йилнинг учдан бир қисми) ва бошқа керакли шартларга риоя қил-

ган ҳолда ўталмаган муддат енгилроқ жазога алмаштирилиши, яъни тўрт йилга ахлоқ тузатиш ишларига жалб қилиниши мумкин ($6-2=4$).

Кўриниб турибдики, берилган вазиятда амалиётда қўлланиладиган ва қонун чиқарувчи томонидан қўлланиладиган бундай йўналиш ЖК 54-моддаси 1-қисмида кўрсатилган жазо тайинлаш қоидаларига тўғри келмайди, унга кўра «Жиноят содир этишда қонунда белгиланган тартибда айбли деб топилган шахс жазога тортилади. Суд ушбу Кодекс Махсус қисмининг жиноят содир этганлик учун жавобгарлик назарда тутилган моддасида белгиланган доирада Умумий қисмининг қоидаларига мувофиқ жазо тайинлайди». Яъни, шу қоидага мувофиқ конкрет жазо турини тайинлаш мобайнида, суд ҳеч қанақа ҳолатда (жазо тайинлашда ҳам, жазодан озод қилишда ҳам) ЖК Умумий қисмида кўрсатилган энг кам ва энг кўп чегараларидан чиқмаслиги керак.

Кўрсатилган жиноят-ҳуқуқий коллизия ЖК 74-моддаси 4-қисми диспозициясининг 2003 йил 12 декабрдаги Ўзбекистон Республикаси Қонуни¹ таҳририда баён этилиши билан ЖК 46-моддаси 2-қисми ҳам тегишли равишда ўзгармаганлиги сабаб бўлган (Ахлоқ тузатиш ишлари), яъни ЖК 46-моддасини «мазкур Кодекснинг 74-моддаси 4-қисми бундан мустасно» деган сўзлар билан тўлдирилиши керак бўлганлигидан келиб чиққан.

Яна бир варианты: ЖК 74-моддаси 4-қисмига «уч йилдан кўп бўлмаган» деган мазмундаги қўшимча киритиш билан янада такомиллаштириш орқали пайдо бўлган қарама-қаршилиқ ечимига эришиш мумкин.

Ахлоқ тузатиш ишларини маълум бир ҳуқуқдан чеклаш ёки жазо тайинлаш билан ўзгартириш мумкин. Ахлоқ тузатиш ишларини маълум бир ҳуқуқдан чеклашга ўзгартиришда қайси ҳуқуқни чеклаш уни қўллашда таъсирлироқ бўлиши мумкинлигини аниқлаш лозим. Шундай қилиб, мансабдорга нисбатан қўлланилган ахлоқ тузатиш ишлари жазоси ҳуқуқни чекловчи жазога алмаштирилиши мумкин.

ЖК 74-моддаси 5-қисмига кўра, «Жазони алмаштириш инсти-туту тайинланган жазони енгилроғига алмаштиришда айрим шахсларга ва жиноят таркибларига чекловни назарда тутати». Жазонинг қолган қисмини енгилроқ жазо билан алмаштириш қуйидагиларга нисбатан қўлланилмайди:

¹ Ўзбекистон Республикасининг 2003 йил 12 декабрдаги «Ўзбекистон Республикасининг айрим қонун ҳужжатларига ўзгартишлар ва қўшимчалар киритиш тўғрисида»ги 568-П-сонли Қонуни // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. 2004 й., № 6, 69-м.; № 51, 514-м.; 2005 й., № 1, 4-м.

– ўлим жазоси афв этиш тариқасида озодликдан маҳрум этиш жазоси билан алмаштирилган шахсга;
– ўта хавфли рецидивистга;
– уюшган гуруҳ ёки жиноий уюшманинг ташкилотчи ва қатнашувчиларига;

– Жиноят кодексининг 73-моддаси 4-қисми «г» бандида назарда тутилган жиноятларни содир қилганларга (батафсил Жиноят кодексининг 73-моддаси 4-қисми шарҳига қаранг).

(Бу ҳақда шу бобнинг «Муддатидан илгари шартли озод қилиш» деб номланган 6-§ да батафсилроқ кўринг.)

ЖК 74-моддаси 6-қисми жазоси ушбу модда асосида алмаштирилган маҳкумни муддатидан илгари шартли равишда озод қилиш имкониятларини назарда тутати.

Муддатидан олдин шартли озод қилиш шартлари ва асослари аввалгидай қолади: «Жазоси енгилроқ жазо билан алмаштирилган шахслар енгилроқ жазонинг тегишли қисмини ўтаб бўлганларидан кейин ушбу Кодекснинг 73-моддасида назарда тутилган қоидаларга биноан жазодан муддатидан илгари шартли озод қилинишлари мумкин» (ЖК 74-моддаси 6-қисми). Суд томонидан кўриладиган маҳкумнинг ўзгарганлиги даражаси масаласи муҳим бўлиб қолади. Бундай ҳолатда суд маҳкумни тавсифловчи жазони алмаштиргунга қадар ва жазо алмаштирилгандан кейинги барча ҳолатларига диққатини қаратади. Агар суд маҳкумнинг ўзгариш йўлида эканлигига ва кейинчалик енгил жазо муддатини ўташ мобайнида тартибга риоя қилганлиги ва меҳнатга бўлган ўзгача муносабатига ишончи комил бўлса, суд алмаштирилган жазони ўташдан шартли озод қилиши мумкин. Шунга кўра, жазони муддати алмаштирилган енгилроқ жазо эмас, янгисидан бошлаб ҳисобланади.

Озодликдан маҳрум қилиш ёки ахлоқ тузатиш иши тариқасидаги жазонинг ўталмаган қисмини енгилроқ жазога алмаштириш суднинг мажбурияти эмас, балки ҳуқуқидир. Озод қилиш сўзсиз ва якунийдир, шу боис маҳкумнинг нотўғри хатти-ҳаракати унга ҳаққит бермайди.

ЖК 74-моддаси 7-қисми, жазоси енгилроқ жазо билан алмаштирилган шахс жазонинг ўталмаган қисми мобайнида қасддан янги жиноят содир этса, суд унга ЖК 60-моддасида назарда тутилган қоидаларга мувофиқ жазо тайинлайди.

Жазонинг ўталмай қолган қисмини енгилроғи билан алмаштириш тартиби муддатидан илгари шартли равишда озод қилишнинг тартибига ўхшашдир. Жиноят кодексининг 74-моддасини қўллаш масаласи, суд томонидан жазони ижро этиш муассасаси жойлашган муассаса маъмурияти (озодликдан маҳрум қилиш тўғрисида) ёки жазони ижро этиш бўйича инспекцияси (ахлоқ тузатиш ишлари бўйича), шунингдек, вояга етмаган маҳкумларга нисбатан эса, воя-

га етмаганлар ишлари билан шуғулланувчи комиссия тақдим этган тақдимномага, шунингдек, маҳкумнинг, унинг ҳимоячисининг илтимосномасига асосан кўриб чиқилади. Суд зарур бўлган асослар ва шартларни мавжудлигини белгилаб, озодликдан маҳрум қилиш ва ахлоқ тузатиш ишларининг ўталмай қолган қисмини Жиноят кодексининг 43-моддасида белгиланган тегишли енгилроқ жазоларга: қамоқ, ахлоқ тузатиш ишлари, муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш ёки жарима, ҳарбий хизматчиларга нисбатан интизомий қисмга жўнатиш ёки хизмат бўйича чеклаш каби жазо турларига алмаштириши мумкин. Озодликдан маҳрум қилиш ёки ахлоқ тузатиш ишларининг ўталмаган қисмини бошқа жазо тури билан алмаштираётганда суд маҳкумнинг тузалиш йўлига ўтаётганлик даражасини ҳисобга олиши лозим.

Жиноят кодексининг 80-моддаси 2- ва 3-қисмлари моҳиятидан келиб чиқиб, озодликдан маҳрум қилишнинг ўталмай қолган қисмини енгилроқ жазога алмаштирилган шахсга нисбатан судланганлик асосий ва қўшимча жазоларни ўташдан озод қилингандан кейин озодликдан маҳрум қилишнинг ҳақиқатда ўтаб бўлинган муддатидан келиб чиқиб ҳисобланади. Ахлоқ тузатиш ишлари жаримага алмаштирилганда шахс судланганлигининг тугалланганлиги муддати жазонинг ўталганлиги ёки ижро этилганлигидан ҳисобланади.

8-§. Касаллик ёки меҳнат қобилиятини йўқотиш оқибатида жазодан озод қилиш

Жиноят содир этган шахсни жазодан озод қилиш учун муҳим аҳамиятга эга бўлган ҳолатлар орасида шахсни касаллиги туфайли жазодан озод қилиш алоҳида ўрин эгаллайди.

Ўз қилмиши маъносини тушуниш, яъни жиноятни содир этганини ва бу учун у жазоланишини билишлик ўзгаришнинг ҳар жараёнида бўлиши керак. Руҳий касаллик маҳкумнинг ўзгаришида ва қилмиши учун жавобгарликдан қочиб бўлмасликни тушунишида табиий тўсиқ ҳисобланади. Бироқ амалиётда, шахс ҳукм чиқарилгандан сўнг ўз қилмишининг аҳамиятини англай олмайдиган даражада руҳий касалликка чалиниб қолса, жазодан озод қилинади. Жисмоний, руҳий ҳолатларнинг бузилганлиги руҳий касалликка чалинган шахснинг ақлий фаолиятига таъсир этади. Руҳий касаллик билан боғлиқ бўлмаган оғир касаллик жиноят-ҳуқуқий ёндашишни маълум даражада оғирлаштиради.

Касаллик ёки меҳнат қобилиятини йўқотиши оқибатида жазодан озод қилиш асослари ЖК 75-моддасида кўрсатилган. Берилган модданинг 1-қисмига биноан, «Шахс ҳукм чиқарилганидан кейин ўз ҳаракатларининг аҳамиятини англай олмайдиган ва бошқара олмайдиган даражада руҳий касалликка, шунингдек, жазони ўташга

тўсқинлик қиладиган бошқача оғир касалликка чалиниб қолса, жазони ўташдан озод қилиниши лозим».

Қонун бўйича жазо тайинлашни истисно қилувчи руҳий касаллик маҳкумнинг ақли норасолик ҳолатини келтириб чиқариши керак.

«Шахсни ўзининг хатти-ҳаракатларини тушуниш ва уларни бошқаришдан маҳрум қилувчи руҳий касаллик» тушунчаси ЖК 67-моддаси 1-қисмида ва ушбу том IV бобининг «Касаллик туфайли жавобгарликдан озод қилиш» деб номланган 6-§ да кўрсатилган тушунча билан ўхшаш.)

Шуни айтиб ўтиш керакки, ўз хатти-ҳаракатларини тушуниш ва уларни бошқариш имкониятидан маҳрум қилувчи руҳий касалликларга, асосан, хроник руҳий касалликлар кирази, улар ўзининг давомийлиги, ўсиши, прогрессивлашиши ва тузалиши қийинлиги билан ажралиб туради. Қисқа муддатли касалликлар, тез ўтиб кетадиган касалликлар жазодан озод қилиш масаласининг асоси бўла олмайди.

Афсуски, қонун чиқарувчи жазони ўташга тўсқинлик қилувчи бошқа оғир касаллик тушунчасини очиб бермаган. ЖК 75-моддаси 1-қисмида биринчи галда тузатиб бўлмайдиган ёки оғир касаллик шахс онгли фаолиятини бузиши билан боғлиқ бўлмаган, балки жисмоний кучсизликни келтирувчи, ривожланаётган характерли, маҳкум мажбуриятларини амалга оширишга тўсқинлик қилувчи ҳамда судланувчининг ҳаётига таҳдид қилувчи касалликлар назарда тутилган. Масалан, сил касаллиги ва нафас органлари системаси касалликларининг II—III даражаси, қандли диабет (инсулт миқдори кунига 60 бирликдан ортиқ), бош мия шиши, орттирилган ёки туғма юрак нуқсони (юрак ишемияси, кардиомипатия касаллиги), гипертония касаллигининг III босқичи, жазо охирги муддатини ўташ давридаги касалликлар ёки жароҳатлар оқибатидаги анатомик нуқсонлар, қўл-оёқларнинг юқори ёки пастки қисмини кесиб ташлаш, шунингдек, битта юқори ва битта қуйи қўл-оёқларни кесиш ва ҳ.к.

Бу касалликлар (жароҳатлар) инсон соғлиғи бузилишининг шундай босқичи, бундай касалга организмнинг ҳаёт фаолиятини нормал ушлаб туриш учун алоҳида парвариш ва даволаш зарур бўлади. Касалликнинг бошқача оғирлиги оқибатида жазодан озод қилиш масаласини ҳамма жазолар ҳолатидан эмас, балки ижро этиш мақсадга мувофиқ эмас деб топилган касалликлар ҳолатидан келиб чиқиб кўриш керак. Масалан, бошқа оғир касаллик билан оғриган маҳкумни муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш жазосидан озод қилиш жазонинг мақсадига доим ҳам мувофиқ келавермайди. Бундай шахсларни даволашни жазони ўташ (ижро этиш) шароитида ташкил қилиш зарур.

Оғир касаллик билан зарарланган шахсларни жазони ўташдан озод қилиш ҳақида гап кетганда қўшимча асос сифатида судланган

шахснинг ижтимоий хавфлилиги йўқолганлиги ёки пасайиши ҳисобга олиниши керак. Буларга асосланган ҳолда унга нисбатан жиноий-ҳуқуқий чораларни қўллашга тўлиқ тарзда имкон бўлмайди, чунки шахс ўзининг хавфлилик даражасини йўқотади. Бундай шахслар содир этган жиноятининг оғирлиги, судланганлиги, жазо муддати, жазони ўталмаган қисмидан ва бошқа вазиятлардан қатъи назар озод қилинади.

ЖК 75-моддасига асосан жазодан озод қилиш суднинг мажбурияти, ҳуқуқи эмас ва содир этилган жиноятнинг оғирлиги, тайинланган жазонинг тури ва муддати, ўталмаган қисми миқдори, жазони ўташ мобайнидаги маҳкумнинг хулқи ва бошқа вазиятлардан қатъи назар бажарилади. У жазони ўташ мобайнида ҳам, ижро этиш жараёнида ҳам ўз ўрнига эга.

Суд жазони ижро этиш учун махсушлаштирилган давлат органи, жазони ижро этиш бошқармаси томонидан берилган тақдимномага асосан оғир касаллик ёки руҳий касалликка чалинган, содир этган жинояти учун жазони ўтаётган шахсни кейинги ўташдан озод қилиш масаласини кўриб чиқади.

Судга тақдимнома билан бирга тиббий комиссия қарори ва маҳкумнинг шахсий ҳужжатлари юборилади.

Қонун судга ЖК 75-моддаси 1-қисмида кўрсатилган шахсларга нисбатан тиббий йўсиндаги мажбурлов чораларини қўллаш ҳуқуқини беради. Бу чораларни қўллаш имкони бўлмаганда, хаста шахсни софайтириш органлари қаровига топширади (масалан, ОИВ касаллиги/ОИТС ёки таносил касалликлари).

(«Тиббий йўсиндаги мажбурлов чоралари» тушунчаси, асослари ва қўллаш тартиби тўғрисида ушбу томнинг VII бобида кўринг.)

Тиббий йўсиндаги мажбурлов чоралари ЖК 92-моддасига асосан руҳий хаста, алкоголизм, токсикомания ва (ёки) гиёҳвандлик билан касалланган шахсларга нисбатан қўлланилади ва шунга кўра бошқа оғир касаллик билан касалланган шахсларга нисбатан қўлланилмайди.

Касаллик туфайли жазони ўташдан озод қилиш шартли ҳисобланади. Жиноят кодексининг 75-моддаси 3-қисмига мувофиқ, бундай шахслар тузалгандан кейин Жиноят кодексининг 69-моддасида назарда тутилган жазони ижро этиш муддатлари ўтиб кетмаган бўлса, жазо ижро этилади. Тиббий йўсиндаги мажбурлов чоралари тайинлаш билан касаллик ёки меҳнат қобилиятини йўқотиш оқибатида шахсни жазони ўташдан озод қилишда, жазони ижро этиш муддатини ҳисоблаш мажбурлов чоралари қўлланилган пайтдан бошланади.

ЖК 75-моддаси 4-қисмига кўра, «Интизомий қисмга жўнатиш ёхуд хизмат бўйича чеклаш жазосига ҳукм қилинган ҳарбий хизматчилар, уларнинг соғлиғи ҳарбий хизмат учун яроқсиз деб топилган бўлса, жазони ўташдан озод қилинадилар. Хизмат бўйича

чеклаш жазосига ҳукм қилинган ҳарбий хизматчи аёллар уларга ҳомиладорлик ва туғиш таътили берилиши муносабати билан ҳам жазони ўташдан озод қилинадилар».

Шарҳланаётган моддага мувофиқ, ҳарбий хизматчилар уларни ҳарбий хизматга яроқсиз деб топишга асос бўлувчи касалликка чалинган тақдирда жазодан озод қилиниши мумкин. Ҳарбий хизматчи аёллар ҳомиладорлик ва туғруқ пайтида хизматдаги чеклашлар билан жазони ўташдан озод қилинади. Бу ҳолат фақат хизмат бўйича чеклаш ва интизомий қисмга жўнатиш тариқасидаги жазони ўтовчи ҳарбий хизматчиларгагина тааллуқлидир. Интизомий қисмнинг ихтисослаштирилган шароитларида ҳарбий мажбуриятни бажариши ёки жамиятдан ажратилган ҳолатда қаттиқ жазони ижро этишнинг имкони бўлмаганлиги уларни жазони ўташдан озод қилишнинг асоси бўлиб ҳисобланади. Уларни ижро этиш мумкин эмаслиги ҳарбий хизматчининг бутунлай ҳарбий хизматга яроқсиз деб тан олинishi-га сабаб бўлувчи жиддий касаллик билан характерланади. Шунинг ҳам таъкидлаб ўтиш лозимки, тегишли ҳарбий тиббий комиссиянинг хулосаси ҳарбий хизматчини ҳарбий хизматга яроқсиз деб топиш учун асос бўлади.

Руҳий касалликка ёки бошқа оғир касалликка чалинган шахсни жазони ўташдан озод қилишда ушбу ҳолатларни ҳисобга олиш лозим. Жазонинг ўталмай қолган қисмини ўташга тўсқинлик қилмайдиган энгилроқ жазо билан алмаштириш касалликнинг хусусиятидан келиб чиққан ҳолда мумкин бўлса, унда жазонинг ўталмай қолган қисми энгилроғи билан алмаштирилиши мумкин.

Шарҳланаётган модданинг бешинчи қисмига мувофиқ, жазони ўташдан қўйидаги шахслар озод этилади:

- меҳнат қобилиятини йўқотган шахслар;
- пенсия ёшига етган шахслар;
- ҳомиладорлик ёки туғиш таътили берилган аёллар.

Ушбу модданинг шарҳланаётган қисми санаб ўтилган шахсларни ахлоқ тузатиш ишлари жазосини ўташдан озод қилишни ҳам назарда тутди. Ушбу асослар Жиноят кодексининг 46-моддаси 3-қисмининг ҳолатидан ҳам келиб чиқади.

9-§. Амнистия акти ёки афв этиш асосида жазодан озод қилиш

Давлат инсонпарварлигининг кўриниши ҳисобланувчи амнистия ва афв этиш, суд ҳукмининг қонунийлиги ва асослилигини шубҳа остига қўймасдан, жиноят содир этган шахслар аҳволини энгиллаштиради.

(«Амнистия» тушунчаси, шунингдек, уни қўллаш хусусияти мазкур том IV бобининг «Амнистия акти асосида жавобгарликдан озод қилиш» деб номланувчи 7-§ да берилган.)

Амнистия акти, одатда, жиноий жавобгарликдан ва жазодан озод қилишни ўзида мужассамлаштиради. Одатда, айбдорлар жиноий жавобгарлик ёки жазодан озод қилиниши керак бўлган жиноятлар айрим доираси ҳам мос келади. Бунда, мазкур ҳужжатни қўллашнинг процессуал хусусиятларида фарқни кўриш мумкин. Шу аснода, амнистия асосида жазодан (тўлиқ ёки унинг бир қисмидан) озод қилиш айблов ҳукмини чиқариш пайтида ҳам, жазони ўташ даврида ҳам амалга оширилиши мумкин. Агарда шахс содир этган жинояти учун ҳукм чиқарилмаган бўлса, жавобгарликдан озод қилинади.

ЖК 76-моддаси 1-қисми қоидасига мувофиқ, «ҳукм этилган шахс амнистия акти ёки афв этиш асосида асосий ва ижро этилмаган қўшимча жазолардан озод қилиниши ёхуд жазодан муддатидан илгари шартли равишда озод қилиниши ёки унга тайинланган жазонинг ўталмай қолган қисми енгилроқ жазо билан алмаштирилиши мумкин». Шу тарзда, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенатининг «Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганлигининг ўн беш йиллиги муносабати билан амнистия тўғрисида»ги қарорига мувофиқ, мазкур қарорда кўрсатилган алоҳида тоифадаги шахслар жазодан тўла ёки қисман озод қилинган¹. Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг раҳбарий тушунтиришига мувофиқ, «Жиноят кодексининг 76-моддаси, ЖПК 463-моддаси иккинчи ва учинчи қисмлари биринчи бандларига асосан суд:

агар амнистия актида ушбу ҳукм бўйича тайинланган жазодан озод қилишни назарда тутса — шахсни жазодан озод қилиб;

агар амнистия акти жазо тайинланишини истисно этса — жазо тайинламасдан, айблов ҳукми чиқаради.

Агар амнистия актида ёки уни қўллаш тартиби тўғрисидаги Низомда шахс қайси жазо туридан (асосий ёки қўшимча) озод қилиниши аниқ кўрсатилмаган бўлса, суд уни ҳам асосий, ҳам қўшимча жазодан озод қилади»².

Юқорида кўрсатилган амнистия ҳужжатига асосан жазодан озод қилиниши мумкин бўлмаган қуйидаги шахслар жазосининг ўталмаган қисми:

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенатининг 2006 йил 30 ноябрдаги «Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганлигининг ўн беш йиллиги муносабати билан амнистия тўғрисида»ги 409-І-сонли қарори // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталари Ахборотномаси, 2007 й., №11, 560-модда.

² Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2006 йил 22 декабрдаги «Судлар томонидан амнистия актларини қўллашнинг айрим масалалари тўғрисида»ги 16-сонли қарори // Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленуми ва Олий ҳужалик суди Пленуми қарорлари. — Т.: Ўзбекистон Республикаси Олий суди, 2007. — 91 Б.

«а) қасддан содир этган жиноятлари учун ўн йилдан кўп бўлмаган муддатга озодликдан маҳрум қилиш жазосига ҳукм қилинган шахслар — учдан бир қисмига;

б) қасддан содир этган жиноятлари учун ўн йилдан ортиқ муддатга озодликдан маҳрум қилиш жазосига ҳукм қилинган шахслар — тўртдан бир қисмига»¹ қисқартирилган.

«Биринчи, апелляция, кассация ёки назорат инстанцияси суди томонидан амнистия актининг жазо муддатини қисқартиришни назарда тутувчи бандини қўллаш чоғида жазонинг амнистия акти чиққан кунга қадар амалда ўталган муддати чегириб ташлангандан сўнг қолган қисми қисқартирилади.

Амнистия акти кассация ёки назорат инстанцияси суди томонидан қўлланилганда жазонинг амнистия акти чиққан кунга қадар амалда ўталган вақт чегириб ташлангандан сўнг қолган муддати қисқартирилади.

Шартли ҳукм қилинганда амнистия актига асосан жазо муддати қисқартирилиб, сўнгра ЖК 72-моддаси қўлланилади.

Бир неча амнистия акти қўлланилган ҳолларда илгариги амнистия акти қўлланилгандан кейин қолган ва кейинги амнистия акти чиққан кунга қадар ўталмаган жазо муддати қисқартирилади»².

Амнистия муносабати билан жазодан ёки унинг бир қисмидан озод қилиш шартсиз ҳисобланади.

Амнистия актига мувофиқ судланганлик ҳам олиб ташланиши мумкин.

ЖК 76-моддаси 1-қисми диспозициясини тузишда, қонун чиқарувчи амнистия акти асосида жазодан муддатидан илгари шартли озод қилиш ва жазонинг ўталмаган қисмини енгилроғи билан алмаштириш имкониятини ҳам назарда тутган. Бундай имконият сўнгги йилларда чиққан айрим амнистия актларида назарда тутилган. Бунда, ушбу актларда фақат, маҳкумга нисбатан амнистия акти чиққан кунга қадар қонунга мувофиқ муддатидан илгари шартли озод қилиш ёки тайинланган жазони енгилроғи билан алмаштиришни қўллаш мумкин бўлган ҳоллардагина у озодликдан маҳрум қилиш жойларидан озод қилиниши мумкинлиги назарда тутилган.

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенатининг 2007 йил 30 ноябрдаги «Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганлигининг ўн беш йиллиги муносабати билан амнистия» тўғрисидаги 409-1-сонли қарори // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталари Ахборотномаси, 2007 й., № 11, 560-модда.

² Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2006 йил 22 декабрдаги «Судлар томонидан амнистия актларини қўллашнинг айрим масалалари тўғрисида»ги 16-сонли қарори // Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленуми ва Олий ҳўжалик суди Пленуми қарорлари. — Т.: Ўзбекистон Республикаси Олий суди, 2007. — 92 Б.

Қолган амнистия актларида бундай қоида кўрсатилмаган эди, чунки муддатидан илгари шартли озод қилиш ва жазони алмаштириш масалалари, амнистия актларида кўрсатилмаган ҳолда жиноят қонуни қоидаларига мувофиқ (ЖК 73-, 74-моддалари) ҳал қилиниши лозим.

Амнистия акти асосида жазодан озод қилишни ижро этиш жазони ижро этиш муассасаси бошлиғи, ички ишлар органлари, интизомий қисм командири ва алоҳида ҳолларда, жазодан озод қилиш тўғрисидаги материалларни прокурор иштирокида кўриб чиқувчи судга юклатилади.

Афв этиш ҳам, амнистия каби, ўзининг юридик табиатига кўра суд ҳужжати ҳисобланмайди. Конституциянинг 93-моддаси 1-қисми 23-бандига мувофиқ, уни амалга ошириш ваколати Ўзбекистон Республикаси Президентига тегишли.

NOTA BENE !

Афв этиш Ўзбекистон Республикаси Президентининг аниқ-индивидуал ҳужжати бўлиб, унинг асосида жиноят содир этган муайян шахс ёки шахсларнинг муайян гуруҳи суд томонидан тайинланган жазодан озод қилиниши ёки жазо енгиллаштирилиши ёхуд бошқа турига алмаштирилиши мумкин.

Афв этиш қўлланиладиган шахслар доирасига кўра, шунингдек, юридик табиатига кўра амнистиядан фарқланади. Агар амнистия кўпчилик шахслар гуруҳини жазодан озод қилишга йўналтирилса, афв этиш индивидуал характер касб этади ва Низомда назарда тутилган муддатда ва тартибда рухсат этилади. Амнистия акти муайян жиноятлар учун жавобгарлик назарда тутилган жиноят қонунини бекор қилмасдан, суд ҳукмининг қарорлари асосли ва қонунийлигини шубҳа остига олмасдан айбдорни жазодан ёки жиноий жавобгарликдан озод қилади, жазони енгил жазо билан алмаштиради ёхуд белгиланган муддатларни қисқартиради, шунингдек, жазони ўтаганликнинг оқибати бўлган судланганликни бекор қилади, яъни амалда инсонпарварлик принципининг турли кўринишларини назарда тутаяди. Қоида тариқасида афв этиш, ўлим жазосини озодликдан маҳрум қилиш билан алмаштиришда, асосий ва қўшимча жазоларни ўташдан тўлиқ ёки қисман озод қилишда, шунингдек, жазонинг ўталмай қолган қисмини енгилроқ жазо билан алмаштиришда ва судланганликни олиб ташлашда қўлланилади.

Афв этиш амнистиядан фарқли равишда жавобгарликдан озод қилишга қаратилмаган. Агар амнистия гумон қилинувчи, айбланувчи ва маҳкумларга нисбатан умумий кечиришни қамраб олса, афв этиш эса муайян бир маҳкумни кечириш актидир. Афв этишда маҳ-

кумнинг ўзи ёки бошқа шахс афв этиш тўғрисидаги илтимоснома билан мурожаат қилиши мумкин. Афв этиш тўғрисидаги илтимоснома рад этилганда, шундай илтимоснома билан қайта мурожаат қилиш ҳам мумкин.

Афв этиш ҳар қандай шахсга нисбатан, шу жумладан, ўта оғир жиноят содир этган ва умрбод озодликдан маҳрум қилиш жазоси тайинланган шахсга ҳам қўлланилиши мумкин, амнистия акти эса, одатда, бундай шахсларга ва жиноятларга жорий қилинмайди. Ўта хавфли рецидивистлар, олдин амнистия акти ёки афв этиш қўлланилган ёхуд муддатидан илгари шартли равишда жазодан озод қилинган ёки жазонинг қолган қисмини енгилроқ жазо билан алмаштирилган шахслар, агар уларнинг судланганлик муддати тугамасдан қасддан содир этган жинояти учун ҳукм қилинган, жазони ўташ вақтида тузалиш йўлига ўтиб олмаган, ўта оғир жиноят содир қилган шахслар алоҳида ҳоллардагина афв этилиши мумкинлиги Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1997 йил 11 сентябрдаги Фармони билан «Ўзбекистон Республикасида афв этишни амалга ошириш тўғрисидаги Низом»да белгилаб ўтилган.

Амнистия акти гумонланувчи, айбланувчи ва маҳкумларга нисбатан умумий кечириш акти бўлса, афв этиш муайян маҳкумни кечириш актидир. Амнистия давлат ташаббуси билан чиқарилса, афв этишда маҳкумнинг ўзи, унинг яқин қариндошлари ёки жазони ижро этиш муассасасининг маъмурияти афв этиш тўғрисидаги илтимоснома билан мурожаат қилишлари мумкин. Афв этиш тўғрисидаги материаллар дастлаб Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Афв этиш масалалари бўйича Комиссия томонидан кўриб чиқилади. Бунда содир этилган жиноятнинг ижтимоий хавфлилик хусусияти ва даражаси, маҳкумнинг шахси, хулқ-атвори, меҳнатга муносабати, озодликдан маҳрум қилиш жойларидаги ҳаваскорлик ташкилотларидаги иштироки, жазонинг ўталган муддати, зарарнинг қопланган миқдори ва бошқа ҳолатлар эътиборга олинади. Жазони ижро этиш муассасаси маъмурияти, жамоат ташкилотлари ва меҳнат жамоаларининг фикри ҳам инобатга олинади, моддий зарарни қоплашдан озод қилиш тўғрисидаги аризалар бўйича эса зарар етказилган ташкилот, туман (шаҳар) ҳокимиятининг фикри ва ҳарбий судлар томонидан ҳукм қилинган шахсларнинг аризалари бўйича — Ўзбекистон Республикаси Мудофаа Вазирлигининг фикри ҳам инобатга олинади. Афв этиш масалалари бўйича Комиссия қандай қарор қабул қилганлигидан қатъи назар, қатъий қарор Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан қабул қилинади. Бошқача қилиб айтганда, Комиссия қарори тавсиявий хусусиятга эга.

«Ҳукм эълон қилингандан сўнг раислик этувчи умрбод озодликдан маҳрум қилиш ёки узоқ муддатли озодликдан маҳрум қилиш жазоси тайинланган маҳкумга ЖПК 473-моддаси тўртинчи қисмида

назарда тутилган афв тўғрисидаги илтимоснома билан мурожаат қилиш ҳуқуқи ва муддатларини тушунтириши шарт бўлиб, бу ҳақда суд мажлиси баённомасида қайд этилади»¹.

ЖК 76-моддаси 3- ва 4-қисмларига мувофиқ, «Афв этиш тўғрисидаги илтимоснома умрбод озодликдан маҳрум қилишга ҳукм этилган шахс томонидан у тайинланган жазонинг йигирма беш йилини ҳақиқатда ўтаб бўлганидан кейин, агар жазони ўташ даврида маҳкум қатъий тузалиш йўлига ўтган, белгиланган тартибни бузганлик учун интизомий жазо олмаган, меҳнат ва ўқишга нисбатан виждонан муносабатда бўлаётган, тарбиявий тадбирлар ўтказишда фаол иштирок этаётган тақдирда эса, тайинланган жазонинг йигирма йилини ҳақиқатда ўтаб бўлганидан кейин берилиши мумкин.

Афв этиш тўғрисидаги илтимоснома узоқ муддатга озодликдан маҳрум қилишга ҳукм этилган шахс томонидан у тайинланган жазо муддатининг йигирма йилини ҳақиқатда ўтаб бўлганидан кейин, агар жазони ўташ даврида маҳкум қатъий тузалиш йўлига ўтган, белгиланган тартибни бузганлик учун интизомий жазо олмаган, меҳнат ва ўқишга нисбатан виждонан муносабатда бўлаётган, тарбиявий тадбирлар ўтказишда фаол иштирок этаётган тақдирда эса, тайинланган жазонинг ўн беш йилини ҳақиқатда ўтаб бўлганидан кейин берилиши мумкин».

Бунда суд томонидан тайинланган жазонинг амалда ўталган қисмини ҳақиқатда ўталган жазо деб ҳисоблаш керак.

Суд, афв этиш тўғрисидаги илтимосномани кўриб чиқишда, жазони ижро этиш муассасасининг маҳкумнинг шахси, жазони ўташ вақтидаги унинг хулқ-атворига тегишли бўлган тақдимномасини инобатга олади.

Афв этиш тўғрисидаги илтимосноманинг рад этилиши бундай илтимоснома билан яна мурожаат қилиш мумкинлигини истисно қилмайди.

Афв этиш акти — шахс жазодан озод қилиниши ёки жазо енгилроғи билан алмаштирилишининг шартсиз асоси ҳисобланади. Бундай ҳолатларда афв этиш акти асосида жазодан озод қилинган ёки жазоси енгилроғи билан алмаштирилган шахснинг ҳуқуқбузарлиги ёки ёмон хулқи мазкур асоснинг юридик кучини тугатмайди.

ЖК 76-моддаси 2-қисми янги жиноят содир этганда жазони ҳисоблаш қоидасини кўрсатади. Мазкур қоидага мувофиқ, «Агар амнистия акти ёки афв этиш асосида жазодан муддатидан илгари шартли равишда озод қилиш ёхуд жазони енгилроғи билан алмаш-

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2007 йил 14 ноябрдаги «Умрбод озодликдан маҳрум қилиш тариқасидаги жазони қўллашнинг айрим масалалари тўғрисида»ги 15-сонли қарори // Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленуми қарори. — Т.: Ўзбекистон Республикаси Олий суди. 2007. — 31 Б.

тириш қўлланилган шахс жазонинг ўталмай қолган қисми мобайнида қасддан янги жиноят содир этса, суд унга ушбу Кодекснинг 60-моддасида назарда тутилган қоидалар бўйича жазо тайинлайди». Яъни, содир этилган янги жиноят учун узил-кесил жазо, янги жинояти учун тайинланган жазога муддатидан илгари шартли озод қилинган жазонинг ўталмаган қисмини ёки алмаштирилган енгилроқ жазонинг ўталмаган қисмини қўшиш орқали бир неча ҳукмлар бўйича тайинланади.

10-§. Судланганлик тушунчаси ва унинг жиноят-ҳуқуқий аҳамияти

Қонун судланганликни фақат шахснинг содир этган жинояти учун **ҳукм қилиниш** факти билан боғлайди.

Шахс ЖК Махсус қисми моддасида назарда тутилган жиноят таркибининг барча белгилари мавжуд бўлган ижтимоий хавфли қилмишни содир этганликда айбдор деб топилиб, айблов ҳукми эълон қилингандан сўнг судланган деб ҳисобланади. Аммо ҳукм қилинишнинг ҳар қандай факти ҳам судланганликни келтириб чиқармайди. Ҳукм қилиш айбдорга жазо тайинлашда ҳам, қонунда мавжуд бўлган асосларга кўра жазодан озод қилишда ҳам мавжуд бўлиши мумкин. Судланганликнинг келиб чиқиши эса жазонинг муайян тури ва миқдорини тайинлаган ҳолда айблов ҳукмини чиқариш билан боғлиқ. Мазкур қоида ЖК 77-моддаси 2-қисмида белгиланган: «Жазо тайинланган айблов ҳукми қонуний кучга кирган кундан бошлаб шахс судланган деб ҳисобланади. Суд томонидан жазодан озод қилинган шахс судланмаган деб ҳисобланади».

ЖПКга мувофиқ, ҳукм апелляция тартибида шикоят бериш ва протест келтириш муддати ўтганидан кейин кучга киради. Апелляция тартибида шикоят ёки протест келтирилган тақдирда ҳукм, башарти у бекор қилинмаган бўлса, юқори турувчи суд томонидан кўриб чиқилган кундан кучга киради (ЖПК 528-моддаси 1-қисми). Маҳкумлар икки ва ундан ортиқ бўлган тақдирда, башарти, шулардан лоақал бирига нисбатан ҳукм устидан шикоят берилган ёки протест билдирилган бўлса, юқори суд ишни кўриб чиққунига қадар маҳкумларнинг ҳаммасига нисбатан ҳукм қонуний кучга кирмай туради (ЖПК 528-моддаси 2-қисми).

Шундай қилиб, шахс фақат жазони ўтаб бўлганидан кейингина эмас, балки уни ижро этиш давомида ҳам судланган ҳисобланади ва бу суд томонидан инобатга олинishi лозим. Бунда, шахсга нисбатан дастлабки тергов вақтида ҳам, ҳукм эълон қилинганидан кейин ҳам шахсга нисбатан танланган эҳтиёт чорасининг аҳамияти йўқ — ушбу вақт давомида шахс судланган деб топилиши мумкин эмас.

Шахсни жазодан озод қилиш, ҳатто жазо ўрнига унга нисбатан тиббий йўсиндаги мажбурлов чораси ёхуд, агарда маҳкум вояга етмаган бўлса, тарбиявий йўсиндаги мажбурлов чоралари қўлланилган ҳолларда ҳам, унинг судланганлигини келтириб чиқармайди.

NOTA BENE !

Судланганлик – бу шахс учун салбий, биринчи навбатда, жиноят-ҳуқуқий хусусиятдаги оқибатларнинг келиб чиқарган жазонинг муайян тури ва миқдорига ҳукм қилинишидан келиб чиққан шахснинг алоҳида ҳуқуқий ҳолатидир.

ЖК 77-моддаси 3-қисмида судланганлик жиноят қонунида назарда тутилган ва фақат шахс томонидан янги жиноят содир этилган ҳоллардагина ҳуқуқий аҳамиятга эгалиги кўрсатилган.

Шахснинг судланганлиги ҳам умумҳуқуқий, ҳам жиноят-ҳуқуқий аҳамиятга эга.

Жиноят содир этганлик учун ҳукм қилинган шахс ҳуқуқий ҳолатининг **умумҳуқуқий аҳамияти** унинг Ўзбекистоннинг жиноят қонунини ташкил қилмайдиган норматив-ҳуқуқий ҳужжатларда мустаҳкамланишида ва жиноят-ҳуқуқий маънода аҳамиятга эга бўлмаслигидадир.

Судланганлик, шахс ҳуқуқий мақомининг тавсифи бўлиб, судланмаган шахс билан солиштирилганда, судланган шахсга ҳуқуқларни чеклаш билан бирга унга мажбурият ҳам юклайди ва бошқа ҳуқуқий бўлмаган оқибатларни келтириб чиқармайди. Судланганлик шахс содир этган жиноят учун ҳукм қилинганлигидан келиб чиқадиган ҳуқуқий ҳолатдир. Қонун судланганликни фақат шахснинг содир этган жинояти учун ҳукм этилганлиги билан боғлашни назарда тутади.

Шахсни ҳукм қилиш деганда, шахсни қилмишида жиноят таркибининг барча элементлари мавжуд бўлган аниқ жиноятни содир этишда айбдор деб топиш, шунингдек, бу шахсга нисбатан муайян турдаги ва миқдордаги жазонинг тайинланиши тушунилади. Жазонинг тури ва миқдори шахсни судланган деб топиш ва ҳисоблаш учун аҳамиятга эга эмас, лекин бу судланганликнинг тугалланиши ёки олиб ташланишига таъсир қилади.

Шахснинг судланганлиги умумҳуқуқий ва жиноят-ҳуқуқий аҳамиятга эгадир. Жиноят содир этганликда ҳукм қилинган шахс ҳуқуқий ҳолатининг умумҳуқуқий аҳамияти унинг Ўзбекистон Республикаси жиноят тўғрисидаги қонун ҳужжатларини ташкил этмайдиган норматив-ҳуқуқий актларида мустаҳкамланганлиги ва улар жиноят-ҳуқуқий маънода аҳамиятга эга эмаслиги билан тавсифланади. Хусусан, судланганликнинг умумҳуқуқий аҳамияти шахснинг

судланганлиги унинг расмий органларга тугатилмаган ёки олиб ташланмаган судланганлик мавжудлиги тўғрисида маълум қилиш мажбуриятида, маълум бир мансабни эгаллаш ёки айрим фаолият билан шуғулланишдаги чекловларда намоён бўлади (масалан, адвокатлик фаолиятини амалга оширишни чеклаш). Бундан ташқари, судланган шахсларга муайян бир ҳудудларга бориш ва жойларда бўлиш тақиқланиши мумкин.

Шарҳланаётган модданинг иккинчи қисми шахсни судланган деб топишнинг бошланғич вақтини ҳукм кучга киргандан кейинги вақт деб белгилайди. Жиноят-процессуал қонунга мувофиқ, ҳукм унинг апелляция шикоятни бериш ёки протест билдириш муддати ўтиши билан қонуний кучга киради. Апелляция шикоятни берилган ёки протест билдирилган тақдирда ҳукм, агар у бекор қилинмаган бўлса, ишни юқори суд кўриб чиққан куни қонуний кучга киради. Масалан, Вазирлар Маҳкамаси томонидан тасдиқланган «Хорижий фуқароларнинг ва фуқаролиги бўлмаган шахсларнинг Ўзбекистон Республикасига келишлари, Ўзбекистон Республикасидан кетишлари тартиби тўғрисида»ги 408-сонли қарорнинг 19-бандига мувофиқ, хорижий фуқаронинг Ўзбекистон Республикасига кириши, башарти, шахс Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатларини бузганлик учун илгари жиноий жавобгарликка тортилган ва ундан судланганлиги белгиланган тартибда олиб ташланмаган бўлса, рад этилади. Шундай қилиб, шахс фақат жазони ўтаб бўлгандан кейингина эмас, унинг ижро этилиши вақтида ҳам судланган ҳисобланади, бу нарса суд томонидан инobatга олиниши керак. Бунда, дастлабки тергов жараёнида тайинланган жиноятнинг олдини олиш чоралари аҳамиятга эга эмас, шунингдек, ҳукм эълон қилингандан кейин бу вақт давомида шахс судланган деб тан олиниши мумкин эмас.

Қонун кўрсатмасига мувофиқ, жазодан озод қилинган шахс судланган деб эътироф этилмайди. Бундай пайтда жазо тайинланмасдан қабул қилинган айблов ҳукми, шунингдек, кучга кирган амнистия акти билан жазодан озод қилинган ёки жавобгарликка тортиш муддати ўтиши шароитида шахс судланмаган деб тан олиниши керак. Шахс, шартли ҳукм қилиниши муносабати билан жазодан озод қилинганда ёки жазони ўташдан муддатидан илгари шартли озод қилинганда (ЖК 72-, 73-, 89-моддалари) у синов муддати давомида судланган деб эътироф этилади. Ҳатто жазо билан бирга тарбиявий характердаги мажбурлов чоралари тайинланганда ҳам шахсни жазодан озод қилиш судланганликни келтириб чиқармайди (ЖК 87-, 88-моддалари). Албатта, шахс жиноий жавобгарликдан озод қилинганда, шунингдек, унга тиббий йўсиндаги мажбурлов чоралари қўлланилганда, у судланган деб тан олиниши мумкин эмас.

Шарҳланаётган модданинг учинчи қисми, судланганлик ушбу кодексда назарда тутилган ҳолларда шахс янги жиноят содир этган-

да аҳамият касб этишини белгилайди. Бунда судланганликнинг фақат жиноий-ҳуқуқий аҳамияти назарда тутилади. Судланганликнинг жиноий-ҳуқуқий аҳамияти шахснинг олдинги жиноят учун судланганлик муддати ўтмасдан ёки қонунда белгиланган тартибда олиб ташланмасдан янги жиноят содир этганидагина вужудга келади. Судланганликнинг умумҳуқуқий оқибатлари каби жиноий-ҳуқуқий оқибатлари ҳам жиноий жазо самарадорлигини ошириш ва маҳкумни тарбиялашга қаратилган чораларни мустаҳкамлаш, шунингдек, аввал судланган шахслар томонидан янги жиноятлар содир этилишининг олдини олишга қаратилгандир.

Судланганликнинг жиноий-ҳуқуқий аҳамияти қуйидагилардан иборат:

– шахсда судланганлик ҳолатининг мавжудлиги хавфли ва ўта хавфли рецидивист деб топилишига таъсир этади (ЖК 34-моддаси);

– шахсни жиноий жавобгарликдан озод қилишга тўсқинлик қилади;

– қилмишни квалификация қилишга таъсир кўрсатади (ЖК 140-моддаси);

– жазо тайинлашда оғирлаштирувчи ҳолат сифатида эътироф этилади;

– судланганлик озодликдан маҳрум қилиш жазосини тайинлашда жазони ижро этиш муассасаси турини аниқлашга таъсир қилади (ЖК 50-моддаси);

– алоҳида тартибда жазо тайинланишига сабаб бўлади.

Судланганликнинг жиноий-ҳуқуқий аҳамияти шахс янги жиноят содир этганда вужудга келади. Бошқача айтганда, шахснинг судланганлиги суд томонидан, у судланган деб топилган даврда, яъни ҳукм қонуний кучга кирган вақтдан унинг тугатилиши ёки олиб ташлангунгача бўлган даврдан кейин жиноят содир этган ҳолларда ҳисобга олинади. Судланганлик бошлангунига қадар ёки у тугагандан кейин жиноят содир этиш ҳеч қандай жиноий-ҳуқуқий оқибат келтириб чиқармайди.

Шарҳланаётган модданинг тўртинчи қисми судланганликнинг охири муддати тугатилиши ёки олиб ташланишини умумий асосларда аниқлайди. Судланганлик ҳолати тугалланганда, шахс судланмаган деб ҳисобланади. Судланганлик ҳолатининг тугалланиши, шахснинг янги жиноят содир этиши билан узилади. Бундай ҳолда судланганликнинг биринчи жиноят бўйича тугалланиш муддати айбдорнинг охири жиноят учун жазони ҳақиқий ўтаб бўлганидан сўнг ҳисобга олинади. Судланганлик ҳолати тугалланиши билан унинг барча ҳуқуқий оқибатлари бекор бўлади ва шахс янги жиноят содир этган тақдирда, унинг жиноий жавобгарлигини оғирлаштирувчи ҳолат деб ҳисобланмайди.

Жиноят кодексининг 77-моддаси, бешинчи қисми жазони ўтаган, аммо қонуннинг ўзгариши билан бундай қилмиш жиноят деб ҳисобланмай қолган тақдирда, шунингдек, содир қилинган жиноят учун тайинланган жазони ўтаб бўлиниши билан судланганлик ҳолатининг тугалланиши белгиланган бўлса, шахс судланмаган деб ҳисобланишини белгилайди.

11-§. Судланганлик ҳолатининг тугалланиши ва унинг олиб ташланиши

NOTA BENE !

Судланганлик ҳолатининг тугалланиши деганда, муайян муддатларнинг ўтиши билан мазкур масалага оид суднинг махсус қарори қабул қилинмасдан барча ҳуқуқий оқибатлар ва чекланишларнинг тугалланиши тушунилади.

Судланганлик ҳолатининг тугалланиши автоматик тарзда рўй бериб, бунинг учун ҳеч қандай ҳужжат талаб қилинмайди. Шахс судланганлик муддати ўтмасидан янги жиноят содир қилса, бу муддатнинг ўтиши узилади. Илгари судланган шахс томонидан янги жиноят содир этилганда судланганликнинг тугатилганлиги масаласи шарҳланаётган модда ва Жиноят кодексининг 80-моддасида кўрсатилган қоидалар асосида суд-тергов органлари томонидан ҳал қилинади.

Ушбу модда қоидаларига мувофиқ, судланганликнинг тугатилиши, судланганлик ҳуқуқий аҳамиятга эга бўлган тегишли муддатларнинг ўтишига боғлиқ бўлади. Ушбу муддатларнинг давомийлиги тайинланган жазо, унинг тури, ҳажми ва шартли ёки шартли эмаслигига боғлиқ бўлади.

Шахс шартли ҳукм қилинганда, судланганлик муддати бир йилдан уч йилгача бўлган синов муддати ўтганидан сўнг тугалланган ҳисобланади. Агар шартли ҳукм қилинган шахсга нисбатан қўшимча жазо чораси қўлланилган бўлса, бу муддат судланганлик муддатидан кўп бўлса, судланганлик қўшимча жазо муддати тугагач, тамом бўлган ҳисобланади.

Шуни назарда тутиш керакки, судланганлик муддатининг тугашини ҳисоблашда, судланган шахснинг хоҳиш-иродасига боғлиқ бўлмаган сабабларга кўра, ижро этилмаган муддат ҳамда ижронинг тўхтаганлик муддати ҳам инобатга олинади. Бундай ҳолда суд айблов ҳукмининг ижро этиш муддатига ҳам эътибор бериши керак. Чунки шахснинг амалда жазони ўтамаганлиги ва муддатнинг ўтиши шахс судланган деб ҳисобланишининг олдини олади.

Ўн беш йил ва ундан ортиқ муддатга ҳукм қилинган шахс озодликдан маҳрум қилиш жазосини ўтаб чиққанидан сўнг, шунингдек, ўта хавфли рецидивист деб топилган шахсларга нисбатан судланганлик ҳолати тугалланмайди. Уларга нисбатан судланганлик муддати Жиноят кодексининг **79-моддаси 2-қисмига** кўра олиб ташланиши мумкин.

NOTA BENE !

Судланганликнинг олиб ташланиши — бу қонунда кўрсатилган судланганликнинг тугалланиши муддати ўтмасдан бекор қилинишидир.

Судланганликнинг олиб ташланиши, суд томонидан унинг ажримини асосида ёхуд тегишли афв этиш ёки амнистия акти асосида амалга оширилади. Бунда шуни инобатга олиш керакки, фақат озодликдан маҳрум қилинган шахсларга нисбатан судланганлик олиб ташланиши мумкин. Жиноят кодексининг 13-моддаси 2-қисмида кўрсатилган ҳоллар бундан мустасно.

Ушбу модданинг биринчи қисми ўн беш йилгача муддатга озодликдан маҳрум қилинган шахсларга нисбатан судланганликнинг муддатидан илгари тугатилиши масаласини ҳал этади. Қонунга кўра, юқорида кўрсатилган шахсларга нисбатан муддатидан илгари судланганликнинг тугатилиши, фақат шахсга нисбатан жазони ўтаб бўлгач, маъмурий ёки интизомий таъсир чораси қўлланилмаганлиги шарт билангина йўл қўйилади. Бунда кўрсатилган чораларни қўллаш асоси аҳамиятсиздир, улар мавжудлигининг ўзи судланганликни олиб ташлашга тўсқинлик қилади. Шу билан бирга, мазкур чораларни тайинлашда, суд, улар ўтгандан кейин шахсга маъмурий жазо ёки таъсир чоралари қўлланилган деб ҳисобланмайдиган муддатлардан келиб чиқиши керак. Шуни эътиборда тутиш керакки, судланганликнинг муддатидан илгари тугатилиши, фақат Жиноят кодексининг 78-моддасида кўрсатилган муддатнинг камида ярми ўталгандан сўнг қўлланилиши мумкин. Қонуннинг мазкур талаби императив характерга эга ва у сўзсиз бажарилиши керак.

Судланганликни олиб ташлаш тўғрисидаги масала судья томонидан жазони ўтаб бўлган шахснинг, унинг ҳимоячиси ёки қонуний вакилининг ёхуд жамоат бирлашмаси ёки жамоанинг илтимосномасига асосан кўриб чиқилади.

Судланганликни олиб ташлаш тўғрисидаги илтимоснома кўриб чиқиляётганда илтимоснома ким ҳақида берилган бўлса, шу шахснинг суд мажлисида қатнашиши шарт бўлади. У ҳимояга олиш ҳуқуқи билан таъминланади. Судланганликни олиб ташлаш рад этилса, судьяга бу масалага доир қайта илтимоснома рад этилгани ҳақида ажрим

чиққан кундан бошлаб камида бир йил ўтгандан кейин киритилиши мумкин.

Шарҳланаётган модданинг иккинчи қисмида ўн беш йил ва ундан ортиқ муддатга озодликдан маҳрум қилиш жазосини ўтаб чиққанлар ҳамда ўта хавфли рецидивистларнинг судланганлигини олиб ташлаш масаласи баён этилган. Ўн беш йил ва ундан ортиқ муддатга озодликдан маҳрум этиш жазосини ўтаган шахслар деганда, узлуксиз бир ёки бир неча жиноятлар (улардан лоақал биттаси оғир жиноят бўлса) содир этган шахслар тушунилади.

Ушбу тоифа шахсларга нисбатан судланганликни олиб ташлаш масаласини муҳокама қилиш учун икки асос бўлиши лозим. Булар:

- жазони ўтагандан сўнг ўн беш йиллик муддатнинг ўтиши;
- шу муддат ичида янги жиноят содир этмаслик.

Шуни ҳам эътиборга олиш керакки, ўта хавфли рецидивист деб топилган шахснинг судланганлиги ушбу моддада кўрсатилган тартибда, ўталган жазо муддати, барча жазоларнинг муддатидан қатъи назар, олиб ташланиши керак.

ЖК 79-моддаси 3-қисми қоидаларида қилмишнинг жиноийлигини бекор қиладиган, жазони енгиллаштирадиган ёки шахснинг аҳволини бошқача тарзда яхшилайдиган қонун орқага қайтиш кучига эга бўлиб, ушбу қонун кучга киргунга қадар, тегишли жиноий қилмиш содир этган шахсларга, шу жумладан, жазони ўтаётган ёки ўтаб бўлган шахсларнинг, агар улар ҳали судланган ҳисобланишса, судланганлиги олиб ташланиши мумкинлиги ўрнатилган.

Судланганликнинг олиб ташланиши суд томонидан ажрим чиқариш йўли билан амалга оширилади. Шу билан бирга, ушбу модданинг тўртинчи қисмига мувофиқ, судланганлик амнистия акти ёки афв этиш асосида олиб ташланиши мумкин.

ЖК 80-моддаси 2-қисмига кўра, шахс тайинланган жазодан муддатидан илгари озод этилганда ёхуд жазо енгилроғи билан алмаштирилганда, судланганлик муддати, муддатидан илгари озод қилинган ёки енгилроғи билан алмаштирилган жазонинг амалда ўтаб бўлинган қисмидан ҳисобланади. Қонунда кўрсатилишига мувофиқ бундай ҳолатларда, судланганлик ҳолатининг тугалланиши, шахсни муддатидан илгари озод қилинган ёки енгилроғи билан алмаштиргунга қадар бўлган даврда амалда жазони ўташ муддатидан келиб чиққан ҳолда ҳисобланади.

Жазони амалда ўташ деб, муддатидан илгари озод этилганда, суд ҳукмига асосан белгиланган жазонинг ўталган қисми тан олиниши лозим. Масалан, агар шахс олти йилга озодликдан маҳрум қилинган бўлса, аммо ЖК 73-моддасига биноан тўрт йилдан сўнг муддатидан илгари озод этилса, унда судланганлик муддати жазо ўталган вақтдан келиб чиқиб, яъни тўрт йил деб белгиланади. Агарда, шахсга жазодан озод қилиш тартибида ЖК 74-моддасига асосан

бошқа енгилроқ жазо билан алмаштирилганда, жазони амалда ўташ муддати, бирламчи ўталган жазо муддатини ва енгилроқ жазо муддатини қўшиш билан ҳисобланади. Бундай вазиятда турли хилдаги жазоларни қўшишда ЖК 61-моддасида назарда тутилган қоидалардан келиб чиқиш лозим.

ЖК 80-моддаси 3-қисми бирламчи белгиланган жазо уни бажаришдан бош тортганлиги учун ўзгартирилган вазиятларда, жазо ўташ ёки судланганликни олиб ташлашни аниқлаш қоидаларини белгилайди. Бундай вазиятларда, бирламчи жазони ЖК 44- ва 46-моддаларида кўрсатилганидек енгилроғига алмаштиришни тақозо этади. Бундай вазиятда ўташ муддати ёки судланганликни олиб ташлаш амалдаги жазо ўташ ёки жазонинг бажарилишидан келиб чиқиб, бир-биридан мустақил равишда судланганлик муддатини мос равишда ажратиш орқали муддатни ҳисоблаш лозим бўлади. Ўташ муддати ёки судланганликни олиб ташлаш алоҳида, бирламчи тайинланган жазодан ва бажарилмаган, бирламчиси ўрнига тайинланган жазодан келиб чиқиб аниқланган бўлиши лозим. Агар жазони ўтаб чиққан шахс судланганлик ҳолатининг муддати тугамай яна жиноят содир этса, судланганлик ҳолатини тугатувчи муддатнинг ўтиши тўхтатилади. Илгари содир этилган жиноят учун судланганлик ҳолатининг тугаш муддати охири содир этилган жиноят учун (асосий ва қўшимча) жазони амалда ўтаб бўлганидан бошлаб ҳисобланади (ЖК 80-моддаси 4-қисми). Аниқроқ қилиб айтсак, шахс янги жиноят учун жазони ўтаб келганидан сўнг, параллел равишда ҳам биринчи жиноят учун, ҳам янги жиноят учун судланганлик ҳолатини тугатиш муддати ўтади.

Шуни назарда тутиш керакки, шахс содир этган бир неча жиноят учун ҳукм қилинган вазиятда, судланганлик ҳолатининг тугаш муддати ҳар бир жиноят учун алоҳида эмас, балки ҳамма жиноятлар учун тайинланган жазодан келиб чиқиб ҳисобланади.

«Жазодан озод қилиш. Судланганлик» мавзуси бўйича якуний саволлар

1. Жазодан озод қилиш институтининг юридик табиати қандай?
2. Жазодан озод қилишдан жиний жавобгарликдан озод қилишнинг фарқи нимада?
3. Жазодан озод қилишнинг қандай турлари мавжуд? Уларнинг қайсилари шартли, қайсилари шартли эмас, қайсиниси ҳуқуқий, қайсиниси суд мажбурияти ҳисобланади?
4. Жазони ижро этиш муддати ўтганлиги деганда нима тушунилади? Қандай белгиларига қараб жазони ижро этиш муддати ўтганлиги аниқланади? Жиноятнинг қандай турларига бу муддатлар татбиқ этилмайди?

5. Қандай вазиятларда муддат ўтганлик даври узилади? Бир умрга озодликдан маҳрум этилган шахсларга ижро этиш муддатининг ўтганлигини қўллаш тўғрисидаги масала қандай тарзда ечилади?

6. Шахснинг ижтимоий хавфлилиқ хусусиятини йўқотганлиги муносабати билан жазодан озод қилишнинг асослари қандай?

7. Чин кўнгилдан пушаймон бўлганлик билан ижтимоий хавфлилиқ хусусиятини йўқотганликнинг фарқи нимада? Биргалиқда жиноят содир қилган шахснинг чин кўнгилдан пушаймон бўлиши муносабати билан озод қилишнинг асослари қандай?

8. Шартли ҳукм қилишнинг мазмуни нимада? Уни қўллашнинг асослари қандай?

9. Қандай вазиятларда шартли ҳукм қилиш қўлланмайди?

10. Муддатидан илгари озод этиш ўзида нимани ифодалайди? Уни қўллашнинг асослари қандай? Шартли ҳукм қилишнинг муддатидан илгари озод қилишдан фарқи нимада?

11. Муддатидан илгари озод қилиш билан енгилроғи билан алмаштирилган жазони ўташнинг ўхшашлиги нимада?

12. Касаллик бўйича ёки меҳнат қобилиятини йўқотганлиги оқибатида жазодан озод қилишнинг жиноий-ҳуқуқий аҳамияти нимада? ЖК 75-моддаси мазмунида касаллик остида нимани тушуниш лозим (касаллик бўйича ёки меҳнат қобилиятини йўқотганлиги оқибатида жазодан озод қилиш)?

13. Афв этишнинг амнистиядан фарқи нимада?

14. Амнистия ва афв актларини қўллаш хусусиятлари.

15. Судланганлик нима?

16. Судланганликнинг умумҳуқуқий ва жиноий-ҳуқуқий оқибатлари деганда нима тушунилади?

17. Қайси вақтдан бошлаб шахс судланган ҳисобланади? Судланганликни ўташ ва судланганликни тугатиш асослари қандай?

Қўшимча адабиётлар

Ўқув қўлланма, махсус адабиётлар

Дуюнов В.К. Освобождение от уголовной ответственности и уголовного наказания / Под ред. проф. Р.Л. Хачатурова. – Тольятти: 2001. – 171 Б.

Миняева Т.Ф. Правовое положение осужденных. – М.: 2000. – 212 Б.

Мирзажанов К. Амнистия и помилование как принцип гуманизма в уголовной политике. – Т.: ИИВ Академияси, 1995. – 110 Б.

Музеник А.К., Уткин В.А., Филимонов О.В. Условное осуждение и отсрочка исполнения приговора. – Томск: 1990. – 173 Б.

Илмий мақолалар

Вырастайкин В. Условно-досрочное освобождение // Ж. Законность. 2006. № 2. — 31-б.

Иногамова-Хегай Л.В. Конкуренция норм об освобождении от наказания // Ж. Государство и право. 2000. № 2.

Кондалов А.Н. Условное осуждение и механизмы его обеспечения // Ж. Государство и право. 1999. № 7.

Кукушкин П., Курченко В. Условно-досрочное освобождение от отбывания наказания // Ж. Законность. 2006. № 6. — 2-б.

Курляндский М. Замена неотбытой части наказания более мягким видом наказания // Ж. Законность. 2007. № 7. — 50 Б.

Михлин А.С. Судимость: уголовно-правовая и уголовно-исполнительные характеристики // Криминологический журнал. 2001. № 1. — 42-47-б.

Питецкий В. Судимость в уголовном праве // Ж. Законность. — 2006. № 4. — 50-б.

Щерба Д. Общественная опасность личности как основания условно-досрочного освобождения от отбывания наказания // Ж. Закон и право. 2006. № 12. — 42-б.

VI БОБ. ВОЯГА ЕТМАГАНЛАР ЖАВОБГАРЛИГИНИНГ ХУСУСИЯТЛАРИ

1-§. Вояга етмаганларни жиноий жавобгарликка тортиш ва уларга жазо тайинлаш хусусиятлари

«Бола, у жисмоний ва ақлий жиҳатдан камолатга етмаганлиги туфайли, махсус равишда муҳофаза ва ғамхўрликка, бинобарин, туғилгунча ва туғилгандан кейин ҳам муносиб даражада ҳуқуқий ҳимояга муҳтож»¹. Бола ҳуқуқлари тўғрисидаги Конвенцияда мустақамланган, ушбу халқаро ҳуқуқий қоида ватанимиз қонун ижодкорлари томонидан муносиб равишда қабул қилиниб, айтиш мумкинки, 1994 йил Жиноят кодексига вояга етмаганларни жиноий жавобгарликка тортиш ва жазони индивидуаллаштириш ва дифференциаллаштириш халқаро ҳуқуқ асослари сифатида ёритилган.

Давлатимиз раҳбари И.А. Каримов Олий Мажлисининг иккинчи чақириқ VI сессиясида сўзга чиқиб, таъкидлаганларидек, «бизнинг жиноят қонунчилигимиз, инсонийлик тасаввурларини раҳбарликка олиб жиноят қилган вояга етмаганларга қатор енгиликларни назарда тутди»². Яна Президентимиз айтиб ўтдиларки, «ёшлар орасидаги жиноят — кўпинча улар тарбиясидаги жиддий камчиликлар натижаси бўлиб, уларга биз, катта ёшдагилар жавобгармиз. Айнан шунинг учун, ҳам маънан, ҳам ахлоқан шахс сифатида шакланмаган, жиноят содир этган ёш инсонни қайта тарбиялаш, уни жамиятга қайтариш — ҳар биримизнинг ва давлатимизнинг олдида турган муҳим вазифадир».

Шу муносабат билан ишонч билан таъкидлаш мумкинки, 1994 йилда Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексини ишлаб чиқишда, вояга етмаганлар жавобгарлигининг хусусиятларини белгиловчи махсус нормаларни бир бўлимда — ЖК Умумий қисми олтинчи бўлимида жамлаш тўғрисида мутлақ асосланган қонунчилик қарори қабул қилинди. Мазкур бўлимга икки боб (XV ва XVI) киритилди. Бу ўз навбатида, энг аввало, вояга етмаганлар жиноий жавобгарлиги ва жазо масалалари билан боғлиқ барча нормаларни тизимлаш,

¹ Бола ҳуқуқлари тўғрисидаги Конвенция (1989 йил 20 ноябрда БМТ Бош Ассамблеясининг 44/25-сонли резолюциясига асосан қабул қилинган ва имзолаш, ратификация қилиш ва қўшилиш учун очиқ деб эълон қилинган., 1990 й. 2 сентябрдан кучга кирган, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 1992 й. 9 декабрдаги 757-ХII-сон қарорига мувофиқ Ўзбекистон Республикаси қўшилган, Ўзбекистон Республикаси учун 1994 й. 29 июлдан кучга кирган.), преамбула.

² Каримов И.А. Адолат — қонун устуворлигида: Иккинчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 2001 йил 29 августдаги VI сессиясида «Хавфсизлик ва тинчлик учун курашмоқ керак» мавзусида қилинган маъруза. 10-том. — Т.: «Ўзбекистон», 2002. — 26–50-б.

шунингдек, вояга етмаганларнинг нисбатан фуқаровий, жисмоний ва маънавий камолга етмаганлигини ҳисобга олган ҳолда уларга жавобгарликни юклаш ва жазони қўллашнинг янада инсонпарвар принциплари ва шартларини умумлаштириш имконини берди.

«**Жазо ва уни тайинлаш**» деб номланган XV боб вояга етмаганларга қўлланиладиган жазо тизими ва турларини (81–85-моддалар), вояга етмаганларга жазо тайинлаш тартибларини (86-модда) тавсифловчи умумий қоидаларни ифодалайди, «**Жавобгарликдан ва жазодан озод қилиш**» деб номланган XVI боб эса вояга етмаганларни жавобгарликдан ва жазодан озод қилиш шартларини тарбиявий таъсирнинг мажбурий чораларини қўллаш ва бу чоралар тавсифи билан (87–88-моддалар), жазони ўташдан муддатидан илгари озод қилиш асосларини (89-модда) ва жазонинг ўталмаган қисмини енгилроқ жазо турларига алмаштиришни (90-модда) ифодалайди.

Жиноий жавобгарлик ва жазонинг у ёки бу масаласи (масалан, жавобгарликка тортиш ва жазо ўташ, судланганликни ўташ ва судланганликни олиб ташлаш муддати ўтганлиги ва ҳ.к.) кўрсатилган бобларда тартибга солинмаган бўлса, у ҳолда, жиноят содир этган барча шахсларга тегишли бўлган жиноий жавобгарлик ва жазонинг умумий шартларини назарда тутувчи ЖК Умумий қисмининг тегишли қоидаларига риоя қилиш лозим. Бунда, ЖК 17-моддаси 5-қисмига биноан: «ўн саккиз ёшга тўлгунга қадар жиноят содир этган шахслар умумий қоидаларга мувофиқ ва ушбу Кодекснинг Умумий қисми олтинчи бўлимида назарда тутилган хусусиятлар ҳисобга олинган ҳолда жавобгарликка тортиладилар».

Шундай қилиб, амалдаги ЖК Умумий қисми олтинчи бўлими одиллик, инсонпарварлик ва айб учун жавобгарлик принциплари ривожланишининг маълум жиҳатларини ўзида мужассам қилди. Бу, қисман, вояга етмаганларга қўлланиладиган айрим жазо турларини, алоҳида тизимини ва енгиллаштиришни ўрнатишда намоён бўлади (масалан, вояга етмаганнинг ёшига нисбатан ва содир этган қилмиши ижтимоий хавфлилик даражасига боғлиқ равишда дифференциациялаш йўли билан озодликдан маҳрум этиш кўринишидаги жазо муддатлари камайтирилди – 85-модда); 1994 йилда қабул қилинган Жиноят кодексига биринчи бор вояга етмаганга жазо тайинлашда унинг ривожланиш даражаси, ҳаётининг ва тарбиявий шароитлари, соғлигининг ҳолати ҳамда катталарнинг ва унинг шахсига таъсир этувчи бошқа ҳолатларни ҳисобга олиш тўғрисида кўрсатилди (ЖК 86-моддаси 1-қисми); ҳукмлар йиғиндиси бўйича вояга етмаганларни озодликдан маҳрум этиш муддатининг мумкин бўлган энг кўп чегараси пасайтирилди (86-модда 2-, 3-, 4-қисмлари); биринчи марта муқобиллик асосида вояга етмаган жиноятчиларга тарбиявий таъсир

этишнинг мажбурлов чораларини қўллаш имконияти назарда тутилди (87-модда 2-, 3-қисми ва 88-модда) ҳамда вояга етмаганлар иши бўйича комиссиянинг кўриб чиқишига материалларни бериб, жавобгарликдан озод қилиш имкониятига йўл қўйилади (87-модда 1-қисм); муддатидан илгари озод қилишнинг энгилроқ асослари регламент қилинди ва жазони энгилроқ жазога алмаштириш (89-, 90-моддалар) ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солинди.

Таъкидлаш жоизки, қонунда Умумий қисмининг махсус назарда тутилган олтинчи бўлимидан ташқари, вояга етмаганларни жавобгарликка тортиш ва жазо ЖК Умумий қисмининг айрим бошқа ҳолатларида ҳам ёритилган. Масалан, ЖК 17-моддаси 4-қисми ўн саккиз ёшга етмаганлар содир этганлари учун жавобгарликка тортилмайдиган қатор жиноятларни аниқлаш имконини беради (қисман, вояга етмаган ва меҳнатга лаёқатсиз шахсларни моддий таъминлашдан бўйин товлаганлиги учун – ЖК 122-моддаси, ота-онани моддий таъминлашдан бўйин товлаганлиги учун ЖК 123-моддаси, вояга етмаган шахсни ғайриижтимоий хатти-ҳаракатга жалб қилганлик учун ЖК 127-моддаси, фуқароларнинг мурожаатлари тўғрисидаги қонун ҳужжатларини бузганлик учун ЖК 144-моддаси ва бошқалар). Ўз навбатида, ЖК 17-моддаси 2-, 3-қисмлари айрим жиноят турларига нисбатан ва маълум ёшга етганлигига қараб (13, 14 ва 16) вояга етмаганлар жавобгарлиги чегараларини дифференциялайди.

Шундай қилиб, ЖК ҳолатларига мувофиқ, жиноий жавобгарликка тортиш учун вояга етмаган шахслар деб, фақат жиноят содир этилгунга қадар 13 ёшга тўлган, аммо 18 ёшга тўлмаган шахслар назарда тутилади. Ёшларнинг конкрет миқдори (13, 14, 15, 16, 17 дан 18 ёшгача), қайси ёшдалиги аҳамиятга эга эмас, аммо жазони индивидуаллаштириш жараёнида суд томонидан ҳисобга олиниши лозим, яъни ёшроқларига энгилроқ жазони, ёши каттароқларига оғирроқ жазони қўллаш лозим. Ҳар қандай вазиятда, жазо тайинлаш вақтида, суд вояга етмаган шахсларга қўлланиладиган жазо турлари тўғрисидаги модданинг талаблари билан боғланган.

Шуни ҳам белгилаб қўямизки, шахснинг ёшини аниқлашда суд-тергов идоралари, шахснинг маълум ёшга етганини аниқлашда «туғилган куни эмас, балки шу кун тўғри келган сутка ўтганидан кейин, яъни кейинги сутканинг «0» соатидан бошлаб» ҳисоблашлари лозим. Шахснинг ёши тегишли ҳужжатларга қараб эмас (паспорт, туғилганлик тўғрисидаги гувоҳнома ва бошқалар), балки суд-тиббий экспертиза хулосасига асосан аниқланган вазиятларда, унинг туғилган куни қилиб, экспертлар томонидан айтилган йилнинг охириги куни ҳисобланади, энг кам ва энг кўп ёш миқдорлари билан

ёшни аниқлашда, бундай шахсни суд экспертлари тахмин қилган энг кам ёшдан аниқлайди¹.

ЖК 34-моддаси 6-қисмида «шахсни ўта хавфли рецидивист деб топиш тўғрисидаги масала ҳал қилинаётган вақтда унинг ўн саккиз ёшга тўлгунга қадар содир этган жинояти учун судланганлиги, шунингдек, қонунда белгиланган тартибда судланганлик муҳлатларининг ўтиб кетганлиги ёки олиб ташланган судланганлиги инobatта олинмайди». Шу билан қонун чиқарувчи вояга етмаган ёшда содир этилган жиноятлар учун ўзига хос «имтиёзлар» ўрнатилганлигини белгилаган.

ЖК 51-моддаси 3-қисми кўрилаяётган тоифадаги шахслар учун махсус жазо тизимини белгиловчи ЖК 81-моддаси 1-қисми ҳолатини тасдиқлаш учун таъкидлайдики: ўн саккиз ёшга тўлмаганларга содир этган жинояти учун умрбод озодликдан маҳрум этиш кўринишидаги жазо тайинланиши мумкин эмас. Шунга ўхшаш ҳолат **ЖК 50-моддаси 4-қисмида** узоқ муддатга озодликдан маҳрум этишни қўллашни тақиқлайди.

ЖК 55-моддаси 1-қисми «ж» бандига мувофиқ, вояга етмаганлар томонидан жиноят содир этилиши жиноятни енгиллаштирувчи ҳолат деб топилади.

Ахлоқ тузатиш ишларига ёки озодликдан маҳрум этишга ҳукм қилинган вояга етмаганларга **ЖК 72-моддаси 7-қисми** қоидалари бўйича шартли ҳукм қилиш чекловларсиз, яъни ҳатто ўта хавфли жиноят содир этилганда ҳам ёки аввал қасддан қилинган жиноят учун озодликдан маҳрум қилиш кўринишидаги жазога ҳукм қилишда ҳам қўлланиши мумкин.

Таъкидлаб ўтиш зарурки, вояга етмаган жиноятчилар учун барча енгилликлар уларнинг ижтимоий, психофизиологик ва ақлий етук эмасликларини, жамиятда ўзини тутиш йўлларини танлаш имконияти чекланганлигини ҳисобга олиб белгиланган.

2-§. Жазо тизими ва турлари

Жиноий қонун (**ЖК 81-моддаси**) фақат вояга етмаганларга нисбатан қўлланиши мумкин бўлган жазонинг махсус турларини ўрнатмайди, фақат ЖК 43-моддасида вояга етмаганлар учун белгиланган жазо тизимида назарда тутилган алоҳида жазо турларини қўлланишини чеклайди, холос.

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2000 йил 15 сентябрдаги «Вояга етмаганларнинг жиноятлари ҳақида ишлар бўйича суд амалиёти тўғрисида»ги 21-сонли қарори (Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2002 й. 14 июндаги 10-сонли ва 2006 й. 3 февралдаги 5-сонли қарорлари билан киритилган ўзгартиш ва қўшимчалар билан) // Тўплам, 2-жилд. — 23-б.

ЖК 81-моддаси 1-қисмига мувофиқ, вояга етмаганлар учун жазо тизими асосий жазоларнинг фақат тўртта турини назарда тутати:

- жарима;
- ахлоқ тузатиш ишлари;
- қамоқ;
- озодликдан маҳрум қилиш.

ЖК 81-моддаси 2-қисмида тўғридан-тўғри кўрсатилганига мувофиқ, ўн саккиз ёшга тўлмасдан жиноят содир этган шахсларга нисбатан қўшимча жазолар тайинланиши мумкин эмас. Вояга етмаган судланганларга қўшимча жазо тарзидаги давлат мажбурлов чораларини тайинлаш ҳукми бекор қилинишига сабаб бўлувчи жиноят қонунини қўпол бузилиши сифатида тан олинади.

(«Асосий ва қўшимча жазо» тушунчалари тўғрисида кенгроқ ушбу том II бобининг «Жазо тизими, турлари ва уларнинг таснифи» деб номланган 1-§ га қаранг.)

Вояга етмаган шахслар учун жазо тизими ЖК 43-моддасида белгиланган барча хусусиятларга эга:

– давлат мажбурлов чораларининг алоҳида турларидан ташкил топган;

– жазо тизими элементлари ўзаро боғланган, ўзаро тобе ва ўзаро бир-бирини тўлдирувчи;

– **ЖК 81-моддасида** санаб ўтилган давлат мажбурлов чоралари тугалланган якунга эга ва кенгайтирилган тарзда шарҳланиши мумкин эмас. Шунинг учун вояга етмаганларга жазонинг қандайдир бошқа турлари, ҳатто қонунда назарда тутилган бўлса ҳам (ЖК 43-моддаси), аммо **ЖК 81-моддасида** тўғридан-тўғри кўрсатилмаган бўлса қўлланиши мумкин эмас;

– ушбу жазолар тизимда энгилдан оғирига қараб жойлаштирилган.

(Жазо тизими хусусиятлари ҳақида кенгроқ ушбу том II бобининг «Жазо тизими, турлари ва уларнинг таснифи» деб номланган 1-§ га қаранг.)

Жарима ЖК 81-моддасида назарда тутилган жазо турларининг энг энгилдир.

(Ушбу жазо тури тушунчаси тўғрисида ушбу том II бобининг «Жарима» деб номланган 2-§ га қаранг.)

Вояга етмаган шахсларга қўлланиладиган давлат мажбурлов чораси сифатидаги жариманинг ўзига хос хусусияти бўлиб, унинг ҳукм қилинганга таъсир этувчи етарли потенциал таъсирга эгаллиги, жазо мақсадига эришиш билан бир вақтда, жиноят қонуни принципларига тўла мос келувчи инсонийлиги ҳисобланади.

Жаримани жазо сифатида тайинлашда суд, ҳар бир жиноий жазо, жумладан, вояга етмаган шахсларга қўлланиладигани ҳам, шахсий тавсифга эга эканлиги ҳолатини алоҳида ҳисобга олишни тақозо эта-

ди, яъни айнан жиноят содир этганлиги муносабати билан бу жазо тайинланган шахс уни ўташи лозим. Шунинг учун вояга етмаганларга жарима тайинлаш фақат уни ижро этиш учун хусусий маблағларига эга бўлган вазиятлардагина йўл қўйилади. Хусусий маблағлари сифатида вояга етмаганнинг мулкчилик ҳуқуқи бўйича эга бўлган, унга ундирув қаратилиши мумкин бўлган мол-мулкни ёки мустақил даромад манбаини тушуниш лозим.

Ўн саккиз ёшга етмаган шахсларда хусусий маблағларнинг йўқлиги жарима тайинлаш учун тўсиқ бўлади. Вояга етмаган шахсга тайинланган жаримани бошқа шахслар мулки ҳисобига тўланиши ҳеч қандай вазиятда йўл қўйилмайди. Бунда хусусий маблағларнинг мавжудлиги ҳукм эълон қилинган вақтда аниқланиши лозим. Шунинг учун, агар судланган ҳукм чиққан вақтда етарли даражада хусусий маблағлар ҳажмига эга бўлмаса, ҳукм қонуний кучга кирганидан сўнг уни олиш имконияти бўлса ҳам, жарима тайинланишига йўл қўйилмайди. Шу билан бир вақтда, жарима давлат мажбурлов чораси сифатида судланганга, ҳатто шундай вазиятларда, жамият учун хавфли қилмиш содир этган вақтда хусусий маблағларига эга бўлмаган, аммо ҳукм эълон қилинган вақтгача уни олган бўлса (масалан, мерос, ҳадя, заём ва бошқалар) қўлланиши мумкин.

Таъкидлаб ўтиш лозимки, жарима ЖК инсонпарварлик принципларини кетма-кет татбиқ этиб, қисман, жарима миқдорининг анча пасайтирилишида намоён бўлади. **ЖК 82-моддаси 1-қисмига** мувофиқ, 18 ёшга етмаган шахслар учун, жарима **энг кам ойлик иш ҳақининг икки бараваридан йигирма бараваригача** миқдорда тайинланади. Суд жарима тайинлаётганда, жариманинг конкрет миқдори жазони индивидуаллаштириш воситаси эканлигини назарда тутиб, унинг миқдорига алоҳида эътибор бериши лозим. Шу билан бир вақтда, жарима тайинлашда вояга етмаган судланган шахснинг қилмиши оғирлигини ва мулкий аҳволини ҳисобга олиши лозим.

ЖК 82-моддаси 2-қисмига мувофиқ, маҳкум жарима тўлашдан олти ой муддат мобайнида бўйин товласа, суд тўланмаган жарима миқдорини ахлоқ тузатиш ишлари жазоси билан алмаштиради. Бундай норма ЖК 44-моддасида ҳам ифодаланган. Аммо, ЖК 44-моддаси 3-қисми ҳолатидан фарқ қилиб, жаримани ахлоқ тузатиш ишларига алмаштириш **ЖК 82-моддаси** тартибларида қатор хусусиятларни назарда тутаяди. Маҳкумни жарима тўлашдан бўйин товлаши тўғрисидаги масала, фақат олти ой мобайнида тўламаган вазиятларда қўйилиши мумкин. Жаримани фақат шу каби жазо турига, ахлоқ тузатиш ишларига алмаштирилиши мумкин. Бу вазиятда ахлоқ тузатиш ишларининг энг кам муддати тўланмаган жарима суммасига боғлиқ бўлиб, бир ойдан кам, аммо бир йилдан кўп бўлмаслиги лозим.

Вояга етмаган судланганда жаримани алмаштириш тартибида бошқа давлат мажбурлов чораларини, қисман, қамоқни қўллашга

йўл қўйилмайди. **ЖК 82-моддаси 2-қисми** ҳолатларига мувофиқ, тайинланган ахлоқ тузатиш ишларини алмаштириш тартибида қамоқ қўлланиши мумкин эмас.

Қонун бўйича вояга етмаган судланган жазо сифатида тайинланган жаримани ҳукм қонуний кучга кирган кундан бошлаб олти ой ичида тўлашга мажбур. Бироқ суд ЖК 533-моддасига асосан судланган шахснинг моддий аҳволини ҳисобга олиб ҳукмнинг бу қисми ижросини кечиктириш масаласини ечади.

Вояга етмаган шахсга жарима кўринишидаги жазо тайинланиши, фақат бу жазо тури ЖК Махсус қисмининг тегишли моддаси санкциясида назарда тутилган бўлса ва ЖК 57-моддасига мувофиқ анча енгилроқ жазо тайинланганида қонунийдир. Агар, жарима кўринишидаги жазо ЖК Махсус қисми маълум моддаси санкциясида назарда тутилган бўлса, унда вояга етмаган шахсга кўрилатган давлат мажбурлов чораси миқдорини танлашда суд ҳам тегишли модда санкцияси ҳамда ЖК 82-моддаси ҳолатлари билан боғлайди. Қисман, агар Махсус қисм моддасининг санкциясида жариманинг энг кам миқдори аниқланса, суд бу жазони тайинлашда, агар кейингиси ЖК 82-моддаси 1-қисмида ўрнатилган чегараларда турган бўлса, кўрсатилган чегарани бузиши мумкин эмас. Бунда, Махсус қисм моддаси санкциясида ўрнатилган энг кам чеклов, жариманинг **ЖК 82-моддаси 1-қисмида** кўрсатилган энг кўп чегарасидан катта бўлса, унда судланганга ЖК Умумий қисми махсус нормаларида назарда тутилган энг кўп миқдорга тенг жаримани қўллаш лозим бўлади. Энг кам чеклов кўрсатилмаган бўлса, у ЖК 82-моддаси ҳолатларига мувофиқ аниқланади. Жариманинг энг кўп чеклови ҳар қандай ҳолатда, ЖК Махсус қисми моддасига тегишли санкциядан мустақил равишда, кўрсатилган модда аниқлаган чегарадан ошиб кетиши мумкин эмас. Агар, жарима кўринишидаги жазо судланганга ЖК 57-моддаси тартибида тайинланса, унда жариманинг энг кам ва энг кўп чегаралари **ЖК 82-моддасига** мувофиқ аниқланади.

ЖК 83-моддаси вояга етмаган судланганларга **ахлоқ тузатиш ишлари** каби жазо тури тайинлашнинг хусусиятларини тартибга солмайди.

Кўрсатилган норманинг 1-қисми асосида: «Ахлоқ тузатиш ишлари фақат меҳнатга лаёқатли вояга етмаганларга нисбатан ўз иш жойида ўташ, айбдор ҳеч қаерда ишламаса, ушбу жазо ижросини назорат қилувчи органлар белгилаб берадиган ўзи яшайдиган ҳудуддаги бошқа жойларда ўташ тариқасида бир ойдан бир йилгача муддатга тайинланади».

Қонунда кўрсатилиши бўйича ахлоқ тузатиш ишлари фақат **меҳнатга лаёқатли вояга етмаган шахсларга** қўлланилишига йўл қўйилади.

Меҳнатга лаёқат – бу меҳнат фаолиятига бўлган лаёқатдир. Ишга қабул қилишга ўн олти ёшдан йўл қўйилади (МКнинг 77-моддаси

1-қисми). Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленуми ўзининг «Судлар томонидан жиноят учун жазо тайинлаш амалиёти тўғрисида»ги қароридан, қонун бўйича 16 ёшга тўлмаганларга ахлоқ тузатиш ишлари қўлланилмаслигини кўрсатган. Аммо, меҳнат қонунчилигига мувофиқ, вояга етмаган шахслар меҳнатга лаёқатли сифатида кўриб чиқилиши лозим ва умумий ўрнатилган ёшга (16 ёш) етмаган вазиятларда ва ушбу шарт билан:

– ўн беш ёшга тўлган шахслар ота-онасидан бирининг ёки улар ўрнини босувчи шахснинг ёзма равишдаги розилиги билан ишга қабул қилиниши мумкин (МК 77-моддаси 1-қисми);

– ёшларни меҳнатга тайёрлаш мақсадида умумтаълим мактаблари, хунар-техника билим юртлиари ва ўрта махсус ўқув юртлиарининг ўқувчиларини ўн тўрт ёшга тўлганларидан кейин ота-онасидан бирининг ёки улар ўрнини босувчи шахснинг розилиги билан болаларнинг соғлиғига ва камол топишига зиён етказмайдиган ва таълим олиш жараёнини бузмайдиган енгил ишларни ўқишдан бўш вақтларида бажариш учун ишга қабул қилишга йўл қўйилади (МК 77-моддаси 2-қисми).

Шу муносабат билан, меҳнат қонунчилиги шартларига риоя қилинганда ўн тўрт ёшга етган вояга етмаганларга ахлоқ тузатиш ишлари қўлланилиши мумкин.

Ўн олти ёшга етмаган шахсларга ахлоқ тузатиш ишларини тайинлашда, суд айбдорнинг меҳнат мажбуриятларини ижро этиш истаги борлигини аниқлаб олиши лозим, чунки шахснинг бу жазони бажаришни истамаслиги уни қўллаш самарадорлигини пасайтиради. Бундан ташқари, ахлоқ тузатиш ишларининг тури ва миқдори масаласини ечаётганда суд уларни судланган шахс соғлиғига ва ўқув жараёнига таъсирини ҳисобга олиши зарур.

Ахлоқ тузатиш ишлари вояга етмаганлар учун **бир ойдан бир йилгача** муддатга тайинланади. Бу муддатларга риоя қилмаслик жиноят қонунининг қўпол бузилиши бўлиб, ҳукмнинг ўзгаришига олиб келади.

Вояга етмаганлар учун **ЖК 83-моддаси 1-қисмида** назарда тутилган ахлоқ тузатиш ишлари ЖК Махсус қисми тегишли моддаси санкциясининг таҳриридан қатъи назар судлар томонидан сўзсиз бажарилиши лозим. Бунда қуйидагиларни ҳисобга олиш зарур.

Агар ЖК Махсус қисми моддасининг санкцияси содир этилган тўғридан-тўғри жиноятга ахлоқ тузатиш ишлари тайинланиши мумкин бўлган энг кам муддатни назарда тутса, унда вояга етмаганга амалда тайинланадиган бу турдаги жазо умумий қоидалар бўйича шу модда санкцияси кўрсатган энг кам чегарасидан кам бўлиши мумкин эмас. Бироқ бу энг кам чегара ЖК 83-моддасида назарда тутилган энг кўп чегарадан ортиқ бўлса, ахлоқ тузатиш ишлари ЖК 83-моддаси 1-қисми қоидалари бўйича тайинланиши лозим,

яъни бир ойдан бир йилгача. Агарда, ЖК Махсус қисмининг тўғридан-тўғри модда санкцияси ахлоқ тузатиш ишларининг энг кам йўл қўйиладиган чегарасини назарда тутмаган бўлиб, фақат унинг энг кўп чегарасини назарда тутган бўлса, унда вояга етмаган судланган учун кўрилаётган жазо турининг энг кам миқдори **ЖК 83-моддаси** ҳолатларига мувофиқ аниқланади. Бундай вазиятларда энг кўп йўл қўйиладиган жазо миқдорини иккита вариантда аниқлаш мумкин:

– агар, ЖК Махсус қисмининг моддаси санкциясида кўрсатилган энг кўп чегара ЖК 83-моддасида назарда тутилган ахлоқ тузатиш ишларининг энг кўп чегарасидан ортиқ бўлса, суд ЖК 83-моддаси 1-қисмига рия қилиши лозим;

– агар ахлоқ тузатиш ишларининг энг кўп муддати Махсус қисм моддаларининг санкцияси ЖК 83-моддасида аниқланган чегараларда бўлса, айбдорга ахлоқ тузатиш ишларини тайинлаш ЖК Махсус қисми муайян моддаси санкциясига йўналтирилиши лозим.

ЖК 83-моддаси 1-қисмида кўрсатилгани каби, вояга етмаган шахсга икки турдаги ахлоқ тузатиш ишлари тайинланиши мумкин:

– вояга етмаганнинг ўз иш жойи бўйича ижро этиладиган;

– ушбу жазо ижросини назорат қилувчи органлар белгилаб берадиган ўзи яшайдиган ҳудуддаги бошқа жойларда ижро этиладиган.

Шу ҳолатга алоҳида эътибор бериш лозимки, вояга етмаганнинг яшаш жойида ушбу жазо ижросини назорат қилувчи органлар томонидан белгиланган бошқа жойларда ижро этиладиган ахлоқ тузатиш ишларини тайинлаш, фақат бир вазиятда, агар ҳукм чиққанда айбдор ҳеч қаерда ишламаётган бўлсагина йўл қўйилади. Бундай вазиятда вояга етмаганнинг меҳнат мажбуриятларини амалда амалга оширмаганлигининг аҳамияти йўқ, масалан, унга нисбатан аввалдан тергов жараёнида қамоққа олиш чораси кўрилган бўлса ёки у вақтинчалик меҳнатга лаёқатсиз аҳволда бўлса ва ҳ.к. Ҳукм чиққанида шахсни ишловчи деб топиш учун фақат вояга етмаган судланган шахснинг ҳақиқий меҳнат шартномаси аҳамиятга эга. Жазони бошқа жойларда ўташ шарти билан ахлоқ тузатиш ишларига ҳукм қилинган шахслар жазоларни ижро этиш инспекцияси белгилаб берадиган корхона, муассаса ва ташкилотларга юборилади. Вояга етмаган маҳкумлар яшаш жойидаги корхона, муассаса ва ташкилотларга юборилади (ЖИК 26-моддаси 5-қисми).

Вояга етмаганга ахлоқ тузатиш ишлари жазо турини тайинлашда, судлар унинг турига (судланган шахснинг иш жойида ёки ушбу жазо ижроси назоратини олиб борувчи идоралар томонидан яшаш жойида ўтадиган) ва жазо муддатига ҳамда судланган шахснинг иш ҳақидан чегирмалар миқдорига, бу кўрсаткичлар жазонинг индивидуаллаштириш воситаси эканлигини назарда тутиб, алоҳида эътибор беришлари лозим.

(Судланган шахснинг иш ҳақидан чегирмалар тўғрисида ушбу том II бобининг «Ахлоқ тузатиш ишлари» деб номланган 4-§ га қаранг.)

Вояга етмаган шахсга ахлоқ тузатиш ишлари кўринишида жазо тайинлашда, судлар вояга етмаганга юкланган ёки юкланадиган меҳнат мажбуриятларига эътибор беришлари лозим. Қисман, ахлоқ тузатиш ишларини ўташда вояга етмаган шахсга меҳнат қонунчилиги ўз амалини тўла ёяди. Ўн саккиз ёшдан ёш бўлган шахслар меҳнатидан ноқулай меҳнат шароитларида, ер ости ишларида ва соғлиққа, хавфсизликка ёки бу тоифа ишчиларнинг ахлоқига зарар етказувчи ишларда фойдаланиш тақиқланади¹. Ўн саккиз ёшга тўлмаган шахсларнинг белгилаб қўйилган нормадан ортиқ оғир юк кўтаришлари ва ташишларига йўл қўйилмайди (МК 241-моддаси 2-қисми)². Вояга етмаганлар учун қисқартирилган иш куни ўрнатилади, бу ахлоқ тузатиш ишларини ўташга таъсир этмайди: давомийлигидан қатъи назар вояга етмаганларнинг иш куни 18 ёшга тўлганларнинг иш куни билан бир хилдир.

ЖК 83-моддаси 2-қисми суднинг судланган шахсни ахлоқ тузатиш ишларидан бўйин товлаган вазиятда, ахлоқ тузатиш ишлари кўринишидаги жазони қамоқ кўринишига алмаштириш ҳуқуқини тартибга солади. Жазони алмаштиришга, судланган ахлоқ тузатиш ишларидан, тайинланган муддатнинг ўндан бир қисмидан кўпроғини ўташдан бўйин товлаган шароитдагина йўл қўйилади. Ахлоқ тузатиш ишлари қамоққа алмаштирилганда, қамоқнинг бир куни ахлоқ тузатиш ишларининг уч кунига тенг ҳисоблаб, йўл қўйилади. Қамоқ кўринишида тайинланган жазо уч ойдан ошмаслиги керак. Бунда, Жиноят кодекси Махсус қисми тегишли моддаси санкциясида қамоқ кўринишидаги жазо назарда тутилганлиги ва муддати аҳамиятга эга эмас. Ахлоқ тузатиш ишларини алмаштирилганда, суд кўрсатилган ҳолатлар билан боғланмаган.

(Ахлоқ тузатиш ишларидан бўйин товлаш ва уларни қамоққа алмаштириш тўғрисида кенгроқ ушбу том II бобининг «Ахлоқ тузатиш ишлари» деб номланган 4-§ га қаранг.)

¹ Ўн саккиз ёшга тўлмаган шахслар меҳнатидан фойдаланиш тақиқланган меҳнат шароити ноқулай бўлган ишлар рўйхати (2001 йил 30 майдаги Ўзбекистон Республикаси Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлигининг 7-сонли қарори ва Соғлиқни сақлаш вазирлигининг 1-сонли қарорлари билан тасдиқланган, Ўзбекистон Республикаси Адлия Вазирлигидан 2001 йил 9 июнда № 1040 рўйхатдан ўтган) // Ўзбекистон Республикаси вазирликлари, давлат қўмиталари ва идоралари норматив акллари бюллетенлари, 2001 й., № 11.

² Ўн саккиз ёшга тўлмаган шахсларнинг белгилаб қўйилган нормадан оғир юк кўтаришлари ва ташишлари Ўзбекистон Республикаси Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлиги ва Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлиги томонидан касаба уюшмаси Федерациясининг кенгаши билан маслаҳатлашган ҳолда ўрнатилади.

ЖК 84-моддасига мувофиқ вояга етмаганларга **қамоқ бир ойдан уч ой** муддатгача қўлланилади.

(«Қамоқ» тушунчаси тўғрисида ушбу том II бобининг «Қамоқ» деб номланган 6-§ га қаранг.)

Вояга етмаган жиноятчига қамоқ жазосини қўллашни тартибга солувчи ЖК 48-моддасига таққослаб, ЖК 84-моддаси вояга етмаганларга қамоқ жазосини қўллашнинг аҳамиятли хусусиятларини назарда тутмайди. Бу, давлат мажбурлов чорасининг ягона спецификаси вояга етмаганларга нисбатан жазонинг энг кўп муддатини икки марта камайтирилганлигидан иборатдир.

Вояга етмаганга нисбатан содир этган жинояти учун қамоқ жазоси тайинланиши, фақат, тегишли модда санкцияси шу жазони назарда тутган вазиятдагина мумкин. Бундан ташқари, аввал белгилаб ўтилганидек, **ЖК 83-моддаси 2-қисмига** мувофиқ, вояга етмаган шахс тайинланган ахлоқ тузатиш ишларининг ўндан бир қисмидан кўпроғини ўташдан бўйин товласа, суд бу жазонинг ўталмаган қисмини ахлоқ тузатиш ишларининг ҳар уч кунини қамоқнинг бир кунига тенглаштирган ҳолда ҳисоблаб, қамоқ жазоси билан алмаштиради, аммо бу муддат уч ойдан ошмаслиги керак.

Тўғридан-тўғри жазо муддатини аниқлашда суд **ЖК 84-моддаси** ҳолатларига тенг равишда Махсус қисмнинг тегишли моддаси санкцияси таҳрирдан келиб чиқиши лозим. Қисман, агар Махсус қисмнинг тегишли моддаси санкцияси **ЖК 84-моддасида** белгиланган чегарада жойлашган қамоқнинг энг кўп чегарасини аниқласа, унда амалда тайинланадиган жазо миқдори бундай чегарадан ошиб кетиши мумкин эмас. Худди шу вазиятда, яъни **ЖК 84-моддаси** назарда тутилганидан ортиқ бўлган, санкция қамоқ жазоси миқдорининг юқори чегарасини назарда тутса, у ҳолда ЖК 84-моддасининг ҳолатларига биноан вояга етмаганга тайинланган охириги жазо уч ойдан ошмаслиги лозим.

Кўрсатиб ўтиш зарурки, вояга етмаганларга нисбатан жазонинг қамоқ тури судланган шахснинг тузалиши, жиноий фаолиятининг давом этишига тўсқинлик қилувчи ҳамда умумий ва махсус превенцияси мақсадидаги самарали восита деб ҳисобланади. Аммо қамоқ, шунингдек, озодликдан маҳрум қилиш жазосини фақат, судланган шахсни жамиятдан ажратмасдан туриб қайта тарбиялаш имкони бўлмаган ҳоллардагина қўлланиши лозим. Шу муносабат билан қамоқ жазосини қўллаш ҳукмда албатта мотивлаштирилган бўлмоғи, жамиятдан ажратмасдан туриб жазодан кўзланган мақсадга эришиш мумкин эмаслиги асосланган бўлиши лозим.

ЖК 85-моддаси вояга етмаганларга қўлланиладиган жазо тизимидаги энг оғир давлат мажбурлови — **озодликдан маҳрум этишни** тайинлашнинг хусусиятларини регламент қилади. Бу жазонинг оғирлиги шундан иборатки, у судланган шахсни жамиятдан ажратиб тарбия ко-

лониясига жойлаштириш орқали бажарилади. Шу вақтнинг ўзида, озодликдан маҳрум этишнинг аҳамияти вояга етмаганлар учун жиноий жазо мақсадларига этишишдаги самараси билан ифодаланади.

ЖК 85-моддаси 1-қисмига мувофиқ, «Вояга етмаганларга нисбатан озодликдан маҳрум қилиш жазоси олти ойдан ўн йилгача муддатга тайинланади, ушбу Кодекс 86-моддасининг иккинчи, учинчи ва тўртинчи қисмларида назарда тутилган ҳоллар бундан мустасно». Вояга етмаганлар учун озодликдан маҳрум этишнинг икки марта пайсантирилган энг кўп чегараси жиноят қонунида инсонийлик ва адолатлилик принципларини кетма-кетликда татбиқ этилаётганидан гувоҳлик беради. Қонун чиқарувчининг бундай позицияси, вояга етмаган судланганларнинг тузалишлари мақсадида, жиноий фаолиятларини давом эттиришларига тўсқинлик қилиш ҳамда умумий ва махсус превенцияси, судланган шахсни жамиятдан анча камроқ муддатларга ажратишга мос келиши билан тушунтирилади, узоқ муддатга озодликдан маҳрум этишни қўллаш эса ўз самарадорлигини йўқотади.

Вояга етмаган шахсга содир қилган битта жинояти учун жазонинг озодликдан маҳрум қилиш турини ўн йилдан ортиқ муддатга тайинлашга йўл қўйилмайди. Шунинг учун, агар Махсус қисмнинг аниқ моддаси санкцияси **ЖК 85-моддасида** кўрсатилган жазонинг энг кўп чегарасини назарда тутса, унда тайинланадиган энг кўп жазо миқдори **ЖК 85-моддаси** ҳолатларига мувофиқ чегараланиши лозим. Бироқ Махсус қисмнинг тегишли моддаси санкциясида назарда тутилган жазонинг энг кам миқдори **ЖК 85-моддасида** кўрсатилган энг кўп миқдордан ошиб кетса, суд жазони умумий ҳолатларга йўналтириб тайинлаши лозим. Шу сингари, масалан, оғирлаштирувчи ҳолатларда қасддан одам ўлдириш жинояти содир этилган бўлса, бу жиноятни содир этганлик учун ЖК 97-моддаси 2-қисми санкциясига мувофиқ, энг кам озодликдан маҳрум этиш муддати 15 йилни ташкил этишига қарамасдан, вояга етмаганга нисбатан озодликдан маҳрум этиш жазо тури ўн йилгача бўлган муддатга тайинланади (ЖК 85-моддаси 3-қисми «в» банди). Бундай вазиятларда судларга ЖК 85-моддаси тегишли қисмига асосланишга тўғри келади, ЖК 57-моддасига асосланиш ЖК Махсус қисми аниқ моддаси санкциясида назарда тутилмаган анча енгил жазо турини тайинлаш ҳолатини мустасно қилганда талаб қилинмайди. Масаланинг бошқача ечими 18 ёшга етмаган шахслар учун оғир ва ўта оғир жиноятларни содир этганлари учун жазонинг асосланмаган пасайтирилишига олиб келар эди.

Вояга етмаган шахс томонидан икки ёки ундан ортиқ жиноятлар содир этилган вазиятларда, озодликдан маҳрум қилишнинг энг кўп муддати ошади. Бундай ҳолатда жазонинг энг кўп муддати тўғрисидаги масала жиноят қилган шахснинг ёшидан ҳамда жиноятдан келиб чиқиб ечилади.

(Бу ҳақда кенгроқ ушбу том мазкур бобининг «Вояга етмаганларга жазо тайинлаш» деб номланувчи 3-§ га қаранг.)

Озодликдан маҳрум этиш энг қаттиқ жазо бўлиб, вояга етмаганга ҳам ижобий, ҳам салбий таъсир кўрсатиши билан кузатилади. Шунинг учун «вояга етмаганларга жазо тайинлаш масаласини ечишда, суд, энг аввало, содир қилинган жиноят тавсифини, жамиятга хавфлилик даражасини, шахс тўғрисидаги маълумотни ва жазони енгиллаштирувчи ва оғирлаштирувчи ҳолатларни ҳисобга олган ҳолда озодликдан маҳрум этиш билан боғлиқ бўлмаган жазони қўллаш имкониятларини муҳокама қилиши лозим. Суд вояга етмаганга озодликдан маҳрум қилиш кўринишидаги жазони белгилашда, фақат шундай ҳолатларда, қачонки жамиятдан ажралмаган ҳолда унинг тузалиши мумкин бўлмаса, ҳукмда, албатта, қабул қилинган қарорни асослаш билан қабул қилишга ҳақлидир»¹.

Қисман, оғир ва ўта оғир жиноятларни содир қилишда айбдор бўлган, аввал судланган, ички ишлар идораларида қонунбузарликлари учун ҳисобда турган вояга етмаган шахсларга нисбатан енгилликларга йўл қўйилиши мумкин эмас. **ЖК 85-моддаси 2-қисми** озодликдан маҳрум қилиш жазоси жиноят содир этиш пайтида ўн уч ёшдан ўн олти ёшгача бўлган шахсларга нисбатан қўлланилишини белгилайди. Озодликдан маҳрум қилиш жазосининг жиноят содир этиш пайтида ўн олти ёшдан ўн саккиз ёшгача бўлган шахсларга нисбатан қўлланилишини эса **ЖК 85-моддаси 3-қисми** тартибга солади. Озодликдан маҳрум қилишда бундай чегаралашнинг зарурияти, вояга етмаганларга нисбатан, уларнинг психик ва жисмоний ривожланишларини ҳисобга олган ҳолда самарали ва инсоний қўлланилиши талаблари билан белгиланган.

ЖК 85-моддаси 2-қисмига мувофиқ, «Озодликдан маҳрум қилиш жиноят содир этиш пайтида ўн уч ёшдан ўн олти ёшгача бўлган шахсларга нисбатан:

а) унча оғир бўлмаган жиноят учун — уч йилгача;

б) оғир жиноят учун — олти йилгача;

в) ўта оғир жиноят учун — ўн йилгача муддатга тайинланади».

Худди шу модданинг учинчи қисмига мувофиқ, «Озодликдан маҳрум қилиш жиноят содир этиш пайтида ўн олти ёшдан ўн саккиз ёшгача бўлган шахсларга нисбатан:

а) унча оғир бўлмаган жиноят учун — тўрт йилгача;

б) оғир жиноят учун — етти йилгача;

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2000 йил 15 сентябрдаги «Вояга етмаганларнинг жиноятлари ҳақида ишлар бўйича суд амалиёти тўғрисида»ги 21-сонли қарори (Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2002 йил 14 июндаги 10-сонли ва 2006 йил 3 февралдаги 5-сонли қарорлари билан киритилган ўзгартиш ва қўшимчалар билан) // Тўплам, 2-жилд. — 23-б.

в) ўта оғир жиноят учун — ўн йилгача муддатга тайинланади».

Мазкур модданинг **тўртинчи қисмида** таъкидланганидек, вояга етмай туриб ижтимоий хавфи катта бўлмаган жиноят содир этган, эҳтиётсизлик оқибатида жиноят содир этган ёхуд қасддан унча оғир бўлмаган жиноят содир этган шахсларга нисбатан озодликдан маҳрум қилиш тариқасидаги жазо тайинланмайди.

Бунда, вояга етмаган шахс томонидан содир этилган бундай қилмишлар сони аҳамиятга эга эмас.

ЖК 85-моддаси 5-қисмига мувофиқ, ҳукм чиқариш пайтида ўн саккиз ёшга тўлмаган шахсларга нисбатан озодликдан маҳрум қилиш жазосини тарбия колонияларида ўташ тайинланади. Бу колониялар, озодликдан маҳрум қилинганлар учун мўлжалланган муассасалар тизимида алоҳида ўрин эгаллайди, бу биринчидан, вояга етган жиноятчилар шароитларига нисбатан имтиёзлироқ шароитларни ўрнатишда, иккинчидан, вояга етмаганларнинг беқарор психикасини ҳисобга олувчи, уларни ўқитиш жараёнида айбдорларга таъсир этувчи асосий восита бўлган, турли хил тарбиявий-психологик-педагогик усулларни қўллашга йўналтиришда, спорт ва маданий тадбирларни ўтказишда ҳамда меҳнат фаолияти жараёнида ифодаланади.

Тарбия колонияларида судланганлар жазо муддатини ўтагунларигача ёки ЖК 87-, 89-, 90-моддалари тартибида жинорий жазодан озод этилгунларигача ёки вояга етгунларигача сақланадилар. 18 ёшга тўлганларидан кейин салбий тавсифли судланганлар жазони кейинчалик ўташ учун тарбия колониясидан умумий тартибли колонияга ўтказилади.

Қонун ҳужжатларида назарда тутилган асосларга мувофиқ, маҳкумни тарбия колониясидан жазони ижро этиш колониясига ўтказиш тарбия колонияси маъмуриятининг вояга етмаганлар иши билан шуғулланувчи комиссия билан келишилган тақдимномасига биноан судья томонидан амалга оширилади. Ўн саккиз ёшга тўлган маҳкумни тарбия колониясидан жазони ижро этиш колониясига ўтказиш масаласини ҳал этишда судья унинг тузалиш даражасини ҳисобга олиши лозим. Маҳкум тарбия колониясида жазони ўташ муддатини давом эттириш учун узоғи билан йигирма ёшга тўлгунга қадар қолдирилиши мумкин (ЖПК 537-моддаси 3- ва 4-қисмлари).

Озодликдан маҳрум этишга ҳукм қилинган ўн саккиз ёшга тўлган маҳкумлар, одатда, йигирма бир ёшга тўлгунга қадар тарбия колонияларида қолдирилади.

Маҳкумларни тарбия колонияларида қолдириш муассаса бошлиғининг прокурор томонидан тасдиқланган қарори билан амалга оширилади (ЖИК 128-моддаси).

Маҳкумлар йигирма бир ёшга тўлганидан, салбий тавсифга эга маҳкумлар эса ўн саккиз ёшга тўлганидан кейин жазо ўташни давом эттириш учун тарбия колониясидан умумий тартибли колонияга ўтказилади.

Назарда тутиш лозимки, вояга етмаганларга нисбатан унинг содир қилган қилмиши оғирлигидан ҳамда айбдор шахсининг жамиятга хавфидан қатъи назар, турма қамоғи қўлланилиши мумкин эмас. Турмалар вояга етган маҳкумларни сақлаш учун мўлжалланган (ЖИК 45-моддаси 6-қисми).

3-§. Вояга етмаганларга жазо тайинлаш

Алоҳида нормаларда тартибга солиш — ЖК 86-моддаси вояга етмаган жиноят содир этган шахсларга жазо тайинлаш хусусияти, жиноят қонунини бир тарзда қўллаш учун ҳуқуқни қўллаш фаолиятида вояга етмаганларга нисбатан инсонпарварлик ва адолатлилик принципларини кетма-кет мужассамланишига шароит яратади ҳамда шу тоифа шахслар учун жазонинг индивидуаллашувини аниқ ўтказиш имконини беради.

ЖК 86-моддаси 1-қисми ҳолатлари вояга етмаган шахсларга жазо тайинлашда умумий талабларни бириктиради. Бу талабларнинг мазмуни жазони танлашда фақат жазо тайинлашнинг умумий асосларини эмас (ЖК 54-моддаси), балки айбдор шахсига таъсир этувчи ҳолатларни ҳам ҳисобга олиш заруратидан иборатдир. Шундай экан, «суд вояга етмаганларга жазо тайинлашда жазо тайинлашнинг умумий асосларига амал қилади, вояга етмаганнинг ривожланганлик даражаси, турмуш шароити ва тарбиясини, соғлиғини, содир этган жиноятининг сабабларини, катта ёшдагиларнинг ва бошқа ҳолатларнинг унинг шахсига таъсирини ҳисобга олади» (**ЖК 86-моддаси 1-қисми**).

(Жазо тайинлашнинг умумий асослари тўғрисида ушбу том III бобининг «Жазо тайинлашнинг умумий асослари» деб номланувчи 1-§ га қаранг.)

Вояга етмаганнинг ривожланганлик даражаси деганда, кўрсатилган меъёрлар мазмунида, ўн саккиз ёшга етмаган шахснинг унинг тенгдошига нисбатан аниқланган ақлий ривожланиш даражаси тушунилади. Шахснинг ривожланиш даражаси, шундай ёшдаги шахсларга қўйиладиган умумий талабларга мос бўлиши (меъерий ривожланиш даражаси) ёки мос бўлмаслиги ҳам мумкин. Охириги ҳолатда шахснинг ривожланиши илгарилаб кетган (шу ёшдагиларга нисбатан ақлий ривожланиш даражаси умумий ривожланиш даражасидан анча ошиб кетади) ёки орқада қолган (ақлий ривожланиш даражаси меъёрдан анча паст).

Назарда тутиш лозимки, ЖК 87-моддаси 3-қисмига мувофиқ, вояга етмаган шахс ривожланишда ўз ёшига нисбатан анча орқада қолган бўлса ва содир этган қилмишининг аҳамиятини тўла равишда англаб етмаса, суд жазо ўрнига мажбурлов чораси қўллаш мақсадга мувофиқлиги масаласини кўриб чиқиши шарт.

(Бу ҳақда ушбу бобнинг «Вояга етмаганларни мажбурлов чораларини қўллаган ҳолда жавобгарликдан ёки жазодан озод этиш» деб номланувчи 4-§ га қаранг.)

Интеллектуал ривожланиш даражаси бўйича ўз тенгдошларидан илгарилаб кетган, аммо содир этган қилмишлари учун қонунда ўрнатилган жавобгарлик ёшига етмаган шахслар жиноий жавобгарликка тортилмайдилар.

Вояга етмаганларнинг турмуш шароити ва тарбияси ўзида 18 ёшга етмаган аниқ шахсга нисбатан ўрнатилган, унинг турмуш шароитини ва унга қўлланилган услублар, усуллар ва тарбиялаш воситаларини тавсифловчи ҳолатларни назарда тутлади.

Вояга етмаган шахсни турмуш шароити ва тарбиясини аниқлаш тартибида суд унинг ота-онаси ёки улар ўрнини босувчи шахс борлигини, уларнинг вояга етмаган шахсга муносабатини ҳамда оиладаги бошқа шахсларнинг борлигини ва уларнинг айбдор билан муносабатларини аниқлаб чиқиши лозим. Бундан ташқари, 18 ёшга етмаган шахсларнинг турмуш шароити ва тарбиясини аниқлашда суд, яна унинг моддий таъминланганлигини, унга қўлланилган услублар, усуллар ва тарбиялаш воситалари тавсифини ёхуд уларнинг йўқлигини аниқлаши лозим. Бунда, шунинг назарда тутиш лозимки, агар ишлаб чиқариш жараёнида тарбиялашда қўлланилган воситаларнинг етарли эмаслигидан гувоҳлик берувчи ҳолатлар ёхуд, аксинча, вояга етмаган шахснинг ривожланишига салбий таъсири аниқланса, суд ҳар бир вазиятда ота-оналар ёки улар ўрнини босувчи шахслар жавобгарлиги тўғрисидаги масалани муҳокама қилишга киришмоғи лозим. Қисман, агар шу шахслар томонидан, вояга етмаганнинг ривожланишига объектив салбий таъсир этадиган бундай тарбия шароитлари қўлланилган бўлса, суд ота-онасининг иш жойига ёки судланган шахснинг ота-онасининг турар жойига тегишли хусусий ажрим йўллаши лозим.

Соғлиғининг ҳолати деганда, вояга етмаган шахснинг нафақат касаллик ёки жисмоний камчиликлари йўқлиги ёки мавжудлигини, шу билан бирга унинг жисмоний, маънавий ва ижтимоий ҳолати даражасини ҳам тушуниш зарур¹. Соғлиғининг ҳолатини аниқлашда суд, энг аввало, унинг жисмоний ва психик ривожланиши даражасини ҳамда ижтимоий муносабатларни тавсифловчи иш ҳолатларини ўрганмоғи лозим.

Вояга етмаганга жазо тайинлашда суд қилмишнинг субъектив томонига жиддий эътибор қаратмоғи лозим бўлади. Лекин жазо тайинлашда **мотивлар**, яъни вояга етмаган шахснинг жиноят содир

¹ Халқаро соғлиқни сақлаш ташкилотининг Низоми (Конституция), (Нью-Йорк, 1994 й. 22 июль; Ўзбекистон Республикаси 1992 йил 25 майдан буён ХССТ нинг аъзоси ҳисобланади), преамбуланинг 2-қисми.

етишга нисбатан ички кечинмалари ҳисобга олинмоғи лозим. Паст ниятли мотивлар ва мақсадлар (кўролмаслик, ғараз, миллатлараро ёки ирқий душманлик, бошқа жиноятни яшириш мақсади ёки уни содир этишни енгиллаштириш ва ҳ.к.), одатда, судланган шахснинг аҳволини оғирлаштиради, ижтимоий қабул қилса бўладиган мотивлар (ёлғон ўртоқлик туйғуси, айрим ҳолатларда рашк, ўч олиш) унинг иштирокини енгиллаштиради.

Катталарнинг вояга етмаганларга таъсири қонун билан, вояга етмаган айбдор шахсни тавсифловчи ва суд жазо тайинлаётганида ҳисобга олиниши лозим бўлган алоҳида ҳолат сифатида ажратилган. Бунда, вояга етмаган шахсларга жазо тайинлаш мақсадлари учун, 18 ёшга тўлмаган шахсга нисбатан каттанинг қандай муносабатда бўлганлиги: у жиноят иштирокчисими ёки ундан жабрланганми аҳамиятга эга эмас. Шу билан бир вақтда, ҳар бир вазиятда ҳам суд «вояга етмаганларнинг катта ёшлилар иштирокида содир этган жиноятлари ҳақидаги иш кўриб чиқиляётганда, катта ёшдаги шахс ва ўсмир ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг хусусиятини синчиклаб аниқлаши лозим, чунки ана шу маълумотлар катта ёшли кишининг вояга етмаганни жиноят ёки ғайриижтимоий ҳаракат содир этишга жалб қилишдаги ролини аниқлашда муҳим аҳамиятга эга бўлиши мумкин».

Судларга 18 ёшга тўлган ва жиноятни қасдан содир этган шахсларгина вояга етмаган шахсни ғайриижтимоий хатти-ҳаракатларга жалб қилгани учун жиноий жавобгарликка тортилиши мумкин эканлиги тушунтирилсин. Шунингдек, катта ёшдаги киши ўз ҳаракатлари билан вояга етмаган шахсни ғайриижтимоий хатти-ҳаракатларга жалб қилаётганини билгани ҳолда ёки шундай фикрга йўл қўйганини ҳам аниқлаш лозим. Агарда катта ёшдаги киши шахсни ғайриижтимоий хатти-ҳаракатларга жалб қилса-ю, унинг вояга етмаганлигини билмаса ёки билиши мумкин бўлмаса, бу ҳолда ЖК 127-моддаси билан жиноий жавобгарликка тортиш мумкин эмас.

Агар вояга етмаган шахснинг жиноят содир этишига катта ёшдагиларнинг, шу жумладан, иш юзасидан жабрланувчи деб эътироф этилган шахсларнинг ғайриқонуний ёки ёмон ҳулқ-атвори сабаб бўлган бўлса, суд бу ҳолатни жазони енгиллаштирувчи ҳолат деб эътироф этиши, шунингдек, зарур ҳолда хусусий ажрим чиқариб, қайд этилган шахсларнинг иш ёки яшаш жойларига муҳокама қилиш учун юбориши лозим.

Жиноят кодексининг 55-моддаси «г» бандига кўра, жиноятнинг жисмоний ёки руҳий тазйиқ ўтказилиши натижасида содир этилиши ёхуд вояга етмаган шахснинг моддий томондан, хизмат ёки бошқа жиҳатдан қарамлилиги сабабли содир этилиши жавобгарлик-

ни енгиллаштирувчи ҳолат эканлигини ҳам назарда тутиш керак¹. Шу муносабат билан судлар вояга етмаган шахсга нисбатан, айнан, қандай жисмоний ёки руҳий тазйиқ ўтказилганлигини аниқлашлари шарт.

Жазо тайинлашда суд ҳисобга олиши лозим бўлган **вояга етмаган шахсга таъсир этувчи бошқа ҳолатларга**, вояга етмаганнинг ёши, биринчи марта жиноят содир этганлиги, чин қўнгилдан пушаймонлиги, айбини бўйнига олиб келиши, жиноятнинг очилишига фаол ёрдам бериши, жиноятни оғир шахсий ва оилавий ҳолатлар туфайли содир этганлиги киради. Назарда тутиш лозимки, суд томонидан айбдор шахсга таъсир этувчи бошқа ҳолатлар аниқланса, улар суд ҳукмида кенг ифодаланган бўлиши лозим.

ЖК 86-моддаси 2- ва 3-қисмлари содир этилган бир неча жиноятлар учун жазо тайинлаш қоидаларини назарда тутди. Бу ҳолатларнинг фарқловчи хусусиятлари, озодликдан маҳрум қилиш жазосини тайинлашда жавобгарликка тортилаётган вояга етмаганни маълум ёш даврига боғлиқ равишда ва содир этган жиноятининг оғирлик даражасини ҳисобга олган ҳолда пасайтирилган энг кўп чегараларни белгилашдан иборатдир. **ЖК 86-моддаси 2-қисмига** мувофиқ, «ўн уч ёшдан ўн олти ёшгача бўлган вақтда жиноят содир этган шахсларга нисбатан жиноятлар мажмуи тариқасида жазо тайинланганда озодликдан маҳрум қилишнинг энг кўп муддати ўн йилгача, агар содир этган жиноятларининг биттаси ўта оғир жиноят бўлса, ўн икки йилгача тайинланади». **ЖК 86-моддаси 3-қисмига** мувофиқ, «ўн олти ёшдан ўн саккиз ёшгача бўлган вақтда жиноят содир этган шахсларга нисбатан жиноятлар мажмуи тариқасида озодликдан маҳрум қилиш жазоси — ўн икки йилгача муддатга, агар содир этган жиноятларининг биттаси ўта оғир жиноят бўлса, ўн беш йилгача муддатга тайинланиши мумкин».

Бошқа ҳолатлар бўйича 18 ёшгача жиноят содир этган шахсларга бир неча жиноятлар учун жазо тайинлаш қоидалари **ЖК 59-моддасида** кўрсатилганидан ҳеч ҳам фарқ қилмайди.

(Бу ҳақда кенгроқ ушбу том III бобининг «Содир этилган бир неча жиноятларда жазо тайинлаш» деб номланувчи 6-§ га қаранг.)

ЖК 86-моддаси 4-қисми суд томонидан вояга етмаганларга қўлланиши мумкин бўлган бир неча ҳукмлар бўйича озодликдан маҳрум этиш кўринишидаги жазонинг энг кўп чегарасини белгилайди. Ушбу меъёрга мувофиқ, «жиноят содир этиш пайтида ўн уч ёшдан ўн

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2000 йил 15 сентябрдаги «Вояга етмаганларнинг жиноятлари ҳақида ишлар бўйича суд амалиёти тўғрисида»ги 21-сонли қарори (Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2002 йил 14 июндаги 10-сонли ва 2006 йил 3 февралдаги 5-сонли қарорлари билан киритилган ўзгартиш ва қўшимчалар билан) // Тўплам, 2-жилд. — 23–24-б.

саккиз ёшгача бўлган шахсларга нисбатан бир неча ҳукм юзасидан тайинланадиган озодликдан маҳрум қилиш жазосининг муддати ўн беш йилдан ошмаслиги керак».

Умуман олганда, 18 ёшгача бўлган ёшда жиноят содир этган шахсларга жазо тайинлаш қоидалари ЖК 60-моддасида назарда тутилган қоидалар билан бир хилдир.

ЖК 86-моддаси 5-қисми вояга етмаган шахсга нисбатан озодликдан маҳрум қилиш ёки ахлоқ тузатиш ишлари жазоси тайинланганда суд ушбу Кодекснинг 72-моддасида назарда тутилган асос ва шартлар мавжуд бўлса, шартли жазо белгилаши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленуми кўрсатмаларига мувофиқ, «вояга етмаганлар томонидан содир қилинган жиноят ишлари юзасидан ҳукм чиқаришда уларнинг жиний қилмишларига ҳолисона баҳо берилиши, уларга нисбатан ЖК 72-, 87-моддаларини қўллаш масаласини судлар атрофлича, ҳар томонлама муҳокама қилишлари лозим.

Судлар вояга етмаганларга нисбатан ЖК 72-моддасини қўлланганларида судланган шахсга синов муддати даврида қандай муайян мажбуриятлар юклатилишини (ўқишни якунлаши, ишга жойлашиши ва ҳоказолар) ҳукмда аниқ кўрсатишлари шарт».

(«Шартли ҳукм» тушунчаси ва уни қўллаш тўғрисида кенгроқ ушбу том V бобининг «Шартли ҳукм» деб номланувчи 5-§ га қаранг.)

Шуни ҳам қайд этиш лозимки, ЖПК 563-моддасига мувофиқ, вояга етмаган судланувчига нисбатан ҳукм чиқаришда суд, ушбу Кодекснинг 457-моддасида кўрсатилган масалалардан ташқари, ба-шарти вояга етмаган шахс шартли ҳукм қилинса, унга озодликдан маҳрум этиш билан боғлиқ бўлмаган жазо тайинланса, вояга етмаган шахсга жамоат тарбиячиси тайинлаш зарурлигини муҳокама қилишга мажбур.

4-§. Вояга етмаганларни мажбурлов чораларини қўллаган ҳолда жавобгарликдан ёки жазодан озод қилиш

Вояга етмаганларга жавобгарликдан озод этиш тўғрисидаги умумий қоидалар ёки ЖК 64–76-моддаларида назарда тутилган жазолар ва **ЖК 87-моддасида** назарда тутилган жазо ва жавобгарликдан озод қилиш тартибини белгиловчи қоидалар тарбиявий таъсир чораларини қўллаш орқали татбиқ этилиши мумкин. Ҳар бир алоҳида вазият учун қўллашда мос ҳолатларни танлаш ваколатли идоралар томонидан жиноят содир этган шахснинг уни жавобгарликка тортган вақтдаги ёши, айбдор шахси, енгиллаштирувчи, оғирлаштирувчи ва бошқа ҳолатларни ҳисобга олган ҳолда амалга оширилади.

ЖК 87-моддаси 1-қисмига мувофиқ, «ижтимоий хавфи катта бўлмаган жиноятни биринчи марта содир этган вояга етмаган шахс, агар содир этган қилмишининг хусусиятлари, айбдорнинг шахси ва ишнинг бошқа ҳолатларини эътиборга олиб, уни жазо қўлламасдан туриб ҳам тузатиш мумкин деган хулосага келинса, жавобгарликдан озод қилиниб, иш вояга етмаганлар ишлари билан шуғулланувчи комиссияда кўришга топширилиши мумкин».

Кўриб чиқиладиган асос бўйича, фақат бу шартлар ҳар бирининг биргаликда мавжудлиги вояга етмаганни жиноий жавобгарликдан озод этиш имкониятини беради.

ЖК 87-моддаси ҳолатларини, фақат шундай вазиятларда, жиноят содир этилган вақтдагина эмас, балки тегишли қарор чиқарилганида ёки жавобгарликдан озод этиш тўғрисида қарор (ажрим) чиқариладиганида 18 ёшга тўлмаган бўлса ҳам қўллаш мумкин. Худди шу вазиятда, **ЖК 87-моддаси 1-қисмида** кўрсатилган жавобгарликдан озод этиш асослари мавжуд бўлганда, бироқ қарор (ажрим) чиқарилганида айбдор 18 ёшга тўлса, бундай шахсни жавобгарликдан озод этиш масаласи ЖК 64–68-моддалари тартибида умумий асосларда ҳал қилиниши лозим.

Материалларини вояга етмаганлар ишлари бўйича комиссияга кўриб чиқиш учун ўтказиб, содир этган жинояти учун жавобгарликдан озод этиш фақат бир шарт билан, яъни қилмиш вояга етмаган томонидан биринчи марта содир этилган ва жамият учун катта хавф туғдирмасагина йўл қўйилади.

Агар, шахс томонидан аввал умуман бошқа жиноят содир этилмаган бўлса ҳамда аввал содир этилган жиноятга нисбатан судланганлик ҳолати тугалланган ёки ўрнатилган тартибда олиб ташланган бўлса ёхуд ЖК 64, 65, 66, 66¹, 68, 69, 70, 71, 76, 87- моддаларига мувофиқ, шахс жиноий жавобгарликдан ёки жазодан озод этилган бўлса, жиноят **биринчи марта** содир этилган деб топилади.

ЖК 15-моддаси 2-қисмига мувофиқ, ижтимоий хавфи катта бўлмаган жиноятларга қасддан содир этилиб, қонунда уч йилдан кўп бўлмаган муддатга озодликдан маҳрум қилиш тарзидаги жазо назарда тутилган жиноятлар, шунингдек, эҳтиётсизлик оқибатида содир этилиб, қонунда беш йилдан кўп бўлмаган муддатга озодликдан маҳрум қилиш тарзидаги жазо назарда тутилган жиноятлар киради.

Ижтимоий хавфи катта бўлмаган жиноят содир этган вояга етмаган шахсни жавобгарликдан озод қилишнинг мақсадга мувофиқлиги тўғрисидаги масала, ишнинг ҳолатларини ва айбдорнинг шахсини ҳар томонлама ўрганиш асосида ечилиши мумкин.

ЖК 87-моддаси 1-қисми мазмунида **содир этилган қилмишнинг хусусиятлари** дейилганда, жамиятга хавфли қилмишлар хусусиятларини, жиноят қонуни билан ҳимояланган у ёки бу жамоат муноса-

батларига зарар етказишга йўналтирилган ҳамда жиноий истакка эришиш усулларини (куч ишлатиб ёки ишлатмай) тушуниш зарур.

(Жазо тайинлашда айбдорнинг шахсини ҳисобга олишнинг хусусиятлари тўғрисида ушбу том III бобининг «Жазо тайинлашнинг умумий асослари» деб номланувчи 1-§ га қаранг.)

Вояга етмаганни жиноий жавобгарликдан озод қилиш тўғрисидаги масалани ҳал қилишда ҳисобга олинадиган **ишнинг бошқа ҳолатларига** ўсмирнинг жиноят содир этгунича бўлган ижобий ахлоқи, етказилган зарарни ўз хоҳиши билан қоплаши, жиноятни очиш учун фаол ёрдам кўрсатиши, илгари қўлланилган тарбиявий тавсифдаги мажбурлов чоралари, касалликнинг мавжудлиги, ўсмирнинг оиладаги, ўқув юртидаги тарбиявий шароитлари, ёлгон ўртоқлик ҳиссиёти оқибатида, катталарнинг таъсири остида содир этган жинояти ва бошқаларни киритиш мумкин. Бунда, ЖК 87-моддаси 1-қисми тартибида, агар вояга етмаганнинг аввалги жинояти ва кейинги ахлоқи салбий тавсифланса, агар 18 ёшга етмаган шахс алкоголизм, гиёҳвандлик ва заҳарвандликдан азият чекса ва жамият тартибини бузганлиги тўғрисида бир неча марта жавобгарликка тортилган бўлса, ички ишлар идоралари ҳисобида турса ва шунга ўхшаш вазиятларда, вояга етмаганни жавобгарликдан озод қилиш тўғрисидаги масалага жуда эҳтиёткорлик билан ёндашиш лозим. Қоида бўйича, бундай шахсларга нисбатан жавобгарликдан озод қилиш фақат истисно тарзида қўлланилиши мумкин.

Қонуннинг тўғридан-тўғри кўрсатишига мувофиқ, вояга етмаганни жиноий жавобгарликдан озод қилиш тегишли материалларни вояга етмаганнинг турар жойи бўйича вояга етмаганлар ишлари бўйича туман (шаҳар) комиссиясига тақдим қилиш йўли билан амалга оширилади. Шунга ўхшаш ҳолат, вояга етмаганлар ишлари бўйича комиссия Низомининг 22-бандида белгиланиб, туман (шаҳар) комиссияларига «терговчининг ёки прокурорнинг қарори асосида ёхуд суд ажрими асосида ижтимоий хавфи катта бўлмаган жиноят содир этганларида жавобгарликдан озод қилинган» вояга етмаганлар тўғрисидаги ишни кўриб чиқиш юклатилади¹.

Бунда, туман (шаҳар) комиссиялари ушбу Низомнинг 22-бандида назарда тутилган ҳолларда вояга етмаган шахсларга нисбатан қуйидаги таъсир кўрсатиш чораларини қўллашлари, яъни:

— вояга етмаганга жабрланувчидан узр сўраш мажбуриятини юклаш тўғрисида туман (шаҳар) судига тақдимнома киритиши;

¹ Вояга етмаганлар ишлари бўйича комиссиялар тўғрисида Низом (Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2000 й. 21 сентябрдаги «Вояга етмаганлар ишлари бўйича комиссиялар фаолиятини такомиллаштириш ҳақида» 360-сонли қарорига 1-илова), 22-банди // Ўзбекистон Республикаси ҳукумати қарорлари тўплами, 2000 й., № 9, 60-м.

– огоҳлантириб қўйиши;
– 15 ёшга тўлган вояга етмаган шахс зиммасига, агар у мустақил иш ҳақига эга бўлса ва зарар миқдори белгиланган энг кам ойлик иш ҳақидан ортиқ бўлмаса моддий зарарнинг ўрнини қоплаш ёки уни бартараф этиш мажбуриятини юклаши ёки белгиланган энг кам ойлик иш ҳақидан ортиқ бўлмаган моддий зарарни ўз меҳнати билан қоплаш мажбуриятини юклаши;

– 16 ёшга тўлган ва мустақил иш ҳақига эга бўлган вояга етмаган шахсга Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексига, Қорақалпоғистон Республикасининг давлат ҳокимияти ва бошқарувининг олий органлари чиқарган ҳужжатларда, вилоятлар ва Тошкент шаҳар давлат бошқаруви органлари қарорларида кўзда тутилган ҳолларда ва миқдорларда жарима солиши;

– вояга етмаган шахсни ўз ота-онаси ёки улар ўрнини босувчи шахслар ёхуд жамоат тарбиячилари назоратига, шунингдек, уларнинг розилиги билан меҳнат жамоаси ёки жамоат ташкилоти кузатувиغا топшириши;

– вояга етмаган шахс жамият учун хавфли хатти-ҳаракатлар қилган ёки ижтимоий ахлоқ қоидаларини қасддан ва мунтазам равишда бузиб келган тақдирда комиссия ички ишлар органлари билан биргаликда вояга етмаганни махсус ўқув-тарбия муассасасига юбориш масаласини кўриб чиқиш тўғрисида судга илтимоснома киритади. 11 ёшдан 14 ёшгача бўлган вояга етмаган шахс махсус мактаб-интернатга юборилиши, 14 ёшдан 18 ёшгача бўлган вояга етмаган шахс эса махсус касб-ҳунар коллежига юборилиши мумкин. Ҳар бир аниқ ҳолат бўйича қабул қилинган таъсир чоралари тўғрисида комиссиялар вояга етмаганнинг яшаш, ўқиш ёки иш жойи бўйича ҳуқуқбузарликни олдини олиш бўлинмалари томонидан вояга етмаганлар ҳуқуқбузарлигини олдини олиш ишлари доимий таъминланиши учун ички ишлар органларининг тегишли ҳудудий органларини хабардор қилишга мажбурдир.

Ушбу Низомнинг 23-бандида кўзда тутилган таъсир кўрсатиш чоралари қўлланилаётганида туман (шаҳар) комиссияси ҳуқуқбузарлик ҳолатининг хусусиятини ва сабабларини, вояга етмаган шахснинг ёшини ва унинг ҳаёт шароитларини, унинг ҳуқуқбузарлик қилишда қай даражада иштирок этганлигини, шунингдек, унинг турмушидаги, мактабдаги ва ишдаги ҳулқ-атворини, албатта, ҳисобга олиши лозим.

Комиссиянинг вояга етмаганлар иши бўйича огоҳлантириш бериш тўғрисидаги қарори бир йил мобайнида амал қилади. Башарти, таъсир кўрсатиш чораси қўлланилган вояга етмаган шахс ана шу муддат ичида янги ҳуқуқбузарлик содир этмаса, таъсир кўрсатиш чораси тугалланган деб ҳисобланади. Таъсир кўрсатиш чорасини қўлланган комиссия ўз қарорига биноан, башарти ана шундай таъсир кўрса-

тиш чораси қўлланилган вояга етмаган шахс намунали ахлоқи билан ўзининг тузалганлигини кўрсатган тақдирда, жазони бир йил ўтмасдан ҳам олиб ташлаши мумкин.

Агар вояга етмаганга нисбатан танланган тарбиявий таъсир чоралари муваффақиятсиз бўлса, комиссия бундай шахсга ўрнатилган тартибда кўрсатилган қаттиқроқ чоралар қўллаш ҳуқуқига эга.

18 ёшга тўлмаган шахсларни ЖК 87-моддаси 1-қисми ҳолатларига мувофиқ жиноий жавобгарликдан озод қилиш, аввал белгилаб ўтилганидек, фақат дастлабки тергов жараёнида терговчининг ёки прокурорнинг қарорларига асосан ёки суднинг ажрими бўйича — ишни тинглашга тайинлаш босқичида амалга оширилиши мумкин. Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленуми «Вояга етмаганларнинг жиноятлари ҳақидаги ишлар бўйича суд амалиёти тўғрисида» ги қарорида белгилайди: «ижтимоий хавфи катта бўлмаган жиноятни биринчи марта содир этган вояга етмаган шахсни суд, агар содир этилган қилмишининг хусусияти, айбдорнинг шахси ва ишнинг бошқа ҳолатларини эътиборга олиб, уни жазо қўллаган туриб ҳам тузатиш мумкин, деган хулосага келса, ишни судда кўриш учун тайинлаш босқичида ишни тугатиш ва вояга етмаганлар ишлари билан шуғулланувчи комиссияда кўришга юбориш ҳақида ажрим чиқаради»¹. Бундай ҳолатда жиноят иши вояга етмаганнинг розилиги билан унинг айбдорлиги масаласини ҳал қилмасдан туриб тўхтатилиши лозим.

Вояга етмаганни жавобгарликдан озод қилиш суриштирувчи томонидан ёки бошқа идора томонидан, лавозимли шахс томонидан, юқорида кўрсатилганидан бошқалар томонидан амалга оширилиши мумкин эмас.

ЖК 87-моддаси 2-қисмига мувофиқ, «беш йилдан кўп бўлмаган муддатга озодликдан маҳрум қилиш жазоси тайинлаш назарда тутилган унча оғир бўлмаган жиноятни биринчи марта содир этган ёки ижтимоий хавфи катта бўлмаган жиноятни такроран содир этган вояга етмаган шахсни, мазкур модданинг биринчи қисмида назарда тутилган асослар мавжуд бўлса, суд жазодан озод қилиш ва унга нисбатан мажбурлов чораларини қўллаш тўғрисидаги масалани кўриб чиқиши шарт».

Ушбу ҳолатларнинг таҳлилидан кўриниб турибдики, ЖК 87-моддаси 2-қисми тартибда вояга етмаганни жазодан озод қилиш

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2000 йил 15 сентябрдаги «Вояга етмаганларнинг жиноятлари ҳақида ишлар бўйича суд амалиёти тўғрисида»ги 21-сонли қарори (Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2002 йил 14 июндаги 10-сонли ва 2006 йил 3 февралдаги 5-сонли қарорлари билан киритилган ўзгартиш ва қўшимчалар билан) // Тўплам, 2-жилд. — 23—24-б.

хусусияти шу модданинг биринчи қисмига мувофиқ уни жавобгарликдан озод қилиш хусусиятига жуда ўхшайди.

Вояга етмаган суд томонидан мажбурлов чоралари қўлланиб қуйидаги ҳолатларда жазодан озод қилиниши мумкин:

– ижтимоий хавфи катта бўлмаган жиноятни биринчи марта содир этган вояга етмаган шахс, агар содир этган қилмишининг хусусиятлари, айбдорнинг шахси ва ишнинг бошқа ҳолатларини эътиборга олиб, уни жазо қўлламастан туриб ҳам тузатиш мумкин деган хулосага келинса, жавобгарликдан озод қилиниб, иш вояга етмаганлар ишлари билан шуғулланувчи комиссияда кўришга топширилиши мумкин;

– беш йилдан кўп бўлмаган муддатга озодликдан маҳрум қилиш жазоси тайинлаш назарда тутилган унча оғир бўлмаган жиноятни биринчи марта содир этган ёки ижтимоий хавфи катта бўлмаган жиноятни такроран содир этган вояга етмаган шахсни, мазкур модданинг биринчи қисмида назарда тутилган асослар мавжуд бўлса, суд жазодан озод қилиш ва унга нисбатан мажбурлов чораларини қўллаш тўғрисидаги масалани кўриб чиқиши шарт;

– вояга етмаган шахс ривожланишда ўз ёшига нисбатан анча орқада қолган бўлса ва содир этган қилмишининг аҳамиятини тўла равишда англаб етмаса, суд жазо ўрнига мажбурлов чораси қўллаш мақсадга мувофиқлиги масаласини кўриб чиқиши шарт.

Эсга соламиз, жавобгарликдан озод қилиш шахсни жиноят содир қилишда айбдор деб топиш билан боғлиқ, шунинг учун у фақат суд томонидан амалга оширилиши мумкинлиги қонунда бевожуба кўрсатилган. Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг тушунтиришларига мувофиқ, «Жиноят кодекси 87-моддасининг 2-қисмида кўрсатилган асослар билан вояга етмаганни жазодан озод этиш ва унга нисбатан шу Кодекснинг 88-моддасида кўрсатилган мажбурлов чораларини қўллаш юзасидан суд жазо тайинлашдан туриб жазодан озод этиш ҳақида ҳукм чиқаради».

Бунда назарда тутиш лозимки, суд томонидан фақат битта мажбурий чора қўлланилиши мумкин, бу ҳақда **ЖК 87-моддаси 2-қисми** диспозицияларининг таҳлили гувоҳлик беради: «...ва унга нисбатан мажбурлов чораларини қўллаш».

Жиноятни содир қилишда айбдор деб топилган вояга етмаганга тарбиявий тавсифдаги мажбурлов чорасининг аниқ турини танлашда, суд, фақат ЖК 88-моддасида мустаҳкамланган рўйхатни асос қилиб олади. Суд томонидан бу моддада кўрсатилмаган бошқа чораларни тайинлаш ноқонуний ҳисобланади.

ЖК 87-моддаси 3-қисмига мувофиқ, 18 ёшга етмаган шахсга жазо ўрнига мажбурлов чоралари қўлланади. Вояга етмаган шахс ривожланишда ўз ёшига нисбатан анча орқада қолган бўлса ва содир этган қилмишининг аҳамиятини тўла равишда англаб етмаса,

суд жазо ўрнига мажбурлов чораси қўллаш мақсадга мувофиқлиги масаласини кўриб чиқиши шарт (**ЖК 87-моддаси 3-қисми**).

Ёш бўйича ривожланишдан орқада қолиш деб, календарь ёши билан шахс ақлий ривожланиш даражасининг мос эмаслиги, ақлий ривожланиш даражаси шу ёшдаги интеллектнинг умумий даражасидан паст бўлган ҳолатига айтилади. Ақлий ривожланиш даражасини аниқлашда шахснинг тарбияланиш шароитлари, маълум ижтимоий гуруҳга тааллуқлилиги, моддий таъминланганлиги ва бошқаларни эътиборга олиш зарур бўлади.

«Вояга етмаган судланувчининг ақли норасолигидан далолат берувчи маълумотлар мавжуд бўлган тақдирда, вояга етмаганнинг ақлий ривожланишида ортда қолгани ёки ортда қолмагани ҳақидаги масалага аниқлик киритиш учун комплекс суд-руҳиятшунослик экспертизаси тайинланиши лозим»¹.

Вояга етмаганнинг руҳий ривожланишдаги қолюқлиги уни ақли расоликдан маҳрум этмайди. Шахснинг қолюқлиги қандайдир руҳий бузилиш билан шартлашилмайди, балки индивидуал ёш хусусиятлари инобатга олинади. Шу муносабат билан, вояга етмаганнинг жиноий жавобгарлиги ва жазо мустасно қилинмайди, бироқ ҳар бир ҳолатда суд жазо ўрнига мажбурлов чорасини қўллаш мақсадга **мувофиқлиги** тўғрисидаги масалани ечиши лозим.

Бу масалани ечишда шахснинг ақлий қолюқлик даражаси катта аҳамиятга эга. Шу сабабли, комплекс психологик экспертизага вояга етмаганнинг ақлий қолюқлик даражаси, ёшига мос бўлмаган интеллектуал ривожланиши тўғрисидаги саволлар қўйилиши лозим.

Жазо ўрнига мажбурлов чоралари фақат, суд қилган қилмиши аҳамиятини тўла ҳажмда англаш хусусиятидан маҳрум этадиган даражада, ёшдаги ривожланиши орқада қолган шароитлардагина қўлланилади. Белгилаб қўйиш керакки, айрим тоифадаги жиноятлар учун пасайтирилган ёш бўсағаси ўрнатилган (13 ва 14 ёш), чунки уларнинг жамиятга хавфли тавсифи яққол кўринади.

Ёши бўйича ривожланишдан анча орқада қолаётган вояга етмаган шахсга нисбатан жазо ўрнига тарбиявий тавсифдаги мажбурлов чораларини қўллаб, суд ҳукм чиқаради, унда шахснинг айбдор деб топилганини, тайинланган жазонинг тури ва миқдорини ҳамда жазо ўрнига мажбурлов чораларини қўллаш кўрсатилади. Ҳукмнинг тавсиф қисмида, албатта, қабул қилинган қарор кенг асослаб берилиши лозим.

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2000 йил 15 сентябрдаги «Вояга етмаганларнинг жиноятлари ҳақида ишлар бўйича суд амалиёти тўғрисида»ги 21-сонли қарори (Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2002 йил 14 июндаги 10-сонли ва 2006 йил 3 февралдаги 5-сонли қарорлари билан киритилган ўзгартиш ва қўшимчалар билан) // Тўплам, 2-жилд. – 23–24-б.

Белгилаб қўйиш лозимки, суд ёш бўйича ривожланишдан орқада қолаётган вояга етмаганга мажбурлов чораларини тайинлашда, қилмишининг оғирлиги аҳамиятга эга эмас. Бироқ қилмишнинг жамиятга хавфлилик даражаси ва тавсифи мажбурлов чораларини танлашда ҳисобга олиниши лозим. Бунда суд ЖК 88-моддасида кўрсатилган тарбиявий тавсифдаги тарбиявий чоралар рўйхати билан боғланган, бироқ фақат бир турдаги чорани тайинлаш талаби билан боғланмаган. Лозим бўлиб қолганда, вояга етмаганга бир вақтнинг ўзида, бир-бирини такрорламайдиган ва истисно қилмайдиган бир неча таъсир чоралари қўлланиши мумкин.

ЖК 88-моддаси 1-қисмига мувофиқ, қуйидагилар вояга етмаганларга қўлланиладиган **мажбурлов чоралари** бўлиб ҳисобланади:

а) суд белгиладиган шаклда жабрланувчидан узр сўраш мажбуриятини юклаш;

б) ўн олти ёшга тўлган шахс зиммасига етказилган зарарни ўз маблағи ҳисобидан ёки меҳнати билан тўлаш ёки бартараф қилиш мажбуриятини юклаш. Ушбу чора агар етказилган зарар белгиланган энг кам ойлик иш ҳақининг ўн бараваридан ошиб кетмаган бўлса қўлланилади. Бошқа ҳолларда етказилган зарар фуқаровий суд ишларини юритиш тартибидан ундирилади;

в) вояга етмаганни махсус ўқув-тарбия муассасасига жойлаштириш.

Айтиш лозим, келтирилган рўйхат тизимли хусусиятларга эга. Қисман, у тугалланган ва кенгайтирилган муҳокамага қўйилмайди, унда кўрсатилган чоралар энгилдан оғирига қараб кетма-кетликда жойлаштирилган. Шу муносабат билан вояга етмаганга қаттиқ мажбурлов тавсифидаги чораларни фақат бир шароитда, 18 ёшга етмаган шахсга қонунда назарда тутилган энгилроқ таъсир чоралари самарасиз бўлгандагина тайинлаш мумкин. Бу каби ҳар бир ҳолатда у ёки бу чорани қўллаш тўғрисидаги суд қарори, албатта, асосланган бўлмоғи лозим.

Мажбурлов чораси сифатида вояга етмаганга қўлланиладиган **ЖК 88-моддаси 1-қисми «а» бандида суд белгиладиган шаклда жабрланувчидан узр сўраш мажбуриятини юклаш** кўрсатилган. Бу чора кўриб чиқиладиган моддалар ичидаги энгилроқ чорадир ва вояга етмаганнинг ўз қилмишида айбдорлигини тан олиши, жабрланганга етказган зарари учун пушаймонлиги ва унга кечирим сўраб мурожаат қилишидан иборат.

Жабрланганга узрни вояга етмаган оғзаки ёки ёзма, омма орасида ёки индивидуал равишда келтиради. Узр сўраш жойи, вақти ва тартиби ва унинг шакли суд томонидан аниқланади. Узр сўраш мажбуриятини юклаш кўринишидаги мажбурлов чорасининг ижроси тўғрисида тегишли ҳужжат тузилади (ЖИКнинг 195-моддаси). Қоида бўйича, вояга етмаганга ушбу мажбурлов чоралари, унинг қил-

миши асосан маънавий зарар етказиш, жамият тартибларини бузиш билан содир этилса, жабрланганнинг ҳаётига, соғлиғига ёки мулкига зарар етказилмаган вазиятлардагина тайинланади.

ЖК 88-моддаси 1-қисми «б» банди ўн олти ёшга тўлган шахс зиммасига етказилган зарарни ўз маблағи ҳисобидан ёки меҳнати билан тўлаш ёки бартараф қилиш мажбуриятини юклаш каби мажбурлов чораларини назарда тутати. Бу чора, фақат вояга етмаган шахс 16 ёшга тўлгандагина қўлланиши тўғрисида қонунда бевосита кўрсатилган. Тарбиявий таъсирнинг бу чораси етказилган зарарни қоплаш йўли билан ёки уни тузатиш йўли билан ижро этилади.

Бунда, **зарарни қоплаш** деганда, жиноят содир этилганда зарарланган ёки йўқолган мулкка айнан ўхшаш бўлган янги мулк, пул маблағи, валюта ва бошқаларни тақдим этиш тушунилади. Зарарни қоплаш доимо хусусий маблағлар ҳисобига амалга оширилади.

Зарарни бартараф этиш зарарланган мулкни тузатиш, таъмирлаш, тиклаш, уни бирламчи ҳолатига келтиришга ёрдам беришдан иборат. Зарарни бартараф этиш фақат вояга етмаганнинг меҳнат фаолияти натижасида амалга оширилиши мумкин. Зарарни бартараф этиш зарарланган мулкни таъмирлашда, жабрланган шахсга хизмат қилиш ва бошқаларда қўринади.

Вояга етмаганга қўрилаётган чораларни тайинлашда, суд уни индивидуаллаштириши, фақат мазкур чораларни айбдор бўлган шахсга қўлланиши заруриятдан келиб чиқиши лозим бўлади. Шу муносабат билан етказилган зарарни қоплаш ёки бартараф этиш мажбуриятларини юклаётганда, суд судланувчининг мулккий аҳволи, ундаги меҳнат малакаси, етказилган зарарни қоплаш ёки бартараф этиш истаги борлигини чуқур таҳлил этиши лозим бўлади. Бунда, мулккий аҳволини баҳолашда шахснинг мустақил даромади (жумладан, солиқдан озод этилгани ҳам), мулк ёки унга бўлган ҳуқуқи, хусусий маблағларини бошқа шахсларга тақдим этиш мажбуриятларининг мавжудлигига эътибор бериш лозим. Етказилган зарарни ўз меҳнати билан қоплаш ҳеч қачон меҳнатга лаёқатсиз шахсга юклатилмайди. Бундай вазиятларда, қоидага қўра, ё етказилган зарарни қоплаш юклатилади ёки бошқа мажбурлов чоралари тайинланади.

Етказилган зарарни қоплаш фақат вояга етмаганнинг хусусий маблағлари ёки хусусий меҳнати ҳисобига амалга оширилиши мумкин. Зарарни қоплашга бошқа шахсларнинг маблағи ёки ёрдамига йўл қўйилмайди.

Назарда тутиш лозимки, етказилган зарарни қоплаш ёки уни бартараф қилиш мажбурияти, фақат етказилган зарар энг кам ойлик иш ҳақининг 10 бараваридан ошмаган вазиятлардагина юкланади. Бошқа вазиятларда зарарни қоплаш фуқаровий-ҳуқуқий тартибда ечилади, бу вояга етмаганга **ЖК 88-моддасида** назарда тутилган мажбурлов чораларини қўллашга тўсқинлик қилмайди.

ЖК 88-моддаси 1-қисми «б» бандида назарда тутилган мажбурлов чораларининг тартиби ва ижро этиш муддатлари суд томонидан аниқланади. Унинг ижроси тўғрисида ҳам тегишли ҳужжат тайёрланади (ЖИК 196-моддаси).

ЖК 88-моддаси 1-қисми «в» банди энг қаттиқ мажбурлов чорасини назарда тутати — **вояга етмаганни махсус ўқув-тарбия муассасасига жойлаштириш** вояга етмаганнинг мулоқот эркинлигини анча даражада чекловчи, кун тартибига, ўқишига, меҳнатни ташкил этиш ва даволашга махсус талаблар ўрнатилиши билан амалга оширилади.

Бу чора фақат 18 ёшга етмаган шахсни бошқа чоралар билан тарбиялаш имконияти бўлмаган вазиятларда қўлланади ва албатта, ҳукмда аниқ иш ҳолати сабаблари кўрсатилган бўлиши лозим. Уни ота-онаси ёки уларнинг ўрнидаги шахснинг назоратидан чиқиб кетган айбдорга нисбатан тайинлаш, у доимо яшаётган муҳитнинг салбий таъсиридан уни ажратиш мақсадга мувофиқ бўлган тақдирдагина ўзини оқлайди.

ЖК 88-моддаси 2-қисмига мувофиқ, «вояга етмаган шахсларни махсус ўқув-тарбия муассасаларида бўлиш муддати ва шартлари Ўзбекистон Республикасининг қонунлари билан белгиланади».

11 ёшдан 14 ёшгача бўлган вояга етмаган шахс махсус мактаб-интернатга юборилиши, 14 ёшдан 18 ёшгача бўлган вояга етмаган шахс эса махсус касб-ҳунар коллежига юборилиши мумкин.

Вояга етмаган шахслар махсус мактаб-интернатларда 15 ёшга етгунча сақланадилар, махсус касб-ҳунар коллежларида эса, 18 ёшга етгунга қадар сақланадилар.

Фавқулудда ҳолларда бундай ўқувчиларни махсус мактаб-интернатларда сақлаш муддати улар 16 ёшга етгунларига қадар узайтирилиши мумкин.

Вояга етмаган шахслар махсус ўқув-тарбия муассасаларида то ахлоқан тузалгунларига қадар сақланадилар, лекин бу муддат уч йилдан ортиб кетмаслиги керак.

Махсус ўқув-тарбия муассасалари жойлашган ердаги туман (шаҳар) комиссияси ўқувчига кўрсатиб ўтилган муассасаларда жорий ўқиш йилида ўрта умумий таълим мактаби ёки касб-ҳунар коллежининг тегишли синфини тугаллагунча уч йилдан кўпроқ муддатга қолишга ҳам рухсат бериши мумкин.

Махсус мактабларнинг 15 ёшга тўлган, аммо ахлоқан тузалмаган ўқувчилари шу мактаблар жойлашган ердаги туман (шаҳар) комиссияси томонидан махсус касб-ҳунар коллежларига юборилиши мумкин.

Вояга етмаган шахслар учун белгиланган махсус ўқув-тарбия муассасаларига кар-соқовлар, кўрлар, руҳий касаллар, ақли заиф бўлган вояга етмаганлар, шунингдек, махсус ўқув-тарбия муассасаларига

қабул қилиш учун тиббийёт нуқтаи назаридан тўғри келмайдиган белгилаб қўйилган рўйхатда кўрсатилган жисмоний камчилиги ва касалликлари бўлган болалар ҳамда ўсмирлар юборилиши мумкин эмас.

Белгилаб қўйиш лозимки, ЖК 88-моддасида назарда тутилган мажбурлов чоралари тарбиявий тавсифга эга. Бошқача қилиб айтганда, улар жиноий жазо хусусиятига эга эмас, ўзида қилмишга нисбатан жазони назарда тутмайди, балки вояга етмаганнинг онгига ўз ахлоқига нисбатан салбий баҳони етказиш учун қўлланилади. Бундан ташқари, мажбурлов чораларини қўллаш шаклланган шахснинг тўғриланишига эмас, унинг ривожланишига, яъни унинг тарбиясига таъсир қилади. Шу муносабат билан, мажбурлов чораларини қўллаш, улар қўлланган шахснинг судланганлигига олиб келмайди, уларни тайинлашда энг аввало, айбдорнинг шахси ва турмуш шароитлари ҳисобга олинаши лозим.

ЖК 87-моддасига мувофиқ, суд ҳукми билан жиноий жавобгарликдан озод қилиш тартибида вояга етмаганга тайинланган мажбурлов чораларидан бўйин товлаганда, шахсга анча оғирроқ мажбурлов чоралари ёки тегишли жиноий жазо қўлланиши мумкин. Бунда, суднинг жазо тайинлаш тўғрисидаги ажримда қонунда кўрсатилган мажбурлов чораларини қўллаш имкониятининг йўқлиги сабаблари кўрсатилиши лозим.

5-§. Жазони ўташдан муддатидан илгари шартли равишда озод қилиш ва жазони енгилроғи билан алмаштириш

ЖК 89-моддасида ўн саккиз ёшга тўлмасдан содир этган жинояти учун судланган шахсни жазони ўташдан муддатидан илгари шартли равишда озод қилишни қўллаш масаласи тартибга солинган. Бу нормани, жазони ўташдан муддатидан илгари шартли равишда озод қилишнинг умумий масалалари тартибга солинган ЖК 73-моддасига нисбатан махсус норма сифатида кўрилиши лозим. Шу муносабат билан таъкидлаш лозимки, **ЖК 89-моддасида** бевосита кўрсатилмаган ҳолатлар ЖК 73-моддасига мувофиқ ҳал қилиниши лозим.

ЖК 89-моддасида назарда тутилган ҳолатлар, фақат **18 ёшгача бўлган ёшда содир этган жинояти учун жазо ўтаётган шахсларга** қўлланилади. «Ўн саккиз ёшга тўлмасдан содир этган жинояти учун озодликдан маҳрум қилишга ёки ахлоқ тузатиш ишларига ҳукм қилинган шахсга нисбатан жазони ўташдан муддатидан илгари шартли равишда озод қилиш тартиби қўлланилиши мумкин» (**ЖК 89-моддаси 1-қисми**).

ЖК 89-моддаси 2-қисмига мувофиқ, «жазони ўташдан муддатидан илгари шартли равишда озод қилиш ушбу модданинг биринчи қисмида кўрсатилган жазо турлари учун белгиланган тартиб-қоида

талабларини бажарган меҳнат ва ўқишга ҳалол муносабатда бўлган маҳкумга нисбатан қўлланилиши мумкин».

Меҳнатга ёки ўқишга виждонан муносабатда бўлиш ишлаб чиқариш ва ўқиш тартибларига риоя қилишни, иш вақтининг давомийлигига, ўқув машғулотлари жадвалига ва ўқув топшириқларига ўз имкониятлари даражасида, ўз меҳнат кўрсаткичларини ва ўқишдаги баҳолари кўрсаткичларини кўтаришга интилиш ва ҳ.к.ларни тақозо этади. Бунда, назарда тутиш лозимки, судланган шахснинг меҳнатга ва ўқишга виждонан муносабати унинг тузалганлигидан гувоҳ беради, шунинг учун бу, нафақат жазони ўташдан муддатидан илгари шартли озод қилиш масаласини кўриб чиқиш олдидан, балки унинг ахлоқида жазо ўташ муддати давомида мавжуд бўлиши лозим.

ЖК 89-моддаси 3-қисмида вояга етмаган ёшда жиноят содир қилган шахсга жазони ўташдан муддатидан илгари шартли озод қилишни қўллаш учун жазо ўташнинг энг кам зарур муддати белгиланган. Бу муддатлар катталар учун ўрнатилган муддатларга нисбатан анча қисқартирилган ҳамда ЖК 73-моддасида қилмишнинг оғирлигидан ва қилмишда рецидив хусусият мавжудлигидан келиб чиқиб дифференцияланган. ЖК 89-моддаси 3-қисмига мувофиқ, «жазони ўташдан муддатидан илгари шартли равишда озод қилиш:

а) ижтимоий хавфи катта бўлмаган ёки унча оғир бўлмаган жиноят учун тайинланган жазо муддатининг камида тўртдан бир қисми;

б) оғир жиноят учун тайинланган жазо муддатининг камида учдан бир қисми;

в) ўта оғир жиноят учун, шунингдек, қасддан содир этган жинояти учун, агар шахс илгари қасддан содир этилган жиноят учун озодликдан маҳрум этишга ҳукм қилинган бўлса, тайинланган жазо муддатининг камида ярмини ҳақиқатда ўтаб бўлганидан кейин қўлланилади».

Шундай қилиб, маҳкумни жазони ўташдан муддатидан илгари шартли озод қилиш кўриб чиқиладиган модда қоидалари бўйича, фақат қуйидаги шартларга риоя қилинган ҳолда амалга оширилиши мумкин:

– вояга етмаган ёшда содир қилган жинояти учун жазо ўтаётган бўлса;

– ахлоқ тузатиш ишлари ёки озодликдан маҳрум қилишга ҳукм этилган бўлса;

– маҳкум унга тайинланган тартибга риоя қилса, унинг тузалаяётгани тўғрисида гувоҳлик берувчи меҳнатга ёки ўқишга виждонан муносабатда бўлса;

– маҳкум **ЖК 89-моддаси 3-қисмида** белгиланган содир этган қилмишининг оғирлигига қараб тайинланган жазонинг энг кам зарур муддатини ўтаган бўлса.

Суд томонидан жазони ўташдан муддатидан илгари шартли озод қилиш маҳкумни жазони ўтаётган жойида жазо ижроси бўйича маъмуриятнинг вояга етмаганлар иши бўйича комиссия билан биргаликдаги сўровига ёки маҳкумни ўзининг ёки унинг ҳимоячисининг сўровига мувофиқ қўлланилади (ЖПК 541-моддаси 2-қисми, 536-моддаси 3-қисми).

ЖК 89-моддаси 4-қисмига мувофиқ, жазони ўташдан муддатидан илгари шартли озод қилиш қўлланган шахс, жазонинг ўталмаган қисми даврида қасддан янги жиноят содир қилса, суд унга ЖК 60- ва 86-моддаларида назарда тутилган қоидалар бўйича жазо тайинлайди. Бу давр ичида эҳтиётсизликдан жиноят содир этса, жазони ўташдан муддатидан илгари шартли озод қилинганлигига таъсир этмайди.

ЖК 89-моддасида тартибга солинмаган масалалар ЖК 73-моддасига мувофиқ ҳал қилиниши лозим. Масалан, 18 гача бўлган ёшда содир этган жинояти учун, жавобгарликни оғирлаштирадиган ҳолатларда қасддан одам ўлдириш, ўн тўрт ёшга тўлмаганлиги айбдорга аён бўлган жабрланувчининг номусига тегиш ёки унга нисбатан зўрлик ишлатиб, жинсий эҳтиёжни ғайритабиий усулда қондириш, Ўзбекистон Республикасига, тинчлик ва инсоният хавфсизлигига қарши жиноят содир этиш, ядровий, кимёвий, биологик ва бошқа хилдаги оммавий қирғин қуроолларини, шундай қуроолларни ишлаб чиқариш учун фойдаланиш мумкинлиги аён бўлган материал ва ускуналарни контрабанда қилиш учун ҳукм қилинган шахсларга нисбатан жазони ўташдан муддатидан илгари шартли озод қилиш қўлланилиши мумкин эмас (ЖК 73-моддаси 4-қисми).

(Жазони ўташдан муддатидан илгари шартли равишда озод қилиш тўғрисида ушбу том V бобининг «Жазони ўташдан муддатидан илгари шартли равишда озод қилиш» деб номланган 6-§ га қаранг.)

ЖК 90-моддасида ўн саккиз ёшга тўлгунча жиноят содир этиб судланган шахсларга жазони енгилроғи билан алмаштириш масалалари тартибга солинган. Бу модданинг **1-қисмига кўра**, «ўн саккиз ёшга тўлгунча содир этган жинояти учун озодликдан маҳрум қилиш ёки ахлоқ тузатиш ишига ҳукм қилинган шахсга нисбатан жазонинг ўталмаган қисми енгилроқ жазо билан алмаштирилиши мумкин».

Ҳамда, жазони енгилроғи билан алмаштириш ушбу модданинг биринчи қисмида кўрсатилган жазо турлари учун белгиланган тартиб-қоида талабларини бажарган ва меҳнат ёки ўқишга ҳалол муносабатда бўлиб келаётган маҳкумга нисбатан қўлланилиши мумкин (ЖК 90-моддаси 2-қисми). Ҳар бир алоҳида ҳолатда суд, далилларнинг мавжудлигига ва шу билан биргаликда маҳкумнинг тузалиш йўлига ўтганлигига ишонч ҳосил қилиши лозим.

Кўрсатилган тоифадаги шахсларга жазони енгилроғига алмаштириш институтини қўллашда қонунда ўталмаган қисми енгилроқ

жазо билан алмаштирилиши учун маҳқум ўташи лозим бўлган анча қисқартирилган муддатлар белгиланган. **ЖК 90-моддаси 3-қисмида** кўрсатилишича, «жазонинг ўталмаган қисмини енгилроғи билан алмаштириш:

а) ижтимоий хавфи катта бўлмаган ёки унча оғир бўлмаган жиноят учун тайинланган жазо муддатининг камида бешдан бир қисми;

б) оғир жиноят учун тайинланган жазо муддатининг камида тўртдан бир қисми;

в) ўта оғир жиноят учун, шунингдек, қасддан содир этган жинояти учун, агар шахс илгари қасддан содир этилган жиноят учун озодликдан маҳрум этишга ҳукм қилинган бўлса, тайинланган жазо муддатининг камида учдан бир қисмини ўтаб бўлинганидан кейин қўлланилиши мумкин».

Бунда, суд вояга етмаганлар учун жазо тизимини ҳамда жазонинг бир-бирига нисбатан оғирлигини белгиловчи ЖК 81-моддаси ҳолатларидан келиб чиқиши лозим. Ушбу моддада кўрсатилган жазоларгина, шахсга жазонинг ўталмаган қисмини енгилроғи билан алмаштиришда **ЖК 90-моддасига** мувофиқ тайинланиши мумкин.

ЖК 90-моддаси қоидалари бўйича «озодликдан маҳрум қилиш тариқасидаги жазонинг ўталмаган қисми ахлоқ тузатиш ишлари билан алмаштирилганда ахлоқ тузатиш ишлари озодликдан маҳрум қилиш жазосининг ўталмаган қисми муддатига тайинланади, яъни ЖК 83-моддаси 1-қисмида белгиланган ахлоқ тузатиш ишларининг чекловидан мустақил равишда (бир ойдан бир йилгача) тайинланади. Бундан ташқари, бундай ҳолатларда тайинланадиган ахлоқ тузатиш ишлари муддати ЖК 46-моддаси 2-қисмида шу турдаги жазо учун белгиланган умумий энг кўп чегарасидан (уч йил) ҳам ошиши мумкин. Масалан, 16 ёшида содир этган оғир жинояти учун олти йилга озодликдан маҳрум этилган шахс (ЖК 85-моддаси 2-қисми «б» банди ҳолатларини ҳисобга олиб), ЖК 90-моддаси 3-қисми «б» бандига мувофиқ, унга тайинланган жазонинг бир ярим йилини амалда ўтаганидан сўнг (олти йилнинг тўртдан бир қисми) қонуннинг қолган талабларига риоя қилган бўлса, озодликдан маҳрум қилиш жазосининг ўталмаган қисмини тўрт ярим йил муддатга ахлоқ тузатиш ишлари кўринишидаги жазонинг енгилроқ турига алмаштириш ҳуқуқига эга бўлади».

Кўриниб турибдики, бу вазиятда ЖК 74-моддаси 4-қисми қоидалари бўйича 18 ёшга тўлган шахслар учун озодликдан маҳрум этиш кўринишидаги жазонинг ўталмаган қисмини ахлоқ тузатиш ишлари билан алмаштириш ҳолатидаги коллизия юзага келади. Шу муносабат билан, уни ўхшаш тарзда, яъни икки вариантдан бирини қўллаш билан ечиш мумкин бўлади:

– ЖК 83-моддаси 1-қисмини: «ушбу Кодекснинг 90-моддаси тўртинчи қисми ҳолатларини мустасно қилганда» сўзлари билан тўлдириб;

– ЖК 90-моддаси 4-қисмини: «аммо бир йилдан кўпга эмас» сўзлари билан тўлдириб.

(Бу ҳақда кенгроқ ушбу том V бобининг «Жазони энгилроғи билан алмаштириш» деб номланувчи 7-§ га қаранг.)

ЖК 90-моддаси 5-қисмига мувофиқ, «жазо энгилроғи билан алмаштирилган шахсларга нисбатан энгилроқ жазонинг тегишли қисми ўтаб бўлинганидан кейин ушбу Кодекснинг 89-моддасида назарда тутилган қоидаларга мувофиқ, жазодан муддатидан илгари шартли равишда озод қилиш қўлланилиши мумкин».

Агар шахс, унга нисбатан жазони энгилроғи билан алмаштириш қўлланганида, жазонинг ўталмаган қисми даврида қасддан янги жиноят содир қилса, суд унга ЖК 86-моддаси ҳолатларини ҳисобга олиб, 60-моддада назарда тутилган қоидалар бўйича жазо тайинлайди (**ЖК 90-моддаси 6-қисми**).

Ўн саккиз ёшга тўлгунча содир этган жинояти учун, шахсга жазони энгилроғи билан алмаштирганда назарда тутиш лозимки, ЖК 90-моддаси жазони энгилроғига алмаштиришнинг умумий асосларини белгиловчи ЖК 74-моддасининг тегишли ҳолатларини тўлдиради, шу муносабат билан ЖК 90-моддасида ечилмаган масалалар ЖК 74-моддасига мувофиқ ечилиши лозим.

(Бу ҳақда кенгроқ ушбу том V бобининг «Жазони энгилроғи билан алмаштириш» деб номланувчи 7-§ га қаранг.)

«Вояга етмаганлар жавобгарлигининг хусусиятлари» мавзуси бўйича яқуний саволлар

1. Қандай мақсадда 1994 йили Жиноят кодексига вояга етмаганлар жавобгарлигининг хусусиятларини белгиловчи бўлим киритилди?

2. Вояга етмаганлар учун жазо тизими жазонинг қандай турларини назарда тутди?

3. Вояга етмаганларга озодликдан маҳрум этиш кўринишидаги жазо тайинлашнинг шартлари қандай?

4. Вояга етмаганларга жазо тайинлашнинг хусусиятлари нимадан иборат? Вояга етмаганларга нисбатан шартли ҳукм қўлланишига йўл қўйиладими?

5. Қандай ҳолларда вояга етмаганни жиноий жавобгарликдан озод қилиб материалларни вояга етмаганлар иши бўйича комиссияга кўриб чиқиш учун топширилади?

6. Қандай ҳолатларда вояга етмаганларга тарбиявий таъсир этувчи мажбурлов чоралари қўлланиб жазодан озод этилишига йўл қўйилади?

7. Содир этган қилмиши аҳамиятини тўла ўлчамда англаш хусусиятидан маҳрум этувчи вояга етмаганни ёши бўйича ривожланишидан сезиларли орқада қолиши.

8. Вояга етмаганларга қўлланиладиган мажбурлов чораларининг қандай турлари мавжуд?

9. Жазони ўташ муддатидан илгари шартли озод қилиш тўғрисида қарор қабул қилинганда судланган шахс вояга етган тақдирда у қайси қоидалар (ЖК 73- ёки 89- моддаси) бўйича озод этилади?

10. 18 ёшгача бўлган ёшда содир этган жинояти учун судланган шахсга жазони енгилроғи билан алмаштиришнинг қандай хусусиятлари мавжуд?

11. ЖК Умумий қисми XII ва XIII бобларида назарда тутилган умумий асосларда вояга етмаганни жавобгарликдан ёки жазодан озод қилиш мумкинми?

Қўшимча адабиётлар

Ўқув қўлланмалар, махсус адабиётлар

Волгарева И.В., Шилов Н.К. Уголовная ответственность несовершеннолетних. — СПб.: «Юридический центр Пресс», 2001. — 300 Б.

Кругликов Л.Л., Василевский А.В. Дифференциация ответственности в уголовном праве. — СПб.: «Юридический центр Пресс», 2003. — 300 Б.

Лебединская К.С., Райская М.М., Грибанова Г.В. Подростки с нарушениями в аффективной сфере. — М.: 1988. — 106 Б.

Мельникова Э.Б. Ювенальная юстиция: Проблемы уголовного права, уголовного процесса и криминологии. — М.: 2000.

Пудовочкин Ю.Е. Ювенальное уголовное право: теоретико-методологические и историко-правовые аспекты. — М.: 2000. — 40 Б.

Старков О.В., Милюков С.Ф. Наказание: уголовно-правовой и криминопеналогический анализ. — СПб.: «Юридический центр Пресс», 2001.— 560 Б.

Илмий мақолалар

Абдурасулова К.Р. Капкан для простока // — Правда Востока. — 17 апреля. — 1994.

Абдурасулова К.Р. Некоторые вопросы предупреждения правонарушений среды несовершеннолетних // Ж. Права ребёнка: международные и национальные стандарты. 2000. № 1. — 149–153-б.

Миловидов Г.Е., Михайлов А.С. Спецшкола: социально-психологические особенности подростков и рецидивы // Социологические исследования. 1992. № 9.

VII БОБ. ТИББИЙ ЙЎСИНДАГИ МАЖБУРЛОВ ЧОРАЛАРИ

1-§. Тиббий йўсиндаги мажбурлов чоралари тушунчаси ва мақсадлари

Жазодан фарқли равишда **тиббий йўсиндаги мажбурлов чоралари** жиноий жавобгарлик элементи ҳисобланмайди. Улар шахсларга нисбатан қўлланилганда объектив равишда, уларни жазога, уларга азият келтиришга, улар ҳуқуқларидан маълум даражада маҳрум қилиш ёки чеклашни келтириб чиқармайди, уларга тузатувчи таъсир ўтказмайди ҳамда умумий ва хусусий превенцияни таъминлайди; бу шахслар томонидан содир этилган қилмишлар давлат номидан салбий баҳода ифодаланмайди ва судланганлик муддатини аниқлашда ҳисобга олинмайди. Агар жазо ҳамма вақт суд томонидан аниқ миқдорда ва конкрет аниқланган муддатга тайинланса, кўрсатилган чорани қўллаш муддати бутун ва тўла ҳолда мажбурий даволанишга жалб этилган шахс соғлигининг ҳолатига боғлиқ бўлади.

Шу билан бирга тиббий йўсиндаги мажбурлов чораларининг жиноий жазо билан маълум ўхшаш томонлари бор. Жазолашга ўхшаб, улар давлат мажбурлов чоралари ҳисобланади, чунки давлат номидан, суд ажрими билан тайинланади ва уларнинг қўлланиши қонунга қарши содир этилган қилмишнинг ҳуқуқий оқибатларидан бири бўлиб, улар тайинланган шахснинг буйруғига ёки хоҳишига боғлиқ эмас.

Таъкидлаб ўтиш лозимки, алкоголизм, гиёҳвандлик ва заҳарвандлик касаллигига йўлиққан шахсларга қўлланиладиган мажбурлов чоралари жиноят қонунчилиги вазифаларини ҳал қилиш ва жазо мақсадига эришишга ёрдам берувчи шароитларни яратади. Аммо, умуман олганда тиббий йўсиндаги мажбурлов чоралари жазо мақсадларини таъминламайди, балки асосан руҳий касалликка ҳамда алкоголизм, гиёҳвандлик ва заҳарвандликка чалинган шахсларни даволаш учун, саломатлигини яхшилаш учун ва бу шахслар томонидан жамиятга хавfli қилмиш содир этилишининг олдини олиш учун мўлжалланган.

NOTA BENE !

Тиббий йўсиндаги мажбурлов чоралари давлат номидан суд ажрими билан, ижтимоий хавfli қилмиш ёки жиноят содир этган руҳий касалларга, шунингдек, алкоголизм, гиёҳвандлик ва заҳарвандлик касаллигига йўлиққан шахсларга қўлланиб, бу шахсларга руҳий ва бошқа тиббий ёрдамни мажбурлов тартибида кўрсатилишидан иборатдир (бутунлай тузалиб кетгунича ёки турғун яхшиланиш келгунича ва касал жамиятга хавfliлигини йўқотгунича).

Тиббий йўсиндаги мажбурлов чораларини қўллаш орқали эришиш кўзланган мақсадлар (**ЖК 91-моддаси**) жиноят қонунида ҳар томонлама тартибга солинган ва кенгайтирилган тарзда шарҳланишига йўл қўйилмайди.

ЖК 91-моддасида кўра, «тиббий йўсиндаги мажбурлов чоралари руҳий касаллик ҳолатида ижтимоий хавфли қилмиш содир этган шахсларга нисбатан уларни даволаш ва уларнинг янги ижтимоий хавфли қилмишлар содир этишининг олдини олиш мақсадида қўлланилади».

Шундай қилиб, руҳий касалларга нисбатан қўлланиладиган мажбурлов чораларининг мақсадлари сифатида, қонун чиқарувчи қуйидагиларни белгилайди:

– ижтимоий хавфли қилмиш содир қилган руҳий касалларни даволаш;

– руҳий касаллар томонидан янги ижтимоий хавфли қилмиш содир этилишининг олдини олиш.

Кимни руҳий касал деб топиш лозимлигини қонун тушунтирмайди, бу тушунчани аниқлашни, тиббий йўсиндаги мажбурлов чораларини қўллашнинг умумий асосларини тартибга солувчи **ЖК 92-моддаси** ҳолатларининг таҳлилидан келиб чиқиб шакллантириш мумкин. Ақли норасо шахсларни, яъни ўз ҳаракатлари мазмунини англаш имкониятидан маҳрум бўлган ёки бу ҳолат пайдо бўлиш вақтидан қатъи назар, ўз ҳаракатларини бошқара олмайдиган руҳий касаллик билан оғриган шахсларни руҳий касал деб топиш лозим. Қуйидагилар бундай шахслар сифатида кўриб чиқилади:

– ақли норасо ҳолатда ижтимоий хавфли қилмиш содир этганлар;

– ҳукм чиқарилгунча руҳий касаллик билан оғриган, ўз ҳаракатлари мазмунини англаш имкониятидан ва уларни бошқаришдан маҳрум бўлган, яъни ақли норасо бўлиб қолган;

– жазо ўтаётган вақтда руҳий касаллик билан оғриган, ўз ҳаракатлари мазмунини англаш имкониятидан ва уларни бошқаришдан маҳрум бўлган, яъни ақли норасо бўлиб қолган шахслар.

ЖК 91-моддаси 1-қисми мазмунида **даволаниш** деб, касалга уни ижтимоий тиклаш ва руҳий ҳолатини ижобий ўзгартириш учун аниқ таъсир қилиш жараёнини тушунмоқ лозим. Бу ҳолатда даволаниш шахсни бутунлай тузатиш мақсадини кўзламайди, бироқ руҳий ҳолатининг ўзи учун ҳам, атрофдагилар учун ҳам хавф туғдирмайдиган ҳолатгача яхшиланишига таъсир кўрсатади.

Тиббий йўсиндаги мажбурлов чораларини қўллашдаги даволаниш услублари ва усуллари, бундай даволаш ушбу чоралар билан боғлиқ бўлмаган ҳолда тайинланган: ихтиёрий тартибда ёки Ўзбекистон Республикасининг 2000 йил 31 августдаги 123-П-сонли «Руҳий ёрдам тўғрисидаги» Қонуни 27-моддасида назарда тутилган асос-

лар бўйича ноихтиёрий госпиталлаштирилган касалларга қўлланиладиган услуб ва усуллардан сезиларли фарқ қилмайди. Қисман, руҳий касаллик билан оғриган шахсларга уларнинг розилигисиз ёки улар қонуний вакилларининг розилигисиз, шахсларга руҳий ёрдам кўрсатиш асосларидан мустақил равишда, руҳий касалликни даволаш учун қайтариб бўлмас оқибатларга олиб келадиган жарроҳлик ва бошқа услубларни қўллаш, медицина воситалари ва услублари синовини ўтказишга йўл қўйилмайди.

Жамиятга хавфли қилмиш содир этган руҳий касал шахсга тиббий йўсиндаги мажбурлов чораларини тайинлашда, суд бу чоралар даволашдан ташқари, **янги, жамиятга хавфли қилмиш содир этилишининг олдини олиш** мақсадини назарда тутаётганидан келиб чиқиши лозим. Бунда, кўрсатилган мақсадларни амалга ошириш талабларига шахс тузалганидан кейин эмас, балки даволаниш жараёнида ҳам рия қилиниши лозим. Суд шахс томонидан янги, жамиятга хавфли қилмиш содир этилишининг олдини олиш заруриятдан келиб чиқиб, руҳий касал шахсга тиббий йўсиндаги мажбурлов чорасининг аниқ турини, бу чорани ижро этувчи соғлиқни сақлаш муассасаси уларнинг давомийлигини аниқлайди.

Ижтимоий хавфли қилмиш содир этган руҳий касал шахсга тиббий йўсиндаги мажбурлов чорасининг аниқ турини танлашда суд белгиланган мақсадларнинг ҳаммасига эришиш заруриятдан келиб чиқиши лозим. Ушбу чораларни ижро этувчи соғлиқни сақлаш идоралари ҳам шундай принципларга рия қилишлари лозим. Шу билан бир вақтда, руҳий касал шахс томонидан янги жамиятга хавфли қилмиш содир этилишининг олдини олиш мақсадларига катта аҳамият бериш лозим. Шу муносабат билан, тиббий йўсиндаги мажбурлов чораларини айрим касалликларга қарши кўрсатма мавжудлигида, натижасизлигида ёки айрим касалликларни фаол даволаш услублари ишлаб чиқилмаганлиги учун, зарурият туғилганда ўтказилаётган даволашда танаффус қилиб, тегишли даволаш ўтказмасдан туриб тайинлашга ва қўллашга йўл қўйилади. Бундан ташқари, тиббий йўсиндаги мажбурлов чоралари суд томонидан, ушбу чоралар қўлланган шахсларнинг соғлиғи касалликнинг ривожланиши натижасида жуда оғирлашиб, жамият учун ҳам, ўзи учун ҳам хавф туғдирмай қўйганда бекор қилинади.

ЖК 91-моддаси 2-қисми алкоғолизм, гиёҳвандлик ва заҳарвандлик билан азият чекканларга тиббий йўсиндаги мажбурлов чораларини тайинлашда қўлланаётган мақсадларни белгилайди: «Суд жазолаш билан бир қаторда алкоғолизм, гиёҳвандлик ёки заҳарвандлик касаллигига йўлиққан шахсларга нисбатан даволаш учун ва жазолаш мақсадига эришишга кўмаклашувчи шароит яратиш учун тиббий йўсиндаги мажбурлов чораларини тайинлаши мумкин».

Алкоголга нисбатан оғриқли тортиш, меъёр ҳиссини йўқотиш, истеъмол қилаётган спиртли ичимлик миқдорини назорат қила олмаслик, руҳий ва соматик касалликлар ва ижтимоий ахлоқ меъёрларини бузиш мавжуд бўлган шахс **алкоголизм** билан оғриган шахс деб топилади¹.

Гиёҳвандлик наркотик воситаларга психожисмоний боғлиқлиги билан шартлашилган касалликни ўзида ифодалайди².

Заҳарвандлик — бу психотроп моддаларга ҳамда руҳий фаол ҳаракати билан наркотик воситаларга ўхшаш бўлган дори бўлмаган сунъий ва табиий келиб чиққан моддаларга психофизиологик боғлиқлиги билан шартлашилган касалликдир³.

Руҳий касалларга тиббий йўсиндаги мажбурлов чорасини тайинлашдаги каби, алкоголизм, гиёҳвандлик, заҳарвандлик билан оғриган шахсларга нисбатан тиббий йўсиндаги мажбурлов чорасини тайинлаш уларни **даволаш** мақсадини назарда тутаяди.

Бу категориядаги шахсларни даволаш, руҳий касалларга нисбатан тиббий йўсиндаги мажбурлов чорасини тайинлаш мақсадлари **ЖК 91-моддаси 1-қисмида назарда тутилган** мақсадлардан ҳеч ҳам фарқланмайди.

Шу билан бир вақтда қонун кўрсатилган шахслар томонидан жамиятга хавfli қилмишлар содир этилишининг олдини олишни мустақил мақсад сифатида қўймайди, чунки кўриб чиқиладиган шахслар томонидан жиноят содир этилиши жинойий жазо тайинланишини ва қўлланишини истисно қилмайди. Шу муносабат билан, бундай шахсларга тиббий йўсиндаги мажбурлов чораси жинойий жазо билан бир вақтда тайинланиб, янги жиноят содир этилишининг олдини олиш мақсадини ўз ичига олади.

(Жазо тайинлаш мақсадлари тўғрисида ушбу том I бобининг «Жазолаш мақсадлари» деб номланувчи 2-§ га қаранг.)

¹ Ўзбекистон Республикаси фуқаро авиациясининг авиация ходимларини тиббий кўриқдан ўтказиш тўғрисидаги Низомга 2-сонли Илова (Ўзбекистон Республикаси Дававианазорат бошлигининг 2002 йил 4 октябрдаги 128-сонли буйруғи билан тасдиқланган, Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан 2002 йил 2 ноябрда 1186-сон билан давлат рўйхатидан ўтказилган), 3-модда // Ўзбекистон Республикаси вазирликлари, давлат кўмиталари ва идоралари норматив ҳужжатлари бюллетени, 2002 й., 21-сон; Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2004 й., 48-49-сон, 498-модда; 2006 й., 48-50-сон, 496-модда; 2007 й., 22-сон, 229-модда.

² *Қаранг:* Ўзбекистон Республикасининг 1999 йил 19 августдаги «Гиёҳвандлик воситалари ва психотроп моддалар тўғрисида»ги 813-I-сон Қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Ахборотномаси, 1999 й., № 9, 210-м.; 2001 й., № 1-2, 23-м.; Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2003 й., № 3, 20-м.; 2006 й., № 41, 405-м.

³ Ўша жойда.

Алкоголизм, гиёҳвандлик ва заҳарвандлик билан оғриган шахсларга нисбатан тиббий йўсиндаги мажбурлов чорасини қўллаш жазога нисбатан ёрдамчи вазифага эга бўлиб, жазо мақсадига эришишга таъсир кўрсатувчи шароитлар яратади.

2-§. Тиббий йўсиндаги мажбурлов чоралари қўллашнинг умумий асослари

«Ижтимоий хавfli қилмишни ақли норасолик ҳолатида ёки ҳукм чиқарилгунга қадар ёхуд жазони ўташ вақтида руҳий касалликка чалинганлиги оқибатида ўз ҳаракатларининг аҳамиятини англамаслик ва ўз ҳаракатларини бошқара олмаслик ҳолатида содир этган шахсга нисбатан, агар у руҳий ҳолати ва содир этган қилмишининг хусусиятига кўра жамият учун хавfli деб топилса, суд тиббий йўсиндаги мажбурлов чоралари тайинлаши мумкин» (**ЖК 92-моддаси**).

ЖКда баён этилган меъёрлар шахсга тиббий йўсиндаги мажбурлов чораларини қўллаш имконини берадиган шунга ўхшаш шартлар тизимини келтиради:

– тиббий йўсиндаги мажбурлов чораларини қўллаш тўғрисидаги масала ҳал қилинаётган шахс томонидан, ақли норасо ҳолатда ёки ҳукм чиқарилгунча касал бўлиб қолган ёки жазони ўташ даврида ўз ҳаракатлари аҳамиятини англаш ва бошқара олиш имкониятидан маҳрум қилувчи руҳий касал ҳолатида бўлиб ижтимоий хавfli қилмиш содир этса;

– шахснинг руҳий ҳолати ва содир этган қилмиши тавсифи билан ўрнатилган жамиятдаги хавfliлиги;

– бундай шахсга тиббий йўсиндаги мажбурлов чораларини қўллаш тўғрисидаги суд қарори.

Бунда, шуни назарда тутиш лозимки, тиббий йўсиндаги мажбурлов чораларини тайинлаш заруриятини билиш учун ҳал қилувчи вақт, шахсни ақли расолигидан маҳрум қилувчи касалликнинг ўткир намоён бўлган вақтидир.

Шахсда, ўз ҳаракатлари аҳамиятини англаш ва уларни бошқариш лаёқатидан маҳрум этувчи руҳий касалликнинг (ақли норасолик) мавжудлиги суд томонидан суд-психиатрия экспертизаси хулосасига мувофиқ белгиланади. Ҳибсда ушлаб турилган шахсларнинг суд-психиатрия экспертизаси суриштирув, тергов, прокуратура органининг қарори ёки суднинг ажрими, қамоқ жазосига ёки озодликдан маҳрум этишга ҳукм қилинган шахсларга нисбатан эса қамоқ уйи ёки жазони ижро этиш муассасаси бошлиғининг қарори асосида тайинланади (**ЖИКнинг 183-моддаси**). Назарда тутиш лозимки, терговчи ёки суд айбланувчининг, судланувчининг ёхуд ишга айбланувчи, судланувчи тариқасида жалб қилинмаган шахснинг руҳий

касаллиги масалалари юзасидан унинг жиноят содир этганлиги ёки Жиноят кодексида назарда тутилган ижтимоий хавфли қилмиш содир этганлиги ҳақида ишонарли далиллар мавжуд бўлган тақдирда, дастлабки терговни юритиш ва суд муҳокамаси вақтида мазкур шахнинг ақли норасолиги ёки руҳий касаллиги тўғрисида асосли шубҳа туғилган бўлса, суд-психиатрия экспертизаси тайинлайди (ЖПКнинг 567-моддаси).

Тиббий йўсиндаги мажбурлов чораларини тайинлаш, фақат ижтимоий хавфли қилмиш ёки жиноят содир этган шахсларга нисбатан йўл қўйилади. Бунда, лаёқатсиз ҳолатда жамиятга хавфли қилмиш содир этган шахсга нисбатан фақат шуларни аниқлаш етарли:

– жиноят объекти, жиноятдан етказилган зарарнинг тавсифи ва миқдори, жабрланган шахсни тавсифловчи ҳолатлар;

– вақти, жойи, усули ҳамда Жиноят кодексида кўрсатилган бошқа жиноят содир этиш ҳолатлари, қилмиш билан келиб чиққан жамиятга хавфли оқибатлар орасидаги сабабларнинг боғланиши;

– айбланаётган, судланаётган шахсни тавсифловчи ҳолатлар (ЖПК 56-моддаси 2-қисми 1-банди).

Кўрсатилган тоифадаги шахсларнинг қилмишда айбдорлиги далиллашга қўйилмайди. Шахснинг ҳаракатида ёки ҳаракатсизлигида жиноят таркиби белгилари мавжуд бўлмаса, касалнинг хавфлилик даражасидан мустақил равишда тиббий йўсиндаги мажбурлов чораларини тайинлаш мумкин эмас. Руҳий ҳолати бузилган ва умумий асосда даволанишга муҳтож бўлган шахсга нисбатан тиббий йўсиндаги мажбурлов чораларини қўллаш тўғрисидаги ишни юритиш тугатилган тақдирда, суд бу ҳақда шахснинг турар жойидаги соғлиқни сақлаш органига дарҳол хабар қилади (ЖПК 577-моддаси 6-қисми). Бундай вазиятларда, бу каби шахсларнинг даволанишини ташкил этиш ва ҳуқуқий статус тартиби Ўзбекистон Республикасининг «Руҳий ёрдам тўғрисида»ги Қонуни билан регламент қилинади.

Агар жамиятга хавфли қилмиш шахс томонидан лаёқатсиз ҳолатда содир этилган бўлса, ҳамма масалалар учун суд томонидан жиноят таркибининг барча элементларини, ЖПК 82-моддасида кўрсатилган айбни ҳам қўшганда, аниқланиши талаб этилади. Бунда қуйидагиларни ҳисобга олиш лозим:

– агар шахс, жиноятни содир этганидан сўнг, аммо суд ҳукмигача ўз ҳаракатлари аҳамиятини англаш ва бошқара олиш хусусиятидан маҳрум қилувчи руҳий касал бўлиб қолса (ЖК 67-моддаси), шахснинг қилмишида жиноят таркибининг элементлари мавжудлигига алоқадор ҳамма масалалар тиббий йўсиндаги мажбурлов чораларини қўллаш тўғрисидаги суд қарорини аниқлашда ечилиши лозим бўлади. Шахсга нисбатан уни жиноят содир этганликда айбдор деб топиб унга нисбатан ҳукм чиқарилса ва шу билан бир вақтда унга тиббий йўсиндаги мажбурлов чораларини қўллаш тўғрисида

қарор чиқарилиши қонунчилик талабларини бузишдан иборат ва у ҳукми бекор қилишга олиб келади;

— агар шахс, ҳукм қароридан кейин тайинланган жазони ижро этиш даврида, ўз ҳаракатлари аҳамиятини англаш ва бошқара олиш хусусиятидан маҳрум қилувчи руҳий касал бўлиб қолса (ЖК 75-моддаси 1-қисми), унда тиббий йўсиндаги мажбурлов чораларини тайинлаш тўғрисидаги ажримнинг сабабларини тушунтириш қисмида, шахс қайси ҳукмга мувофиқ, қачон содир этган жинояти учун айбдор деб топилган ва тайинланган жазо тури ва миқдори кўрсатилиши лозим. Бундай ажримнинг резолюция қисмида албатта, тегишли ҳукмга суяниб шахснинг жиноятни содир этган деб топилганлиги кўрсатилади.

Алоҳида эътибор бермоқ лозимки, шахс жиноий жавобгарликдан ёки жазодан (ЖК 67-моддаси ва 75-моддаси 1-қисми назарга олинмайди) жазога тортиш муддатининг ўтиб кетганлиги ва ҳоказолар ёки аниқланган қилмишни декриминализациялаштирувчи қонунчиликнинг ўзгариши туфайли амнистия актига мувофиқ озод этилади. Бундай вазиятларда тиббий йўсиндаги мажбурлов чораларини тайинлаш тўғрисидаги масалани ечаётганда суд, жиноий жавобгарликни амалда татбиқ этишда мажбурий даволаш, содир этилган жиноятнинг ҳуқуқий якунидан бири эканлигидан келиб чиқиши лозим. Шу муносабат билан, шахсни жиноий жавобгарликдан озод қилиш асосининг мавжудлиги тиббий йўсиндаги мажбурлов чораларини қўллашга сўзсиз тўсқинлик қилмоғи лозим. Бундай вазиятда, агар тиббий йўсиндаги мажбурлов чоралари шахсни жиноий жавобгарликдан озод қилишдан аввал тайинланган бўлса (масалан, содир этган қилмиши кейинчалик жамиятга хавфлилигини йўқотса ёки суд томонидан тиббий йўсиндаги мажбурлов чораларини қўллаш тўғрисида ажрим қабул қилинганидан озроқ вақт ўтганидан кейин декриминализациялаштирилган бўлса), у ҳолда, улар бекор қилиниши билан бир вақтда Ўзбекистон Республикасининг «Руҳий ёрдам тўғрисида»ги Қонунига мувофиқ, шахснинг турар жойи бўйича соғлиқни сақлаш идораларида даволанишини ташкил этиш ва кузатиш учун хабардор этилиши лозим.

Мажбурлов чораларининг бекор қилиниши шахсни фақат жиноий жавобгарликдан озод этилишига олиб келади.

Шахснинг жиноий жавобгарликдан озод этилиши ёки жазо муддатининг қисман қисқартирилиши, жазодан озод этиш асосларидан мустақил равишда мажбурлов чораларини қўллашни бекор қилишга, тўхтатилишига ёки қисқартирилишига таъсир этмайди.

Суд фақат шахс жамият учун хавфни ифодалаган шароитдагина мажбурий даволанишни тайинлаши мумкин. Бунда шахсни жамиятга хавфлилигини баҳолашда нафақат унинг руҳий ҳолатини, балки қилмишининг оғирлигини ҳисобга олиш керак. Суд томонидан шахс-

нинг жамиятга хавфлилигини аниқлашда кўрсатилган кўрсаткичлар биргаликда таҳлил қилиниши лозим, бироқ асосан шахснинг руҳий ҳолати эътиборга олинмиши лозим, чунки худди ўшалар шахснинг хулқини, ҳатто англамаган хулқини аниқлайди.

Белгилаб қўйиш лозимки, суд томонидан руҳий ҳолатни баҳолаш таҳлил этилаётганида, шахснинг суд муҳокамаси вақтидаги ҳолатигина эмас, унинг аввалги хулқи, шахс томонидан янги, жамиятга хавфли қилмишлар содир этилиши мумкинлиги ҳам кўриб чиқилиши лозим.

Шунингдек, кўрсатиб ўтиш зарурки, шахснинг жамиятга хавфлилигини аниқлашда Ўзбекистон Республикаси қонунчилигига, хусусан, Ўзбекистон Республикаси «Руҳий ёрдам тўғрисида»ги Қонунига таяниш керак.

Айтиб ўтилган қонунчилик актининг таҳлилидан келиб чиқиб, шахс жамият учун хавфлилигининг ошиб кетган даражасини «шахснинг руҳий касаллиги оғир бўлган ҳолатларда фараз қилинади ва қуйидагича шартланади:

- унинг ўзига ва атрофдагиларга бевосита хавфлилиги;
- унинг ёрдамга муҳтожлиги, яъни мустақил равишда асосий ҳаётий талабларини қондира олиш хусусиятининг йўқлиги;
- агар шахс руҳий ёрдамсиз қолдирилса, руҳий ҳолатининг ёмонлашуви натижасида унинг саломатлигига сезиларли зарар етади».

Тиббий йўсиндаги мажбурлов чораларни **фақат суд** тайинлаши мумкин. Бу масала бўйича ажрим суд томонидан, унга нисбатан амалга оширилаётган жараёнда шахснинг ҳуқуқларига ва қонуний манфаатларига риоя этилишини кафолатлайдиган ва унинг умумий ва махсус қоидаларига риоя қилиш билан чиқарилади. Бошқа ҳеч қандай идора ёки муассаса, лавозимли шахс, ички ишлар идоралари, прокуратура ва бошқалар мажбурий даволашни тайинлашлари мумкин эмас.

Шунга эътиборни қаратиш лозимки, тиббий йўсиндаги мажбурлов чоралари жиноий жазо чораларидан бири бўлиб ҳисобланмайди ва уларнинг тайинланиши ҳукм билан эмас, балки суднинг тегишли ажрими билан тайинланади. Бунда, суд тиббий йўсиндаги мажбурлов чораларини тайинлаётиб, қабул қилинган қарорни аниқлашда, албатта, унинг сабабларини тушунтириши (ЖПК 467-моддаси 3-қисми), жамиятга хавфли қилмишни содир этганлигини тасдиқловчи далилларни ва унинг мажбурий даволашга эҳтиёжи борлиги тўғрисида, шахснинг руҳий ҳолати тўғрисидаги суд-психиатрия экспертизаси хулосасини келтириб асослаб бериши лозим (ЖПК 577-моддаси 3-қисми).

Жамиятга хавфли қилмиш содир этган шахсга тиббий йўсиндаги мажбурлов чораларини қўллашда, суд бу чораларни амалга ошириш муддатини белгиламасдан, фақат тегишли мажбурий даволаш

турини танлайди холос. Мажбурий даволаш қайси муассасада ўтказилиши масаласи соғлиқни сақлаш идоралари томонидан амалдаги қонунчиликка мувофиқ мустақил ҳал этилади. Соғлиқни сақлаш идоралари касалнинг руҳий ҳолати жамиятга хавфлилик тугдирмайдиган даражада ўзгармагунча давом этадиغان мажбурий даволаш муддатини мустақил белгилайди.

Бир вақтнинг ўзида лаёқатсиз руҳий касал шахсга нисбатан жиноий жазо ва тиббий йўсиндаги мажбурлов чоралари ижро этилишига йўл қўйилмайди, чунки бундай вазиятда жазо ва мажбурий даволаш мақсадларига эришиш имкониятсиздир. Шу билан бир вақтда, бу қоида мажбурий даволаш уларнинг касаллик ҳолати билан боғлиқ бўлган, уларнинг ихтиёрий ва мақсадга йўналтирилган ҳаракатлари билан чақирилган: алкоголизм, гиёҳвандлик ва заҳарвандликдан азият чеккан шахсларга нисбатан қўлланилмайди, чунки улардаги руҳий касаллик лаёқатлиликини истисно қилмайди.

Шахсга нисбатан бир неча жинояти учун тиббий йўсиндаги мажбурлов чоралари қўллаш бўйича олиб борилаётган вазиятларга суд алоҳида эътибор бериши лозим. Бундай вазиятда мажбурлов чораларини тайинлашда қуйидагилардан келиб чиқиш зарур:

— бир неча жиноятларни кўришда, уларнинг ҳеч бири учун шахс аввал жиноий жавобгарликка тортилмаган. Мажбурий даволаш ҳамма жиноятлар учун иш материалларининг ҳаммасини ўрганиш асосида, суд томонидан қилмиш лаёқатли ва лаёқатсиз ҳолатда содир этилганлигини кўрсатиш билан тайинланади. Бироқ охириги вазиятда ажримда жазо тури ва миқдори кўрсатилмайди. Шу билан бир вақтда, мажбурлов чораларини бекор қилиш умумий тартибда шахсни жиноий жавобгарликка тортиш ва у томонидан лаёқатли ҳолатда содир этилган жиноят учун жиноий жазо тайинлашда суд ишини янгидан бошлашга олиб келади;

— бир неча жиноятлар, улардан айримлари учун шахс жиноий жавобгарликка тортилган бўлса (бир неча ҳукмлар), бундай вазиятда тиббий йўсиндаги мажбурлов чораларини тайинлаш, юқорида кўрсатилгани каби, яъни ҳамма жиноятлар учун суд ажримда лаёқатли ва лаёқатсиз бўлган ҳолатда содир этилганлигининг кўрсатилиши билан тайинланади. Шу билан бир вақтда, ажримда аввалги қилмишлари учун шахс жиноий жавобгарликка тортилгани ва жазоланган жазо турини ва миқдорини келтириш билан ҳамма аввалги қилмишлари учун шахс жиноий жавобгарликка тортилмаганлиги (бундай вазиятларда жазонинг тури ва миқдори тўғрисидаги масала ишда ҳал қилиниши лозим бўлмайди) алоҳида кўрсатилиши лозим.

Мажбурий даволашнинг бекор қилиниши охириги қилмишига нисбатан умумий тартибларда жазонинг тури ва миқдорини аниқ-

лаш билан (ушбу қилмиш лаёқатли ҳолатда содир этилган бўлса) суд ишининг тикланишига олиб келади. Бунда жазонинг якуний миқдори, қоида бўйича, жазо барча жиноятлар ва ҳукмлар жами бўйича тайинланади.

3-§. Тиббий йўсиндаги мажбурлов чораларининг турлари

ЖК 93-моддасига мувофиқ, «тиббий йўсиндаги мажбурлов чораларига қуйидагилар киради:

а) мажбурий амбулатория кузатувида бўлиш ва руҳий касаллик мутахассисида даволаниш;

б) умумий тартибли руҳий касалликлар шифохонасида мажбурий даволаниш;

в) умумий тартибли руҳий касалликлар шифохонасининг соғлиқни тиклаш махсус бўлимида мажбурий даволаниш;

г) кузатув кучайтирилган руҳий касалликлар шифохонасида ёки бўлинмасида мажбурий даволаниш».

Қонун чиқарувчи тиббий йўсиндаги мажбурлов чораларини ихтиёрий тартибда эмас, балки тизим билан қатъий кетма-кетликдан келиб чиқиб жойлаштиради. Бунда, ушбу кетма-кетликни ташкил этиш даволанишга жалб этилган шахсларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини чеклаш шартларини камроқ чекланишидан кўпроқ чекланишига қараб жойлаш принципларига асосланган. Бу билан қонун судларни тиббий йўсиндаги мажбурлов чораларининг ичидан камроқ чеклашга эга бўлганларини қўллашда ЖК 91-моддасида белгиланган мажбурий даволаш учун зарур ва етарли сонини аниқлашга йўналтиради.

ЖК 93-моддасида кўрсатилган тиббий йўсиндаги мажбурлов чораларининг турлари тугалланган ва кенгайтирилган талқинни тақозо этмайди. Шу муносабат билан, ушбу моддада кўрсатилмаган қайсидир чораларни тайинлаш жиноят қонунининг бузилиши бўлиб, суд ажримини бекор қилишга олиб келади. ЖПК 467-моддаси 3-қисмида назарда тутилган, касалга қараб туриш вазифасини тайинлаш тиббий йўсиндаги мажбурлов чоралари ҳисобланмайди.

Тиббий йўсиндаги мажбурлов чоралари турларининг рўйхатини **мажбурий амбулатория кузатувида бўлиш ва руҳий касаллик мутахассисида даволаниш** очиб беради (**ЖК 93-моддаси «а» банди**).

Даволанишнинг бу тури шу билан тавсифланадики, у касални махсус муассасага (стационарга) ажратмасдан амалга оширилади ва касалнинг турар жойи бўйича, касал доимо бориб туриши, даволовчи шифокорнинг ҳамма талабларини бажариши лозим бўлган соғлиқни сақлаш идорасининг руҳий-асаб муассасасида амалга оширилади (ЖПК 181-моддаси 2-қисми). Амалдаги қонунчиликка му-

вофиқ, амбулатория даволаниши маслаҳат-даволаш ёрдами ёки диспансер кузатуви кўринишида ўтказилади.

Даволашнинг бундай турини танлаш тиббий йўсиндаги мажбурлов чоралари тайинланган шахсга нисбатан, яқинлари билан мулоқотни, уни ўраб турган муҳитни бутунлай ўзгартирмасликни ҳамда ишни давом эттиришни ва атрофдагилар билан эркин мулоқотни сақлаб қолиш имкониятини беради.

ЖК 93-моддаси «б» банди умумий тартибли руҳий касалликлар шифохонасида мажбурий даволанишни назарда тутати.

Шифохона деб, мажбурий даволашни қўллаш маъносида алоҳида махсуслаштирилган ташкилот (шифохона) эмас, балки соғлиқни сақлаш идораларининг стационар шароитларда руҳий даволанишни амалга оширувчи ҳар қандай муассасаси (марказ, институт, клиника, диспансер ва бошқалар) тушунилади.

Умумий тартибли руҳий касалликлар шифохонасида мажбурий даволаниш мажбурий даволаш тайинланган шахсга стационар шароитларда жамият учун хавfli қилмишлар содир этмаган шахслар билан бир қаторда руҳий ёрдам кўрсатишдан иборатдир. Бундай ҳолатда, ушбу шахсга бошқа руҳий касалларга қўлланиладиган тартиб қўлланилади, мажбурий даволаш тайинланган шахснинг статусидан келиб чиқадиган чекловларни мустасно қилганда, яъни тайинланган даволанишни қабул қилиш мажбурияти (ЖПК 185-моддаси 4-қисми), шифохонадан чиқиш имконияти фақат мажбурий даволанишни бекор қилиш тўғрисидаги суд ажрими ва бошқалар билан амалга оширилади. Мажбурий даволанишнинг афзаллик томонлари шундан иборатки, касалга, унда мавжуд бўлган руҳий касалликдан, хулқининг хусусиятларидан, унинг руҳий ва жисмоний ҳолатидан, бўлим мутахассислашганлигидан, хизмат кўрсатиш ҳудуди доирасидан келиб чиқиб даволаш-реабилитация қилиш чораларини дифференциялаш қўлланилади.

Умумий тартибли руҳий касалликлар шифохонасининг соғлиқни тиклаш махсус бўлимида мажбурий даволаниш (ЖК 93-моддаси «в» банди) мажбурий даволашнинг яна бир тури сифатида медикаментоз терапияни қаттиқроқ чекловчи шартлар билан ўтказиш орқали фарқланади.

Мажбурий чораларнинг бу тури умумий типдаги руҳий шифохона чегарасида, аммо қатъий белгиланган чегараларда — реабилитация бўлимида ўтказилади. Бундай бўлим махсуслаштирилган тавсифга, яъни фақат суд томонидан мажбурлов чоралари тайинланган касалларни мажбурий даволаш учун мўлжалланган. Бошқа касаллар бу бўлимда сақланишига йўл қўйилмайди.

Реабилитация бўлимининг махсуслаштирилган тавсифи, мижозларнинг қочиб кетишларига тўсқинлик қилувчи махсус чораларни ҳамда даволашнинг специфик дастурларини ва у ерга тушадиган

мижозлар хусусиятларини ҳисобга олган йўналишдаги касалларнинг ижтимоий реадaptациясини ўз ичига олади. Бундай бўлимда, касалга шифокорнинг таъсири, унинг онгида ноиложлик ҳиссини енгиш мақсадида, даволанишнинг фойдасизлиги тўғрисидаги тасаввурни енгиш мақсадида, даволашнинг муваффақиятли тугашига, айниқса, касалликнинг сезиларли бўлмаган силжишларида ҳам ишонч пайдо қилиш мақсадида таъсир этишига асосланган. Бундай масалаларнинг фақат шундай ечими шахс руҳий касаллигини самарали даволашга, мажбурий чоралар қўлланишининг ижобий натижасига эришишга имкон беради. Даволаш асосан руҳий коррекциялаш чоралари ва меҳнат реабилитацияси чоралари ёрдамида амалга оширилади.

Бундай турдаги мажбурлов чоралари, касалларни қатъийроқ кузатиш шароитларида амалга оширилади ва бунга бўлимларда қоролулар ҳисобига ва ўтказиш тартибини яратиш ҳисобига ҳамда назорат ва кузатув мажбуриятлари юклатилган тиббий ходимлар билан яхши таъминланганлиги ҳисобига эришилади.

ЖК 93-моддаси «г» бандида назарда тутилган тиббий йўсиндаги мажбурлов чораларининг қатъийроқ тури **кузатув кучайтирилган руҳий касалликлар шифохонасида ёки бўлимсида мажбурий даволашдир**. Бунга ўхшаш шифохонада ёки бўлимда даволашни ташкил этиш, ҳар бир мижоз турли клиник ҳолатдаги ёки турли хил терапия босқичларига мувофиқ, амалда улардан кетма-кетликда ўтиши лозим бўлган даволаш жараёнини тор махсуслаштирилиши ва профиллаштирилиши билан фарқ қилади.

Руҳий касалликлар шифохонасида ёки интенсив кузатув бўлимида ҳам муассасанинг тиббий ходимларини, ҳам касалларнинг хавфсизлиги ва муҳофазасини таъминлаш мақсадида махсус воситалар ўтказилади. Умумий тартибли руҳий касалликлар шифохоналарини қўриқлаш тиббий ходимлар томонидан, суд-психиатрия экспертизаси бўлимлари ва кузатув кучайтирилган руҳий касалликлар шифохоналарида ички ишлар органлари томонидан амалга оширилади (ЖИК 192-моддаси 2-қисми). Улар шифохона ёки бўлимнинг нафақат ташқи айланасини муҳофаза қилади, балки шифохона ва бўлим ичида, айлангани чиққан вақтларда, касаллар иштирокида ўтказиладиган турли тадбирларда улар ҳулқининг назоратини ва кузатувини амалга оширадilar.

Кўрсатиб ўтиш лозимки, суд томонидан фақат бир турдаги мажбурий даволаш тури аниқланиши мумкин, бир вақтнинг ўзида шахсга икки ёки ундан ортиқ даволаш турини тайинлаш қонуннинг бузилиши ҳисобланиб, ажримнинг бекор қилинишига олиб келади. Руҳий касалларни мажбурий даволаш Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлиги томонидан белгиланган ташхис қўйиш, даволаш ва соғлиқни тиклаш усуллари қўлланган ҳолда ўтказилади (ЖИК 187-моддаси).

4-§. Тиббий йўсиндаги мажбурлов чораларини тайинлаш

ЖК 94-моддаси ЖК 92-моддасида кўрсатилган мажбурий даволашни қўллашнинг умумий асосларини тўлдирувчи тиббий йўсиндаги мажбурлов чораларининг махсус масалаларини мувофиқлаштиради. Ушбу масалаларнинг махсус тавсифи, **ЖК 94-моддаси** ҳолатлари билан тартибга солинган фақат қатъий чекланган шахслар доирасида қўлланилишини талаб қилувчи мажбурий даволашнинг аниқ тури хусусияти билан шартланган.

ЖК 94-моддасида кўрсатилган махсус асослар суд томонидан, ЖК 92-моддасида белгиланган умумий шартлар билан бир қаторда тиббий йўсиндаги аниқ мажбурлов чораларини танлашда ҳисобга олиниши лозим. Бунда суд биринчидан, мажбурлов даволаш тайинлашнинг шартлари мавжудлигини аниқлаши, фақат улар мавжуд бўлгандагина кўрсатилган модда ҳолатларига мувофиқ даволаш турини танлаш масаласини ечиши лозим.

ЖК 94-моддаси 1-қисми мажбурий амбулатория кузатуви ва руҳий касаллик мутахассисида даволаниш руҳий касаллиги зўрайиб кетаётганлигини кўрсатувчи аломатлар бўлмаган, шунингдек, руҳий ҳолати вақтинча бузилган руҳий касалларга нисбатан, бундай касалликнинг қайтарилмаслиги ва янги ижтимоий хавфли қилмиш содир этилмаслиги учун тайинланиши мумкинлигини белгилайди. Бу мажбурлов чораси касалликнинг ўткирлашув белгилари топилмаган ҳамда вақтинчалик руҳий касалликни кечирган шахсларга, касалликнинг ривожланишини ва жамиятга хавфли қилмиш содир этишни олдини олиш учун руҳий касалларга нисбатан қўлланилади.

Касалликнинг ўткирлашуви, кўриб чиқиладиган меъёрлар маъносида касал соғлигининг умумий яхшиланиш даврида хроник руҳий касаллик белгиларини сезиларли намоён бўлишидан иборатдир (ремиссия). Бунда касалликнинг ўткирлашув белгилари ҳар бир аниқ руҳий касалликка боғлиқ равишда турлича бўлиши мумкин ва суд-психиатрия экспертизаси ўрнатилишини тақозо этади.

Касалликнинг ўткирлашув белгилари топилмаган, яъни ҳозирда ва узоқ муддатли келажақда касаллик белгилари намоён бўлиши имконияти паст бўлган шахсларга мажбурий амбулатория кузатуви ва руҳий касаллик мутахассисида даволаниш қўлланади.

Руҳий ҳолати вақтинча бузилган руҳий касаллик — бу шундай руҳий касалликки, у нисбатан тез ўтиши ва соғайиши билан тавсифланади, масалан: патологик маст бўлиш, реактив симптоматик ҳолат, яъни оғир қалб кечинмалари ва изтироблари билан чақирил-

ган руҳий касаллик. Кўпчилик вазиятларда, бу касалликлар қўққисдан пайдо бўлади ва касалнинг тўла соғайиши билан тугайди.

Назарда тутиш лозимки, мажбурий амбулатория кузатуви ва руҳий касаллик мутахассисида даволанишни қўллаш тиббий йўсиндаги мажбурлов чорасини қўллаш мақсадларидан ташқари, махсус мақсадни — касаллик такрорланишининг олдини олишни ҳам мақсад қилади.

Касалликнинг такрорланиши деб, унинг тавсифидан мустақил равишда касаллик белгиларининг такрорий намоён бўлишини тушунмоқ лозим: хроник касаллик ёки вақтинчалик руҳий касаллик.

Мажбурий амбулатория кузатуви ва руҳий касаллик мутахассисида даволаниш, шахс ўзининг руҳий ҳолатини тўғри баҳолаш хусусиятига эга бўлса, тайинланган тартибга риоя қилишга, тиббий ходимлар томонидан доимий назоратни талаб этмайдиган, етарли тартибланган ва ташкилланган хулққа эга бўлган вазиятда тайинланади. Даволашнинг бундай тури такрорланишига ишонч кам бўлган, вақтинчалик руҳий касалликка чалинган ҳолатда қилмиш содир этган шахсга ҳамда аввал стационар руҳий терапиядан ўтган ва касаллик хуружланиши белгилари топилмаган шахсларга нисбатан қўлланганда самаралидир. Охирги вазиятда, қоидага кўра, амбулатория даволаниши, стационар шароитларда руҳий терапия курсини ўтаган шахснинг ижтимоий адаптациясини енгиллаштириш мақсадларида тайинланади.

Умумий тартибли руҳий касалликлар шифохонасида мажбурий даволаниш, тиббий йўсиндаги мажбурий чоралар тури сифатида **ЖК 94-моддаси 2-қисмига** мувофиқ, «ижтимоий хавфлилиги руҳий ҳолати билан боғлиқ бўлган, умумий асосларда даволаш талаб этиладиган руҳий касалларга нисбатан тайинланиши мумкин».

Умумий асосларда даволаш талаб этиладиган ҳолат шу билан тавсифланадики, шахснинг жамиятга хавфлилиги унинг руҳий кечинмалари билан бевосита шартлашилган: алаҳсираш, галлюцинация, ўзиникини маъқуллаш ҳолати, ҳуши-эси жойида эмаслиги ёки енгил даражада ақли пастлик. Руҳий кечинмаларидан ташқарида, бу шахсларнинг касаллик тавсифларидан мустақил равишда ахлоқларида аксижтимоий анъаналар топилмайди. Амалдаги қонунчилиққа мувофиқ, бундай вазиятларда шахснинг жамиятга хавфлилиги, унинг ўзи учун ва атрофидагилар учун бевосита хавфлилигида намоён бўлади; унинг ёрдамсизлиги, яъни асосий ҳаётий эҳтиёжларини мустақил қондириш хусусиятларининг йўқлиги; агар шахс руҳий ёрдамсиз қолдирилса, руҳий ҳолатининг ёмонлашуви оқибатида унинг соғлиғига сезиларли зарар етишида намоён бўлади.

Умумий тартибли руҳий касалликлар шифохонасида мажбурий даволаниш қуйидаги касалларга тайинланиши лозим:

— руҳий касаллик ҳолатида ижтимоий хавfli қилмиш содир этган, руҳий касаллиги такрорланиши мумкин бўлган ёки ўз ҳолатига етарли бўлмаган даражада танқидий баҳо берганларга;

— келиб чиқиши турлича бўлган ақли пастликдан ва руҳий камчиликлардан азият чеккан, ташқи ноқулай ҳолатлар таъсири оқибатида қилмиш содир этганларга.

Кўрсатилган тоифадаги руҳий касалларга мажбурлов чораларни тайинлаш, фақат уларда тегишли соғлиқни сақлаш муассасалари тартибларини қўпол равишда бузиш ҳамда жамиятга хавfli қилмиш содир этиш анъаналари йўқ бўлган шароитларда мумкин.

Кузатув кучайтирилган руҳий касалликлар шифохонасида ёки бўлинмасида мажбурий даволаниш ЖК 94-моддаси 3-қисми ҳолатларидан келиб чиқиб тайинланиши мумкин, яъни «ижтимоий хавfliлиги кўпроқ саломатликни тикловчи чораларни кўришни талаб қиладиган, уларни эса ихтиёрий тартибда ўтказиш мумкин бўлмаган руҳий касалларга нисбатан умумий тартибли руҳий касалликлар шифохонасининг соғлиқни тиклаш махсус бўлимида мажбурий даволаш тайинланиши мумкин».

Бундай мажбурлов чоралари, умумий типдаги руҳий шифохоналарга жойлаштирилган шахсларга қараганда жамиятга хавfliлиги ортиқроқ бўлган шахсларга нисбатан тайинланади. Кўрсатилган шахслар жамиятга хавfli бўлган, ноагрессив қилмишларни содир этишга (инсон ҳаёти ва соғлиғига қарши бўлмаган қилмишлар), умумий типдаги руҳий шифохонанинг стандарт шароитларида реабилитация тадбирларининг ўтказилишини имкониятсиз қиладиган даволаш муассасасининг тартибини бузишга маълум даражада мойил бўладилар. Бунда қонун алоҳида белгилайдики, реабилитация бўлимида мажбурий даволаш, фақат соғлиғининг ҳолати реабилитация чораларини талаб этадиган шахсларгагина қўланади. Шундай вазиятда, агар руҳий касал, соғлиғининг ҳолати бўйича яна мажмуали даволаш чораларини ўтказишга эҳтиёжли бўлса, бироқ бемор томонидан қилинаётган тартиб бузишлар уларни амалга оширишга имкон бермаса, унга **ЖК 94-моддаси 4-қисми** ҳолатларига мувофиқ кузатув кучайтирилган руҳий касалликлар шифохонасида ёки бўлимда мажбурий даволаш тайинланиши зарур.

ЖК 94-моддаси 4-қисмига мувофиқ, «Кузатув кучайтирилган руҳий касалликлар шифохонасида ёки бўлимда мажбурий даволаш ўта ижтимоий хавfli бўлган ёки ўз хулқига кўра умумий тартибли руҳий касалликлар шифохонаси шароитида даволанишининг имкони бўлмаган руҳий касалларга нисбатан тайинланиши мумкин. Ку-

затув кучайтирилган руҳий касалликлар шифохонасида ёки бўлимда руҳий касаллар батамом ажратилган ҳолда сақланади ва қўриқланади».

Мажбурий даволашнинг бундай турини қўллаш, касалнинг жамиятга алоҳида хавф туғдириши ёки умумий типдаги руҳий шифохона шароитларида зарурий даволаш ва реабилитация тадбирларининг ўтказилишини имкониятсиз қиладиган, унинг ахлоқ бузилишлари билан шартланади ва руҳий шифохонага ёки интенсив кузатув остидаги бўлимга йўлланмалар касалликнинг хусусиятлари билан эмас (тиббий кўрсаткичлар), балки руҳий касалликнинг ижтимоий намоёни хусусиятлари билан — касалнинг жамиятга алоҳида хавфлилиги билан чақирилади.

Руҳий касалнинг жамиятга алоҳида хавфи — касалликнинг ижтимоий кўриниши сифатида ушбу шахснинг жиноят қонуни билан оғир ва ўта оғир деб топилган қилмишларни содир этишида, унга аввал қўлланган мажбурлов чораларининг тавсифига қарамасдан, шахс содир этган қилмишнинг тизимлилигида намоён бўлади.

Касал умумий тартибли руҳий касалликлар шифохонаси тартиби талабларини унга даволаш-реабилитация қилиш тадбирларини ўтказишга имконият бермайдиган даражада бузганда шахсга тиббий йўсиндаги мажбурлов чораларидан руҳий шифохона ёки интенсив кузатув остидаги бўлимда мажбурий даволаш тури тайинланади. Бунда у содир этган қилмишнинг оғирлиги аҳамиятга эга эмас. Шу билан бир вақтда алоҳида эътибор бериш лозимки, бундай вазиятларда кўрилаётган мажбурлов чораларини тайинлаш нафақат реабилитация қилиш, балки даволаш тадбирларини ўтказиш имкониятининг йўқлигини кўрсатади. Бошқа вазиятларда, агар тартибнинг бузилиши фақат реабилитация тавсифидаги чораларни ўтказиш имкониятини бермаса, **ЖК 94-моддаси 3-қисми** тартибида касалга фақат умумий типдаги руҳий шифохонанинг интенсив кузатув остидаги бўлимида мажбурий даволаш қўлланиши мумкин. Ушбу масаланинг бошқача ечими жиноят қонунининг бузилиши ҳисобланади ва ажримнинг бекор қилинишига олиб келади.

Таъкидлаш лозимки, руҳий шифохоналарда ёки интенсив кузатув остидаги бўлимларда руҳий касаллар **қатъий ажратилган ва қўриқланган шароитларда** сақланадилар.

(Қатъий ажратилган ва қўриқланган шароитлар тўғрисида кенгроқ ушбу бобнинг «Тиббий йўсиндаги мажбурлов чораларининг турлари» деб номланган 3-§ га қаранг.)

Шахсга у ёки бу тиббий йўсиндаги мажбурлов чораларини қўллаш зарурияти, касалликнинг тавсифи каби суд-психиатрия эксперти-

засининг хулосасида аниқ кўрсатилиши лозим. Бунда мажбурий даволашнинг аниқ турини қўллаш зарурати, албатта асосланиши лозим. Шу вақтнинг ўзида, экспертизанинг хулосаси суд учун ўрнатилган далил кучига эга бўлмайди ва ишнинг бошқа ҳолатлари билан биргаликда суд томонидан баҳоланиши лозим бўлади. Ишнинг бошқа ҳолатлари билан биргаликда суд жамиятга хавфсизлик тавсифини бошқача баҳолаши мумкин ва ўз хоҳиши бўйича у ёки бу мажбурлов чораларини қўллаши (ёки қўлламаслиги) мумкин. Ҳар бир ҳолатда суд қарори, албатта асосланиши лозим.

5-§. Тиббий йўсиндаги мажбурлов чоралари муддатини узайтириш, ўзгартириш ва бекор қилиш

Қонун мажбурлов чораларини қандайдир муддат билан чегараламайди ва шу билан бир вақтда, мажбурлов чоралари қўлланилган шахсга нисбатан унинг узайтирилиши, ўзгартирилиши ёки бекор қилиниши учун асос бўлиб, истисно тариқасида саломатлигининг ҳолати ҳисобланади. Шундай қилиб, жиноят қонуни мажбурлов чоралари тайинланган шахс ҳуқуқларига риоя қилинишига кафолат яратиб, мажбурий даволашни жазо воситасига ихтиёрий модификация қилиш имкониятини бермайди.

ЖК 95-моддаси 1-қисмига кўра, «тиббий йўсиндаги мажбурлов чоралари муддатини узайтириш, ўзгартириш ва бекор қилиш масаласини руҳий касалликлар шифокорлари комиссиясининг хулосасига асосланган ҳолда суд ҳал қилади». Бунда кодекс, кўрсатилган чораларнинг узайтирилиши, ўзгартирилиши ёки бекор қилиниши қайси тартибларга асосан амалга оширилишини аниқламайди.

Тиббий йўсиндаги мажбурлов чоралари муддатини узайтириш ўзида аввал тайинланган мажбурий даволаш турини кейинчалик қўлланишини ифодалайди. Мажбурлов чоралари муддатини узайтириш аниқ мажбурий даволашнинг тайинланиши учун асос бўлган шахснинг физик ва психик ҳолати ўзгармасдан қолса ёки унинг ўзгариши сезиларсиз ўтаётган бўлса, амалга оширилади. Назарда тутиш лозимки, касал ҳолатини баҳолаш текширилаётган вақтдаги ҳолатидан келиб чиқмасдан, унинг келгусидаги ривожланишини ҳам ҳисобга олган ҳолда амалга оширилмоғи лозим. Эришилган хавфсиз ҳолатнинг доимийлиги тўғрисида ахборотнинг йўқлиги сабабли, тайинланган тиббий йўсиндаги мажбурлов чораларини қўллашни давом эттиришни тақозо этади.

Мажбурий даволаш муддатининг узайтирилиши касал даволаш ўтаётган руҳий муассаса шифокор-психиатрларидан йиғилган шифокор-психиатрлар комиссиясининг хулосасида кўрсатилган тавсия-

лар асосида амалга оширилади. Назарда тутиш лозимки, амалдаги қонунчиликка мувофиқ, психиатрик стационарга жойлаб, мажбурий даволашни узайтириш мақсадларида руҳий касални махсус текшириш тартиби назарда тутилган. Улар:

– шахсга мажбурий даволаш тайинланганидан кейин олти ой давомида, бироқ энг камида бир ойда бир марта шахсни госпиталлаштиришни узайтириш тўғрисидаги масалани ечиш учун шифокор-психиатрлар комиссияси, албатта текшириши лозим. Олти ой ўтганидан сўнг, хулоса психиатрик стационар маъмурияти томонидан мажбурлов чорасини узайтириш учун судга юборилади;

– госпиталлаштириш узайтирилган вазиятда, кейинги текширувлар олти ойдан кам бўлмаган вақтда бир марта амалга оширилади. Бунда шифокор-психиатрлар комиссиясининг хулосаси ҳар йили психиатрик стационар маъмурияти томонидан мажбурлов чорасини узайтириш учун судга юборилади. Агар психиатрик муассаса, мажбурий даволашнинг узайтирилиши ёки ўзгартирилиши тўғрисидаги суд ажримидан бир йил ўтганидан сўнг ҳам мажбурий даволашни амалга оширишда давом этаётган бўлса, унинг фаолияти ноқонуний деб топилади.

Юқорида кўрсатилган вазиятларда муддатларни ҳисоблашни мажбурий даволаш учун аниқ шахсга нисбатан тайинланган, узайтирилган ёки ўзгартирилганлиги тўғрисидаги суднинг охириги ажрими кучга кирган вақтдан амалга ошириш лозим.

Тиббий йўсиндаги мажбурлов чораси қўлланилган шахс соғайган тақдирда ёки соғлиғи ўзгариб, шахс руҳий касал бўлса-да, суд томонидан дастлаб белгиланган тиббий йўсиндаги мажбурлов чораларидан бошқа хил даволанишга муҳтож бўлса ёхуд бу хилдаги чораларга муҳтож бўлмаса, суд тиббий йўсиндаги мажбурлов чорасини бекор қилади ёки ўзгартиради (ЖПК 578-моддаси).

Мажбурлов чоралари тайинланган касал соғлигининг ўзгариши, аввал танланган даволаш турига риоя қилинганда даволаш-реабилитация қилиш тадбирларини ўтказишни самарали давом эттиришга имкон бермайдиган даражада сезиларли бўлиши лозим. Бунда, соғлигининг ўзгариши яхшиланиш томонига ёки ёмонланиш томонига бўлиши мумкин, танланган даволаш тури мос равишда камроқ ёки кўпроқ чегараланган ҳолда ўзгартирилиши лозим.

Назарда тутиш лозимки, унга нисбатан мажбурий даволаш қўлланилган шахс соғлигининг ҳолати яхшиланган вазиятда, мажбурий даволаш турини ўзгартириш имкони борича босқичма-босқич даволашнинг оғир турини енгилроғи билан алмаштириб ўтказилиши лозим. Бундай вазиятда, суд даволаш турини бирданга ўзгартиришдан қочиб, имкон қадар, хатога йўл қўймаслик учун, касал

ҳолатининг ўткирлашувини ва декомпенсациясининг олдини олиш учун, шахснинг барқарор ва самарали ижтимоий адаптациясига таъсир кўрсатиб, даволаш интенсивлигини кетма-кет бўшаштириб бориш зарурлигини назарда тутиши лозим. Шу вақтнинг ўзида бу қоидалар суд учун мажбурий ҳисобланмайди.

Соғлиғи ҳолатининг ёмонлашуви вазиятларида, кўпроқ чегараланган шартлар билан мажбурий даволаш турини танлаш тартиби ушбу қоидаларга бўйсунмайди. Қоида бўйича, бундай вазиятларда суд, ўзгартиришнинг босқичма-босқич принципларини қўлламаздан, касал ҳолатининг ёмонлашувига тез ва амалий жавоб бериб, дарҳол зарур чора тайинлаши қўлланган даволашнинг самарасига таъсир кўрсатади.

Тиббий йўсиндаги мажбурлов чоралари қўллашни бекор қилиш аниқ шахсга нисбатан ҳар қандай турдаги мажбурлов чораларининг тўла бекор қилиниши билан ифодаланади. Тиббий йўсиндаги мажбурлов чоралари қўллашни тўхтатиш учун шахснинг тузалиши асос бўлади, бунда у руҳий касал бўлиб қолиб, тиббий йўсиндаги мажбурий чораларни қўллашга эҳтиёж сезмайди.

Тузалиш – шахс руҳий саломатлиги ҳолатининг турғун яхшиланиши бўлиб, бу ҳолатда унда руҳий касаллик белгилари тўла йўқолади ва у ўз ҳаракатига ҳисоб беришга ва уни бошқаришга қодир бўлади.

Саломатлик ҳолатининг ўзгаришида шахс руҳий касал бўлиб қолиб, тиббий йўсиндаги мажбурий чораларни қўллашга эҳтиёж сезмаслиги ўзида касаллик ривожланишининг шундай даврини ифодалайдики, бунда шахс ўзи ва атрофдагилар учун хавф туғдирмай кўяди. Бунда соғлиғи ҳолатининг ўзгариши, ҳам яхшиланиш томонига, ҳам ёмонланиш томонига бўлиши мумкин, бу мажбурий даволашни тўхтатишга таъсир қилмайди. Шу билан бир вақтда, соғлиқнинг ўзгариши барқарор тавсифга эга ва касалликнинг ўткирлашуви мумкинлиги даражаси, аксижтимоий анъаналар намоён бўлиши паст эканлигига ишонч ҳосил қилиш лозим. Соғлиғи ҳолатининг ўзгариши шахснинг нафақат руҳий соғлиғига, балки унинг жисмоний ҳолатига ҳам таъсир этишини назарда тутиш лозим. Шу муносабат билан, мажбурий даволашни, яна руҳий касаллик ўзгармайдиган ҳолатларда, бироқ шахс томонидан жамият учун хавфли қилмиш содир этишга жисмоний имконият қолмаганида ҳам тўхтатиш мумкин (масалан, қандайдир шикастланиш пайдо бўлганида).

Шуни ҳисобга олиш лозимки, жиноят содир этган ва кейин руҳий касалликка дучор бўлиб қолганлиги туфайли тиббий йўсиндаги мажбурлов чоралари қўлланилган шахс соғайган тақдирда, суд

ишни шахс руҳий касал бўлган босқичдан бошлаб умумий тартибда юриштишни тиклаш масаласини ҳал қилиши лозим (ЖПК 579-моддаси). Бундай ҳолатда, шу шарт билан, агар шахснинг қилмишида жиноят таркиби белгилари мавжуд бўлса, қисман, жиноят содир этганда лаёқатлилиги белгилари, яъни қачон шахс жиноят содир этганидан сўнг, бироқ ҳукм чиқарилгунича ёки жазони ўташ даврида руҳий касаллик билан оғриб қолса йўл қўйилади. Акс ҳолларда шахс жиноий жавобгарликка тортилмайди.

Шахснинг мажбурий даволанишда бўлган даври, дастлабки қамоқ муддатини ҳисоблаш қоидаларига мувофиқ жазони ижро этишда ҳисобга олиниши лозим (ЖК 62-моддаси). Психиатрия стационарида бўлган бир кун озодликдан маҳрум этилган бир кунга тенглигидан келиб чиқиб ҳисобланади. Бундай вазиятларда психиатрия стационарининг тури аҳамиятга эга эмас.

Мажбурий даволашни ўзгартириш ёки бекор қилиш тўғрисидаги масала ҳам даволашни тайинлаш ёки уни кучайтириш масаласи каби суд томонидан шифокор-психиатрлар комиссиясининг ҳулосасига биноан ҳал қилиниши лозим. Бунда амалдаги қонунчилик, даволашнинг ўзгартирилиши ёки бекор қилиниши имконияти бўйича тегишли текширувлар ўтказилишига қандайдир чегараларни белгиламайди. Шу муносабат билан бундай вазиятда, охириги текширувлар муддатига боғланмаган ҳолда, текширувлар шахснинг соғлиги ҳолатида сезиларли ўзгариш содир бўлган заҳоти амалга оширилмоғи лозим.

Тиббий йўсиндаги мажбурлов чорасини бекор қилиш ёки ўзгартириш рад қилинган тақдирда такрорий илтимоснома рад этиш ҳақида ажрим чиққан кундан олти ой ўтгандан кейингина кўриб чиқиш учун қабул қилиниши мумкин (ЖПК 580-моддаси 10-қисми).

Яна шуни эътиборга олиш лозимки, тиббий йўсиндаги мажбурлов чорасини ижро этаётган соғлиқни сақлаш муассасаси шифокор-психиатрлари комиссиясининг тавсиясига қарамасдан, мажбурий даволашни узайтириш, ўзгартириш ёки тўхтатиш тўғрисидаги масалани фақат суд ечиши лозим. Агар суднинг ажрими йўқ бўлса, шифокорлар унинг ҳолатини қандай дейишларидан қатъи назар, у чиқариб юборилиши ёки бошқа руҳий шифохонага ўтказилиши мумкин эмас. Мажбурий даволашни узайтириш, ўзгартириш ёки тўхтатиш тўғрисидаги масалани ечишда суд шифокор-психиатрлар комиссияси чиқарган ҳулосанинг асослилигини текшириб чиқиши лозим. Бунинг учун суд ўтказилган даволашнинг натижаларини, тиббий йўсиндаги мажбурлов чораси бекор қилинганидан кейин

шахс борадиган жой шароитларини ҳамда кейинчалик тиббий кузатув ва даволаш заруриятини аниқламоғи лозим. Шу мақсадларда, шахсга нисбатан мажбурий даволаш қўллашни бекор қилиш тўғрисидаги масала ечилаётган суд мажлисига тиббий муассаса вакиллари, яқин қариндошларини ёки шахснинг қонуний вакили чақирилиши лозим.

ЖК 95-моддаси 2-қисми агар руҳий касалга нисбатан тиббий йўсиндаги мажбурий даволаш чоралари қўллаш зарурати бўлмаса, шунингдек, бу чоралар бекор қилинган бўлса, суд уни умумий асосларда даволаш ёки ижтимоий таъминот муассасаларига юбориш масаласини ҳал этиш учун соғлиқни сақлаш органларига топшириши мумкинлигини назарда тутди.

Тушунтириш лозимки, ЖК 92-моддасида кўрсатилган мажбурият чоралари қўллашнинг умумий асослари мавжуд бўлмаган руҳий касал шахс, **мажбурий даволашни қўллашга эҳтиёжсиз** деб топилади.

ЖК 95-моддаси 2-қисмида назарда тутилган тартибда, шахснинг соғлиқни сақлаш идораларига топширишда, уни даволаш Ўзбекистон Республикасининг «Руҳий ёрдам тўғрисида»ги Қонуни ҳолатларига мувофиқ амалга оширилади.

6-§. Алкоголизм, гиёҳвандлик ва заҳарвандликка йўлиққан шахсларга нисбатан тиббий йўсиндаги мажбурият чораларини қўллаш

Алкоголизм, гиёҳвандлик ва заҳарвандликка йўлиққан шахсларга тиббий йўсиндаги мажбурият чораларини тайинлаш уларга қўлланган жиноий жавобгарлик самарадорлигини оширишга, жиноятчилик даражасининг пасайишига, фуқароларни Конституция ва қонунларга риоя қилиш руҳида тарбиялашга таъсир кўрсатади. Шунинг учун, ушбу шахслар томонидан содир этилган ҳар бир ҳолатда, суд, тиббий хулоса мавжуд бўлганда, унга нисбатан жазо билан бир қаторда мажбурий даволашни тайинлаш зарурияти тўғрисидаги масалани ҳам муҳокама қилиши лозим (ЖК 96-моддаси 1-қисми). Фараз қилинадики, шу масала лаёқатлилигини истисно қилмайдиган руҳий касал бўлган шахсларга жазо тайинлашда ҳам муҳокама этилиши лозим. Бундай шахсларга тиббий йўсиндаги мажбурият чораларининг жазони ижро этиш билан қўшиб тайинланиши Ўзбекистон Республикаси «Руҳий ёрдам тўғрисидаги» Қонунининг 15-моддаси 2-қисмида кўрсатилган.

ЖК 96-моддаси ҳолатлари мажбурий даволашни қатъий чекланган доирадаги шахсларга: алкоголизм, гиёҳвандлик ва заҳарванд-

ликка йўлиққан шахсларга қўлланиши масаласини мувофиқлашти-
ради. (Бу тоифа шахсларга кимлар кириши тўғрисида ушбу бобнинг
«Тиббий йўсиндаги мажбурият чораларининг тушунчаси ва мақсад-
лари» деб номланувчи 1-§ қаранг.)

Шуни ҳисобга олиш лозимки, бундай шахсларга нисбатан ЖК
96-моддаси ҳолатларига мувофиқ, мажбурий даволаш чораларини
қўллашга, агар шахснинг касаллиги хроник тавсифли ва у шахсни
ўз ҳаракатлари аҳамиятини англаш ва уни бошқариш имкониятидан
маҳрум этмаган вазиятларда йўл қўйилади. Бошқа вазиятларда маж-
бурий даволашни жиноий жазо билан параллел тайинлаш ноқону-
ний ҳисобланади. Аммо, алкоголь, гиёҳванд ва психотроп моддалар
истеъмол қилишга ҳамда психофаол ҳаракати бўйича гиёҳванд мод-
даларга ўхшаш, сунъий ёки табиий дори бўлмаган моддаларга боғ-
лиқлиги, уни ўз ҳаракатлари аҳамиятини англаш ва уларни бошқа-
риш хусусиятидан маҳрум қилса, унга ЖК 96-моддаси тартибида
эмас, балки руҳий касал сингари, тиббий йўсиндаги мажбурият
чораларини қўллаш зарур бўлади.

Алкоголизм, гиёҳвандлик ва заҳарвандликка йўлиққан шахс-
ларга тиббий йўсиндаги мажбурият чораларини тайинлашда, суд
ЖК 92-моддасида белгиланган мажбурий даволашни қўллашнинг
умумий асосларидан келиб чиқиб ҳамда ЖК 94-моддасида кўрса-
тилган мажбурият чоралари у ёки бу турини қўллашнинг хусусий
шартларидан келиб чиқиши лозим. Бунда назарда тутиш лозимки,
шахснинг руҳий ҳолати суд-наркологик экспертиза хулосаси билан
тасдиқланиб, унда, албатта, қуйидаги саволларга жавоб ифодалан-
ган бўлиши лозим:

– шахс хроник ичкиликбоз, гиёҳванд ва заҳарванд бўлиб ҳисоб-
ланадими;

– алкоголь, гиёҳванд ва психотроп моддалар истеъмол қилиш
ҳамда психофаол ҳаракати бўйича гиёҳванд моддаларга ўхшаш, сунъ-
ий ёки табиий дори бўлмаган моддаларга оғриқли боғлиқлиги уни
ўз ҳаракатлари аҳамиятини англаш ва уларни бошқариш хусусияти-
дан маҳрум қиладими;

– мажбурий даволашни қўллаш учун шахсда қандайдир қарши
кўрсаткичлар мавжудми ва бор бўлса қайсилар.

Тиббий хулоса суд учун олдиндан шартлашилган далилий кучга
эга эмас ва ишнинг бошқа ҳолатлари билан биргаликда баҳолани-
ши тақозо этилади. Аммо, суднинг суд-наркологик экспертиза тав-
сияларига розилиги ёки норозилиги ажримда, албатта асослаб бери-
лиши лозим.

Алкоголизм, гиёҳвандлик ва заҳарвандликка йўлиққан шахс-
ларга мажбурий даволашни қўллаш судланган шахс қилмишининг

тавсифи билан кузатилмайди, яъни қилмиш содир этганлиги учун судланган шахс, уни мастлик ҳолатида содир этганми ёки йўқми, унга тиббий йўсиндаги мажбурлов чоралари қўлланилиши мумкин. Фақат шахсда алкоголь, гиёҳванд ва психотроп моддалар истеъмол қилиш ҳамда психофаол ҳаракати бўйича гиёҳванд моддаларга ўхшаш, сунъий ёки табиий дори бўлмаган моддаларни истеъмол қилишга хроник боғлиқлиги борлигини аниқлаш муҳим. Шу билан бир вақтда, шахсни судлашда ҳар қандай мажбурлов чораларини албатта қўллаш шарт бўлиши шарт (ЖК 92-моддаси).

Алкоголизм, гиёҳвандлик ва заҳарвандликка йўлиққан шахсларга мажбурий даволаш жиноий жазо билан бирга тайинланиши қонунда бевосита кўрсатилган. Бунда, суд мажбурий даволашни қўллаш тўғрисидаги масалани ҳал қила туриб, уни алоҳида ажрим билан расмийлаштириши лозим. Бундай вазиятда, суд айблов ҳукмини чиқараётиб, унда шахсга нисбатан мажбурий даволаш зарурлигини кўрсатмоғи, аммо унга тегишли масалаларни алоҳида ажрим билан ҳал қилиши лозим.

Тиббий йўсиндаги мажбурлов чоралари тайинланган алкоголизм, гиёҳвандлик ва заҳарвандликка йўлиққан шахсларга, мажбурий даволашнинг ҳамма турлари қўлланиши мумкин – бунга нисбатан қонунда ҳеч қандай чекловлар ифодаланмаган. Шу билан бир вақтда, ушбу шахслар жиноят содир этганликда айбдор деб топилганликларини ҳамда улардаги боғлиқлик хусусияти уларнинг лаёқатлилигидан маҳрум этишини инobatга олиб, уларга қўлланилган мажбурий даволаш руҳий касаллардан ва жазо ўтаётган лаёқатли шахслардан ажратилган ҳолда ўтказилади¹.

Белгилаб қўйиш лозимки, алкоголизм, гиёҳвандлик ва заҳарвандликка йўлиққан шахсларни мажбурий даволаш уларга тайинланган жазо ижроси билан биргаликда амалга оширилгани учун, ушбу даволашни ташкил этишнинг маълум хусусиятлари ҳам мавжуд. Агар шахс озодликдан маҳрум этиш билан боғлиқ бўлмаган жазо билан судланган бўлса, ЖК 96-моддаси 2-қисмига мувофиқ, у тиббий муассасаларда мажбурий даволаниши лозим. Бун-

¹ Қоидага кўра, кўрсатилган шахслар бошқа маҳбуслардан алоҳида сақланадилар. Шу мақсадда муассаса ичида, бундай даволашни амалга ошириш учун, махсус ажратилган ҳудудлар жиҳозланади. (Озодликдан маҳрум қилиш туридаги жазони ижро этиш бўйича муассасаларнинг ички тартиб-қоидалари (Ўзбекистон Республикаси Адлия Вазирлигида 2001 й. 8 июнда № 1039 рўйхатдан ўтган Ички ишлар вазирининг 2001 й. 8 майдаги № 118 буйруғига илова) 375-б. // Ўзбекистон Республикаси вазирликлари, давлат қўмиталари ва идоралари норматив актлари бюллетени, 2001 й., №11.)

дай ҳолатларда, даволаш амалдаги қонунчиликка мувофиқ умумий асосларда Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлигининг махсус даволаш-профилактика муассасаларида ташкил этилади¹.

Ушбу шахслар судланган бўлиб, уларнинг даволаниши, бу муассасада даволаш курсини ўтаётган, ЖК 96-моддаси тартибида бўлмаган бошқа шахслардан алоҳида амалга оширилиши лозим.

Агарда, алкоголизм, гиёҳвандлик ва заҳарвандликка йўлиққан шахслар, ЖК 96-моддаси 3-қисмига мувофиқ озодликдан маҳрум этиш ва қамашга ҳукм этилган бўлса, у жазо ўташ жойларида, озод қилинганидан сўнг эса, даволашни давом эттириш лозим бўлган тақдирда, умумий асосларда тиббий муассасаларда даволаниши лозим. Бунда, жазони ўтаганларидан кейин улар судланган сифатида кўриб чиқилмайдилар ва Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлигининг махсус даволаш-профилактика муассасаларида, ушбу даволаш кўриб чиқиляётган модда тартибида даволаш қўлланмаган шахслар билан бир қаторда даволанадилар.

Назарда тутиш лозимки, қонун суд томонидан тайинланган мажбурий даволашни узайтириш тартибларини назарда тутмайди. Алкоголизм, гиёҳвандлик ва заҳарвандликдан даволаниш курси, уни ҳар йили узайтириш билан эмас, балки уни тўла ўтагунича ўтказилади. Алкоголизм ёки гиёҳвандликдан тўла мажбурий даволаш курси тугаганидан сўнг, жазони ижро этиш бўйича муассаса маъмурияти, соғлиқни сақлаш муассасаси амалдаги қонунчиликка мувофиқ, судга судланган шахсдан мажбурий даволашни олиб ташлаш тўғрисидаги тақдимномани юборишга мажбур. Аввал тайинланган мажбурий даволаш турини ўзгартириш, ЖК 95-моддаси ҳолатларига мувофиқ, умумий тартибларда амалга оширилади. Бунда, шахснинг руҳий шифохонада бўлган вақти, психиатрия стационаридаги бир кун озодликдан маҳрум этилган бир кунга тенглаштириб, жазо муддатига ҳисобланади. Бу ҳолатда психиатрия стационарининг типи аҳамиятга эга эмас.

¹ Ўзбекистон Республикасининг 1992 йил 9 декабрдаги «Сурункали алкоголизм, гиёҳвандлик ёки заҳарвандликка мубтало бўлган беморларни мажбурий даволаш тўғрисида»ги 753-ХП-сон Қонуни, 1-қисми 1-б. // Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгагининг Ахборотномаси, 1993 й., 1-сон, 36-модда; Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1995 й., 6-сон, 121-модда; 1996 й., 9-сон, 146-модда; 1997 й., 2-сон, 69-модда; 1998 й., 1-сон, 17-модда; 1999 й., 1-сон, 5-модда; 2001 й., 1-2-сон, 23-модда.

«Тиббий йўсиндаги мажбурлов чоралари» мавзуси бўйича якуний саволлар

1. Тиббий йўсиндаги мажбурлов чоралари ўзида нимани ифода-лайди?
2. Тиббий йўсиндаги мажбурлов чоралари жиноий жазодан нима билан фарқ қилади? Ушбу жиноят-ҳуқуқий институтларнинг ўхшаш-лиги нимада?
3. Тиббий йўсиндаги мажбурлов чораларини қўллашнинг мақ-садлари қандай? Улар қайси тоифа шахсларга қўлланилади? Руҳий касал деб кимларга айтилади?
4. Мажбурий даволаш лаёқатлилиги мустасно қилинмаган руҳий касалликка чалинган шахсларга қўлланилиши мумкинми?
5. Тиббий йўсиндаги мажбурлов чораларини тайинлашнинг уму-мий асослари қандай?
6. Мажбуров чораларининг қандай турлари мавжуд?
7. Мажбурий даволаш муддатлари ким томонидан ва қандай аниқ-ланади?
8. Кимга умумий типдаги руҳий шифохонанинг махсулашти-рилган реабилитация қилиш бўлимида сақлаш билан мажбурий да-волаш тайинланади?
9. Касални умумий тартибли руҳий шифохонадан кузатув ку-чайтирилган руҳий шифохонага ўтказишга йўл қўйилади?
10. Қандай шароитларда тиббий йўсиндаги мажбурлов чораларини қўллашни тўхтатиш содир этилади? Қандай вазиятларда ушбу чоралар узайтирилади? Мажбурий даволашни узайтириш тартиблари қандай?
11. Тиббий йўсиндаги мажбурлов чораларини ўзгартириш учун нима асос бўлади?
12. Алкоголизм, гиёҳвандлик ва заҳарвандликка йўлиққан, озод-ликдан маҳрум этиш билан боғлиқ бўлмаган жазо чораларига суд-ланган шахсларни мажбурий даволаш қаерда ўтказилиши лозим?
13. Алкоголизм, гиёҳвандлик ва заҳарвандликка йўлиққан шахслар руҳий аҳволини тиббий экспертлар томонидан белгилашда қайси масалаларни аниқлаш лозим?

Қўшимча адабиётлар

Ўқув қўлланмалар, махсус адабиётлар

Михеев Р.И., Беловодский А.В., Воробей В.А., Михеев О.Р. Принудительные меры медицинского характера в уголовном праве — социальноправовые и медикореабилитационные меры безопасности. — Владивосток: Изд. Группа «ВИТ», 2000. — 292 Б.

Павелихин А.Н. Принудительные меры медицинского характера (уголовно-правовой аспект): Монография. – М.: ЮНИТИ-ДАНА: «Закон и право», 2007. – 144 Б.

Прохорова М.Л. Наркотизм: Уголовно-правовое и криминологическое исследование. – СПб.: «Юридический центр Пресс», 2002. – 287 Б.

Романова Л.И. Наркомания и наркотизм. – СПб.: «Юридический центр Пресс», 2003. – 481 Б.

Спасенников Б.А. Принудительные меры медицинского характера в российском уголовном праве / Под ред. И.Я. Козаченко. – СПб.: «Юридический центр Пресс», 2003. – 500 Б.

Уголовное право и судебная психиатрия: Сборник научных трудов. – Архангельск: АГТУ, 2003. – 150 Б.

АЛФАВИТ-ПРЕДМЕТЛИ КЎРСАТГИЧ

- А -

- Амнистия акти – 170, 171, 172, 217
Афв этиш акти – 221
Алкоголизм – 60, 215, 286, 288
Амнистия – 64, 125, 162, 170–174, 218
Аффект – 95
Айб – 7
Алоҳида тартибдаги колония – 62
Алкоголизмга йўлиққан шахс – 286–289
Айбдорнинг шахси – 80, 81, 82, 114, 121, 135, 157, 189, 191
Аралаш турдаги жазо – 29, 30
Алкоголизм, гиёҳвандлик, заҳарвандлик ва венерик касалликлардан даволаш курсини ўташ мажбуриятлари – 288
Асосий жазолар – 30
Афв этиш – 58, 64, 70, 172, 216–222
Айбдорлик даражаси – 123
Амалда ўталган ёки ижро этилган жазодан муддатидан илгари шартли озод қилиш – 200
Афв тўғрисида сўровнома – 64, 219
Айбни бўйнига олиб келиш мақсади – 84
Айбини бўйнига олиб келиш – 84, 85, 86, 119, 120
Ахлоқ тузатиш ишлари – 29, 31, 40–46, 117, 126, 128, 136, 139, 190, 201, 205, 208, 213, 235, 241
Ахлоқ тузатиш ишларида иш ҳақидан ушлаб қолиш – 43, 44, 50
Ахлоқ тузатиш ишлари муддати – 43, 44, 45, 263
Ақли норасо – 95, 106, 267

- Б -

- Бошқа оғир касаллик – 214
Бошқа паст ниятлар – 109
Бошқа боғлиқлик – 93
Бир неча ҳукмлар юзасидан жазо тайинлаш – 132
Бир неча жиноят содир этганда жазо тайинлаш – 123
Биринчи марта жиноят содир этиш – 152, 168, 195

- В -

- Вақтинчалик руҳий касаллик – 278
Вояга етмаганларга катталарнинг таъсири – 248, 249
Вояга етганлик ёши – 70, 200, 245
Вояга етмаганни жинойий жавобгарликдан озод этиш тўғрисидаги масалани ечишда ҳисобга олинадиган бошқа ҳолатлар – 252
Вояга етмаган шахс – 246, 249
Вояга етмаган томонидан биринчи жиноятни содир этиш – 251
Вояга етмаган томонидан жиноят содир этиш – 96
Вояга етмаганнинг ривожланиш даражаси – 246
Вояга етмаган шахснинг турмуш шароитлари ва тарбияси – 247
Вояга етмаганни махсус ўқув-тарбия муассасасига жойлаштириш – 259

- Г -

- Гиёҳвандлик воситалари – 19, 92, 113, 207

- Д -

- Давлат мукофотлари – 72
Давлат йўсинидаги мажбурлов – 9
Давлат манфаатлари – 13
Даволаниш – 49, 193, 194, 266, 267, 271, 273, 275–280, 283, 288,
Давлат мажбурлов чоралари – 7, 27, 28, 146
Дастлабки қамоқни ҳисоблаш қоидалари – 139

Дастлабки қамоқ – 140
Даромадни яшириш – 35
Дисциплинар қисмга юбориш муддати – 53, 54
Дастлабки қамоқ муддати – 140

- Ж -

Жазо тайинлашнинг етарлилиги – 120
Жазо мақсади – 12
Жазони қўллашда умумий превенциянинг мақсади – 14
Жазони қисман қўшиш – 131
Жарима – 8, 10, 16, 29, 32–36, 40, 43, 45, 51, 52, 59, 117, 118, 128, 131, 133, 136, 139, 141, 190, 191, 208, 209, 210, 213, 236, 237, 238, 253
Жазо чоралари – 8, 27
Жазонинг миқдорий тавсифи – 8
Жазонинг шахсийлик тавсифи – 10
Жазо муддатини ҳисоблаш – 141
Жазонинг сифатли тавсифи – 8
Жазонинг мустақил мақсади сифатида тузалиш – 12
Жазо ижроси – 138, 187, 199, 207, 216
Жамият манфаатлари – 13, 59
Жазони индивидуаллаштириш – 76, 82
Жазони энгилроғи билан алмаштириш – 178, 180, 208, 209, 260
Жабрланганнинг маънавий бўлмаган ахлоқи – 98, 99
Жазо тури – 28, 249
Жазонинг махсус мақсади сифатида жиноий фаолиятнинг давом этишига тўсқинлик қилиш – 13
Жазони ижро этиш муддатининг ўтганлиги – 179
Жиноий жавобгарликка тортишнинг ўтганлиги – 159
Жазони ижро этишдан қочиш бўйича ҳаракатлар – 45, 190
Жами жиноятлар учун жазо тайинлаш – 125
Жазо – 6–13
Жазони оғирлаштирувчи ҳолатлар – 82, 100,
Жазони энгиллаштирувчи ҳолатлар – 82, 83

Жамият офатлари – 108, 109
Жазо тайинлашнинг умумий бошланиши – 75, 76
Жазодан озод қилиш – 177–188, 215, 219, 225, 228, 229, 233, 250, 273
Жазони ўташдан озод қилиш – 186, 187, 213, 214, 219, 228, 273, 274
Жазони тўла тахлаш – 131
Жамият офатлари, фавқулодда ҳолатлар ва оммавий тартибсизлик ҳолатлари – 108, 109
Жазони амалда қўллаш – 12
Жабрланган – 106, 107, 172, 173, 174
Жазоларни қўшишда ҳисоблаш қоидалари – 137, 138
Жамиятга хавфли янги жиноятлар содир этилишининг олдини олиш – 225
Жазолашнинг мажбурлов тавсифи – 8
Жабрланганнинг ҳуқуққа қарши ахлоқи – 98, 99, 100
Жабрланганнинг ҳуқуққа хилоф ёки ахлоққа зид ҳулқ-атвори таъсири остида жиноят содир этиши – 98
Жазонинг оммавий тавсифи – 9
Жазо тизими – 27, 28, 29, 121, 235
Жазони қўшиш – 136
Жазо мазмуни – 11
Жазони енгиллаштирувчи ҳолат сифатида шароитнинг оғирлиги – 90
Жазони ўташдан муддатидан илгари шартли озод қилиш – 200, 201, 202, 261
Жазони бартараф этиш – 88, 270
Жазо тайинлаш – 9, 75, 123, 263
Жазони қўллаш учун асос – 10
Жиноят сабаблари – 79, 259
Жиноий жазони либераллаштириш – 14
Жиноятни синфлаштириш – 15
Жиноий жавобгарликнинг жазо элементи – 12
Жиноят содир этган шахснинг жамиятга хавфлилигини йўқотиш шарти сифатида аҳволни ўзгартириш – 164, 165, 193

Жинойят ижтимоий хавфлилигининг тавсифи — 78
Жисмоний мажбурлов — 91
Жинойятнинг очилишига фаол таъсир кўрсатиш — 84, 87, 88, 170, 171, 260, 263
Жинойят содир этилган кун — 61, 155
Жинойятнинг олдини олишга ёрдам кўрсатиш —
Жинойят жавобгарликдан озод қилиш — 145, 147, 154, 158, 168, 177, 179, 236
Жинойят содир этишнинг алоҳида жоҳиллиги — 108, 109
Жинойятни очиш — 115
Жинойят жавобгарлик — 14, 155, 177, 197, 272
Жинойят содир этган шахснинг ижтимоий хавфлилигини йўқотиш — 166, 194
ЖК Махсус қисми тегишли модда санкциясида назарда тутилганидан энгилроқ жазо турини қўллаш — 123

- Е -

Энгилроқ жазо тайинлаш — 114–118
Этказилган зарар миқдори — 78, 79, 80, 271
Этказилган зарар тавсифи — 79, 80
Этказилган зарар — 88, 89, 161, 162, 163, 164, 204, 258, 271

- Ё -

Ёш — 60, 66, 70, 96, 107, 128, 135, 171, 191, 223, 232–264

- З -

Зарарни (етказилган) қоплаш — 88, 90, 161, 258
Заҳарвандлик — 194, 252, 266, 269, 274, 286–289
Зарурий мудофаа чегарасидан четга чиқиб, касб ёки хўжалик фаолияти билан боғлиқ асосли таваккалчилик, ижтимоий хавфли қилмишни содир этган шахсни ушлаш доирасидан четга чиқиб, зарар етказиш — 95, 96

- И -

- Иқтисодий таъсир этиш – 16
Ижтимоий хавфлилик даражаси – 78, 79, 107, 114, 115, 116, 119, 123, 157, 189, 191, 233
Ижтимоий-демографик – 81
Ирқий ва миллий душманлик ёки низо сабаблари – 110
Интеллектуал-иродавий фаолиятга таъсир этувчи бошқа моддалар – 113
Ихтиёрий айбини бўйнига олиш – 85
Ишни судда кўрилиш вақти – 160, 189
Ишнинг ҳолатлари – 51, 55, 247, 271
Интизомий қисмга юбориш – 29, 30, 32, 39, 53–56, 139, 210, 216

- К -

- Касаллик – 213, 214
Касалликнинг ўткирлашуви – 278
Касаллик рецидиви – 279
Кучли руҳий ҳаяжон – 94
Квалификация – 76, 77, 90, 149
Кичик ёшли шахс – 101, 106
Кўпчилик учун хавfli усул – 106

- М -

- Маълум фаолиятни амалга оширишни таққлаш – 37
Мажбурий қўшимча жазони тайинламаслик – 116, 125
Маълум жойларга бормаслик мажбурияти – 194
Махсус унвон – 49, 71, 72
Махсус превенция – 14
Махсулаштирилган ўқув-тарбия муассасаси – 253, 259
Мажбурлаш – 91, 92
Мажбурлов чоралари (тарбиявий таъсир) – 250–260
Мажбурий амбулатория даволаниши ёки руҳшуноса даволаниш – 275, 280

Манзил-колонияга жойлаштириш – 62, 63
Маълум ҳуқуқдан маҳрум этиш – 36–39,
Меҳнатга лаёқатлилиқ – 81, 115, 234, 258
Муддатли хизматдаги ҳарбий хизматчи – 47, 48, 49
Муддат тўхталишининг иккинчи шарти – 154
Меҳнатга виждонан муносабатда бўлиш – 177, 221, 261
Муддати ўтганлигини ҳисоблаш – 149, 150
Муддатнинг тугабини ҳисоблаш ва судланганликни олиб ташлаш –
217
Мол-мулкни мусодара қилиш – 16
Моддий қарамлик – 92
Муддати ўтишининг бошланиши – 148, 149, 150
Муддати ўтиши тўхтатилишининг биринчи шарти – 153
Муддат ўтишининг узилиши – 155
Муддатлар ўтиши институтининг ҳуқуқий табиати – 155
Муддат ўтишини тўхтатиш – 153
Мол-мулкни яшириш – 35
Муддати ўтганлик – 147, 152, 154, 156, 157, 166, 222, 226
Муддатли ҳарбий хизмат – 53
Муддат ўтишининг узилиш шартлари – 155

- Н -

Наркомания – 269,
Наркотик мастлик – 113
Намунали ахлоқ – 184, 185
Ноқонуний тажовузнинг жамиятга хавфлилиқ даражаси – 88

- О -

Ожиз аҳволдаги шахс – 101
Озодликдан маҳрум этиш – 16, 17, 36, 39, 45, 46, 55, 56–70, 120,
135, 157, 180, 202, 205, 212, 228, 233, 235, 242, 249, 261, 263,
270
Оммавий тартибсизликлар – 109
Объектив омил сифатида аҳволни ўзгартириш – 184
Олий ҳарбий унвон – 72
Олий махсус унвон – 72

Оғир оқибатлар – 107

Озодликдан маҳрум этиш муддати – 57, 62, 65, 183, 233

- П -

Патологик аффект – 94

Патологик мастлик – 278

Психотроп моддалар – 19, 60, 93, 102, 113, 185, 207, 269, 286, 287

Пулни ундириш – 33

- Р -

Рецидив – 112

Руҳий шифохонада ёки интенсив кузатув бўлимида даволаниш – 277, 281

Руҳий касалга чалинган шахс – 106

Реабилитация қилмайдиган (шахсни оқламайдиган) асослар бўйича озод қилиш – 146

Руҳий касал – 267

Руҳий мажбурлов – 92

- С -

Судланган шахсни жамиятдан ажратиш – 56, 57

Судланган шахснинг тузалиши – 13, 27, 52, 75, 192, 193, 195, 197, 206, 214, 242

Синов муддати – 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 201, 207, 250

Сақлаш тартибини доимий бузувчиси – 64

Содир этилган жиноят ижтимоий хавфлилик даражасининг жиддий камайиши ҳолатлари – 114, 115, 116

Судланганликнинг умумҳуқуқий аҳамияти – 223

Судланганни мажбурий меҳнатга жалб этиш – 40

Судланганнинг ҳуқуқий ҳолатини чеклаш – 56

Судланганликнинг тугаши – 226, 227

Суд ҳукми – 170, 181

Судланганликни олиб ташлаш – 81, 171, 227, 228, 229

Судланганлик – 112, 133, 146, 166, 177, 192, 195, 213, 218, 219, 220, 222–229, 233, 235, 251, 266

Судланганликнинг жиноий-ҳуқуқий аҳамияти – 222
Содир этилган қилмишнинг ижтимоий хавфлилиги тавсифини йўқо-
тиши – 159
Сурункали руҳий касал – 278

- Т -

Ташкилотчи ва бошқа иштирокчиларни аниқлаш ва фош этишга
ёрдам кўрсатиш – 188
Тартиб – 203
Тайёргарлик кўриш – 121
Такроранлик – 112, 254, 255
Тажовуз – 121
Тамом бўлмаган жиноят учун жазо тайинлаш – 120
Тарбия колонияси – 243, 245
Тиббий йўсиндаги мажбурлов чораларининг турлари – 275
Тергов қилиш вақти – 159, 160
Тузалиш – 170, 192, 209, 221, 262, 284
Тил бириктириш бўйича шахслар гуруҳи – 110, 111
Тиббий йўсиндаги мажбурлов чорасини ўзгартириш – 282
Тиббий йўсиндаги мажбурлов чораларини тайинлаш – 278
Турар жой бўйича аниқ вақтда бўлиш мажбурияти – 194
Тиббий йўсиндаги мажбурлов чораларини қўллашнинг тўхтатили-
ши – 282, 285
Тугатиш принциплари – 126
Терговдан ва суддан бўйин товлаш – 154
Тиббий йўсиндаги мажбурлов чораларини узайтириш – 282

-Ў-

Ўлим жазоси – 22, 69
Ўта шафқатсизлик билан жиноят содир этиш – 104
Ўз ҳаракатини бошқариш – 94, 103, 214,
Ўқишга виждонан муносабатда бўлиш – 177, 261
Ўталмаган жазо (жазо муддати) – 140, 217

- У -

Уюшган гуруҳ – 110, 111

Узр келтириш мажбуриятини юклаш – 252, 257

Узоқ муддатга озодликдан маҳрум этиш – 56, 58, 61, 127, 135,

Умумий тартибдаги колония – 62, 63

Умумий превенция – 14

Умрбод озодликдан маҳрум қилиш – 68, 127, 135

Умумий типдаги руҳий шифохонанинг махсуслаштирилган реабилитация бўлимида сақлаш билан мажбурий даволаш – 276, 279, 280, 281

Умумий типдаги руҳий шифохонада мажбурий даволаш – 276, 279, 280

- Қ -

Қамоқ – 51, 52, 241

Қаттиқ тартибли колония – 62, 63

Қилмишнинг жиноийлигини истисно қилувчи ҳолатлар – 146

Қўшиш принциплари – 126, 127

Қамоқ муддати – 52

Қўшимча жазо – 29, 30

- F -

Фаразли ниятлар – 109

- Ф -

Фавқулодда ҳолат – 108, 109

Физиологик аффект – 95

Фуқаролик бурчини бажариш – 102

- X -

Хизмат бурчини бажариш – 102

Хизмат бўйича чеклаш – 29, 30, 31, 32, 36, 47, 48, 49, 50, 51, 224

Ҳомиладор аёл томонидан жиноят содир этилиши – 97

Хизмат юзасидан қарамлик – 93

- Ҳ -

Ҳарбий хизматчи – 47

Ҳарбий унвон – 49

Ҳарбий ёки махсус унвондан маҳрум этиш – 29, 30, 31, 32, 71, 72, 73

Ҳуқуқ идораларига ёрдам бериш – 188

- Ч -

Чин кўнгилдан пушаймон бўлиш – 86, 87, 161, 163, 165, 187, 189, 261

- Ш -

Шифохона – 276

Шахс руҳий касал бўлиб қолиб, тиббий йўсиндаги мажбурлов чораларини қўллашга эҳтиёж сезмайдиган даражада соғлиғи аҳволининг ўзгариши – 284

Шахс – 37, 40, 45, 66, 70, 75–90, 100, 111, 112, 119, 198, 201, 202, 207, 214, 233, 243, 245, 261, 262, 263, 283

Шахсни оқлаш – 145

Шахснинг жазо ўташдан бўйин товлаши – 46, 139, 181, 237

Шартли ҳукм – 6, 83, 131, 134, 178, 189–200, 218, 224, 235, 250

-Я -

Янги жиноятлар содир этишнинг олдини олиш – 13

Ярашиш – 17, 125, 164–167

М.Ҳ. РУСТАМБАЕВ

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ЖИНОЯТ ҲУҚУҚИ
К У Р С И**

II ТОМ

УМУМИЙ ҚИСМ

ЖАЗО ТЎҒРИСИДА ТАЪЛИМОТ

*Олий таълим муассасалари
учун дарслик*

Тошкент — «ILM ZIYO» — 2011

Муҳаррир *Б. Худоёрова*
Бадий муҳаррир *Ш. Одилов*
Техник муҳаррир *Ф. Самадов*
Мусахҳиҳ *Б. Саидова*

P92 **Рустамбаев М.Х. Ўзбекистон Республикаси жиноят ҳуқуқи курси. II том. Умумий қисм. Жазо тўғрисида таълимот.** Олий таълим муассалари учун дарслик. — Т.: «ILM ZIYO», 2011. — 304 б.

УДК 343(575.1)(075)
ББК 67.408(5Ў)я73+67.409я73

Нашр. лиц. АИ № 166, 23.12.2009 й.

2010 йил 31 декабрда чоп этишга рухсат берилди. Бичими 60x90¹/₁₆.
«Таймс» ҳарфида терилиб, офсет усулида чоп этилди. Босма табоғи 19,0.
Нашр табоғи 18,0. 2000 нусха. Буюртма № 394.

Баҳоси шартнома асосида

«ILM ZIYO» нашриёт уйи, Тошкент, Навоий кўчаси, 30-уй.
Шартнома № 23 — 10.

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг Фафур Фулом
номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйида чоп этилди.
Тошкент, Шайхонтохур кўчаси, 86-уй.